

Орынша
Қарабалина-Қазыбаева

ҰСТАЗ БАҚЫТЫ

Қ 41 Қарабалина-Қазыбаева О.

Ұстаз бақыты. — Алматы: “Білім”, 2004. 296-бет.

Қазақстан Республикасының Еңбек сіңірген қызметкері Орынша Қарабалина-Қазыбаеваның “Ұстаз бақыты” жинағы үш бөлімнен тұрады. Бұл кітапта мектеп өмірінің қилы-қилы қырлары, мектеп-интернаттағы тәрбие жұмысының ерекшеліктері, мектеп директоры, сынып жетекшісінің қызметіндегі ізденіс, сыныпты ұстай білу, тіл тазалығы, оқушы жанын түсіну, қабілетін тану, олардың бойына дүниеге ғылыми дұрыс көзқарасты, берік өмірлік позицияны орнықтыру, қоғамдық белсенділігін арттыру жайы баяндалып, педагогикалық практика төңірегіндегі ойлар, бүгінгі білім беру саласындағы проблемалар сөз болады. Сонымен бірге Қазақстан тарихы, “Адам және қоғам” пәндерінен күрделі тақырыптарға арналған сабақ жоспарлары, Қазақстанның бүгінгі өміріне арналған сахналандырылған тарихи кештер өткізудің үлгі-нұсқалары берілген. Бұл кітап жалпы білім беретін орта мектеп мұғалімдері мен мұғалімдер даярлайтын педагогикалық оқу орындарының студенттеріне арналған.

4306000000
Қ 412(05)—04

*Ұстаз — үйрену барысында ғана
ұстаз, ал үйрену тоқтаған күні
ұстаздық та тоқтайды.*

К. Ушинский

I бөлім

АЛҒАШҚЫ ҚАДАМ

Аяулы менің, арынды менің, Ақсуым!

— Жаз, жаз! Көргенінді, түйгенінді күнделікке түсіріп жүр, — дейтін менің бір журналист құрбым. Байқап көрейінші десем, ештеңе шықпайтын сияқты. Сөйлеп кеткенде көп-көріммін, ал қолыма қалам алсам болды, ойларым жан-жаққа қашып, сөйлемімнің басы құралмайды. Журналист мамандығының қиын екеніне көзім жете түскендей; әрі қызығамын да. Жаза білген, ойды, сезімді қағазға түсіре білген қандай жақсы! Жай ғана темірден ғажайып мүсін жасайтын ұста секілді, көбімізге үйреншікті, елеусіз оқиғаны қандай әдемі әрлеп, тереңдетіп әкетеді. Тіпті басқа қырынан көрсетеді-ау. Ойды, сезімді оятушылар дер едім оларды. Ондай жазу маған қайда?..

Алматыда жүргенде, Макаренконың “Ұстаздық дастанының” алғашқыда күнделік жазудан басталғанын, Успенский әңгімелерінің адам психологиясын беруде көркем әдебиетке бергісіз көрнекті орын алатынын да біраз жыр еткен әлгі құрбым. Маған солардай бол дегені ғой. Қой, әлді білген жөн шығар. “Әлін білмеген әлек” демей ме халық.

Сонда да құрбымның көңілін қимай, үстел қасына келдім. Не шығарын құдай білсін. Ертең — жексенбі, демалатын жалғыз күн, ауылды жерде ол әрен өтеді. Бара қояр театр, кино жоқ. Бұрынғыдай емес, сабақты тез дайындап тастаймын, қанша дегенмен үш жыл болды ғой, біраз тәжірибе бар емес пе. Дайындық біткеннен кейінгі уақытты қалай өткізу керек — үлкен проблема осы. Сопа басынмен көшеде жүре беру де ерсі. Оның үстіне, ауылдың сөзі қандай. Сонымен, қыз жолы қылдан да жіңішке деп, басқан ізімізді өзге емес, өзіміз аңдып жүрген жайымыз бар. Қаладағы достарыма хат жазғанда ғана, көңіл шіркін бір сәт ауыл шеңберінен аттап, Алматыны жағалап қалады. Ауызекі айтатын әңгіме қағазға түсуге еріксіз сұранатындай. Мәжбүрліктің бір түрі ғой бұл да. Осы мәжбүрлік дос тілегін орындатып жүрмесе қайтсін...

Күнделік деген — күнде жазылатын дүние шығар, деп ойлаймын мен. Бірақ оған уақыт та, шама да болатын түрі жоқ. Сол себепті үш жылғы ұстаздық өмірдің елеулі деген оқиғаларын ғана еске түсіріп көрейін...

* * *

Әрине, ең ұмытылмасы — мұғалім болып келген алғашқы жыл. Алматыда бітіргендерден мұнда сегізімізге жолдама беріліпті. Үшеуіміздің дипломымызда “үздік” деген белгі бар. “Бір аяқ бидай коженің де буы болады” дейді ғой, оның қасында үздік дипломның аты үздік емес пе, көңіліміз күпті, бізге қалай да аудан орталығынан жұмыс беретін шығар деп жүргенбіз. Айтыш пен Ерекенге орын берілді де. Бірі — тарихшы, бірі — әдебиетші. Мен жөнінде әлі хабар жоқ. Аудандық оқу бөліміне жолдамамды апарып тастадым да жаттым. Бір ай, бір жарым ай өтті, хабар жоқ. Баяғы ілгішек тағы алдымнан шықты ма деймін. Әлгі атамның ұсталғанын...

Күнде кешке жақын Ақсудың бойына барам. Ақын айтпақшы, “Аяулы менің, арынды менің, Ақсуым!” Сонау алтыншы кластан бері осы озеннің жағасы мен үшін қимас мекен сияқты. Соғыс жылдарының ауыр күндерінде жанымызды алып қалған да осы Ақсу секілді болады да тұрады. Туған жерім Ырғыз, тағдыр айдап дәм тартқан жерім Мойнақ, Жаркент, Тентек болғанмен, Ақсудың орны бөлек. Аялаған ыстық құшағын, сыбдырлаған сырлы құрағын қалай ұмытармын. Ұстаздыққа ұмтылу жөніндегі құмарлық отын тұтатқан да, мүмкін, соның топырағы шығар. Сол үшін де қайта оралып келіп, мейірлі құшағына енген болармын.

Атамыздың ұсталуына байланысты, кең байтақ республикамыздан орын табылмай, берекеміз кеткенде, көкем Жолмұрат сонау Ырғыздан Аралға жеткізіп, он күн онда кеме күтті, Қарақалпақтың Мойнағынан бір-ақ шығып еді-ау. Сол жерде мұғалім боп жүрген көкем бізді орналастырысымен, үсті-үстіне сұранып, ақыры әскерге кетті. Шиеттей бала-шаға балық зауытында жай жұмысшы болып істейтін шешем Нұрымның қолына қарадық та қалдық. Ендігі қайрат көрсетер сол ғана. Бізді қайтсем ашықтырмаймын деп, оның жанталасатыны әлі көз алдымда. Кей уақытта заводта екі смена бойы қатарынан жұмыс істейтін. Ара-арасында әкеп тастайтын балықтың бастары — негізгі талшығымыз. Карточкамен берілетін жүгері дәнін, нанды әжемнің әпкесі түйірлеп, әшмөңкелеп бөледі. Атамның жары, жалғыз сіңілісі Әйеш жазықсыз қамалғаннан кейін, қара тартып біздің қолымызға келген. Жарықтық, өте әділ адам еді. Сөткелеп өзінің нәр тартпауы бар, бірақ біздердің — Бостан, Марат, Болат, мен, Клара — бесеуіміздің көзімізден мөлтілдеген жас көргісі

келмейді. Клара кішкентай, қалғанымыз бастауыш мектепте оқимыз, не білеміз, не түсінеміз ол кезде. Бір күні карточкамен нан алып келуге жіберген Маратқа қатты кейігені бар. Бала емес пе, қарны ашып кетсе керек, нанның сыртын — қабығын қалдырыпты да, жол-жөнекей ішін үнгіп жеп қойыпты. Қабығын бір-біріне қабыстырып, кеуек нанды әжемнің қолына ұстата салғанда, жеп-жеңіл бөлке ұрлықтың сырын ашты.

— Кімнің несібесін ұрлайсың сен, мына шақадай бауырларыңның ба? Өзіңнің тойғаныңды ойлайтын болсаң, көгермейсің сен, — деп сөкті әлгі кісі.

Әжемнің әпкесінің сол сөзі күні бүгінге дейін маған өмірлік өсиеттей болады да тұрады! Аш құрсақтығымызды ұмытсын дей ме екен, түнге қарай бәрімізді қасына жинап алады да, ылғи ертек айтады. Қазір ойлап қарасам, ол ертегілерінің көбі батырлық, татулық, бауырмалдылық, мейірімділік жөнінде екен.

Одан кейінгі менің есімде қатты қалғаны — Мойнақтың ыстығы. Ішер суды адамдар қайықпен жүзінкіреп барып, теңіздің орта шенінен алады. Сонда ащы судың ортасында аралдай тұщы судың болғаны ғой. Бұл да бір табиғаттың кереметі. Ішер суды жағаға әкелген соң, оны енді үйге жеткізу керек. Ең қиыны — осы. Бір қолымызда бір шелек тұщы су, бір қолымызда бір шелек ащы су болады. Құмның ыситыны соншама, аяқ бастырмайды. Адамның ойлап таппайтыны бар ма, өмірдің өзі де үйретеді ғой, жергілікті тұрғындар ащы суды жүрер жолға тамызып-тамызып, құмды сәл де болса салқындатады да, сол салқындаған ізбен тұщы суды көтеріп, мысық табандап жүріп отырады. Қысқасы, су екеш судың өзі де Мойнақта сондай қиындыққа түсетін. Адам бәрін де сезеді екен ғой, оған да көндік.

Сөйтіп, ел дегенде екі көзіміз төрт болып жүргенде, Кабира атты ортаншы әпкем сонау Мойнақтан біздің семьяның жарымын осы Ақсуға көшіріп әкелді. Институттың екінші курсынан, мұғалімдер жетіспеген соң, мектепке жіберген екен. Қазір таң қалам, жиырмаға толар-толмас қаршадай қыз соғыстың жанып тұрған кезінде сонау Аралдың бойы Мойнақтан осы Ақсуға бізді қалай жеткізген? Міне, содан бері бәріміз осы Кабираның мойнындамыз. Басын тауға да соқты, тасқа да соқты, әйтеуір, біреуден ілгері, біреуден кейін, бізді сүйреп келе жатыр. Менің жоғары білім алып, қоқиып жүргенім де осы әпкемнің арқасы. Енді бір жағына шығып, жүгін жеңілдетуім керек емес пе. Бұл бейбақ не көрмеді дейсің...

Әлі есімде, айдың аяғы жақындап, карточка бігіп, талшық

етіп отырған азығымыз таусылған. Кабира бір жерден бір пұт бидай әкелмекші. Кешеден бері шыр-пыры шығып, жан ұшырып жүр. Біреудің мейірімі түсті-ау деймін, таң атысымен, сол жалғыз пұт астықтың соңынан кетті. Оны үйге әкелгенде, қуанышымызда шек болмады, мамам дереу қол диірменді айналдырып, бір-екі килограммын ұн жасады. Нан жейтін болдық. Кешеден бері көңірсімей тұрған үй көңілденіп сала берді. Кабираның да қабағы ашылып, бір іс тындырғандай, бір сәт болса да жүгі жеңілденгендей. Бірақ бұл қуаныш ұзаққа бармады. Бір сағаттан соң Болат, онан кейін мен құса бастадық. Мамам да, Кабира да басы айналып жатып қалды. Бүкіл семья болып, ал құс, ал құс. Сөйтсек, әлгі бидай миясы тазармаған бидай болып шықты. Бұл жердің астығының сырын білетін жұрт бидайды алдымен миядан арылтып, содан кейін ұн ғып тартады екен. Оны біз қайдан білейік. Сөйтіп, нанға аузымыз тиді ме дегенде, өліп қала жаздағанымыз бар.

Жаңадан көшіп келгендіктен, бізде әлі мал жоқ. Аудан орталығындағы басқа жұрт бірлі-жарым сиыр ұстап, ауыздарына ақ тигізеді, әйтеуір. Кабира ақша тапқанмен, оған сатып ала қоятын азық болмаған соң не пайда? Бір күні жалақысын алып келіп: “Балаларға мына қу қағазды жегізем бе?” — деп пора-порасы шығып жылағанда, қатты аяп кеттім.

Бәрі соғыстың ауырлығы ондай қиындық бір ғана біздің басымызда болған жоқ қой. Ол ауырлық асқа жарымаған үйден де, мектептегі жүдеу тартқан мұғалімдер мен оқушылардың жүздерінен де байқалатын. Бірақ бәрінде бір шыдамдылық, тістенген іштей шыдамдылық бар еді. Сұрапыл соғыс бітісімен, жақсы күннің туатынына бәрі де берік сенетіндей. Дегенмен, кластарда оқушылар сирей бастады, мұғалім атаулы түгел әйел кісілер. Дәптер мен сияның көзімізден бұл-бұл ұшқаны қашан. Ескі кітаптың арасына жазып, күйдіріп қуырған тарыдан сия жасадық. Сырылған пима, жалбыр тон, шоқпыт-шоқпыт жамаулы киім “мода” болды. Қыс болса суық, от жағылмаған; көктем, күз болса, төбесінен жаңбыр сорғалаған класқа үйреніп алдық. Көшені су алып кеткенде, аяғымызға ағаштан таға байлаймыз. Ұлымыз да, қызымыз да, тіпті мұғалімдер де сол тағамен цирктің сайқымазағы (клоун) секілді сойдаң-сойдаң етіп келе жатамыз. Мектептің дәлізіне кіргенде, әлгі тағалар жоқшылықтың қаралы оркестіріндей бытырлап, үрейлі бір үнмен зәреңді алады. Қайтеміз, көнеміз де, соғыс салған зұлматтың бір көрінісі ғой бұл да. Аяғымызға әдемі етік немесе бөтенке киіп, киіктің лағындай орғып жүретін балалық шағымызда таға байлап, тақ-түк өмір кештік.

Ақсуға келгелі, мамам керемет тоқымашы болып алғанды. Шұлық, нәскиді былай қойғанда, бір түнде шәлі немесе бір кеудешені тоқып тастайды. Жоқшылық не істетпейді, сол тоқығандарын астыққа айырбастап, қалжау етеміз. Бұрыннан қалған мүліктің іске жарайтынын сатып болдық. Атамның көзі деп саналатын бір тон, бір кілем бар-ды. Тонды Мойнақта әжемнің әпкесі Бостан, Марат, Кларамен бірге алып қалған еді. Кабира: “Бізбен бірге жүріңіз”, — деп өлердей жалынғанда, ол кісі:

— Қарағым, онсыз да жүгін жеңіл емес. Қыз баласың. Жаз шыққан соң, отызыншы жылдары осы жаққа ауып кеткен ағайындарды тауып аламын да, Бостан, Марат, Клараңы тірі оралса, Әйештің қолына аман тапсырудың қамын жасаймын. Сенен гөрі мен тіс қаққанмын ғой, осы жеңілдеткеніңе де үлкен рақмет, айналайын. Мына тонды маған қалдырыңдар, — деп, қалап алып қалған еді.

Ал кілемді мамам қызғыштай қорып, жетісіне бір рет қағып-сілкіп отыратын.

— Атаңның көзі еді, соғыс созылса, бұл кілемді де жұтады ғой, қай күні астыққа айырбастарымызды кім білсін, — деп жылап та алатын.

Ақыры ол кілемді соғыс емес, ауылдың ұрысы жұтты.

Жазда үй ыстық болған соң, далада жататынбыз. Бәрімізге қатар салынған жайма төсек. Іңірде төсекті салысымен, біз

— Болат екеуіміз көршілердің балаларына кете қалдық. Кабира да үйде жоқ-ты. Мамам қараңғыда қазан-ошақ басында жүргенде, төсеулі жатқан кілемді біреу зып дегізіп алыпты да кетіпті. Тегі, біраздан аңдып жүрген қу болса керек. У да шу боп, зар иледік те қалдық. Жұт жеті ағайынды деген сол да, бір қарадай көріп жүрген кілеміміз де, сөйтіп, аяқ асты жоқ болды. Тап осы жылы үлкен өпкеміз Ақтөре де бізге келін қосылған. Ол кісінің өмірі тінтен аянышты еді. Театрда жап-жақсы режисер болып жүрген күйеуі Тарықпай өкпе ауыруына шалдығып, қайтыс болды. Оның алдында бүлдіршіндей бір қыз, бір ұлы және өлген-ді. Тағдырдың соққысына енді мынау соғыстың соққысы келіп қосылды. Бәрі жиналып жанымызды жаншиды келіп. Жүрегіміздің езіліп-езіліп кететін кездерін сөзбен айтып жеткізу қиын.

Қаршадай Болат екеуіміз бала жанымызбен оның бәрін қатты сезінеміз. Көңіліміз шерлі, көзіміз мұңды болады да жүреді. Бірақ не амал бар? Әйтеуір, сол ауырлықты өзімізше жеңілдеткіміз келеді. Қолымыздан келетіні — жағдай тезек теріп, жусан шабу, қыстық отынды аркалап жиып аламыз. Бір күні көршіміздің қалжындап күлгені бар.

— Бір шөмеле отын өз-өзінен жорғалап келе жатыр екен. Мынау неғылған сиқыр деп қасына келсем, астында борша-борша боп терлеген қара пұшық бала. Аяғы кәдімгі жүгірген кірпінің аяғындай жыбыр-жыбыр етеді. Сөйтсем — Болат. “Ой, тоба-ай, кіп-кішкентай болып сонша отынды көтергенін-ай”, — дедім.

— Бұл соғыс кімді қайқаңдатпай жатыр, — деді мамам сонда. — “Басқа түскен соң баспақшыл” деген. Кіміне сенеді, жалғыз Кабира қай жағына жетеді. Бұған да шүкір.

Осы шүкіршілік, осы шыдамдылық халықты жұдырықтай жұмылдырды ғой. Тоймаса, ашпыз демеді, бұғанасы қатпаса да, жаспыз демеді. Бәрі, бәрі ұлы жеңіске өз шамасынша үлес қосты...

Жұмыс жағы белгісіз болып жүріңкіреп қалған сол күндері баяғы отын шапқан, тезек терген жерлерді әдейі аралап, тынысым кеңігендей. Міне, ғажап, сол отын арқалап жүрген шақтағы жоғалтқан кетпенімді тауып алдым. Оны жоғалтқанда, күні бойы сарылып іздеп, егіліп жылағаным әлі есімде. Өйткені мамам бір кеудеше тоқып силап, ұстаға әдейі соқтырып берген еді. Міне, тоғыз жылдан кейін табылған ескі дос кетпеніме қуанғанымды көрсең!.. Адам сенгісіз жай ғой. Тот басқаны, сабының шірі бастағаны болмаса, сол баяғы бала кездің естен кетпес ескерткішіндей алдымнан шыққанын қарашы. Менің есейіп ер жеткеніме, мынау аяулы Ақсуға қайта оралғанымға бұл да қуанып, әдейі қарсы алды ма екен?!

Қайта оралғаным демекші, осы жолғы келгенім тіпті үшінші рет екен-ау. Екіншісі былай болып еді: соғыс біткен соң, Кабира тұрмысқа шығып, жолдасы қызмет бабымен Ақтөбенің Мәртөк ауданына ауысқан-ды. Онда сегізінші кластамын. Жаңа жерде жүре алсамшы, үйренген Ақсуды сағынғанымды көрсең сонда. Әрине, ең бастысы онда қалған мамам болған шығар. Десе де қиын жылдары өмір кешкен жерді адам қимайды екен. Сабакта отырсам да, далаға шықсам да Ақсудың өзені, қаз-үйрегі, жар-жақпары түгел көз алдыма келеді де тұрады. Ақыры шыдай алмай қайтып келдік. Сосын жездем Талдықорғанға, одан кейін Жаркентке ауысты. Мен тоғызыншы класты Шұбар орта мектебінен оқыдым. Осы мектептің интернатына ересектеу бір бұзық балалар жиналып қалыпты. Олар оқудың берекесін кетіріп, әсіресе, қыздарға тыным бермеді. “Джоннын шайкасы” деген бір пәле шықты. Ұлдарды ұрып-соғып, қыздарды ылғи үрей үстінде ұстайтын болды.

Содан бір түні “Талдықорған қайдасың” деп тартып отырайын. Ол кезде қазіргідей ағылып жатқан автобус,

жарқырап жатқан асфальт жол жоқ, борпылдак топырақ, қызылша тасыған машиналар жолды әбден қазып тастаған. Оның үстіне, Қараталдың суының жайылмаған жері болсашы. Біраз жер борп-борп топырақпен жүгірсем, біраз жер шылп-шылп батпақпен жүгірем. Малмандай су болдым. Түн тастай қараңғы, жүрегімді қолыма алып ұшып келемін, ұшып келемін. Айналаның бәрі аранын ашып, мені жұтайын деп тұрғандай. Алдымнан қараң еткен әр ағаш әзірейілдей көрінеді. Сол түнгідей Талдықорған маған ешқашан қашық көрінген емес. Бірде әуелі адасып, басқа жаққа кеттім бе деген үрей де қалмады. Зытып келем, артыма қарай-қарай зытып келем. Кейде аяғым жерге тимей, аспанда қалқып келе жатқандай көрінеді. Қойшы, өлгенде-талғанда, түннің бір уағы болғанда, әрең жеттім-ау, әйтеуір. Келе жыла, өксігімді баса алмай жылаймын. Үйдің іші шошып кетті. Кабира жаны қалмай, мына қараңғыда жүрегі ұшып кетті ме деп шыжық болып жүр.

— Жалғыз келдің бе, жалғыз келдің бе? — деп қоса жылап сұрай береді.

— Жалғыз келмегенде, қай әкем мені әкеп салды дейсің?!

— Өксігеннен бұл сөздерді үзіп-үзіп әрең айтам.

— Шұбарың құрысын, бармаймын. Ақсуға кетейік, Ақсуымызға...

Тағдыр қызық қой, ол бізді допша лақтырған Ақсуға да апарды, бірақ оныншы класта Жаркенттен бір-ақ шыққаным бар. Сабақтың бәрі ұйғырша жүреді. Түк түсінбей, екі көзім бақырайып отырамын да қоямын. Міндет біреу — оқу керек. Ең үлкен жұбаныш — соғыс біткелі, міне, үшінші жыл. Өмір жақсаруға, еңсе котерілуге тиіс. Алайда ол шіркін елді қалжыратып-ақ тастапты: жамаулы койлек, жарым құрсақтық сонымыздан әлі қала қойған жоқ. Оның үстіне бізге пәтерлікке бұрын мешіт болған бір ескі үй тиген еді. Жергілікті ұйғырлар: “Киелі үйге неге кірдіңдер, аруақтарды таптап қалай ғана отыра аласыңдар”, — деп, күнде зәремізді алады. Ескі адам емес пе, әсіресе, мамама қорқынышты бұл сөздер. Отырса да, тұрса да аузынан “пісімілләсі” түспейді. Тіпті үрейлі-үрейлі түстер көретін болды. Қалғанымыз бірде қорықсақ, бірде ұмытып кетеміз.

Қойшы, біресе ұйғыршалап, біресе орысшалап, біресе қазақшалап оныншыны бітірдік-ау, әйтеуір. Қолыма аттестат ұстатқан Жаркенттің де жүрегімде жақсы табы қалды. Әсіресе, ұйғыр халқының еңбекқорлығы, мейірбандығы. Жер үшін жаралған жұрт па дейсің. Үлкені бар, кішісі бар, ертеден қара кешке дейін оны шұқылайды да жатады. Екпейтін өсімдігі, шығармайтын жемісі жоқ. Бұл да бір үлкен қасиет қой.

Есте қалғандардың ішінде институттағы төрт жыл өз алдына бір төбе. Жанымыз жадырап, жастығымызға шырай біткен жылдар ол. ЖенПИ қазақ қыздарына деген партияның керемет қамқорлығы болды ғой. Тамақты да, киімді де үкімет өз мойнына алған. Тек, оқы, дұрыс оқы, талпын, адам болып шық. Біздің қатарымыз осы талапты жан жүрегімен ұқты деп білемін. Алғашқы курстан бастап қыздар оқуға өте ықыласты болды. Сонын айғағы емес пе, біздің курстағы 25 қыздың 15-і үздік бітірді. Соғыс шымбайына батып, білімге шөліркеп келген ұрпақтың, әсіресе, қыздардың жақсы қырын аңғартатын жақсы көрсеткіш бұл. Сол еркін күндердің, еліктегіш күндердің көріністеріп енді, міне, сағына бастадым. Бәріміз бірге жүргенде, таптырмайтын, таусылмайтын бір өрлік, көңілділік бар секілді еді. Кешке жақын жатақхана қақпасының алдында топ-топ жігіттер тұрғанда, бағамыз өсіп, тіпті арқаланып кететінбіз. Бірақ біздің бар ниетіміз оқу болатын. Талай театрға шақырғандарға: “сабақ, сабақ” дей беруші едік қой. Қайтейін, есіл-дертім талай ауырлық жандарын жанышқан үй-ішіме көмегімді тигізу, Кабираның бір жағына шығу болатын. Ол үшін жақсы оқу керек. Ошақ алдындағы жауапкершілікті институт қабырғасы Отан алдындағы жауапкершілікпен ұластырды. Шынында да, басқаны былай қойғанда, соғыс жылдарының ауырлығына қарамастан мектепте білім беруді тоқтатпаған, одан соң мынау институтта оқытып жатқан партияның еңбегін ақтау керек қой. Жақсылыққа – жақсылық, қамқорлыққа – қайтарым болуы керек емес пе? Оны қайтарудың қай жерде сәті түсер екен деп жүргенде, үй-ішім Ақсуға қайта көшіп келді. Естігендегі қуанышымды көрсен... Осыған орай, есіме бір қызық күлкілі жай түсіп отыр. Шұбардан жылап қайтқан соң, тағы Ақсуға келгенбіз дедім ғой. Сонда озеннің басына барып тұрып, суынан ұрттап тұрып:

– Айналайын, Ақсуым, мені енді өзіңнен ешқайда жібермеші, мынау дәмің, мынау суың жібермесінші, – деп жалбарынғаным бар. Институтта оқып жүргенде де, сол қылығым есіме сан түсіп, “балалық-ай, суға табынған екенмін-ау” деп күлгенмін.

Күл, күлме, бұйрық қой, сол Ақсуға ақыры, міне, қайтып келдім. Қайда жүрсем де, көкірегім қарс айырылған Ақсуым маған, ендеше, неге жұмыс бермей жатыр? Енді жұмыс бергіз деп, оның суына тағы табынуым керек пе...

Қойшы, енді бәрі де артта. Күттірсе де бір жарым ай өткен соң, сол баяғы өзім оқыған мектепке мұғалім болдым. Жоғары кластарға тарихтан сабақ беруім керек. Өмірімнің сынды да, сындарлы шағы тап осы күндерден басталды десем, артық болмас.

Содан енді бірер үзік.

... Мектептің оқу ісінің меңгерушісі Елетай Садуақасқызы 10 “а” сыныбына дедектетіп ертіп әкеле жатыр. Баяғы үлкен аула. Бір шетінде қызыл үй, бір шетінде қоңыр үй, терістік жағында интернаттың екі жатақханасы және бар. Сол жатақханалар мен қоңыр үйді жалғастыратын ауданның үлкен де ұзын клубы мектеп ауласына жонын ғана қаратып тұр. Кірер есігі арғы көше жағында. Бәрі-бәрі есіме түседі, соғыс кезінде осы аулаға әскерге шақырылғандарды жинап, оларды осы ауладан аттандыратын. Сыныптың терезесінен болашақ солдаттарға мөлтілдеп қарап, кішкентай қолдарымызды бұлғап, таны, таныма, қоштасып қалатынбыз. Көктемде қар ерігенде, осы аулаға су жайылып, қызыл үй, қызыл үйден қоңыр үйге жету мүң болатын. Аяғымызға таға байлайтынмыз да сондықтан еді. Қызыл деп атанғаны — кезінде қызыл кірпіштен салынып, төбесі қамыспен жабылғандықтан ғой деп ойлаймын. Екеуінің арасы 200-300 метрдей.

Бәріне бүгін басқа көзбен қарап келемін. Үйлер әлі де жүдеулеу. Олардан соғыс ізі әлі кете қоймағандай. Қоңілімде толқу бар, сонымен бірге еңсемді көтере түскен мақтаныш сезімі де атой салады. “Кешегі қарғадай оқушың бүгін ұстаз болып, қабырғаңа қайта оралды. Қалтқысыз қабыл ал” деймін іштей. Күздің мамыра-жай шуақты сәулесінен бе, іштегі толғану отынан ба, бойымда сәл қызу пайда болғандай.

— Қорқып келе жатқан жоқсың ба? — деді Елетай. — Бұл сыныптың балалары тым ересек. Соғыс жылдары оқи алмай қалып, енді түскендер. Ішінде өзіңмен жастылары да бар шығар деп ойлаймын. Сенің алдындағы тарихшыны күрдасындай етіп алған-ды олар. Қылжақбастар көп. Алғашқы күннен қатты ұстамасаң, басыңа шығарып алуың мүмкін. Сосын түзеу қиын болады.

Бұл сөздер толқуымды тіпті күшейте түскендей. Бір медеуім педагогтар әулетіненмін ғой деймін. Көкем Жолмұрат та, әпкем Кабира да педагог. Тіпті жарықтық атамыз да семинарияны бітіріп, өмірінің алғашқы жылдарында ұстаздық етіпті. Ол кезде орысша оқу бітіріп, бала оқытқан қазақтар өте сирек болған. Әжемнің әпкесінен естуім бойынша, өте байсалды, ұстамды, нық сөйлейтін, қамқор адам болыпты. Кабираның да педагог ретінде мектепте беделі жақсы сияқты. Жұрттың бәрі, тіпті аудан басшылары да, онымен мықтап санасады екен. Алдымен осы өз әпкемнің дәрежесіне жетіп алайын, қалғанын көре жатармын. Екі-үш күндей жоғары сыныптардың әрқайсысына жеке-жеке мінездеме берген-ді. Соның бәрі көз алдымнан өтіп жатыр. Міне, қызыл үйдегі класқа жақындап та қалдық. Есікті ашып тұрған оқушының Елетай екеуімізді көрісімен, даусы саңқылдап жатты.

— Бізге бір кішкене қызды ертіп келе жатыр.

Жүрегім лүп ете қалды. Бірақ өзімді өзім қолға алғандаймын. Класқа аяғымды нық басып кірдім. Дүр етіп оқушылар орындарынан тұрды. Шынында, қыздары да, ұлдары да өңкиген-өңкиген ірі екен. Көбісі партаға тіпті өрең сиып тұр.

Бәрі отырды. Елетай Садуақасқызы таныстырып жатыр, мақтап жатыр мені. Институтты “үздік” бітірген деді.

— “Үздік” дегенді қалай түсінуге болады? — алдыңғы партада отырған біреу осылай оқыс сұрақ қойды.

— “Үздік” деген — сендей қылжақбастардың жынын қағып алады деген сөз.

Класс рахаттанып ду күлді. Менің де езуіме күлкі үйірілді. Әлгі балаға кадала қарап қалыппын. Ол қипақтаңқырап барып жүзін бұрып әкетті.

Таныстыру бітті. Сабақ басталды.

— Ал, көне, тарих дәптерлерінді алыңдар. Бүгінгі өтетін тақырыпты жазыңдар. Одан кейін дәптерге нені жазу керек екенін өзім айтып тұрам.

— Төте, қызықсыз. Дәптер арнайтын бұл математика емес қой, — деді әлгі бала тағы да.

— Дәптер арнамайтындарың ертеңнен бастап тарих сабағына келмей-ақ қойыңдар.

Даусым қатқыл шықты. Жаңа сабақты бастап кеттім. Алғашқы сабақ. Ұстаздық алғашқы қадам... Бұл күндер кейін де сан мәрте есіме түсті. Сонда оның ұқтырғаны: оқушылардың жүрегін тек біліммен ғана баурауға болады. Сенің білгенінді мойындаса, класс та тыныш, өнер көрсететін “қылжақбастар” да жөнге келеді. Сол күнгі ең үлкен ерлігім — ішкі толқуымды сыртқа шығарған жоқпын. Сасқалақтау болған жоқ сияқты. Оқушылардың жас ұстаз жөніндегі алғашқы әсері қалай екенін оздері біледі.

Мүғалімдер бөлмесінде Елетай Садуақасқызы:

— Құттықтаймын. Алғашқы сабағыңмен! Бір-екі рет барып тыңдап қайттым. Класың тыныш. Даусыңда діріл байқалмайды, — деді.

Мұның бәрі сырт бақылау. Ал өз іш-дүнием әлем тапырақ еді. Алғашқы сабақтан өз түйгендерімді жүзеге асыру жолдарын қарастырдым. Білім, білім! Білім өресін кеңейте түсу. Осы ойларым аудандық парткабинеттен бір-ақ шығарды. Өте бай кабинет екен, ол кезде барлық ауданда солай болды ма, әлде Аксудың парткабинетін ұстаушы ұсынықты адам ба, іздегенімнің бәрі табылды. Көрнекі құралдар, диаграммалар, қосымша әдебиеттер. Сабақ біткен соң осы кабинеттен сығырайып шықпайтын болдым. Қазір

ойлап қарасам, алғашқы жылдары мені қатты демеген, ұстаздық қадамымды нықтай түскен фактордың бірі — сол кабинет деп білемін.

Ең бір қиналған жайым — календарлық жоспар жасау болды. Институтқа өкпелеймін, мұны бізге неге үйретпеген деп. Бұл тұста көмекке келген өз апам — Кабира. Ол тез жасап тастайды. Кабинет, Кабира — алғашқы сүйеушілерім, міне, осы екеуі, менімен бірге бітіргендер де осылай қиналып жүр-ау деп, адресін білетіндеріме календарлық жоспарымды көшіріп жіберіп жүрдім. Институтта жазып жүрген конспектілерімді ала келгенім мұндай абырой болар ма. Олардың да үлкен жәрдемі тиді.

Алматыдан кетерде: “Диплом қалтада, мұның енді керек пе” деп, конспектілерін лақтырып тастап кеткен қыздарды білуші едім. “Бармақтарыңды шайнап жүрсіндер-ау” деймін ішімнен.

Балалар маған, мен оларға үйрене бастадым. Жүрек те дірілін азайтты. Қылжақбастарға екінші бір тұсау — өтірік жауапқа салынған тыйым болды. Алғашқы соққы Қасымқан деген баланың еншісіне тиді. Екінші күні-ақ сабақ сұрадым. Іркілмей соғып тұр. Бірақ айтқанының бәрі өтірік. Ара-арасында өткен тақырыпты бір шолғандай болады. Жауабын бөлген жөқпын. Шыдамдылық көрсетіп, ақырына дейін тыңдадым. Айтып болған соң:

— Тақырыпты білмегенің үшін бір “екі”. Мұғалімді алдап, қулығыңды асырғың келгені үшін екі “екі”, — дедім. Жіліктеп-жіліктеп қатесін, отірігін айдай ғып айтып бердім. Класс жым болды. Қасымқан қызарақтап, басын сипай берді. Байқаймын, сағы сынғандай.

Күн сайын, ай сайын ұстаздық тәжірибем молыға түскендей. Ендігі арман тарих пәніне балалардың құмарлығын қалай арттыру. Осы тұста тарих үйірмесін ұйымдастыру идеясы туды. Жарты жылдың ішінде Ерекеннің әдебиет үйірмесі, менің тарих үйірмем әжептәуір беделге ие болды. Түрлі кештер, диспуттар ұйымдастырып, оны әзірлеуге оқушылардың өздерін тарттық. Байқаймын, балалардың белсенділігі артып, самарқаулар сандағайлап азайып келеді. Әсіресе, үш оныншы класс үйірме жұмысына ерекше ықыласты болды. Жүрегімнің түбінде “класпен контакт жасау қолымнан келеді екен” деген сенім орныға бастағандай. Қысқасы, алғаш “шексіп” кездескен оныншы класс түлектерімен, олар бітіргенде, жыласып айырылыстық. Бәрі келіп құшақтап, сонау сентябрьде жасаған “бой корсетулері” үшін кешірім сұрады. Әлі есімде, Әнтай деген оқушы:

— Тәте, бой корсету керек емес, ой көрсету керек екенін

бізге мықтап түсіндірдіңіз. Бұл ғұмырлық сабақ болды, — деді.

Сөйтіп, ұстаздық еңбекке деген алғашқы алғыстың да дәмін татып, біз де өсіп қалдық. Оны-мұны дегенше бір жыл да өте шықты, бір жасқа біз де есейдік.

Сол жылдары жаңа бітіріп барған біздерді қатты есейткен — аудан интеллигенциясын оқыту болды. Аудандық партия комитетінің ұйғарымы бойынша, барлық мекеме басшыларында кемінде орта білім болу керек. Күндіз балаларды, кешке мекеме басшыларын оқытамыз. Көбінің үстінен солдат гимнастеркасы әлі түспеген. Аудандық атқару комитеті председателінің орынбасары Күнғали Балшықбаевадан бастап, аудандық комсомол комитетінің бірінші секретарына дейін алдымызда оқушы. Обалдары не, бәрінің де оқуға деген ықыласы зор. Күндіз жұмыс істесе де кешке бірдебір сабақты жібермейді. Конспектіні мұқият жасайды. Балалардың тәртібінен бұлардың тәртібі күшті. Бірақ білімдері ала-кұла. Кейбіреуі сонау арабша төте оқудан кейін ешбір класс есігін ашпаған. Бірінде алты, жеті кластық, мықтағанда соғыс кезіндегі сегіз, тоғыз кластық білім бар. Оның өзіне де қаншама жыл өтті, қарайып қалған. Бірақ сабаққа деген зейіндерінде мін жоқ. Әсіресе, оларды қинаған — алгебра, геометрия, тригонометрия, химия. Қазір есіме түссе ұяламын, біздер, жас мұғалімдер, оларға тым қытымырлау болған сияқтымыз. “Екі” алғанда, балаларындай бізден бір ұялса, райкомнан екі ұялатын. Орттей қызарып кеткен ағайларды сан кордім. Сонымен бірге араларында кереметтей қабілеттілері де бар. Қоғамдық пәндерден біраздан соң өзімізді де сүріндіре бастады. Бір күні Күнғали апай, Кабирадан маған сәлем айтып жіберіпті:

— Анау кіші қызға айт, соғыстан болдырып келген, сорлылардың екі аяғын бір етікке тығатын көрінеді. Кішкене жұмсақтау болсын да. Қайбір шекесі қызғандарынан оқып жүр дейсін.

Бұл — өмірдің сабағы еді. Үш жыл интеллигенцияны оқытқанда, өзімізде олардан көп нәрсені үйрендік. Ең бастысы — шыдамдылық, төзімділік, өмірге, оның қызығына деген күштарлық. Олардың бойынан соғыстан кейінгі ауыр кезеңде халық шаруашылығын қалпына келтіріп қана қоймай, оны одан әрі өркендетуге үлкен үлес қосу жолындағы ерлікті көрдік. Тырысып, білімге ұмтылуларында сондай сыр жатқан сияқты. Бұлардың ұмтылысында саналылық мақсаткерлік басым. Ешқашан орнында тұрмайтын, даму үстінде өмірмен қанаттас болу — олардың аса бір арманы секілді. Яғни, білімге жаппай құшмарлықтың айтулы бір кезеңі басталғандай. Үлкен

де, кіші де оқысам дейді. Мұндағы ар жағы — күні ертең-ақ жоғары білімділер көбейеді, яғни ілгерілеу күшейеді, бүгін “қоқиып” мына біздермен шендесетіндер шебі нығаяды. Өзінді-өзің қамшылаамасаң, аз-ақ уақыт ішінде қою шанның ортасында қалып қою оп-оңай. Ендеше, бүгінгіні місе тұтпа, ертеңгіңе де болашақтың биігінен қара. Сол күндердің оқытқан сабағының бір тармағы, міне, осындай еді.

Ең жақсы көретінім — қыздар арасындағы жұмыс. Мұғалімдер комсомол ұйымын басқаруды да маған тапсырған. Ереккен екеуіміз көркемөнер үйірмесін көтеруге күш салудамыз. Аудан бойынша фестивальға дайындық жүріп жатыр, өзгеден қалып қойсақ ұят әрі аудан орталығындағы негізгі мектеп, Алматыдан бітіріп келген мұғалімдері де баршылық. Бір көрінетін, өзінді көрсететін түс еді бұл. Ерекеннің әдемі дауысы, әрі университетте драма үйірмесінде басты рольдерде ойнаған тәжірибесі, ұйымдастыру қабілеті — бәрі-бәрі әжетке жарады. Мұғалімдерді шырқ үйіріп жүр. Режиссер де, хормейістр де, жеке дауыстағы әнші де өзі. Тегі, коллективте сондай бір энтузиаст болуы керек. Жаттығу үсті-үстіне жүріп жатыр. Алғашқыда мұғалімдер арасында сан сылтау айтып, қашқақтағаны көп болып еді. Кейіннен өз-өздерінен қызығып, жұмыс дөңгеленіп жүріп берді. Жанымызды салып — ақ жатырмыз.

Мұғалімдер арасындағы осы бір ынта оқушыларға да шарпуын тигізбей қойған жоқ. Ізденіс, жаңа ойлар туа бастады. Сондай ізденістеріміздің бірі “Қыз намысын қорғай білесің бе” атты шара болды. Қазақ қыздарының арасындағы бұйығылық, ар жағын кернеп тұрса да, айтуға қысылатын әйеншектік бұрын да мені толғандырып жүруші еді. Олардың бұл “сынық” мінезін пайдаланғысы келетіні аз ба? “Лениншіл жас” газетіне тап осы тақырыпта шыққан материал менің сол ойыма от қойғандай болды. Қыздарға бұл тақырыпқа шыққан дүниелерді жібермей оқуды міндеттедім, әрі “Қыз намысын сен қалай түсінесің?” атты кеш дайындалып жатты. Тәуліктің 24 сағаты жетпеуге айналды. Оқушылармен күндізгі сабақ, интеллигенциямен кешкі сабақ, комсомол ұйымының жұмысы, фестивальға дайындық, парткабинетте білім көтеру...

Істің басталуы шешуші фактор ғой, тегі. Жақсы басталған дүние жақсы аяқталады да. Сондықтан қыздармен жұмыстың тәуір басталып кетуіне қатты аландаулымын. Терең бойлаған сайын небір қызықты идеялар бір-бірімен жарысып, ойға келеді де тұрады.

“Сен өжеттілікті қалай түсінесің?” “Сыпайылық, сырмінезділік деген не?”, “Киім тігу, тамақ пісіру - өнер”

“Қызға қырық үйден тыйым” деген мақалға қалай қарайсың?” деген диспуттар Софья Ковалевскаяның, Клара Цеткиннің, Надежда Крупскаяның, Әлия мен Мәншүктің өмірлеріне арналған кештер өткізсем деймін. Жаман ойым-қыздарды рухани орлікке баулу, сол өрлікті солардың бойына орнықтыру.

Абырой болғанда, алғашқы кеш өте жақсы өтті. Директорға айтып мұғалімдердің барлығының қатысуын сұрағам. Кейін бұл тақырып мектепте біраз уақыт гу-гу әңгіме болды. Жаңалық жұрттың жанына жаққандай. Мұның өзі одан кейінгі шараларды жүзеге асыруға да үлкен түрткі болды.

Ең сүймейтін нәрсем — әсіре дабыра. Дегенмен, бір тақырыпқа түрткі болған жайды айта кетейін.

Қызықты та қарбалас күндер бірінен соң бір өтіп жатқан. Бір күні мектепке Елетай екеуміз бірге шыға қалғанбыз. Ол менің бас-аяғыма қарап алды да:

— Мына шолақ жеңді көйлекті неге кигенсің? Бұл жер қала емес қой,- дегені. Аяғыма қарады да: -туфли кию керек еді, босаножаға жұрт күледі,- деді. Шынымды айтсам, бұл Елетайдан шығатын сөз емес еді. Ол осындағы күшті мұғалімдердің бірі. Математиканы шекілдеуіктей шағады деп мақтайды жұрт. Педсоветтерде жасайтын талдаулары өте зерделі. Математикалық шеберлігіне аузыңды ашып таңғаласың. Мектептің бір басшысы ретінде жастарға деген қамқорлығы да жан сүйсінтеді. Жалпы жаңалыққа өте ықыласты, жаны құмар адам. Тебіндеп күн сайын тұып жатқан идеяларды алдымен қолдайтын да өзі. Сол сапаларымен мектепте, тіпті аудан да жақсы беделі бар. Сондай адамнан мынадай сөздің шығуы мен үшін тым тосын болды.

— Елеке-ау, сіз қала мен ауылдың айырмашылығын қай ғасырға дейін ұстамақсыз? — дедім шыдай алмай.

Ол ажырайып бетіме қарады. Мен үндегем жоқ.

Бұл — бір факті. Екінші факті: қыстың күні болатын, күн суық. Үстімде — цигейкадан қара жағасы бар қыстық пальтом, басымда — цигейка қара папах.

Аудандық комсомол комитетінің жанынан өтіп бара жатыр едім, артымнан біреу жүгіріп келіп:

— Сізді Тілеулина шақырады, — деді. Ол — райкомолдың бірінші хатшысы.

Сабақтан қалып бара жатсам да, бұрылып келдім.

— Сіздің басыңыздан мен мына қара папахты бірнеше рет көрдім, — деді ол амандықтан соң.

— Бұл жерде шәлі тарту керек. Жазда — шыт, қыста түбіт шәлі.

— Бұл пікіріңізбен келіспеуге рұқсат етіңіз. Комсомол

қайта жаңалықтың жаршысы болуы керек қой. Сізден мұны мен күткен жоқпын. Менің үстімдегі педагогтік тұрғыдан ерсі болса, бірсәрі. Қалада екінің бірі киіп жүрген киімді мұнда неге кимеске? — дедім.

— Бұл жердегі орта басқа, салт басқа.

— Салттың озығы бар, тозығы бар. Сіз бен біз озығын қолдауымыз керек. Сіз бұл сөзді өз атыңыздан айтып отырсыз ба, әлде аудандық комсомол комитетінің пікірі ме?

Ол үндемеді. Мен шығып кеттім. Біраз уақыттан кейін өткізген “Киім кию, тамақ пісіру — өнер” атты кеште осы дауларға да жауап алғым келіп еді. Ондай жауап болды да. Әдемі киіну, әдемі жүру — өнегелі тәрбиенің бір түрі, Чехов айтқандай, адамда бәрі жарасымды болуы керек деген түйінге келдік.

Қатты қалжыңдасатын Ерекен бір күні:

— Мынау “Қыз намысыңмен” қырып бара жатырсың ғой өзі, — деді қарқ-қарқ күліп.

— Фестивальда алдына жан салмай, оза шауып бәйге алғаныңды біз күндеген жоқпыз ғой, — дедім мен де.

— Жок, сен түсінбедің. Күндеу емес — қолдау, даттау емес — мактау бұл, — деді өзінің тақпақтап сойлейтін әдетіне басып.

Екеуміз бір-біріміздің қолымызды алдық.

Ендігі бір үзік сыр — “Далабай бағы” жайлы. Ол ҚазПИ-дің биология факультетін бітіріп келген-ді. Лениншіл Рүстемов, Сейдахмет Ахметов сияқты осындағы мұғалімдердің бірі. Әсіресе, Лениншілдің белсенділігі ұнайды маған. Ташкенттегі Орта Азия университетін (САГУ) бітірген, орыс тілі мен әдебиетінен сабақ береді. Бізден бір жыл кейін келсе де, өзінің қарапайымдылығы, адамдармен тез тіл табыса алатындығымен бәрімізді үйіріп әкетті. Оқушылар комсомол ұйымының беделі көтерілсін деп, оны соның секретарлығына сайладық. Бұл бір тосын эксперимент еді. Әдетте, оқушылардың өздерінен сайланғанына үйренгенбіз ғой. Міне, енді мұғалім сайланып отыр. Бұл идеяны сол жылы мектепке директор болып келген Айтыш Ахметов те барынша қолдады. Айтыш келгелі жас мұғалімдердің инициативасына тіптен кең өріс ашылды. Бұлардан ол өзінің басты тірегін көргендей. Лениншілдің бастауымен оқушылардың белсенділігі арта түскенін байқадық. Бірнеше қызықты комсомол жиналыстары өткізілді. Балалар пікір айтуға, сөйлеуге, ұйымдастыру жұмыстарына үйретіле бастады. Оқушылардың комсомол жиналысына жас мұғалімдердің түгелдей қатысуы берік тәртіпке айналды.

Осындай ынтымағымыздың арта түскен шағында, өзеннің

жағасындағы кең ойдым алқапқа бақ отырғызу идеясы туды. Идеяның инициаторы — Лениншіл. Ақсудағы ағаштың тапшылығы оған ой салса керек. Ал бұл жұмысты басқаруды кімге тапсырған жөн? Биолог Далабай Дүбірбаевқа. Аудан басшылары тарапынан бұл бастамамыз қолдау тапты. Іске кірісіп кеттік. Сабақтан шыққан соң, оқушыларды алып әлгі ойпаңға келеміз. Жер сортаң екен. Оған ағашты қалай отырғызуды анықтау, оның өсуін қамтамасыз ету — биологтың міндеті. Бәріміз Далабайдың аузына қараймыз. Ол жауапкершілікті түсініп, істі ықыласпен қолға алды. Кейде өзінің қызбалау мінезіне басып, қысып та жібереді.

— Бұл бақ жайқалып өссе, мына бәріміз жайына қалып, жұрт “Далабайдың бағы” дейді-ау. — Тілі қыршаңқы Сейдахмет кейде осылай бас бағбанымызды шымшып алады.

— “Қайда барасың? Далабайдың бағына барамыз”, — деп әлі өспеген баққа ат қойып, айдар тағып та қойды. Қанша қалжыңдасақ та мұндай істің өзі коллективтің бірлігін, ұйымшылдығын күшейтуге қызмет етеді екен. “Атың қалсын десең, ағаш ек” деген мәтелді жиі айтатын болдық. Аянбай жұмыс істеп жүрміз. Бір жылдан соң көгермей қалған шыбықтарды қайта отырғыздық. Сортаңның аты — сортаң, ол бізді біраз әуреге салды.

— Енбек көп сіңген нәрсенің есебі қайтпай қоймайды, — деп жұбатты Далабай.

Бақтың азабы аз боп жүргендей, соның қасынан стадион салу идеясы тағы туды. Бұған бүкіл аудан жастарын жұмылдырмаса, шама келмейді. Жас мұғалімдердің жақсы идеясы, әрине, өзінің қолдауын тапты. Сонымен үдей келе қызметіміз мектеп аясынан асып, аудан көлеміне қарай ойысты.

Аудан көлемі демекші, тағы бір бастаманы айтпай кете алмаймын. Оған мұрындық болған, әрине, аудандық партия комитеті еді. Бірнеше жиында малшылардың қартайып бара жатқаны, малға жастардың барғысы келмейтіні шымбайға бата айтылды. “Біздің қоғамдық мал шаруашылығын ертең оркендететін кім болмақшы?” Мәселе осылай қойылып, Алтынсарин атындағы мектеп бұған не дейді деп, бізге салмақ тасталды.

Мен оныншы “А” класына жетекші едім. Балаларға жағдайды түсіндірдім. Олар қатты ойланып қалды. Ертеңіне “Класымызбен түгел малға барамыз” деп қарап отыр. Бұл инициатива бүкіл мектептің, жастардың аудандық жиналысында талқыланды. Жанғожин деген оқушының сол жиында сөйлегені әлі коз алдымда. Әшейінде елеусіз жүруші еді, тіпті арқаланып кетті. “Болашақ білімді, мәдениетті

малшылардың келбетін сомдайтын біз боламыз”, — деді. Құрбыларын жаппай малға баруға шақырды. Сөйтіп, бүкіл класс болып қой бағуға бару жөнінде 1955 жылы ақсулықтардың бастамасы туды. Облыс бойынша үлкен науқан басталды. Мен мұны жастықтың лып етпе қызба мінезі деп ұқпаймын. Баршамыз болып жүргізген патриоттық тәрбиеміздің нәтижесі деп білемін. Жастар малға келді дегенше, жалын, қайрат келді дей бер. Бірақ соларға енді жақсы қамқорлық болып, қоғамдық еңбектің бұл түріне жас ұрпақты қызықтыра алсақ... Бұл үшін көп жағдай керек. Ол туралы “Лениншіл жас” газеті жақсы жазды. Бұл құбылысқа жаңа леп деп баға берілді. Мен осы істе аздықтатып үлесімнің барлығына қуанамын.

Қысқасы, аянып жүрген жай жоқ. Есіл-дертіміз — мектепте болсын, ауданда болсын, бір көдеге жарау, комсомол мүшесі, педагог деген атқа кір келтірмеу. Армен жұмыс істеу, соны ұрпақ бойына егу — бүкіл қам-қаракетіміздің өзегі сияқты. Сөйтіп жүріп бір өліп қала жаздаған жайымды айтайын. Ол Қазақ ССР Жоғарғы Советінің сайлауы кезінде болды. Ақсудың сыры өзіне мәлім, көктемде су тасып, құтырды да кетті. Ар жақ пен бер жақты жалғастыратын көпірді алып кетіпті. Енді өзара қатынау қиын болып қалды. Оның үстіне — сайлау. Сайлау комиссиясының председателі, аудандық әскери комиссариаттың бастығы Таубаев жолдас шақырып алды да:

— Комиссия мүшесі ретінде ар жаққа барасыз, сайлаудың дұрыс өтуіне жауап бересіз, — деді.

— Судан қалай өтем, басқа бір ер адамды жіберуге болмай ма?

— Комсомол судан қорқа ма екен? — деп қалжыңдап күлді. Сосын:

— Қарағым, сайлау — саяси науқан. Бәріміз оған баспен жауап береміз. Менің айтар ақылым — амалын тауып, ертерек өтіп алыңдар. Қасында аудандық оқу болімінің инспекторы болады, — деді.

Тапсырманың аты — тапсырма, әрі өте жауапты, орындау керек. Қасыма еретін инспектормен бұрыннан таныс едім. Орта жастан асқан бір мейірбан адам. Екеуіміз арыз тексере, сонау алыстағы Бақалыға барып қайтқанбыз. Сақылдаған сары аязда ара қонып, екі күнде жеткен едік. Сонда бәйек болып, қамқорлық жасағаны бар-ды. Табиғатынан мейірбан жандар болады ғой, тегі.

— Бұл бір залым арызқой. Саған неге тексертті екен. Ертең өзіңнің үстіңнен жазып жүрмесін. Бүкіл ауданды ығырткен адам ол. Әйтеуір, сақ бол, қарағым, сақ бол, — дейді.

Ауық-ауық шанадан түсіріп, тоңып қалмас үшін жүгіртіп алады. Шанаға қайта мінгенде, тонмен орап тастайды. Қойшы, аман-есен, барып, бір жеті тексеріп, қорытындысын аудандық оқу бөліміне табыс еткенбіз.

Абырой болғанда, арызқойымыз біз жасаған тұжырымдардың бәрімен келісті. Тіпті “Міне, осылай әділ тексеру керек қой” деп, мақтап та қойды. Шынын айтсам, көпке дейін қорқып жүрдім, бір жерінен бұлт етіп шығып, бірдеңе тауып алып жүре ме? Өмір жолын жаңа бастаған бізге “әділетсіз тексерді” деген ат қандай жаман, ол пікір туғызып, жаңа қалыптасып келе жатқан беделіңе нұқсан келтірері сөзсіз. Сабақты дұрыс бере алмай жүргеніне өзінің көзін жеткізуге тырыстым. Өзін қатыстырып отырып, бірнеше ашық сабақ бердім. “Көмегіңізге рахмет”, — деп қалған-ды. Кім білсін, рақметті айтып отырып, артыңнан өкіртіп жазатындар да болады ғой. Жок, олай болмай шықты, әйтеуір. Соған үсті-үстіне шүкіршілік еткенбіз.

Міне, сонда жолсерік болған кісімен тағы да бір сынға түсейік деп тұрмыз. Жүзіме мейірлене қарап алды да:

— Қарағым-ай, саған аяушылық жасамаған екен. Он екіде бір гүлің ашылмай, суға кетіп қалсаң қайтесің, — деді.

— Ақсақал, сайлау ғой. Жауапты науқан. Бірдеңе етіп өтерміз.

Судың, шынында, түрі жаман. Сең жүріп жатыр. Ар жақтағылардың қолында ұзын арқан. Өтуге келген адамға, жақындап қалғанда, оны лақтырады. Арқанның ұшынан ұстап, бір мұздан екінші мұзға секіріп ілгері жылжисың. Сәл шалыс бастың, бітті, суға кетіп жатырсың. Телефон соғылған болу керек, сайлау учаскесінен бізді қарсы алуға адамдар келіпті. Олардың да қолында арқан. Тасыған су қап-қара болып зәреңді алады. Мұздар сықырлап бірінің үстіне бірі шығып кетеді. Күнгірттеніп қараңғылық та қамшысын үйіре бастады. Асықпаса болмайды. Мен жайлап мұзбен жүре бастадым. “Өлесің-ау, олесің-ау, мынау тура өлімге айдау ғой” деп шыр-шыр еткен мамам келді көз алдыма. Жүрегім су-су етеді. Байқаймын, қасымдағы кісінің менен де бетер зәресі ұшып келеді.

— Қарағым, байқа, қарағым, байқа, — дей береді өзі де қалт-құлт етіп.

Бір мұзбен біраз жер жүзіп бардым да, екінші мұзға секіруге оңтайландым. Қарғи бергенімде, ол мұз бір жағына қарай ауғандай болды. Жағадағылар баж ете қалды. Әйтеуір, мұз қайта дұрысталды. Үшінші, төртінші, бесінші, алтыншы мұз. Ішімнен суға жалбарынам, “айналайын, Ақсуым, сен деп келдім, сен деп жүрмін ғой, қалай ғана осы сәт мені

жүткің келіп тұр, аяйтын шығарсың” деймін. Жақындаған кезде, лақтырған арқанды белімнен байладым. Бір қолыммен одан ұстап алдым. Мысық табандап, әр аттағаным ажал болып елестеп, жарты сағат дегенде, жанды шүберекке түйіп жағаға әрең жеттім-ау.

Артыма қарасам, жолсерігім әлі мұз үстінде екен. Бұл кезде тіпті қараңғы түсе бастаған. Ол кісі келіп-келіп, жағаға жақын соңғы мұзға қарғып түскенде, әлгі мұз ортасынан қақ бөлінсін, ауырлау салмақты көтере алмаса керек. Инспекторымыз суға күмп ете қалды. Біздер шу ете түстік. Арқанның екінші ұшынан ұстап тұрған жұрт дереу тартып алды, әйтеуір. Малмандай су, сау-сау етіп сорғалап тұр. Аман қалғанына риза, көктемнің кешкі қара суығы лезде-ақ тісін тісіне тигізбей сақылдатып ала жөнелді. Жақын жердегі жылы үйге апарып, жанын шақырды. Сөйтіп, мені аяймын деп жүргенде, өзі суға кетіп қала жаздады.

Осындай қиындықпен ол тапсырманы да орындады. Байқап қарасам, ол да тәрбие, тәжірибе, өмір тәжірибесі екен. Олар, әлбетте, мысқалдап жиналады. Қуанышты жай—жас мұғалімдердің, жас интеллигенциясының қатары мынау үш жылда ауданда едәуір көбейіп қалды. Стадионға барып жарыс көргенде, кешкі клубқа келгенде дабырласып, шүйіркелесіп жатамыз. Сол жарыстарды, кештерді өзіміз ұйымдастырғанға мақтанамыз да. Бір кездері сағат сегізде басталған киноның үзіліп-үзіліп, түнгі екіге созылатыны болушы еді. Сірә, киномеханик өз ісін жете білмеген ғой. Енді ол жағдай түзелді.

Өз басым осы клубтағы шаралардың көбейгенін қалаймын. Өйткені уақытты мәдениетті, мазмұнды өткізуге себепкер ол. Жасыратыны жоқ, алғашқы жылдары жиын болса бітті, тек арақ ішу әдет болатын. Жиналып алып, қырлы стаканмен бірін-бірі “іш те іш, мені сыйласаң, мына шақырып отырған үйді сыйласаң, іш” деп зорлайтын. Осы дерттің мұғалімдерді шарпыған жайы да бар-ды. Бір-екеуі тіпті бұзылып та кетті. Жас мұғалімдер осы “әдетке” қарсы тұра алар ма екен деген ой жатсам-тұрсам басымнан кетпейтін.

Жақсы нышан бой көрсетті. Айтыш, Ерекен бастаған бір топ араққа “байкот” жариялады. Оларды біздер, қыздар, мықтап қолдадық. Барған жерде біздер ішпеген соң, өзгелер тартынатын болды. Ән, әзіл-қалжың, тіпті толғандырып жүрген ойларды ортаға салу ірге тебе бастады. “Көрерміз, сендердің әуеселелерің қаншаға созылар дейсің” деушілер де табылмай қоймады. Осы кезде “Ауыл сөні азаматтарына байланысты” деп, баспасөз бетінде көтерілген мәселе мұғалімдер қауымына үлкен ой салды. Қысқасы, жаңа жанданып, ескі табандап, күресіп жатты. Клуб төңірегіне

жұрттың, әсіресе, жастардың көбірек жиналуы — сол жаңа нышанның көрінісіндей еді. Биыл тұңғыш рет Ұлы Октябрь мерекесінде аудан орталығында демонстрация болып, кәдімгі Алматыдағыдай трибуна алдынан өттік. Оған дайындалғанымызды корсең... Бір ғана біз емес, жұрттың бәрі қызыл танау болды. Өзің білетін шағын ескі паркте серуен, ойын-сауық ұйымдастырылды. Осының бәрінде негізгі күш мектеп оқушылары мен мұғалімдер, берілген тапсырманы мінсіз орындауға жан салдық. Жалпы, білімді жастар, оның ішінде көбісі — мұғалімдер көбейгейлі, аудан өміріне жаңа бір леп келгендей, бір сілкініс, ұмтылыс бардай. Осы ағымды аудандық партия комитетінің өзі бағыттап отыр.

Бұларға қоса тағы бір үлкен жаңалық келді. Ол Ақсудың солтүстік батысына түскен фин жобасымен салынған құрастырмалы үйлер. Аз уақыт ішінде соның жиырмасы бой котерді. Оған кіргісі келгендер қырғын болыпты деп естимін. Жаңа үйге кімнің кіргісі келмейді, әрине. Біреу ұзақ жыл қызмет істегенін, біреу майданда болғанын, біреу әскер семьясы, біреу мүгедек екенін айтады да. Менің қуанатыным, шаршаған сәтте бір келіп, коріп кетуге болатын селомыздың көрікті бір бұрышы болды. Үйлерді көшелеп әдемі тұрғызған. Кешке жақын осы жерде самалдай болып электр жарығы жанады. Қатар-қатар отырғызылған жас ағаштар және бар. Стадион, парк, клуб “фингородок” — кордің бе, көретін, баратын жерлеріміз көбейіп келеді. Ескі көпірдің суға кеткені жақсы болды, жаңадан әдемі көпір салынды. Сырт көзге көрсететінді көрікті жерлер дей ме, міне, сол — біздің көрікті жерлеріміз. Фингородокқа оқушыларды топ-тобымен сан алып бардым. Біздің өміріміздің гүлдене түсетініне қоз жеткізетін көрнекті құралдай сипаттаймын оны. Бір ғана аудан орталығында осындай, соғыс жарасын жаза бастаған басқа жерлердегі бұдан да жақсы жаңалықтар ше! Әлі-ақ бәрің де осындай сәнді үйлерде тұрасыңдар деймін.

Шынында да, фингородокқа еліктеп, енді селоның оңтүстік батыс жағынан жұрт сондай жобамен жеке меншік үйлер сала бастады. Еңселі, шатырлы боп, олар әдемі сап түзеді. Үй салу жөнінен жұрт тіпті үлкен бір бәсекеге түскендей. әрине, бұл тұрмыстың жақсара бастағаны.

Менде бір сурет бар, көрген адам ішек-сілесі қата күлетін. Ол бұдан екі жыл бұрын түсірілген. Түнімен сабаққа дайындалғам, бір кезде түкірігім шашырап, алдымда тұрған керосин-шамның шынысы сынып қалды. Не істеу керек, сабақ түгел әзірленіп біткен жоқ, білтенің жарығымен отыра бердім. Танертең тұрсам, жездем ішек-сілесі қатып:

— Тұра тұр, тұра тұр, суретке түсірейін, — дейді.

Қалжыңбастығына салып тұр ма деймін. О жағымнан бір, бұ жағымнан бір шығып, бірнеше рет суретке түсіріп алды. Ертесіне суретті көріп, бүкіл семьямызбен ал күлейік. Сөйтсем білте шамның түтіні менің екі танауымды қап-қара етіп, кәдімгі клоундай әшекейлепті. Бұл да өткен уақыттың бір белгісі. Әлі күнге дейін қыста мектепте кешкі сабақты керосин шамның жарығымен оқытамыз ғой. Анау “фингородоктағы” электр шамы енді көп кешікпей мектебімізге де келетін шығар. Тасбекеттің тұсынан Ақсу электр станциясы салынып жатыр деп естиміз. Бізге, тарихшыларға тілге тиек ететін нәрсе болсыншы тек, оны насихаттап ала жөнелуге шама да, тәжірибе де жетеді. Сол сурет музейлік экспонат болатын дүние. Ертең-ақ қарыштап өсуіміз хақ қой. Соның қадірін білу үшін, мұндай дүниелерге қарап қою керек. Оны мен өмірдің көрнекі құралы деп білемін. Жуырда бір газеттен “Білте шамнан Ильич нұрына дейін” деген материал оқыдым. Журналистердің осындай тапқырлығын ұнатамын. Бір ауылдың өмірімен кешегіні, бүгінгіні көз алдына келтіреді. Біздер, педагогтар үшін, ол – таптырмайтын қосымша материал.

Сонымен, өмір керуені толассыз ілгері жылжуда. Оның өрі мен ылдиы, ойы мен қырының болатынына көзіміз жеткендей. Өрінде алқынып, ылдиында құлап қалмасак болды. Көзіміздің бір жеткені – жаңалық, жақсылық баурамай қоймайды екен. Кешегі түбіт шәлі мен жабық туфлиге, ботыға ғана табынгандар бүгін моданың ең соңғы үлгісін іздеп жур. Бұл жайында, енді Алматыдағы бүгінгі көргенінді ертең Ақсудан коресің, деген сөз бар. Мақтанышпен де айтылады ол. Меніңше, мода, қанша айтқанмен, сырт сипат қой. Әңгіме ішкі сипатты, рухани сипатты өзгертуде емес пе. Осы тұста көңілге қаяу салған бір жайды да айта кетейін.

“Айманбысың?!”

Артымнан біреу тарс құшақтап алған. “Тәтелеп”, елжіреп дөңгелетіп барады. Бұрылайын десем, ол менімен қоса айналады. Бет-жүзін көре алмай сарсаңмын. Магазиндегі жұрттың бәрі бізге қарады. Бір жағынан олардан қысылсам, бір жағынан әлгі адамды көруге асықпын.

– Кімсің өзін?

– Тәте, танымадыңыз ба?

Жарқ етіп алдыма шықты. Ақ сарының әдемісі. Биіктеу ғып түйген шашы, отты көзі, күлімдеген жүзі – бәрі өзіне жарасып тұр. Есейіп, ер жетіп кеткен көп оқушымның бірі ме, әлде бір жерде кездескен таныс па, жаза басып тани алмасам ұят-ау деп, тосырқаңқырап қалдым.

— Тәте, шынымен танымадыңыз ба? Мен — Айман ғой.

Енді мен тарпа бас салдым. Екеуіміздің де көзімізден жас ыршып кетті. Ол мені сүйеді, мен оны сүйемін.

— Сен Айманбысың, Айманбысың?

— Тәте, сізді бір көрсем деп жүр едім.

Айман маған қарайды, мен оған қараймын. Бір-біріміздің көзімізден екеуіміз де осы ойды оқығандаймыз. Ол жымыып күлді, күлкімен бірге көзіне жас келді, мен де күліп тұрғандаймын, бойым босап, көз алдым жастан кіреукеленіп барады.

— Жүр, Айман! Үйге барайық. Біз осы арада тұрамыз. Сені корсеткен бүгінгі күнге рақмет!

Айманмен бірге босағадан сол бір албырт жастық шақ, алғашқы ұстаздық қадам қоса кіргендей болды. Ұзақ әңгімелестік. Көбіне ол сойлейді, мен тыңдаймын. Ашылған. Өзінің бүгінгі өмірін маған жеткізуге асыққандай. Тыңдаған сайын, ол менің көз алдымда тіптен әдемі болып барады. Бойындағы сонау өзім байқаған алғашқы от бүгін бар қуатымен алаулап, әбден күш алғандай. Иә, сол отты тұтанбай жатып сөндіргісі келгендер болды-ау, сөндіріп ала жаздадық-ау... Ай, шылық-ай, байқамаса, сенің опатың да оңай емес-ау. Өмір бойы опық жегізіп, құрбаның ғып жібере жаздамадың ба?!

* * *

Айманның есте қаларлық мінездері бар-ды. Өзі орыс класында оқиды, екі тілге бірдей. Ойындағысын бүкпесіз айтып салады, үлгірімі де жақсы, біреуге жақсылық жасасам, пайдалы іс бітірсем деп тұрады. Тұйық, үндемейтін қыздарды түрткілеп, сөйлеткісі келіп жүреді. Қалжыңы да қатты. “Қыз арманы деген не?”, “Қыздар өз намысын қалай қорғау керек?” деген диспуттарға өте белсене қатысты. Қызып кеткені сонша, кейбір мұғалім ағаларының әбес әдеттерін де айтып салды. Мен, әрине, балаларды мұғалімдер жөніндегі әңгімеден аулақ ұстауға тырыстым. Диспут өткізген жақсы-ау, бірақ пікір аз, тереңдік жетпейді, тым саяз жатады. Дегенмен, ой қозғап, ой ұштауға бұл кештердің едәуір түрткі болғанына көзім жеткендей. Әңгіме — соны енді дұрыс арнаға салып, оқу үлгеріміне ықпал етуге жету, өмірлік кәдеге жаратуына көмектесуде.

Жазғы каникул да бітіп, бар сән-салтанатымен қыркүйек те жетті. Бұл кезде оқушыларды күзгі жұмысқа колхоздар асыға күтіп отырады екен. Қызылша, жүгері жинауға мектеп балалары таптырмайтын күш. “Жаңа қоғам” колхозына бір топ балаларды бастап бару бізге тапсырылды. Данияр, Шынтемір, Гүлбаршын, мен — төртеуіміз. Отыз шақты

оқушының ортасында егіс басында қос тігіп жатырмыз. Колхоздардың ол кездегі жүдеулігі сонша, төсек-орын, қазан-аяқтың өзін әрең тауып берді. Әркімге норма белгілеп, жұмысқа қызу кірісіп кеттік. Күнде кешке қарай жарыс қорытындысын шығарып, абыр-дабыр болып жатамыз. Шіркін, балалық-ай десенізші, “мен оздым, мен оздым” деп, оқушылардың шуылдап жүргені. Бұл да — өмір. Мұны да көрген жақсы болды-ау деп қоямын.

Қыздардың қасында Гүлбаршын екеуіміз. Оның институтты бітіріп келгені осы. Мені оқушылармен бірге “апай” дейді. Тәжірибелі мұғалім санайды. Ал Данияр мен Шынтемірдің істегеніне көп болған. Біреуі математикадан, біреуі химиядан береді. Сабақтарын жаман білмейді. Бірақ әлгі шу дертіне ұшырағандар. Осы колхоз жұмысына келгелі, бір-екі рет “шилері” де шығып қалды. Мен қатты ренжідім. Қалжыңға бұрып, қылжақтағылары келеді.

— Балалар жоқ жерде ішсеңдер де жетпей ме!

— Мектеп емес қой. Жұмыста жүріп ішкенге де айыптымыз ба?

Шынтемір кешірім сұрап, “енді татсақ неғыл дейсің” деп ант-су ішеді. Бұл ішуге үйір адамның бәтуасыз көп уәдесінің бірі деймін.

— Мен кешірермін, мына оқушылар не дейді. Отыздың бірдей аузын жаба аласың ба? Ұстаздық атағыңа бұл құрғыр қара дақ емес пе?!

Данияр тырсыып үндемейді. Тегі, өзінің көп сөзі жоқ. Жүзінде мысқыл, арам күлкі болады. “Үндемегеннен үйдей пәле шығады” демекші, Шынтемірді еліктетіп жүрген осы ма деп ойлаймын. Бұл екеуіне деген қыжылымды балаларға білдірмеуге тырысам. Ішіп алса, ұстаз екендерін де, оқушылардың арасында жүргендерін де, ұмытып кететін сияқты. Бұдан артық мұғалім үшін қателік бола ма? Менің ұғымымда ұстаз тәулік бойы, өмір бойы ұстаз болуға тиіс. Ол — тек онегенің адамы.

Бір күні үйден “тез келіп қайтсын” деген хабар алдым. Қабираның баласы қатты сырқаттанып, соған шақыртқан екен. Екі күннен кейін егіс басына қайта оралуға асықтым. Бәріміздің зәремізді алған апайымыздың баласы да бері қарады.

Сәскеге таман жұмыс басына келсем, жан жоқ. Бұл уақытқа дейін ұйықтап жататын мезгіл емес. Жалма-жан қос басына келсем, бәрі түнеріп отыр. Әшейіндегі абыр-сабыр, көңілді айғай-шудан белгі де жоқ. Ұлдар бір бөлек, қыздар бір бөлек. Данияр мен Шынтемір көрнібейді. Гүлбаршын айыпты адамдай маған жаутаңдап қарай береді.

— Жұмыс қайда?

— Жұмысы құрысын, — деді ер балалар мұрындарының астынан.

— Не боп қалды?

Ешкім үндемейді.

— Тіл-ауыздарың бар ма, неге үндемейсіңдер?

Қыздар тобы мен жақа мәліе қарады. Көздері білеудей, мықтап жылағанға ұқсайды. Ұлдар оларды аяп жаутаң-жаутаң қағады. Бұлардың арасында араздық емес, өзара аяушылық, жанашырлық бар секілді. Бұл тұрыстарының себебін түсінсем бұйырмасын.

— Жұмыс қайда? — Даусым қаттырақ шықты.

— Сізді күтіп отырмыз. Бәріміз де кете берейік деп едік, сізге сөз келеді ғой дедік. — Бұл сөзді жамырай айтқан — ұлдар.

Көзіммен Айманды іздеп тұрмын. “Мұндайда неғып шыдап тұр ол. Суырылып шықса керек еді. Бар ма өзі?” Тұншығып жылап, сөйлей алмай тұр екен. Қасына жетіп бардым. Мойныма еңіреп асыла кетті. Қыздардың бәрі оны қостай жөнелді. Ұлдар түгелімен төмен қарап тұр.

— Әлгі Данияр мен Шынтемір ағайларың қайда?

— Ағай болмай, қарасы батсын! — Жамал деген қыз тап осылай саңқ ете қалды.

Жүрегім зу ете түсті. Біреу бетімнен осып-осып жібергендей болды. Әлде мойныма асылып тұрған Айман қозғалып кетті ме, әйтеуір, шайқатылып кеттім.

— Ап-ай, математик ұят жоқ адам екен... — деп, Айман үзіп-үзіп әрең айтты.

— Өзінің де жазасын бердік. Түн қорқауы болам деп, бетіне түкіртті ақыры.

Бұйығылау ма деп жүретін Жамалым ашу қысып тұр әншейін.

— Котер басынды, Айман! Бүлінген ештеңе жоқ. Ол ағайымыздың арам пигылын мен талайдан-ақ байқап жүргенмін. Мына тұрған көбімізге “2” неге қояды дейсің? Жеке-жеке консультация бергісі келетін. Сен орыс класында оқисың, бәрін біле бермейсің. Осы жолы өз бетін өзі айдай қылғаны қайта жақсы болды.

— Я это так не оставлю! — деп, Айман мойнымнан қолын жұлып алды. Бойындағы ашу қос жанарына жиналғандай от шашып тұр.

— Маскара-ай, маскара-ай! — деп, мен тұрған жерімде бетімді басып отыра кеттім. Неге кеттім ауылға. Қыздар қаумалап, енді мені жұбатып жатыр. Мыналардың алдында кірерге жердің тесігі жоқ. Айқай салып айыптайтын небір ызалы сөздер келді тамағыма. Амал не, алдымда тұрған —

оқушылар. Өз ернімді өзім тістелеп, Даниярды қазір көрсем, түтіп жіберуге дайын тұрмын. Ашуға булыққаннан, екі көзім жасқа тола берді.

Қыздарды ұлдар мақұлдағандай, бірінен соң бірі біз жаққа келе жатыр. Кешеден бері жегідей жеген ауыр ойды сыртқа шығарып қыздар да жеңілдегендей.

— Төте, жүріңіз, берген жұмысын бітірейік. Мектепке сөз келмесін.

Осылай деді де, Айман жиылып тұрғандарға жүгері жақты көрсетіп, “кеттік” дегендей қолын сермеді. Өзі ойнақшып ең алдыға шықты. Басындағы орамалдың ұшы жаңа көтерілген самал желмен желең қаққан. Осы самал бәрімізді де аймалап алға тартқандай. Бірақ бір зіл жүрегімді жаңа күйған қорғасындай өртеп бара жатқан сияқты.

Даниярдың қадірінің кеткені сонша, оны көрген сайын кірпідей жиырылам. Көз алдымда мұғалім емес, сұмырай тұрғандай көрінеді. Екі ортада өзім қиналдым. Жатсам, тұрсам, сабақ дайындасам, балалардың қос басындағы сол бір күйі көз алдыма келеді. Балалар мұғалім атаулыға сенімсіз боп кеткен сияқты болады да тұрады.

Мені көрсе тайқып немесе төмен қарап кететін батырым бір күні ежірейе қалыпты. Сазарып бірдеңе айтуға ыңғайланып келеді. Мұғалімдер бөлмесінде қас қылғандай оңаша қалармыз ба? Әрең шыдап жүрген басым, мен де айбат шеге қалдым.

— Қыздардың арызын ұйымдастырған — сіз ғой, сірә. Көерміз, кімді кімнің жер қылғанын, — деді түйіліп. Шықшыты бұлтиып, жақ жүні үрпиіп, онсыз да сұрғылт түсі сүп-сүр болып кетіпті. Бұл адам жөнінде пікірім қанша томен болғанмен, дәл мұндай залымдық ойлайды деген көперімде жоқ-ты.

— Айыбынды мойындаудың орнына, айыптыны іздеп жүр екенсің ғой!

— Бұрын “Сіз” деуші едім, “сенге” қалай көшкенімді өзім де аңғармай қалдым.

— Қайдағы арыз? Не деп тұрсың?!

— Колгірсуін. 15 қыздың қолын қойдырып, енді аңқау бола қалыпты. Көрешегің алдыңда әлі?! —деп күлді. Түтіктім де булығып сойлей алмай қалдым.

... Иә, шын сарсаң енді басталады. Оқушы қыздардың арызын оқысымен, директор Даниярды шақырып түсінік сұраса, ол қыр көрсетіпті. Мені қаралапты. Бұл арыз соның ұйымдастырған шаруасы. Сен оны жақтайсың деп, директордың өзіне жармасыпты. “Мен сенің бәріңді де құртамын да жоямын, ел кімдікі, жер кімдікі, коздерінді

ашып қарандар, сіңбелер, сендерге мұнда орын жоқ ”. Айтқан сөздерінің түрі осы бопты.

Екеуіміздің мұғалімдер бөлмесіндегі кездесуіміз сол қыр көрсетудің жалғасы екен. Шынында, мектеп коллективі бүйі тигендей бұзылды. Тексерістен тексеріс. Тойтанов Даниярдың арызы бойынша деп, комиссия бірінен соң бірі келеді де жатады. Бірі — ауданнан, бірі — облыстан. Жазбаған жері қалмаған. Аяқ асты кінәлы ол емес, біз болып шыққандаймыз. Барлық қаһарын маған төгіпті. Жапқан жаласынан төбе шашымыз тік тұрды. “Тойтановтың арызына ілігіп кетерміз” деген үреймен жұрттың көбі енді менен іргесін аулақ сала бастады. Анығында, арызды жазған Айманның өзі екен. Қыздар оны қолдаған, қолдарын қойған. Байқаймын, “қаршадайынан арыз жазып” деп, мұғалімдердің біразы оны жазғыратын секілді. Біразы тырс үндемейді. Не де болса іштерінде. Мені қатты ренжітетін — осы тырс үндемейтіндер. “Көрсен де көрмеген бол, жауырды жаба тоқы”. Олардың ұстанған принциптері осы.

Жуырда ғана “Комсомольская правдадан” бір мақала оқығанмын. Бір топ мас электр поезының аялдамасында тұрған бір қарт адамға тиіседі. Қасындағы кемпірі “бұл кісінің жүрегі ауыратын еді, мазаламандар” деп безек қағады. Шыдай алмаған бір жас жігіт мастарды әлгі қарт адамнан аулақтатпақ болады. Мастер оған жабылып береді. Соққыға жығып, ақыры содан қайтыс болады. Мақаланың авторы сол аялдамада тұрған басқа адамдардың үндемей, мастарды бетімен жібергеніне қатты ашуланады. “Өзіме тимесең болды” деген дарашылық құлық жазықсыз бір азаматтың қазасына әкеп соққан.

Біздің мектептегі үндеместердің ісі де тап соған ұқсап кетті. Тойтанов тексеру келген сайын масайрайды. Жайлауы жағасында, “әп, пәлем, өздеріңнің естеріңді шығардым ба” деп мәз болғандай. Бір күні шыдай алмай мектеп директорына бардым.

— Мынаны осылай бетімен жібереміз бе?!

— Оның арызқой екенін бүкіл аудан біледі. Жазар, жазар да қояр, әділеттік біздің жақта ғой.

Мен әрекет керек екенін, ауыздықтау керек екенін айттым. Бәрінен де осындай былғаныш істің оқушыларға аян боп бара жатқаны батады жанға.

— Мұныкі “жаптым жала, жақтым күйе”. Сол тәсілмен өз басын арашалау. Айласының змияндығын байқайсыз ба? Назарды енді басқа жаққа аударып жібермекші.

— Иә, ия... Есіл уақыт соншама арызды жазуға кеткен.

Сабак оқытуға, бала тәрбиелеуге соншама еңбек сіңірсеңші. Оңды-солды жаза бергенде, тексеру болады-ау, ақиқатына түбінде біреу жетеді-ау, сонда ұят болады-ау деп ойламай ма екен бұл шіркін!

— Ұятты білсе сөйте ме, білсе түн жамылып, түңілерлік іс істер ме? Ұяттың ауылынан ол адамның жырақ кеткені қашан!.. Өз кінәң болса бірсәрі, өзгенің кінәсы үшін күйген жаман екен.

Айтышты аяп кеттім. Күтпеген жерден кездескен мынау зіл қара батпан қайғы бәріміздің де жүрегімізді езіп бара жатқан секілді. Айманның арызы бір тексерілсе, Тойтановтың қарсы арызы екі тексеріледі.

Ол — ол ма, тергеу орындарынан сыбыс шықты. Он екіде бір гүлі ашылмаған балалардан сұрақ-жауап алына бастады. Іске енді ата-аналар араласты.

“Аулақ, аулақ, білмедім де, көрмедім де. Ешкімге куә болма, ештеңе айтпа!” Сонау жүгері жинауға барған балалар енді осындай қыспаққа түсті. Оған көнбегендері таяқ жеп, тақа тығырыққа тірелді. Ел сұмдығы осы болды. Таяқтың аты таяқ қой. Жауаптар өзгеріп, іс шатысуға айналды. Шу дегенде айтқан жауабынан қайтпай жүрген Айман ғана деп естиміз. Мен де тергеушінің алдын бірнеше рет көріп ренжідім. Бірақ әділдікті ешкім белден баса алмас, бұл әуреке нүкте қойылар деп үміттенем. Арызқойдың әлегі мұншама жұртты әбігер ете берер дейсің бе? “Өтіріктің күйрығы бірақ тұтам” демей ме халық. Жалақордың “маған жабылған жала” деп жүргені шын ұрының “әкетті, ұстандар” деген аулақтатушы айқайы ғой деймін. Күнде сабақта балалар үндемесе де “апай-ау, бұл не боп кетті” деп сұрайтындай. Менің оған әзірге берер жауабым жоқ.

Бір күні Айман мені оңаша шақырып алып, үйіне Тойтановтың ағайындары келгенін, “сен жауабыңнан тан” деп, ақша ұсынғанын айтты. Жүрегім шошиын деді. Қоз алдыма өрмекшінің ұясындай шатасқан дүние елестеп кетті. Түйіні жоқ, түбі жоқ, бытысып жатқан бірдене. Ап-айқын, соқырға таяқ ұстатқандай анық ақиқатты осыншама шиеленістіруге болады екен-ау, ә. Залымдық деген тамырын қалай-қалай тастайды. Айқыңдалудың орнына шымшытырық оқиғалы кітаптай болып бара жатқан бірдене. Ұшығына жету қашық па деймін. Мен ойланып қалыппын. Айман жұлып алғандай:

— Тәте, қорықпаңыз. “Бүгінгі қыздар оз намысын қорғай білуі керек”, — деуші едіңіз ғой диспуттарда. Мен намысымды ешкімге таптатпаймын.

Басымды жұлып алдым. Оқушымның жігері мені де

ширата түскендей. Әлгі үндеместер жасытса, мынау қайрап жіберді.

Қойшы, іс соттан барып бір-ақ шықты. Не болды дейсің ғой: Түсінсек бұйырмасын, төбеден түскендей үкім шықты. Тойтанов судан таза, сүттен ақ. Жалақорлар Айман екеуіміз болдық та шықтық. Айманның ышқынып жылап жібергені күні бүгінге дейін құлағымда. Миығынан күліп Тойтанов тұр. Оның шыдамсыз ағайын-туғандары бізді балағаттауда. Кейбірі “жеңістеріне” мәз болып, тойтаң-тойтаң етеді. Шіркін “шылық-ай”, күшті екенсің ғой дедім. Тойтановтың сенген пірі сен боп шықтың ба?!

Коресіні өз үй ішімнен көрдім. Шешем жарықтық: “Сол Даниярмен айтысып нең бар еді, сені мұнда кім қолдайды, ел соныкі, жер соныкі емес пе”, — деп, онсыз да жұқарып тұрған жүйкемді қажай түседі. “Анашым-ау, ең болмаса сен түсінсеңші, жазықсыз жазаға ұшыраған балаңды неге қажай бересің. Сен де жауырды жаба тоқы дейсің бе, сен де ана үні бітеу, жүрегі бітеулерге қосылып кеткенің бе? Атамның ұсталғанын бетіме басып, бетегеден биік, жусаннан аласа бол дейсің. Мүмкін, ол да осылай жаланың құрбаны болған шығар. Тойтанов қана емес, жанды жарамды сен де тырнауға қоштң бе? Тым құрыса мына шу басылғанша шыдасаңшы, сосын пісіріп жесең де еркін”. Кеудемді кернеген осынау құса өртеп бара жатыр. Үйге сыймай сыртқа шықтым. Түн тастай қараңғы екен. Біз тұрған жерден жүз метрдей жерде жар, жардың асты Ақсу озені. Күнде су әкеліп жүрген баспалдақ соқпақ бар. Шамасы, соған қарай келе жатқан секілдімін. Жазатайым жардан құлап кетсем, оған өкінер жайым жоқ. Ашу қысып жылдам-жылдам аяқ басып келем. “Күні кеше қызық көрінген өмір не боп кетті? Мынау жардың астындағы озен де теріс ағып жатқан сияқты. Мені қараңғыда ешкім көріп тұрған жоқ. Құлай салсам қайтеді. Сылқ-сылқ күліп, озен де мәз болсын”. Осы ойларға камалып, ұшар бір биікте отырмын. Құлағыма Айманның манағы ышқынған даусы келеді. Масайрап, миығынан күлген Данияр да жындай елестейді. “Айтпап па едім, көресің алдыңда деп. Ұш мына жардың басынан. Мені құлатқың келіп еді ғой. Өзің құла. Кәне, тез!”

— Орынша, әй, Орынша!

Селт ете қалдым. Шешемнің даусы. Үнінде бірдеңеге ұшырап кетті ме дегендей абыржу бар. Үндемей біраз отырғым келін еді, аяп кеттім. Ол сорлының не шекесі қызып жүр дейсің. Қараңғыда мені іздеймін деп, мына жарға ози құлап кетіп жүрер. Бұл сойқанның ақыры түбімізге сойтіп жетіп жүрмесін.

— Ау, мама! Мен мұнда. Қазір барам, — деп үн қаттым.
— Тастай қараңғыда неғып жүрсің? Жарға құлап кетсең қайтесің.

— Жок, мама, мені жарға ешкім де құлата алмайды. Жазығым не жарға құлайтындай. — Құрсауынан шығармай тұрған оз ойымнан хабар бергендеймін.

Бойыма бір күш біткендей болды. Манадан бергі күйректігім анамның даусын естіген соң, сейіліп сала берді. Құлағыма Айманның жылаған даусы келді. “Сенің не кінәң бар? Сен жыла, мен жыла, сонда бізді кім жұбатады? Сен құла, мен құла мына жардан, сонда кім тұрғызады? Данияр секілді іш-мерез дерттермен кім күреседі? Әлде асқынып, қыз атаулыға қырғидай тиіп, алшан басып жүре берсін бе? Күнсіз жердегі улы шөп секілді тамырын жая берсін бе? Жок! Қорқақтар ғана “арыз жазылады” десе, әзірейіл көргендей жасырынып жата кетеді, үндеместерге ерегіскенде енді ашық күреске шығу керек, анау Аймандардың тағдыры үшін аянар ештеңе жок. Олардың басына қорқақтықты, жалтақтықты, жасықтықты егу үшін емес ожеттікті егу үшін, ерлікті егу үшін күресу керек. Айтарымыз бір басқа, өмірдегі кейбіреулердің “өнегесі” бір басқа. Қайсысына сенерін білмей, дал болмасын жас ұрпақ. Шылықтың шылбырында кетпесін бұлар. Шындықты қорғай білсін. Сол үшін шындауға келдік емес пе! Ұстаз емеспіз бе? Өл күйректікті, күншілдікті, дәрменсіздікті емес, күресе білуді үйренсін”.

Аяғымды нық-нық басып, мамамнан озып кетіппін. Ол қалбалақтап мені қуып жеткісі келеді. Тұра қалып қолымды ұсындым. Жалма-жан жабысып жатыр жарықтық. Күндізгі ұрысқанына енді өкінгендей. Арқамнан қағып, ұзын қос бұрымымды қолымен сипап-сипап қояды. Елбелектеп біресе ол жағыма, біресе бұл жағыма шығады. Жыланның аузына бергісі келмей, балапаны үшін шыр-шыр еткен қарлығаш елестеп кетті көзіме. Айман екеуіміздің сары ауыз балапаннан не айырмашылығымыз бар. Біздің ойымызша жыртқыш та жоқ, жылымшы қулық та жоқ. Бәрі таза, бәрі пәк. Өзіміз ойлайтындай өмір деген көлеңкесіз. Бағытың тура ма, тарта бер. Мектепте тек тұнық сезімді адамдар ғана істейді. Өйткені олар тұнық сезімді егушілер. Бұл-қасиетті білім ордасы, өнеге орны. Тойтановтың арам пиғылы сондықтан да бізге жиіркенішті көрініп тұр. Біз ғана ма?! Жұрттың бәрі өзіміздей, дәл осылай ойлайды деп жүргенбіз. Бақсақ, біздің қателігіміз осында екен. Жұрт көңілі өзіміздей пәк пе десек, ластары да бар екен. “Көңілің кір болса, көзіңнің мөлдірегенін қайтейін” деген сөздің даналығына енді түсінгендеймін. Өтірік күліп өмір сүрпесі келетіндер де бар екен. “Ағайындас“, “рулас” деген

пәленің қандай екенін енді көрдім, қалай-қалай құбылып, қалай-қалай түлкі бұлаңға салады. “Осымыз обал-ау, біреудің қаршадай балаларын неге шырылдаттық” дейтін емес. Дегенінен шықпаса, ақиқат-шындығыңыздың өзін екі бүктеп бір жұтып, тымырайып отыра бере ме, қалай?! Коретін коз де, еститін құлақ та жоқ, шын бітеу жара осы шылық па дедім. Он бес жыл оқып, он жерден ұстаз атанса да, Тойтанов осы “шылықтың” перзенті болып шықты. Онымен күрес аясы бұрынғыдан әлдеқайда кенейе түскен сияқты. Шаман келе ме, сары ауыз балапан?! Кімге сүйенесің, кім қолдайды сені? Албырттықтан, тәжірибесіздіктен бір сүріндім. Енді сүрінсең, мыналар үніңді де шығармайды. Өзің де пұшайман болып, шылауына көне берерсің. Қалар жолың қайсы енді, “ұстазым?!”

* * *

Айман сонау жылдардағы әңгіменің қызығына батып отыр. Жаңа үйіне телефон соғып, “қазір қайтамын” дегенін де ұмытып кетті.

— Тәте, екінші соттағы сөзіңіз есіңізде ме? Менің күні бүгін құлағымда. Бір сәт байқасам, зал сілтідей тұнып қалыпты. Сөйлеп тұрсыз, сөйлеп тұрсыз. Шіркін қазіргі екінің біріндегі магнитофон сол кезде болсашы. Жазаларын бердіңіз-ау. Біреуі бұлтара алмады. Айта білсе, ақиқат шіркіннің күшті екенін сондағы сіздің сөзіңіз корсетті.

— Айман, сен сағынғаныңнан шығар, тым асыра мақтап отырсың апанды. “Су түбінде асыл тас — жел толқытса шығады, ой түбінде асыл сөз — шер толқытса шығады” деген емес пе? Екеуіміз де шерлі емес пе едік онда. Ақиқатына жеткен аудандық партия комитетіне рақмет. Сотты да басқа ауданнан алғызды. Ол кездегі бірінші хатшы Айкең ақылды адам еді ғой.

Бюро мәжілісінде ол былай деді:

— Мынау сұмдық, жолдастар. Осындай оқиға іргемізде, райкомның тап қасында болып отыр. Ертең елге, жұртқа не дейміз. Бұл ауданда партия комитеті болған ба, жоқ па, демей ме?

Алғашқы сотта істі бұрмалап, теріс үкімнің шығуына себепкер болғандардың бәрінің де көкесін көздеріне көрсетті. Екеуіміз ол кезде не білгенбіз, соттың өзі Даниярдың ең жақын ағайыны болып шықты емес пе?! Мына сенің Москваға оқуға баруына себепкер болған да аудандық партия комитеті.

— Мұндай қызды оқыту керек. Бұл қыздан бірдене шығады, — дегенін мен өз құлағыммен естігем.. — Бүкіл мектеп мұғалімдерін екінші соттан кейін кабинетіне шақырып

алып, миларын біраз тазартқан болатын. Сол сөзі есімде мықтап қалыпты. Жазып отырып ем, міне, оқысаң...

... Жалақор сотталды, жазасын алды. Бірақ бәрімізді қанша әуреке салды. Коллективке, оқушыларға рухани қаншама нұқсан келтірді. Өкінішке қарай, ағарту жұмысына ұстаздықпен үш қайнаса сорпасы қосылмайтын сондай адамдар барып қалып жүр. Ол біздің де кінәмыз. Бірақ Тойтановтың соншама есіруіне басты кінәлы — мына отырған сендерсіңдер. “Теңіз қасында қисық ағаш жатпайды” деген мақалды қазақ неге айтқан? Сендер “тез” бола алмағансыңдар. Бір жыл емес, бірнеше жыл сондай адам ұстаздықтың тонын жамылып жүрген. Жұлынбаса, арам шоп егісті қаптап кетеді. Рухани арам шөптің зияны ұшан-теңіз. Сендердің өсіріп отырған егіндерің ең таза егін болуға тиіс. Сендер болашақтың егінін өсіріп отырсыңдар. Ұстаздың өнегесіз болғаны ең үлкен сор. Бұл фактіге біз қалай болса солай қарай алмаймыз. Бізді шошытатын — көз жұмбайларың, көзге айта алмауларың. Бірі — оқушы, бірі — жас, жаңа келген мұғалім — екі қызды шырылдатқансыңдар да қойғансыңдар. “Бас сынса, бөрік ішінде, қол сынса, жең ішінде” — бүгінгі өмірге жат принцип бұл. “Ауруын жасырған — өледі” деген мақалды білесіңдер ме. Тойтановтың ісі үлкен сабақ болуға тиіс. Батылдық көрсеткен, ерлік көрсеткен қыздарға рақмет. Көңілдеріне келсе де айтайын, сағатқа таласқанда жан ұшырасыңдар, ал жаман мінез-кұлықты айыптауға келгенде ше? Шылыққа қарсы шын күрескер сендер емес пе? Неге оның шылауында кетесіңдер? Ішетіндерің бар іштеріңде. Қашан айтты демендер, қаһарымызды соларға төгеміз. Бізге бәрінен де ұрпақ болашағы қымбат. Осы жолға өзін арнаған адам — шын ұстаз. Диплом алу — ол ұстаз болу емес. Сол анау Тойтанов “ұстазың ба?” деп, оқушылардан сұрандаршы бүгін. Не дер екен? Ұрпақ қарғысына ұшырап жүрмендер. Ұрпақ алғысын алыңдар. Баладан сезімтал ешкім жоқ. Сендердің бар болмыстарың олардың қоз алдында. Олардан еш нәрсе жасыра алмайсыңдар. Жаксы ұстаз шәкіртіне ғұмыр бойы ұстаз. Небір ғұлама ғалым, кемеңгер мемлекет қайраткері, асқан талант ең алдымен рухани өнеге көрсеткен ұстазына бас иген. Рухани өнеге! Естимісіңдер! Рухани өнеге! Ұстаз ұлағаты мектепте сабақ берумен бітпейді.

Ол — ол ма, сол жылғы мұғалімдердің август кеңесінде сөз сөйлеп, біздің мектепте болған оқиғаның негізінде көп келелі пікірлер қозғады.

— Міне, іске деген партиялық көзқарас деп осыны айтады. Екеуімізді қорғап қалған — сол көзқарас. Бүгін ер жетіп, есейіп, білдей бір фабриканың бас инженері болып отырғаның

да соның арқасы, Айман. Қазақта “өткен күнде белгі жоқ” деген бір мақал бар. Қандай жағдайда шыққанын кім білсін, мен өз басым онымен келісе алмаймын. Қалай белгі болмайды, тап осы өзіміз айтып отырған оқиғаның өзін алайықшы... Содан бері бақандай 25 жыл өтіпті. Қоғамды былай қойғанда, сен үшін, мен үшін сол жылдар үшты-күйлі белгісіз өте шықты ма? Жоқ, әрине. Қарап отырсаң ең үлкен ұстаз — уақыт!

— Тәте, сіз философияға кеттіңіз. Мен сол 25 жыл бойы үнемі сізді көргім келді де жүрді.

— Оныға рақмет! Мен сенің бүгінгідей бақытты өміріңе қуанып отырмын. Күйеуің — ғалым, өзің — инженер екенсің. Өз өміріміздің жалғасын сендерден көрсек, біз үшін де үлкен бақыт — сол.

Телефон шылдыр ете қалды. “Папан келсе осы номерге телефон соқсын” деп, Айман мана балаларына айтып қойған. Жолдасы екен.

— Мен саған ылғи айтушы едім ғой. Ия, ия. Сол апайды таптым. Сол кісінің үйінде отырмын. Ия, ия. Той жасаймын. Балалар келді ме? Қазір барам.

Терезеден Айманның сыртынан қарап, ұзақ ойланып тұрып қалыппын. Көңілім өсіп, бойымды бір мақтаныш сезімі кернеп барады. Көмейіме тәтті бір саз келіп, өлең айтқым келіп кетті. Ыңылдап бір бөлмеден бір бөлмеге өте беріппін...

ІЗДЕНУ ТҮБІ – ИГІЛІК

Қол ұстасқан қос ұстаз

1961 жылдың август айы. Алыстағы малшы балалары үшін Алматыда 9 мектеп-интернат ашылатын бопты, директорлығына Жәлилә Жанғазықызы Жолаева тағайындалыпты, деп естідік. Мен ол кезде астанадағы республикалық 2 мектеп-интернатта тәрбиеші болып істейтінмін. Біздің директорымыз бес оқытушы-тәрбиешіні шақырып алып: “Сіздерді жаңа 9 мектеп-интернатқа жіберу ұйғарылды. Бұл — қалалық оқу бөлімінің шешімі” — деді.

Біраз істеген мектебімізді қимасақ та, солай ұйғарған соң, 9 мектеп-интернатқа жолдама алып тартып отырдық.

Жәлила Жанғазиевна бізді өте жылы шыраймен қарсы алды.

— Бәрің де өзімнің шәкірттерім екенсіңдер, — деп, бізге аналық та, ұстаздық та мейірім көрсетті. — Міне, сендер де тәжірибелі ұстаз болыпсыңдар, өтіп бара жатқан өмір-ай, енді бір кездегі ұстаз бен шәкірттер бірігіп, бір мектепте жұмыс істейміз. Мен бұрын-соңды мектеп-интернатта қызмет істеп көрмеп едім. Енді сендерден үйренем ғой., — деп күліп алды.

Жәлила Жанғазиевна бұл мектепке дейін ұзақ жылдар Алматыдағы қыздар педагогикалық институтының тіл және әдебиет факультетінде аға оқытушы болып қызмет атқарған. Оның жолдасы Дәмен Дінәсілов тарих факультетінде СССР тарихынан біздерге лекция оқыған болатын. Дәмен ағайды білімділігі мен әділдігі үшін студент қыздар өте жақсы көретін еді. Соғыс жылдарында мектептен шала-пұла білім алған біздерге Дәмен ағай жалықпай көмектесетін. Ол кезде оқулық атаулы өте тапшы, азынаулық кітапханада барына қолымыз жете бермейді. Соны ескеріп ол кісі біздерге оқулық тауып беретін. Әсіресе, баяндама жасайтын қыздарға қатты қарасатын, қосымша әдебиеттерді бірге оқысатын. Өзі тарих факультетінің нағыз патриоты, бізді де факультет намысын

аянбай қорғауға үйретті. Әсіресе, мереке күндері ағай үйінде емес, студенттер арасында қызықты кештер ұйымдастырып жүретін. Сондай кештердің бірі — Жаңа жыл кешіне жұбайы Жәлила Жанғазиевна он бір-он екі жастағы қызы Этеримен бірге келгені есімде. Бұл күні байқағанымыз — Дәмен ағай семьясымен әнші екен. Кішкене қызынан бастап, бәрі де олең айтты. Бізге әсер еткен — Жәлила Жанғазиевнаның әдемі үні, оның орындауындағы “Такку” әні.

Содан бері қанша уақыт өтті, Жәкең сол қалпында өзгермеген сияқты болып көрінді. Мені бірден таныды.

— Сен Дәменнің шәкіртісің ғой. Ағана ұқсасаң, жақсы тарихшы болған шығарсың, — деп бір көтеріп тастады. Мені ұмытпағанына қуанып қалдым. Қабылдаудан шыққан соң, әңгіме Жәлила Жанғазиевна туралы болды.

— Бір семьяда екі педогог, жай педагогтар емес, білімді, өнерлі, адамды бірден баурап алатын, бірін-бірі толықтырып жүретін өте бір сүйкімді, тату семья.

Осы пікірді жалғастырып ала жөнелген Роза:

— Сендерге бастық болдым деп шіреніп тұрған жоқ, қайта іші-бауырымызға кіріп барады, — деді.

— Сендер бұл кісінің шәкірті екенсіңдер ғой, — деді орыс тілінен сабақ беруге келген Гүлсайрам, — сырттай ғана жақсы лебіздер естуші едім, шынында да, ақылды адам ба деп қалдым. Ақылды басшыдан ақылды іс шығады.

— Басшының ондай болғаны қарамағындағыларға бақыт қой, — деп қоштады Гүлсайрам.

Бұл мектепке қызметке алынғандардың көбі қыздар институтының түлегі болып шықты. Бір-бірімізбен өткен-кеткенді сұрасып, тез шүйіркелесіп қалдық. Бәріміз де Жәлила Жанғазиевнаның қарамағына келгенімізге қуанғандаймыз. Сонымен бірге ұшқан ұямыз қыздар институтының да намысын жібермеу керек қой. Бұл ой да бір тұстан жылт ете қалғандай болды.

Қызметке құлшына кірісіп кеттік. Оқушы қабылдаудан бұрын мектеп кабинеттерін, жатақхана бөлмелерін жабдықтауға кірістік, тіпті құрылысшылардың асығыс жасап, шала істеген жерлерін де түзеуге тура келді. Едендерді қайта сырладық. Арамызда Жәкеңнің (Жәлила Жанғазиевна) өзі үстіне жұмыс халатын киіп алып, күні-түні бірге жүргені. Ауық-ауық: “Қыздар, қара жұмыс жасадық деп ренжіп жүрген жоксыңдар ма?”, — дейді. Енді бірде: “Қандай жұмыс болса да меңгерген жақсы, қолға ештеңе жұғып қалмайды”, — деп жұбатады. Бірде: “Қыздар-ау, қобінді мен ақ саусақ деп жүрсем, қателескен екенмін, бәрің де іскер екенсіңдер”, — деп көтеріп тастайды. Жәкеңнің мұндай сөздері нысанаға

дөп тиіп жатты. Өйткені арамызда: “Біз мұғалім болуға бұйрық алып келсек, Жәкеңнің шала жасалынған мектепті жөндетіп, сылақшы еткені қалай, бітпеген үйді неге қабылдап алған?” — деген сөздер де шығып қалған-ды. Шынында да, сентябрьде ашылатын мектептің ұсақ-түйегі февральға дейін созылды ғой. Соған дейін оқушыларды қабылдай алмадық.

Мектептің барлық қара жұмысын бітіргеннен кейін, алғашқы педагогикалық совет өткізілді. Мектептің бір жылға арналған жоспары қаралды. Әркімнің атқаратын ісі, алдағы міндеті айқын болды. Менің бұл мәжілістен түйгенім, Жәлила Жанғазиевна аз уақыттың ішінде мұғалімдердің қыры-сырын жақсы біліп алыпты. 2 мектеп-интернаттан келген орыс тілінің мұғалімі Галя Жақыпованы аға тәрбиеші етті. Галя, шынында да, жақсы ұйымдастырушы, күліп жүріп-ақ істі тындыратын және істете алатын адам еді. Жаңа жерде оның қабілеті бар қырынан көріне бастады. Бірде мен Галяға қалжындап: “Сен бұл қасиеттеріңді неге көрсетпей жүргенсің?” — дедім. Сонда ол: “Кілтімізге байланысты ғой, кілтімді таба алмағансыңдар. Мен ғана емес, бәріміздің де кілтімізді Жәлила Жанғазиевна тапты емес пе, — деді.

— Гүлбаршынды көрдің бе, қалай өзгерді. Гүлсараның құлшынысы тіпті бөлек. Басшы істеген жұмысыңды бағаласа, әділ болса, жұмысқа деген ынта ерекше болады ғой”.

Жәлила Жанғазиевна коллектив мүшелерін жасының үлкен-кішілігіне қарамастан, түгел негізгі мұғалімдік, тәрбиешілік жұмыстан басқа қосымша қоғамдық жұмысқа жекті. Ешкімге есіркеу жасамастан, тапсырылған міндетке үлкен жауапкершілікпен қарау керектігін ескертті. Тіпті күн сайын жұмыстың жаңа түрлері табылып жатты. Коллектив мүшелерінің пікіріне де ұдайы құлақ асты, шашау шығарғысы келгендерді дер кезінде басып қойып отырды. Бір күні бәрімізді шақырып алып: “Би үйірмесіне қатысасыңдар”, — деді. Кейбіреулердің: “Мына кісі не айтып отыр?” дегендей таңырқауы да болмай қалмады. “Жасымызда үйренбеген биді енді буынымыз қатып кеткенде қалай билейміз”, — деді.

— Сендер оқытушысыңдар. Ал оқытушы би білсе, ән салса, өнерлі болса, шәкірт те солай болады. Біздің мектебімізге қабылданатын балалар — алыстағы малды ауылдан келетіндер. Олардың бойына біліммен бірге өнерге құштарлықты да сіңіруіміз керек. Ол үшін өнерден өздеріңнің хабарларың болуға тиіс. Бұралған атақты биші болмағанмен, би жөнінде, оның шығу тарихы, ерекшеліктері жөнінде білсеңдер, соның өзі балаға үлкен өнеге. Мұны білімділік емес деп кім айта алады? — деді Жәкең. Бұл пікірмен келіспеске болмай қалды.

Сөйтіп, отыз бен қырықтың арасындағы бір топ келіншек, би үйірмесіне қатыстық. Алғашқыда бірімізден-біріміз ұялып, би үйретушіден ұялып, біраз қиналды, тастап кетуге Жәкеңнен ұяламыз. “Ұра берсе құдай да өледі” демекші, би курсың бітіргенде, бәріміз де әжептәуір икемге келіп, кәдімгідей ұялмай билейтін халге жеттік. Жәлила Жанғазиевна айтқандай, бұл “өнеріміз” кейін пайдаға асты, оқушылар би үйренуге ынтамен кірісіп, ақыры өзімізден асып кетті. Кейін бұл өнерге білікті жетекші болу үшін, мектепке қазақтың Абай атындағы опера және балет театрынан маман шақырылды. Соның да нәтижесі болар, ақыры балаларымыз қалалық олимпиадаларда жүлделі орындарға ие болып жүрді.

Бір күні аға тәрбиешіміз Галя мұғалімдер бөлмесіне келіп:

— Қыздар, не жаңалық естідіңдер? — деді.

— Естіген жаңалығыңды өзің айт, — дедік.

— Айтатын болсам, Жәкең бәріңді домбырашы етейін деп жатыр. Бұйырса, бәрің де Құрманғазы атындағы оркестрдің домбырашысы боласыңдар, — деп күлді.

Галяның күрдасы Гүлсайрам:

— Сен қисаңдамай жөніңді айтшы, тағы не пәле шығарып тұрсың? — деді.

— Ой, сен өзің “Елім-айды” тарта білесің бе?

— Жоқ!

— Ендеше сен домбыра үйірмесіне жарамайсың. Ал кімде-кім “Елім-айды” тарта білсе, сол домбыра үйірмесіне барады. Аудандық, қалалық, республикалық оқытушылар олимпиадасы деген болады. Соған қатыса алмай, жерге қарап отырмақпыз ба? Мектеп-интернат деген атымыз бар. Жәкең сонау алысты ойлап отыр.

— Кұрып кеткір, ұсақ-түйегі кобейіп кетті ғой. Енді домбыра деген пәлені шығарып. Бізден артист жасайын деп жүр ме? — деп бүрқ-сарқ етті Рабиға. Бұл әйелдің қосымша жұмыстан қашатынын, тіпті өзіне тиісті қызметін де жүрдім-бардым істейтінін, есебін тауып үйіне тайып отыратынын жұрт жақсы білетін еді.

— Үй-семьямызға қашан қараймыз?

— Сен бүрқылдама. Сенің осы мектеп жұмысына жаның ашып жүргені белгілі. Жазығымыз сендейлерді өнерлі еткіміз келгені ме? Сөз бітті. Қыздар педагогика институтынан Спанов Өтеген шақырылып та қойды. Ендігісін директордың өзінен естисіңдер, — деп, Галя мұғалімдер бөлмесінен шығып кетті.

Менің көзім осы кеде Рабиғаға түсіп еді. Түртіп қалсаң, жарылғалы сыздап отыр екен. Тыныштықты Роза бұзды.

— Ай, осы біз кім болып барамыз, қыздар-ау, мына Жәкең шығарар әлі талай пәлені.

Роза институтта Жәкеңнен оқыған. Оның жақсы көрген шәкірттерінің бірі болған. Розаның бұл сөзінде зіл жоқ, әшейін келіншектерге айтқан назы еді.

— Домбыра, би деп секендеп жүргенде, күйеуімізден айырылармыз, — деді Гүлбаршын күліп.

— Осы мектептен бір болме алайық та, сонда тұрайық, — деп қалжыңдады — Шайда.

— Жұмыс мүддесі соны талап етсе, несі бар, тұрсақ тұрайық, — дедім мен.

— Жылдап жатсаңдар да өздерің білесіңдер, оған енді біз көне алмадық, — деп, Рабиға есікті қатты жауып шығып кетті.

Галяның сөзі ақыры шын болды. “Елім-айды” тарта білетін оқушы-тәрбиешілер бос кездерін домбыраға арнады.

Бұл ой Жәкеңе қалай келген дейсіз ғой. Бір күні көшеде келе жатса, ол кісіге домбырашы Спанов Өтеген жолыға кетеді. Бұрын институтта бірге істегені бар, Өтеген Жәкеңді жаңа жұмыс орнымен құттықтайды. Сөз арасында:

— Біздің тарапымыздан қандай көмек керек? — деп қаладай. Осы сөзін ұстап алған Жәлила Жанғазиевна:

— Бізге домбыра үйрет, бірақ ақы төлемейміз, — дейді.

— Жәке, сіз үшін, ауылдан келген малшы балалары үшін, мен ақысыз бір ай емес, бірнеше жыл домбыра үйретуге әзірмін, — дейді Өтеген.

Сол айтқан уәдесінде тұрып, Спанов мектепке келіп домбыра оркестрін құрды. Оркестрдің құрамында алғашқыда отыз оқушы және оқытушылар болды. Оркестр өз жұмысын “Кеңес”, “Балбырауын”, “Айжан қыз” күйлерін үйренуден бастады. Бір жылдың ішінде оқытушылар да, балалар да көп нәрсе үйренді. Әсіресе, төменгі класс оқушыларының майысқан кішкене саусақтарын көргенде, ішің елжіреп кетеді. Кейін әлгі қашқақтап жүрген келіншектердің де қонақта масаттана күй шерткенін көргеніміз бар.

Бір күні мектепте оркестрдің ресми концерті болды. Сонда Жәлила Жанғазиевна:

— Қараңдаршы, қыздар, бұл — Өтегеннің еңбегі ғой. Әлі ақы алмай жұмыс істейді, — деді.

— Қызықсыз ғой, апай, бұл сіздің еңбегіңіз емес пе, сіз бұл мектепке директор болып келмесеңіз, Өтеген бұл мектепті қайтсін? — деді қасында отырған қалжыңбас, кейде асыр-гүсір сөйлей салатын Шайда. — Спанов қызық жігіт екен, ақшасыз өзіміз қадам баспас едік.

— Ал онда қоғам жұмысын қалайша ақысыз істеп жүрсің?

— Ой, апай, оны сізден үялғаннан істеп жүрмін ғой.

— Әй, Шайда-ай, сенің осы мінезің маған ұнайтын. Ішіңе

еш нәрсені бүкпей, тарс еткізіп тобеден бір-ақ қоясың. Ал біле білсең, ұяттылықтан биік сапа бар ма? Рақмет саған!

— Шынында, Шайда жүрген жерінде кісіні жатырқаймайтын, естіген-білгенін жасырмай айтатын, ақ жарқын, жайдары адам еді. Жақсы көретін сөздерінің бірі “не болып қалды, тұқымың жайылғыр” деп айту оған жарасып тұратын. Және де оның осылай деуі маған оның бүкіл ішкі сарайын аңғартатындай еді. Шайда біреуді қарғауға, қаралауға жаралғандай емес, қолынан келсе, жақсылық жасауға туғандай болып көрінетін. Оған қоса тағы бір ерекше қасиеті — тап-тұйнақтай, әдемі киініп жүретіні, моданың соңғы үлгісін соның үстінен көретінбіз. Өз киімін еш уақытта ательеге бермейді, өзі тігеді. Көйлек тігіп бер дегеннің көңілін қалдырғанын көрген емеспін. Жұмыста қанша қызыл танау болып жүргенмен, дос көңілі үшін ол қайтсе де уақыт табатын. Бала қабылдағанға дейін мектептің тігін мастерскойында тігінші мұғаліммен бірге бір топ келіншек, соның ішінде Шайда, бүкіл балаға іш киім, фартук, көйлек тікті. Біз 2 мектеп-интернаттан келгендер арамызда Шайдадай шебердің болғанына сүйсініп, мақтанып жүретінбіз. Шайда бұл мектепте де тәрбиеші болып жұмыс істеді. Кейін оның класы Жаңа жыл кешінде киім жөнінен бірінші орынды бермей жүрді. Жәлила Жанғазиевна сыртынан үнемі мақтап отыратын.

— Өзі қандай тап-тұйнақтай болса, класы да сондай. Тіпті балаларының мінезі де өзіне ұқсап барады, ешбір ренжуді білмейді. Арамдық, қулық, өсек, жағымпаздық деген мұнда жоқ, — деп отыратын Жәлила Жанғазиевна, әрі бұл сөздерді іші тар кейбір тәрбиешілерге әдейі құлаққағыс етіп айтатын.

Бір жиында мұғалімдер мәдениеті туралы сөз болды. Мәжілісті директор былай қорытты:

— Оқытушы, тәрбиеші, ең алдымен, дұрыс киіне білуі керек. Біздің мектепте олпы-солпы жүретін қызметкерлер жоқ, сонда да болса, қалай болса солай киініп келмендер. Бір 10 минут қалсаң да, дұрыс киініп кел. Ойткені сенің әрбір қадамыңды бақылап отырған класың, оқушыларың бар. Әсіресе, шашыңды дұрыста. Театрға киетін киімді мектепке киме, саусағың толған сақина болмасын. Бәрін де жарасымды, ұнамды етіп киіндер. Сонымен бірге, қыздар, орынды сойлей білу де өнер. Ол мәдениеттіліктің, білімділіктің белгісі. Оқушының алдында аз сөйле, дәмді сойле, ойланып сөйле. Асығам деп бір сөздің басын айтып, екінші сөзге көшіп кетпе, балаға күлкі болма, “мылжың апай”, “бос сөйлейтін апай” деген сөз ергізбендер сондарыңнан. Сенің сөзің мен ісің бір жерден шықсын. Сен үйретушісің, соны ескеріңдер. Өзің

мәдениетті болмай, оқушыдан мәдениеттілікті күтпе. Оқушының мәдениетті болуы — ол, ең алдымен, сенің, мына отырған бәріміздің еңбегіміз. Ал біздің коллектив болғанымызға аз-ақ уақыт болды. Байқаймын, білімді, өнерлі қыздар баршылық, мен өз басым соған қуанамын. Коллектив мүшелері іскер болса, бастық соған еліктейді. Оның өз қызметкерлерінен қалып қоюға қақысы жоқ, — деп бітірді сөзін.

— Әдемі киін дейсіз. Койлек тіккізуге уақытымыз бар ма? — деді отырғандардың бірі.

Мәжіліс тарады. Мектеп директоры қоғамдық ұйым басшыларының қала тұруын сұрады.

— Жаңағы реплика өте дұрыс. Жұмысты талап етеміз, ал қамқорлығымыз жоқ. Қамқорлық жоқ жерде, жұмыс қызық болмайды. Құр тоқпақтаумен алысқа бармаймыз, — деді Жәлила Жанғазиевна.

Осы кезде Галя орнынан тұрып:

— Мен ертеңнен бастап ательеден киім тігетін шеберлер шақырайын, жақсы маталарыңмен келіңдер дейін. Ондай мүмкіндік бар. Күйеулеріміздің де пайдасын корейік те.

Апай қуанып кетті.

— Мұның дұрыс, ісің сәтті болсын, — деді.

Арада бір жеті отпей-ақ, ательеден жаздық және қыстық киім тігетін шеберлер келді. Бәріміз бір айдың ішінде өзімізге лайық деген киімдерді тіккізіп алдық. Директордың бұл қамқорлығына жұрттың бәрі риза.

Жұмыс қызған үстіне қыза түсуде. Оқушыларды қабылдайтын күн де жақындап қалды. Класс болмелерін ғана емес, әрбір этажды безендіруге тырыстық. Қаладағы атақты мектептерді, олардың музейлерін көріп, өзімізге керегін алдық. Бұл тұста суретшіміз Сапа көп еңбек сіңірді. Онымен бірге әрбір класс жетекшісі өздеріне керек мектептерді аралады. Мұның нәтижесі жаман болған жоқ. Класс болмелерін бітіргеннен кейін, тәрбиеші жолдастарға көмектесуге жатақханаға ауыстық. Қабылдайтын 600 балаға орын дайындау оңайға соқпады. Тәрбиешілер мен сол кластың жетекшілері өз бөлмелерін әдемілеуге жанын салды, бірінен-бірі асып түсуге тырысты. Жәлила Жанғазиевна бастаған комиссия да болғанның үстіне бола түссін деді. Бір болмеге кіріп: “Жетпей тұрғаны гүл екен”, — десе, енді бір болмеде: “Мына картинаның орнына басқа картина ілсен, болмең тінтен жайнап кетер еді”, — деді. Болмаса: “Болмеңнің қабырға бояуына, мебелине түстес терезе жапқыш іл”, — деп кеңес береді. Тәрбиешілер мектеп дүниесіне ие әйелдің (кастелянша) есін шығарды. Ол директордың өзіне ауыз салды. Осындай қызу жұмыспен жүріп, уақыттың қалай өткенін де білмей қалыппыз. Жәкең келіп:

– Қыздар-ау, қайтыңдар, көше қараңғы, қорқып жүрерсіңдер, – деп ескертіп жатады.

Ол кезде біздің мектептің жанынан өтетін Байзақов көшесі әлі асфальтталмаған. Күн жауса, жер батпақ болып кетеді. Аяқ киіміміз батпақта қалып, сан шырылдағанымыз бар. Оның үстіне көшеде жарық жоқ. Автобусқа жеткенше екі километрдей жер жүру керек. Ал түнде қайтсақ, топталып жүрмесек қорқатынбыз. Қазіргі нан заводына дейін бірге келеміз. Автобусқа мінетін жер сол. Бәрімізді автобусқа мінгізгенше Жәкең қасымыздан кетпейді.

Осындай жаңбырлы кештің бірінде мектепті жауып, қыздар жиналатын қақпа алдына келсек, Дәмен ағай тұр. Қолында бірнеше зонтик. Бәрімізге бар ниетімен сәлемдесіп, хал-жағдайымызды сұрап жатыр. Қолындағы шатырын зонтигі жоқтарға үлестірді. Мені көріп тіптен қуанып қалды. “Оншамысың?” – деді. Институтта оқып жүргенімде, мені еркелетіп Орынша деудің орнына “Онша” дейтін.

– Сенің осында екенінді Жәлила айтқан-ды. Өзінде жоқ тарихтан методикалық кітаптар керек болса, Жәлилаға айт, беріп жіберемін, – деп жалпылдап жатыр. Басқа мұғалімдерді де әңгімеге тартып:

– Қалай, Жәлила, шаршатқан жоқ па? “Үйге кеш келесің” деп, күйеу балалар ренжіп жатқан жоқ па? Сәбилерінді балабақшадан алатын үйде кісі бар ма еді? – деп сұрап жатыр. Жәкең де бізге қарап:

– Қыздар, өкпелерің болса, айтыңдар, шынында да, жұмыс-жұмыс деп жүріп, семьяларыңды ренжітіп алып жүрмеңдер. Реніш шыға бастаса, уақыт болысымен кете беріндер, – дейді.

– Жәлила-ай, деуін десең де, тырысып жібермейтін сен шығарсың, – деп Дәмен ағай қарқ-қарқ кулді. Оған бәріміз де қосыла күлеміз.

Міне, осы күннен бастап Дәмен ағай Жәлила Жанғазиевананы алып кетуге кешке қарай ылғи келіп жүрді, бізді автобусқа шығарып салады. Аялдамаға дейін бізге қызық әңгімелер айтады. Ол әңгімелердің тақырыбы әр алуан. Кейде бала тәрбиесіне байланысты көтеріп жатқан проблемалар жайында болса, кей күндері газет-журналдағы жаңалықтарға ойысады. Алғашында Дәмен ағай мен Жәлила Жанғазиеваның бізді автобусқа отырғызбай кетпейтініне ұялып жүрсек, кейін әбден үйренгеніміз сонша, ағай келмесе, қорқамыз деп күтетін болдық. Тіпті ағай біздің мектептің бір қызметкері болып кетті.

Сондықтан болу керек, өзара әңгімелесе қалсақ, ағай мен апайдың татулығын мақтайтын болдық. “Шіркін, директор

болса, біздің апайдай болсын, жұмысқа елден бұрын келіп, ең соңынан кетеді” дейміз. Кейбір бастықтар ғой, уақыты біткен соң, алды-артына қарамай үйіне тартып отырады. Коллектив мүшелерімен ашық-жарқын сойлеспейді. Өзінің бастықтығын баса көрсеткісі келіп тұрады. Бастықтың жөні бұйрық беру, сыздап сөйлеу деп біледі. Осындай пікірлер айтылып қалғанда, Галя:

— Ей, қызықсындар-ау сендер, апай ондай бастық болса, біз осы мектепте түнімен жүріп не шаруамыз бар, апайды, оның жұмысқа жән-тәнімен берілгенін сыйлағаннан, күйеуіміздің томсырайғанына да қарамастан жүрген жоқпыз ба,— десе, Шайда:

— Ей, тұқымың жайылғырлар, бүгін бұртандағанмен, ертең шарсап жүрсін-ау деп, өзінді аямай ма, — деп қыран күлкі етеді.

— Осы апай шаршамайды, темірден жаралған ғой деймін, оның қасында біз жас болсақ та тез шаршап қаламыз, — дейді Роза.

— Естерінде болсын, жұмысқа әбден берілген адам шаршау дегеннің не екенін ұмытып кетеді, — дейді Галя.

Шаршамайды емеспіз-ау, кейде үйге келгенде қол-аяғымызды жия алмай қаламыз. Бірақ тынығып тұрған соң — бәрі ұмыт. Қайтадан сол мектептің қарбаласы қызық көрінеді де тұрады. Осылайша күндер өтіп жатты.

Бір күні бәріңді директор шақырады деді. Кабинетке кіргенде, өз көзімізге өзіміз сенбедік. Күнде көріп жүрген кабинетімізден гөрі банкет залына ұқсайды. Үстел толы тағам. Жәкең күліп:

— Қыздар, жоғары шығындар, сендерді көптен шаршап жүр ғой деп, әдейі шай жасатып едім, — деді. Үстел үсті тамаққа қайысып тұр; қолдан пісірілген пирог, торттар, бауырсақ, қазы, қарта. Ыңғайсызданып жатырмыз. Біз білетін дәстүрлердің бәріне қайшы бұл. Бастықты шайға қарауындағылар шақырушы еді.

— Апай, бүгін туған күніңіз емес пе? — деп қалды мұғалімдердің бірі.

— Жоқ, қыздар, кешегі демалысты пайдаланып, сендер үшін әдейі пісірдім осы дәмді. Ұялмаңдар, жақсылап шай ішіп алайық, әңгімелесейік, ән де айтайық. Әнші жолдастар бар, соларға ән айтқызайық, — деді.

Жәкең шайды да өзі құйып беріп отыр. Біз терлеп-тепшіп, көптен бері түк көрмегендей ішіп жатырмыз. Әлде бастықтар сыйлаған ас дәмді бола ма? Бәрінен де ықылас дәмді ғой.

— Алдымен әнді өзіңіз айтыңыз, содан соң Айымкүл,

Нағима, Зәйтүн айтады, — дедім мен. Өйткені Айымкүлді қызметке аларда, Жәкең менімен ақылдасқан еді. Ол кезде мен партия ұйымының секретары болатынмын. Айымкүл Зәйтүннің жолдасы. Зәйтүн дене шынықтыру пәнінен береді. Бізге дейін Айымкүл мамандығы бойынша орын болмаған соң, республикалық мұғалімдер газетінде корректор болып істеген. Директор Айымкүлдің әнді жақсы салатынын естіген. “Әрі ақындығы да бар көрінеді. Жалпы жинақы адам сияқты. Ал бізге осындай өнерлі тәрбиешілер керек қой”, — деген. Сол Айымкүл, міне, бүгін ортамызда. Мамандығы — тіл-әдебиет пәнінің мұғалімі, бірақ сағат болмағандықтан, сегізінші класқа тәрбиеші етін алынған. Айымкүл талдырмаш денелі, нәзік жан екен, кісі бетіне тек күлімсіреп қарайды. Көп сойлемейтін, сөйлесе орынды, ойлы сөйлейтін адам екені көрініп тұр. Мен Айымкүлді алғаш коргеннен-ақ ұнаттым. Аз ғана уақыт ішінде коллектив те Айымкүлді жақсы көріп қапты.

— Айымкүл, үздіктірмей айтсайшы әніңді, — деді Шайда. Айымкүл бәлсінген жоқ. “Сағыныш” деген әнді тамылжыта жөнелді. Осы кезде:

— Әннің сөзі де, әуені де өзінікі, — деді Бәтима. Айымкүл әнді айтқанда мүлдем өзгеріп кетті, екі беті гүл-гүл жайнап, сондай бір сүйкімділікпен отырған жұртты баурап алды. Ән де айтылып болды, ду қол шапалақталды.

— Тағы да, тағы да, — деп шулап жатырмыз. Ол тағы да екі- үш ән айтты.

— Ендігі кезек кімдікі?

— Айымкүлден кейін өлең айту қиын болса да, мен де әу деп көрейін, — деді Жәлила апай.

Бәріміз ду қол соқтық. Директорымыз “Қара торғай” әнін орындады. Алдында жақсы айтылған өлең бұл кісіге қамшы болса керек, бабымен, машығына келтіре шырқады. Жәкеңді бұрын тыңдамаған коллектив мүшелері елтіп, тіпті әдемі концертте отырғандай болып қапты. Ән бітті. “Мына бастығымыздың бойы толған өнер ме ” дегендей, жұрт бір-біріне таңырқай қарасты. Жәкеңнің де әннің жаман шықпағанына көзі жеткендей.

— Бұдан кейін өлең айтамыз деп, басқаларың әнді қор қылмай-ақ қойыңдар, — деді біреу.

Жиналғандар бұл пікірмен келіскендей. Тек зорлап отырып, ақын Бәтимаға жаңа шығарған „Мектебім” атты өлеңін оқыттық.

Осы бір отырыс коллективті бұрынғыдан да жымдастыра түскендей болды. Ертеңіне де ұзақты күнге сол отырыс ауымыздан түспеді.

— Жәкеңнің қуын-ай, — дейді Шайда, — шай үстінде бәрімізді сөйлетіп қойып, бар сырымызды біліп алған жоқ па, кімнің неге бейім екенін де байқап қойды. Кейбіреуіміз пирог пісіре алмайтындығымызды да айттық- ау.

— Ойбай, ұят-ай, мен ең болмаса пирог пісіруді үйреніп алуым керек, бұл жағынан жүрдай екенмін, — дейді Гүлбаршын.

— Жұрттың бәрі бірдей өнерлі болуы мүмкін емес қой. За то сен жақсы математиксің, сол да жетпей ме, — деп, Галя оны жұбатып қойды. — Өнерді, білімді енді оқушылардың бойына еғуіміз керек. Ол үшін әр кластың коллективін осы бастан дұрыс қалыптастырған жөн. Бұл жайында ой- пікірімді жаңа Жәлила Жанғазиевнаға айтып шықтым. Біздің өзгеден ерекшелігіміз бала күні-түні қолымызда. Әке-шешесі де өзіміз. Сондықтан үйін сағындырмау үшін, бәрін бір үйдің баласындай етіп тәрбиелеу үшін, қолдан келгеннің бәрін жасау керек.

— Галя, сен жиналыс ашып кеттің ғой, — деді Гуля. Отырғандардың бәрі ду күлді. Галя өзінің артық кетіп қалғанына ұялғандай. Әйелдер оны білдіртпейін дегендей: “Сенің пікірің дұрыс, ішімізде интернатта істемеген мұғалімдер бар, олар мектеп-интернаттың ерекшелігін түсінсін”, — деп жатыр.

* * *

Коптен күткен қуанышты күн де келді. Бүгін — алғашқы қоңырау. Барлық оқушы қыздар ақ фартук, ер балалар ақ көйлек киіп, қаздай тізіліп спортзалда сапта тұр. Өйткені үйреншікті сентябрь айы емес, бізде бұл салтанат февраль айында өтпекші. Әр тәрбиеші, әр класс жетекшісі өз кластарының қасында. Бұлар да әдемі киінген. Сонау ательеден шеберлер шақыртқанның нәтижесін көріп тұрғандаймыз. Көңілді музыка алғашқы қоңырау салтанатын тіпті ажарландырып жіберді. Есіктен Жәлила Жанғазиевна мен бір топ ата-аналар көрінді. Қонақтарды қол шапалақтап қарсы алдық. Жәкеңнің түрі де гүл-гүл жайнайды. Қолына микрофонды алып, мектебіміздің ашылуымен құттықтады. үнінде сәл діріл бар.

— Қымбатты ата-ана және оқушылар! Партиямыз бен үкіметіміз бұл мектепті малшы балаларына, көп балалы аналар мен жалғыз басты аналардың балаларына сыйға тартып отыр. Қалай салынғанын, қандай жағдай туғызылғанын өздеріңіз көріп тұрсыздар. Мұндай жерде оқушыларға тек жақсы оқу керек. Отанның әкелік қамқорлығына лайықты жауап деген сол. Сіздердің аттарыңыздан үкіметке коп-коп рақмет айтам.

Сөзді қонақтар жалғастырды. Олар да жүрекжарды ойларын айтты. Балаларға мұндай қамқорлықты еш ұмытуға болмайтынын ескертті.

Бұдан соң әуесқой ақындарымыз Бәтима мен Айымкүл осы күнге арналған өлеңдерін оқыды. Бірінші класс оқушысы Нұржамал алқызыл лента байланған қоңырауды шылдыратып, сапты айнала жүгіріп шықты. Томпаңдаған оның жүгірісіне риза болмаған адам жоқ. Осыдан соң әр класс өз бөлмелеріне кіріп жатты. Лезде-ақ ұзыннан-ұзақ созылған коридор жым-жылас тыныштыққа боленді. Мұғалімдер осы күнді сағына-ақ күткендей. Өз пәндерінде нені оқытатынын айтып тауыса алмай жатты. Бұл күн үшін оларға 45 минут аздық жасады, зыр етіп өте шықты.

Үзіліс. Мұғалімдер бөлмесіндегі әңгіме күндегіден ерекше. Әдеттегі әзіл-қалжыңның орнына саралы ойлар, салиқалы пікірлер. Сабақ қалай өтті, оқушылар қалай тыңдады, олардың ынтасы, отырысы қалай-сөз сол жөнінде. Осындай кезде көзге түсіп қалатын Шайда:

— Немене, сеп-серьезно бола қалғандарың, бірінші күннен бұлай етсеңдер, сендер, тегі, түбін түсірерсіңдер. Уақыт болды, барыңдар сабақтарыңа. Тәрбиешілер, біз де, қазір класқа кіріп, балаларымыздың зейінін байқайық, мына мұғалімдер сіресе қалыпты ғой, түге, тұқымы жайылғырлар, — деді.

— Пай-пай, пысығынды-ай, бүгіннен басқа күн жоқтай, байқа-байқа, көз тиіп жүрмесін, — деп, оны қағытып жатты орыс тілінің мұғалімі Гуля.

Қилы-қилы тағдырлар

Директор шақырады деген соң, кабинетке келсем, ол кісі қатты ашулы екен. Жәлила Жанғазиевнамен жұмыс істегелі, оны мұндай жағдайда көруім бірінші рет. Сондықтан ба қысылыңқырап, іркіліп қалдым.

— Сені шақыртқан себебім, 9 класқа документсіз Ұлболсын деген қызды алып келдім. Екі көзі тостағандай, бойшаң, өзі әдемі бала. Ептеп жасынан ересектеу көрінеді. Қағазға табына бермей, адамға да сенуіміз керек қой. Ол қыздың жайы мынандай екен. Айтуында, Қарақалпақстанның бір ауданында 8 класты бітірген. Әкесі жоқ, жалғыз шешесімен қалыпты. Шешесі біреудің азғыруымен күйеуге бермек болыпты. Осыны сезген қыз ешкімге ештеңе айтпастан, үйінен қашып кетіп отырады. Осында Алматыда тұратын бір алыстау туысының үйіне келген. Сол туыстары қызды маған алып келді. Қашып жүрген қызда қандай документ болмақ. Қабылдаңыз апай, мен сіздің сеніміңізді ақтаймын,

оқудан басқа менде жол қалған жоқ, — деп, көзінің жасы мөлт-мөлт етеді. Сондай бір сүйкімді қыз, аяп кеттім. Оқығысы кеген қызды күйеуге берем деген шешесіне лағнет айтып отырмын. Әлі де арамызда ескіліктің шырмауында жүргендер бар ғой, соларға ашуланып отырмын. Міне, сол қызды сенің класыңа жібердім. Мен айтқан оқиғаны кластастары білін қоймасын, қыздың жүрегін жаралап жүрмейік. Осыны айтуға шақырдым сені. Ұлболсынның қай мектепте оқығанын білін, сол мектептен документтерін сұратып алғыз, сол мектепке телеграмма бер. Өйткені тексерушілерге ертең документ керек қой.

Азғана тыныштықтан соң:

— Өзіме де обал жоқ, бір қызды документсіз қабылдадым деп қалалық оқу бөліміне айтып қоймасым бар ма? Пәлеге қалдым. Өзімді мықтап сөкті дейсін. Соған да ашуланып отырмын. Қазір сағат үште жиналыс болады, сонда біраз оқушылардың тағдыры туралы айтам, қалғанын сонда естисіз, — деді Жәлила Жангазиевна.

Мен шығып кеттім. Ұлбосынды көруге класқа келдім. Шынында да, айтса айтқандай, әдемі қыз екен. Үсті жұпыны, жүзінде мұң бар. Бос тұрған алдыңғы партаға барып жалғыз отырыпты. Мен қасына Жұмагүлді отырғыздым.

— Сабактан кейін жататын болменді Жұмагүл көрсетеді, ал киіміңді бүгін тәрбиешің береді, оқулықты кітапханадан аласың, — деп, шығып кеттім.

Сағат үште жиналыс басталды. Жәлила Жангазиевна:

— Бүгінгі мәжіліс ұзаққа созылмайды, — деді. — Ескертейін дегенім, қилы-қилы тағдырлы оқушылар бар, солар туралы сіздер біліп қойсын деп отырмын. Оларға ерекше қамқорлықпен қараған жөн. Әрине, 600 баланың ішінде олар аса көп емес. Негізінен көпшілік оқушының тұрмыстары жақсы, малшылардың балалары. Атақты шопан, механизатордың, жергілікті совхоз, колхоз, аудан басшыларының да балалары бар. Басшылар балаларын мұнда астана ғой, тереңірек білім алсын деп жіберген болу керек. Бұл біздерге деген үлкен сын. Сонымен бірге әке-шешесі бірдей жоқ, тұл жетім балалар да бар. Әңгіме солар жайлы. 8 кластағы Айгүлдің өмірін алындар. Есіме түскенде, шыдай алмай өзім де жылап жіберем, сіздер ол үшін мені кешіріңіздер. Бала ұдайы қара көзілдірік киеді, өйткені авариядан кейін шала көретін болған. Әкесі совхозда белгілі маман, шешесі мұғалім болған екен. Бір демалыста өздерінің жеке меншік машинасымен қыдырып келе жатқанда, оларды жүк машинасы соғады. Оның айдаушысы мас екен. Сол жерде әкесі, шешесі, кішкене сіңілісі бірден өліп кетеді. Айгүл ауыр халде ауруханаға

түскен, онда бір жыл жатқан. Бала әке-шешесінің өлгенін біледі, бірақ кішкентай сіңілісінің өлгенін білмейді. Оның айтуынша, келесі жылы бірінші класқа баруы керек. “Соны осы мектепке алайықшы”, – деп, маған бірнеше рет келіп кетті. Міне, осы тағдыр менің жүрегімді қатты сыздатып жүр. Ал 7 класта Нұржан деген бала бар, мұғалімдер, көрген шығарсындар, оның шашы аптақ қудай. Әкесі өлгеннен кейін, шешесі екеуі қалады. Қызылорда облысынан келді ол. Айтуынша, 1960 жылы декабрь айында күн адам айтқысыз жылы болған. Колхозшылар малдарын жайылуға далаға жіберген. Бір күні өрістен Нұржанның сиыры келмей қалады. Шешесі баласына мен іздеп келейін деп, желең қалпында шығып кетеді. Біраздан соң күн күрт суытып, аяқ асты қар жауып, алай-дүлей боран болады. Бала шешесін күте-күте түннің ортасына көршілеріне барады, онда да жоқ. Олар да әбігерленіп қалады. Бірақ үдей соққан боранда ешкім іздеуге шыға қоймайды. Бала жылай-жылай шаршап, ұйықтап қалады. Ертеңіне мектебіне барып, болған оқиғаны айтады. Колхоз тракторларымен механизаторларды шығарып іздеп кетеді. Талай жердің қалың қарын аршиды. Нұржанның шешесі жоқ, таба алмайды. Нұржан қайғыдан жер бауырлап жатып алады. Тап сол күндері шашына ақ түсіпті. Сол жоқтан жоқ, Нұржанның шешесі табылмайды. Тек март айында ғана қар әбден еріген соң, өлігі табылады. Кішкентай жүрекке осындай ауыр қайғыны котеру оңай болды дейсіндер ма? Міне, жолдастар, тағдыр кейде қалай-қалай қатал болып кетеді.

Енді Сағынғалидың жағдайын айтайын. Оны маған әкесі ертіп әкелді. Баланың шешесі үш жасында өлген, содан бері әкесі оны жалғыз бағыпты. Қазір он беске келген бала ғой. “Ақсақал, неге үйленбедіңіз?” – дегенімде, шал: “Балаларым өле-өле, әбден қайғыдан шаршағанда көрген жарығым еді. Көз түрткі жасаттырғым келмеді, оғей шеше оғейлігін жасар, сөйтіп, баламнан қашықтап кетермін, одан да қалған өмірімді осы балама арнайын деп, жалғыз тәрбиеледім. Ендігі ойым баламды үлкен қалада оқыту, адам ету, соған, қарақтарым, көмектесіндер, – деді. – Өздеріңе жүрегімді үзіп әкеліп отырмын”, – дегенде, шалдың омырауын ағыл-тегіл жас шайды. Мен де сезімге ерік беріппін. Тостағанымды біраз тазартып алдым. “Ақсақал, алаң болмаңыз, бізге сеніңіз”, – дедім.

Ал 10 кластағы Табыс әкесінің айтуынша, ауылында қияңқы болыпты. Сабаққа бір күн барса, екінші күні бармаған. Мұғалімдердің кейбіреуін, тіпті әке-шешесін де тыңдамаған. Сондықтан сіздер баламды түзеп берер ме екен

деп әкелдім, — деп, бар шынын айтты. Осы оқушыға сақ болыңдар, көзден таса етпеңдер. Бірақ оны өзі сезбесін. Және де мұндайлар біреу болмас. Олардың бос уақытын қоғам жұмысына пайдалану керек. Ондайлар белсенділікті ұнатады, мақтауды сүйеді. Осыны ескеріңдер.

Анау 9 кластағы Сәкеннің, оның 4 кластағы інісі Мұраттың жағдайы тіпті адам аярлық. Сәкенмен жеке сөйлестім. Бала өмір тарихын айтқанда, тағы да көз жасыма ие бола алмадым. Арақ деген дерттің салдарынан әкесі былтыр шешесін балталап өлтіріпті. Сәкен де, Мұрат та осы жағдайды көзімен көрген. Небір сұмдық болады бұл өмірде, ә?! Мاستығы айыққан соң, әкесі басын тоқпақтап милицияға өзі барады. Қазір түрмеде отыр. Екі күннің бірінде балаларына хат жазып, қан жылайтын көрінеді. Көзі ақсын, ендігі жылағаны не керек. Сәкен інісінің түнде ауық-ауық шошып ояматынын, кейде айғай салып жылайтынын айтты. Соны ескеріп, екеуін бір болмеге жатқыздық. Осы балаларға орынсыз жеку болмасын. Сәкенді де қоғам жұмысына көбірек тартыңдар. Ұмытсын. Қысқасы, әрбір баланың өмірін, қандай семьяда тәрбиеленгенін мықтап біліп алыңдар. Қалай болғанда да әрбір кластың ұйымшыл коллектив болуына жетуіміз керек. Ол үшін қазірден бастап әрбір оқушы санасына өзін-өзі басқартуды, жауапкершілікті терең сезінуді егу керек. Егер осы сапа оқушы бойында дағдыға айналса, ол, сөз жоқ, дұрыс жолмен жүреді...

Иә, бұл жиын, аса бір естен кетпес жиын болды. Қилы-қилы тағдырлар небір педагогтік ойларға қозғау салады.

Сол бір әңгіменің қатты әсер еткені сонша, кейінгі жылдары әр баланың өміріне өзімше терең бойлауға тырысып жүрдім. Тіпті 20 жыл өткеннен кейін, басқа мектептегі мынадай оқиға есіме түседі. 10 класта жақсы оқитын Сағын деген оқушы бірде сабақ тыңдамай алаңдап отырды, Сол мінезін байқасымен, қатқылдау үнмен:

— Кәне, не айттым, қайтала, — дедім.

Сағын ашу шақырып “білмеймін” деді.

— Олай болса, шық кластан, — дедім. Ол есікті тарс жауып, кетін отырды. Мен сабақты жалғастыра бердім. Отыз жыл мұғалім болып жүріп, мұндай доқ көрсеткен баланы кездестірмеп едім. Ертеңіне Сағын сабаққа келмеді. Содан бір жеті жоқ болып кетті. Мен де іздемедім. Дегенмен: Жақсы оқушым деп жүргенде, мұнысы несі? — деген окпе сұрақ анталай берді. Сегізінші кластан бері тарихты менен оқып келеді. Үлгерімі жақсы, бұл қалай? Бір сәтте осы биыл фамилиясын өзгерткені есіме сақ ете қалды.

Клас жетекшісі Сабырмен сөйлестім.

— Ол баланы мен кінәлай алмаймын, - деді Сабыр.

— Неге? Класта сабақ тыңдамайды. Бір жеті болды, қайда екені белгісіз. Аяқ асты өзгеріп барады өзі.

— Тыңдаңыз, мен оның өмірін сізге толық баяндайын. Ол биыл фамилиясын неге өзгертті? Содан бері бала ашулы. Фамилиясын ауыстыруға мәжбүр еткен — екінші күйеуге шыққан шешесі. Анасына Сағын қатты наразы. Интернатта өз әкесінің атымен жүрген балаға шешесі фамилиянды өзгертпейді. Өйткені жаңа күйеуі мен екеуі үй кеңейтуі керек. Есеп күшті. Сағын осы күйеуінің атына жазылса, оның туған баласы болады. Бала көпке дейін конбеген, туған әкесінің атын өшіргісі келмеген. Шешесі зорлап, ақыры өзгерттірген. Міне, содан бері бала қиялиланып, бұзылып барады. Жаңа фамилиясымен айтсаң, құп-қу боп шыға келеді, орнынан әзер тұрады. Кешіріңіз, Сағын сізге өкпелеп жүрген жоқ, ол өз тағдырына өкпелі. Әуелі осы мектептен кетіп те қалғысы келіп жүр. Бірақ мектепті қимайды, әрі барар жері де жоқ.

Мен де қатты кеткеніме налыдым. Жүрегін жаралай түскен екем ғой. Тәжірибеліміз деп көкірек соққанда бақандаймыз. Көрдің бе, қалай байқамай қалғанбыз?

Бір жетіден соң Сағын кешірім сұрағысы келгендей, жасқана қасыма келді.

— Сен мені кешір, - деп басынан сипадым. Ол жылап жіберді.

— Жылама, жігіт адам мықты болуы керек. Бәрі де орнына келсін, — дедім. Ол еңсесін тік көтеріп жүріп кетті. Мен де жеңілденіп қалдым. Сағынның шешесін бірнеше рет хат жазып, мектепке шақырттық. Келмеді. Сағын біраз пәндерден “2” ала бастады. Оқымаған балаға кім жақсы баға қояды. Жаным қатты ауырып жүр. Өте аянышты-ақ, бітіретін жылы, өзі де класқа босқа келіп жүргенін сезеді. Үйіне кісі жібердік.

Бір күні модылы шалбар, үстіне былғары кеудеше киген жас әйел келді. Тыжырына сөйлеп, көкірегін кере кірді.

— Баланы бұзған — осы мектеп. Тәп-тәуір оқып жүр еді. Бізден неге көресіз?

— Мектеп емес, бәріне кінәлы мына отырған — сіз. Әкесінен тірідей айырылғаны аздай, оның атынан неге айырасыз. Осы қылығыңызды бізден көргіңіз келе ме? Есіңізді жиыңыз, әйтпесе тәртіпке шақыратын жерді біз де табамыз. Балаңызға бүгіннен бастап өз фамилиясын қайтып беріңіз. Әлі паспорт алған жоқ.

Шешесі жыламсырап, Сағынды кінәлай бастады.

— Шынында, ол менің де айтқаныма конбей барады. Кейінгі күйеуімнен туған қызды жақындатпақ түгіл, онымен жаны қас. Сабақ оқы десек, қасарысып шыға келеді. Күйеуіммен де келіспейді.

— Суыған көңілді жібіту оңай емес. Біртіндеп, қытығына тиіп алмай, қамқорлық жасаңыздар. Жасаған қамқорлықтарыңыз айқайлап тұрмасын. Күйеуіңіздің Сағынға көзқарасын өзгертіңіз. Әрине, оның бәрі бір күнде болмайды. Киноға бірге жіберіп, бос кезде шахмат ойнатыңыз. Өйткені Сағын шахмат, дойбы ойнауға құмар.

Бұл әңгіменің нәтижесі жаман болған жоқ. Сағынның мінезі біртіндеп өзгере бастады. Сабақты оқуға ынтасы артты. Емтиханға дайындалып жүргенде, маған мынандай сұрақ қойды.

— Мен сіздің пәннен бір тоқсан екі, екі тоқсан “3” алдым. Егер емтиханды “төртке” тапсырсам, не қоясыз?

Мен емтихан ережесі бойынша, емтиханда “төрт” алған балаға “төрт” қойылады. “Төртке” айтсаң, саған да “төрт” қоямын дедім. Бала қуанып кетті. Күн сайын тарих кабинетінен шықпай, картамен, схема, таблицалармен сабаққа дайындалды. Емтихан күні билет алуға келгенде, қорқып тұрғанын байқадым.

— Қорықпа және асықпа, билетті әбден таңдап ал, — деп, жылы сөйледім.

Жақсы дайындықтың нәтижесі де жақсы болды. Аттестатқа шәкірт те риза, ұстаз да риза баға қойылды.

Кластан шығайын деп жатқанымда, қолында бір шок гүлі бар, күтіп тұр екен.

— Рақмет саған, Сағын, жолың болсын! — дедім.

— Сізге рақмет, апай. Мен шешеммен татуластым. Аттестатқа өз әкемнің аты жазылатын болды, — деді күлімдеп.

Көзімнен жастың қалай ыршып кеткенін білмей қалдым. “Қилы-қилы тағдырлар болады, қыздар, жаңсақ басып жүрмеңдер” деген Жәлила Жанғазиевнаның сөзі есіме түсті.

Іздену

Оқу жылы басталып, күн артынан күн, ай артынан ай өтіп жатты. Жұмыс барған сайын қарбалас бола түсті. “Қуырдақтың көкесін түйе сойғанда көресің” деген екен баяғыда. Соның кері келгендей. Кешегі көйлек тігіп, терезе жуып, ән айтып, би үйреніп жүрген кездеріміз бүгінгі жұмыстың қасында жұмақ екен.

— Шіркін-ай, сол күндеріміз бір айналып келсе, — дейді қазақ әдебиетінің мұғалімі Роза.

— Иә, саған, дипломды не үшін алдың, тепекте, мыктым, тепекте енді, — дейді қалжыңнан қалмайтын Шайда.

— Тансертеңгі жетіден кешкі онға дейін жүретінімізді айтсаңшы. Онсыз болмайды ғой. Барлық пән мұғалімдері

кластан қол үзбес үшін, 25 процент тәрбиешелікте істеуге келіскен өзіміз ғой, — деді Галя.

Мұғалімдер бөлмесінде әйелдер оған тарпа бас салды.

— Байлап-матап қойдың ғой. 2 мектеп-интернатта жүргенде, орыс тілі сабағың бітісімен, үйіңе қайтып кетуші едің. Енді, міне, түнеттің де қойдың.

— Жаңа жер. Әлі бастықпаған жаңа мектеп. Осылай істемесе болмайды, — деп, Галя өз позициясын қорғайды.

Әсіресе, өзімен бірге келген төртеуімізге маза бермейді. Бірде ұрсып, бірде қалжындап, әйтеуір, бізге сөзін өткізеді. Шынын айтқанда, жұмыс бітпей кетіп қалуға аға тәрбиеші Галядан емес, өз арымыздан ұяламыз. Балалармен жұмыста шалалық болмау керек қой. Оның үстіне біздің шәкірттеріміз қалаға үйренбеген, интернаттың ішкі тәртібін де жете білмейді. Кейбіреуі жаңа тәртіпке көңісі келмейді. Мұның бәрі олармен әзірге ұдайы бірге болуды талап етеді. Интернатқа келуін келсе де, үйін сағынып жылаушылар, қайтқысы келгендер де табылды. 600 баланы уақытында тамақтандырып, тап-тұйнақтай етіп киіндіріп, сабағын оқыту, бөлмелерін таза ұстату — осының бәрі ұстаздардың мойынында. Не де болса шыдау керек.

— Мектеп-интернатымызда оқу ісінің меңгерушісінен гөрі тәрбие ісінің меңгерушісі, яғни аға тәрбиеші көп қинала ма дедік. Соны біліп Жәлила Жанғазиевна осынау ақ көңіл, аса ренжуді білмейтін, ренжісе де онысын білдірмейтін келіншекті — Галяны тауып қойған-ау дейміз. Баланың аты — бала, қазір жинаған бөлмесін қазір шашады. Кейде бөлмені бірнеше рет жинастыруға тура келеді.

Оны қойшы! Балаларды тамақтандыру кезінде көретінімізді айтсаңшы. Ең алдымен қолдарын таза жуғызып, бас киімдерін шешкізу, содан соң тамаққа отырғызу, қасық, пышақ, шанышқыны қай қолға ұстауды үйрету, тамақты тауысып жегізу, тамақ ішіп отырғанда көп сөйлетпей, ішіп болған соң ыдыстарын жуатын жерге қойғызу, столды таза сүрткізу — осының бәрі жұмыс, әрі тәрбие. Ауылдан келген балалар алғашқыда еті бар тамақты ғана жейді де, компот, кашаны ішпей, жемей тастап кетеді. Кейбіреуі жарым құрсак болып жүретінді шығарды. Сондықтан әр тәрбиеші өз балаларының дұрыс тамақтануын қадағалауы керек болды. Бұл жайлардың бәрі Галяның көзінен таса болып көрген емес.

Оны айтасыз, алғашқыда балаларды ектіру, укол салдырудың өзі үлкен проблема болды. Оған көндіру үшін, қаншама жақсы сөз, қаншама шыдамдылық керек. Көнбей жылап жатқан қиқар балалардың алдынан Галя мен Жәкең күліп шыға келсе, сестраның алдына балалар жүгіріп бара қояды.

Мұғалім-тәрбиешілер осындай жұмыстан шаршап, кешке үйлеріне келеді. Ертеңгі сабаққа дайындалу керек, жоспар жасап, көрнекті құрал әзірлеу және бар. Бұл — түннің жарымына дейін отыру деген сөз. Әрине, осындай қиындыққа тозе алмай, институтқа лаборант болып, немесе газетке корректорлық жұмысқа кеткендер де ішімізден табылды. Сөйтіп, интернаттағы мазасыз өмірдің өзі шын педагогтарды іріктеді. Оның үстіне, директорымыз да, аға тәрбиешіміз де жүрдім-бардым істейтіндерге төзбеді. Жәкеңнің мынадай бір әңгімесі әлі есімде. Аурушаң, сылтаушыл бір мұғалімді алқымға алып түр екен.

— Ауыруды қойып, сен алдымен бедел үшін күресуің керек. Кейін сол бедел сен үшін күресетін болады.

Ол кезде өз басым бұл сөздің төркініне жете бөйлай қоймап едім, кейін өмір көрсетті, өте әдемі айтылған сөз екен.

Аурушаң мұғалима үн қатуға шамасы келмей, томен қарай берді. Сол кезде Жәкең даусын қатқылдау шығарып:

— Сенің көзің айтып тұр, ауру емессің, ертең жұмысқа шық, — деді.

Апайдан ұялғаннан шын ауырғандар да үйінде жата алмайтын еді. Бір күні Шайдаға Жәкең: “Денсаулығың қалай?” — деді. Сонда Шайда: “Жәке, ауырсам да емделе алмай жүрмін”, — деді.

— Жоқ, Шайда, сен емдел, сенің ауру екеніңді көзің айтып тұр ғой, — деді.

Міне, осыдан кейін ауырсақ, бірімізден-біріміз: „Көзіміз қалай?” — деп сұрайтын болдық.

Осындай қарбалас сәттердің бірінде директор пән мұғалімдерін жинады.

— Бәрің де бір-бірден ашық сабақ бересіңдер. Оған дейін біріңнің сабағыңа бірің қатыс, басқа мектептерге барыңдар, сабақты жақсы берудің жаңа әдісін үйреніңдер, — деді.

Сол күннен бастап-ақ ашық сабақ өткізудің дайындығына кірістік. Сабақ берудің методикасына, сөйлеу мәнерімізге көңіл аудардық. Сабағымыздың негізгі мазмұнын тереңдете түсу үшін, көптеген кітаптар оқуға тура келді. Қосымша құралдарды қолдан жасадық, бұған оқушыларды қатыстырдық.

2 мектеп-интернаттағы қазақ тілі пәнінің мұғалімі Аршагүлдің ашық сабағына Жәкең мен Роза кетті.

— Сабақты жақсы түсіндіру үшін, педагог он жеті әдіс қолданды, — деп келді Жәкең. Сосын біздерге ол әдістерді талдап-талдап айтып берді.

— Ал осының қайсысын өз сабақтарыңда қолдана аласың—

дар, көріңдер, — деді. Ашық сабақтың күні жақындаған сайын, жүрегіміз дір-дір етеді. Бір оқығанды қайта оқып, қызыл танау болып жатырмыз. Ең қорқатынымыз — Жәлила Жанғазивнаның өзі. “Сол күні ол кісіні қалалық оқу бөлімі шақырып әкетпейді екен”, — дейміз. Сөйтіп жүргенде, мені кабинетіне шақырып алды да:

— Сенің ашық сабағыңның тақырыбын Дәмен ағаң біліп, сайрап отыр, сабағыңа кірмек ойы бар, оған дейін мына методикалық кітапшаны пайдалансын және бір тапсырғаны — тақырыбың “І-Интернационалды құру” болғандықтан, оқушыларға “Интернационалдың” сөзін жаттатқызып, музыка мұғалімі әнін үйретіп қойсын деді. Сабақта Маркстің І-Интернационалды құрғанын айтып болған соң, “Интернационалдың” пластинкасын ойнатып, соңғы шумағына оқушыларды қосылдыру керек. “Интернационал” ойналған кезде, олардың түрегеп тұрғаны жон деп тапсырды ағаң.

Директордың кіретіні аздай, Дәмен ағайдың қосылғанына жол болсын. Ол кісі тарихтан білгір методист, бір жерден бірдеңені ұстап алмасына кім кепіл. Институт бітіргеніме 10 жыл, өзімше біраз методикалық тәжірибе жинақтағандаймын. Дегенмен, ұстаздың аты ұстаз ғой. Оның алдында кім жүрексіңбейді. Менің ойланып қалғанымды сезген Жәкең:

— Немене, ренжіп тұрсың ба? Онда кірмей-ақ қой дермін, — деді.

— Жок-жок, ренжіп тұрғам жок, жүрексініп тұрмын. Ол кісі қайта кемшіліктерімді көрсетіп кетсін.

— Ол да жақсы көретін шәкіртінің қалай өскенін көргісі келген шығар. Әйтпесе жұмысы толып жатыр ғой.

Жәкеңнің сөзі мені қанаттандырып тастады. “Дәмен ағайдың қамқорлығына рақмет, сабаққа келсін, күтемін”, — деп кабинеттен шығып кеттім. Алдымнан кездесе кеткен Шайда:

— Немене, оңің қашып кетіпті ғой, ауырғансың ба? — деді.

— Жок, Дәмен ағай ашық сабағыма келем депті.

— Ой, тұқымың жайылғыр, несіне қорқасың, сені біз сабақты жақсы беретіндердің бірі деп жүрсек. Нағыз су жүректің өзі екенсің ғой.

— Әй, сенімен қалжыңдасып тұратын уақытым жоқ. Сен бір жүрген бездельник емессің бе?

— Иә, апай бізді бездельник етіп қояр. Тәрбиешілер бір-бір кеш өткізіңдер деп жатыр. Соған жанталасып жүрміз. Қай тәрбиешінің кеші жақсы өтсе, соның бөлмесіне магнитофон береміз деп қояды. Оны естіген класымның оқушылары: “Апай, магнитофонды біз алайық, күні-түні дайындалайық”, — деп, тіпті үйде отырғанымда да мазалап, телефонға тыныштық бермейді.

— Олай болса, іске сәт.

Ашық сабақтың күні жақындаған сайын, оқытушылар тіптен безілдей бастады. Толғақ қанша аңшы болғанмен, бәрібір келеді ғой демекші, алдыңғы ашық сабақтар өте бастады. Математика мұғалімі Гүлбаршынның сабағын жұрт мақтап шықты. 2 мектеп-интернатта тәрбиеші болып жүріп, директормен “бізге неге сағат бермейсіз” деп, ұстаса беретін еді. Өз ісіне мығым адам ғана солай ете алады ғой. Сондағы тәрбиешілік бір оқиғасы әлі есімде. Директор ауылына қайта алмай жатқан бес оқушыны Гүлбаршынға тапсырып, ата-анасы іздеп келгенше, мектептің көмекші шаруашылығында жұмыс істетесің дейді. Гүлбаршын бес баланы алып кетті, сол кеткеннен мол кетті. Күнде хабар күтеміз, еш белгі жоқ. Ата-анасы әлі келмеген болса, Гүлбаршынның орнына мен баруым керек. Содан Гүлбаршыным жоқ. Бір күні жалақы алуға барсам, Гүлбаршын да ақша алуға келіп тұр.

— Балалар қайда?

— Қайда болушы еді, үйлерінде.

— Әке-шешелері келген жоқ еді ғой.

— Күтіп отырамын ба, сол күні-ақ машинамен үйді-үйіне жеткізіп тастағанмын.

— Ау, саған берілген тапсырма олай емес еді ғой. Енді директорға не айтасың?

— Саған қалай айтсам, оған да солай деп айтам. Немене, тәрбиеші қалай болса солай жұмсай беретін ойыншық па? Каникул кезінде ол да демалуы керек қой.

Мен оның батылдығына сүйсінсем де, қиқарлығына ренжіп қалдым. Міне, сол Гүлбаршынның қолына пән тимей жүр екен. Математиканы жетік білетінін алғашқы айлары-ақ көрсеткен. Мынау ашық сабақ білімімен қоса, оның методикасына үлкен сын еді.

Жәкен риза. Сабақты өзі өткізгендей қуанып жүр.

— Жарайсың! Пәніңді шекілдеуіктей шағады екенсің. Көрнекі құралдарың қандай әдемі жасалған. Оны өзіміздің оқушылар жасапты. Ашық сабақтың мақсаты — мұғалімді ғана іздендіру емес, сол кластың оқушыларын да іздендіру, пәнге ықыласын арттыру, белгілі тақырыпты қаққан шегедей етіп, балалардың миына құйып қою. Сен осы мақсатқа жеттің.

“Менің сабағым да Гүлбаршынның сабағындай өтсе, жаман болмас еді”, — деп қоямын ішімнен. Есіме Дәмен ағайдың келетіні түссе, жүрегім су ете қалады. “Тоқал ешкі мүйіз сұраймын деп, құлағынан айырылыпты” демекші, апайдың қатысатынын көпсініп жүргенде, ағай келемін депті-ау. Сабақты берерсің-ау. Әңгіме қалай беруде. Жаңалығым, жаңа ізденісім бар ма? Орынша, он жыл бойы бос жүріпсің, көп ешнәрсе қоспапсың десе, не бетімді айтам.

Намыс та осылай қамшылап өлтіріп барады. Ол кісі институтта ұстаз беделі жайлы көп айтатын. Мынау ашық сабақта ұстаз беделі де безбенге түсейін деп тұр. Білімінді, іскерлігінді, нағыз педагог екенінді көрсет. Жүрек дамылсыз дірілмен қоса, осылай деп сыбырлайтын да сияқты. Оқу үстіне оқу, дайындық үстіне дайындық. Материалды көп қамтимын деп, тақырыпты қиындатып та алмау керек.

Жаңа сабақ бойынша, күні бұрын бірнеше оқушыға материалдар, әдебиеттен үзінділер тапсырылады. Соны екі-үш оқушыға айтқызуым керек. Олардың әрбір сойлемі анық, ойы жатық болса, тыңдаушылар жақсы түсінеді. Сөйлемнің ажарын алатын қыстырма, керексіз сөздер болмау керек. Сабақ бере бастаған күннен бұған баса назар аудару әдетім еді. Сабақты тыңдай алмай, ойы басқа жақта отыратын оқушыларды ара-арасында орнынан тұрғызып, айтылып жатқан тақырыпқа зейінін аудару да мұғалімнің де бір тәсілі.

Сабақ үстінде оқушылардың өздігінен жұмыс істеуін қадағалап, дәптеріне айтылып жатқан оқиғаның жылын, басты кезеңдерін жаздыртып, картадан керекті қала, мемлекеттерді көрсетіп, күн ілгері жазылып алынған цитаталарды, жылдарды тақтаға түсіртуді де ұмытпауым керек. Содан кейін үйге тапсырма беріп, жаңа сабақты түсінгенін-түсінбегенін пысықтау, ол үшін екі-үш, тіпті бес-алты баладан сұрап баға қою және бар. Осының бәріне кететін уақыт 25-30 минут. Күткенінде 1 минут та таусылмай қояды, ал қажет кезде 30 минуттың өзі көзді ашып-жұмғанша зымырап өте шығады. Қалған 15 минут не үшін керек дейсің ғой, ол — оқушының откен сабақты қаншалықты меңгергенін бағалайтын уақыт. Мұғалім үшін ең қажет уақыт. Оны мейілінше тиімді пайдалану керек. Саған бедел де әперетін сол — 45 минут. Соның әр минутын есептеп дайындылып-ақ жатырмын. Тіпті автобуста отырғанда да, жаяу жүріп келе жтқанда да, ұйықтар алдында да ашық сабақ көз алдымда тұрады да қояды. Кластың тазалығы, көрнекі құралдардың орын-орынында тұруы, оқушылардың жүріс-тұрысы, формаларының әдемі үтіктелуі — осының бәрі есептелуі керек, осының бәрі сабақтың жақсы отуіне қызмет етеді. Сол себепті де ашық сабақ — айта берсеңіз коллективтік еңбек. Жақсы өтуі — коллективтік абырой.

Оқушылардың біразы кітапханадан шықпай қойды. Бір бөліп Маркстің, Энгельстің революциялық жұмыстары жайлы жазылған естеліктерді оқып жатса, екінші бөлігі Маркстің қыздары, күйеу балалары — Лафарг, Лонге туралы оқып жатты.

Жәлила Жанғазиевна күндегі әдетінше, үлкен үзілісте оқытушылар бөлмесіне келді. Астанада отіп жатқан мектеп директорларының республикалық семинар-кеңесі жайлы айтты.

— Олардың бір тобы ертең біздің мектепке келеді. Ашық сабаққа да, жай сабаққа да кіреді, — деді.

Ертең сабағы барлардың өңі бұзылып кетті. Оның ішіні де мен де бармын.

— Әсіресе, сабақ жоспарына сақ болындар, олардың көбі — жоспарды тексеріп үйренгендер. Тым шолтитып жоспар жасайтындарын бар.

Бұл сөзді Жәкең маған тигізіп айтып тұр.

— Сенің қандай ұстаз екенінді қайдан білсін. Жоспарың жақсы болса, жақсы пікірде қалады да, сұйық болса, бұл сұйық мұғалім екен дейді. Мен өз басым осыған қарсымын. Жоспары болмай-ақ, сабақты катырып беретін де бар ғой. Амал не, қағазға табынған, адамнан бұрын қағазға жүгінген уақыт қой.

— Үрейімізді ала бермеңізші, қорқа-қорқа батыр болдық қой, — деді Роза.

— Бірдеңе етерміз.

Рабиға апамыз да шірене қалды.

— Күнде беріп жүрген сабақ емес пе, тәйірі. Қорқатындар қорқа берсін, өз басым қыңқ демеймін.

Үйге келісімен ертеңгі сабақ жоспарын қарап шықтым, жаңа сабақты түсіндіруді 25 минутқа сыйғыздым. Көңілім орнына түскендей. “Көңілдегі көрікті ой ауыздан шыққанда, өңі қашады” демекші, ертең класта қандай болам, әңгіме сонда ғой. Келеді деп Дәмен ағайға өкпелеп жүргенімде, сау етіп мына директорлар қайдан шықты. Оқу-тәрбие ісіне көзі қанық мықтылардың өзі. “Жығылсаң нардан жығыл”. Не де болса, болды енді.

Мектеп бүгін күндегіден салтанатты көрінді. Кластар да, мұғалімдер бөлмесі де тап-таза. Қонақтарды күткенде әуресімен бірге осындай пайдасы да болады. Бір кезде мұғалімдер бөлмесіне бір топ қонақ пен директор кірді.

Олар сабақ кестесіне қарап, қай сабаққа баратындығын айтып жатты, сабақ беретін мұғалімдермен танысты. Кейбіреулері, Жәкең айтқандай, бірден сабақ жоспарларын сұрап, танысып жатты.

Қоңырау соғылысымен, класс-класқа топ-топ болып беттедік. Менің есіме Дәмен ағай түсті, келе жатқандардың ішінде ол кісі жоқ. Директор қонақтармен бірге менің сабағыма кірмек болды. Байқаймын, қонақтарға мен туралы мағлұмат беруде. Ол сөзді мен бірде естіп, бірде естімеймін,

есіл-дертім өткізетін сабағымда. Класқа кірісімен, менің бойыма жігер бітіп, арқаланып кеткендей болдым. Алдында отырғандардың бәрі де оқушылар сияқты болып кетті. Күндегі әдетімше сабағымды бастадым. Өткен сабақты пысықтауда балалар сақылдап тұр, кісі кіріп отыр-ау деп жүрексінген оқушыларды мен байқай алмадым. Жәкеңе қарап қоямын, маған көзін қысады. Қонақтардың ішінде Ақсуда баяғыда өзім істеген мектептің қазіргі директоры да бар екен. Сабақтың қызығына түскен педагог ешкімді де елемейді. Мен сондай халдемін. Оқушылардың бар зейіні өзімде екеніне көзім жеткен соң, тіпті еркінірек сөйледім. “Бірінші Интернационал” деген сөздің өзіне түсінік берілді, капиталистік қанауды жеңу үшін жұмысшылардың халықаралық серіктестігі керек еді, соны тұңғыш айтқан және ғылыми түрде дәлелдеген, әрі оны құрған Маркс пен Энгельс екендігіне, олардың сол кездегі атқарған қызметіне түсінік берілді. Бірінші Интернационалдың алғашында бірнеше елде болімшелерінің болғаны, 1897 жылы Швейцарияда Россияның эмигранттары Интернационалдың Россия болімшесін құрғаны, оның басшысы етіп Марксті бекіткен, оған Маркстің ризашылығын алғаны, Маркстің орыс тілін үйренгендігі, Пушкиннің, Лермонтовтың шығармаларын орыс тілінде оқығандығы, Чернышевскийді Маркстің жақсы көргендігі, Лопатиннің Маркстің үйіне келгендігі, тағы басқа біраз жайлар айтылды. Ең соңында Интернационал жөнінде гимн жазылғаны сөз болды. Оның музыкасын, сөзін жазған адамдар жайлы мағлұмат берілді. Осы кезде “Интернационалдың” пластинкасы қойылды. Отырғандардың бәрі орындарынан тұрды. Соңғы шумақты оқушылар қосылып айтты. Клас күңіреніп кетті. Гимн айтылып болысымен, Маркс туралы жазған ақын Мұқағали Мақатаевтың “Мавр” поэмасынан үзінді оқыдым.

“Капитал” — тұл қоғамға атылған оқ,
Жалыннан алаулатып шашылған оқ.
Барлық ел пролетарлары жүрегінде,
Қызуы әлі күнге басылған жок.

Сабақ осымен бітті. Бәрін де 45 минуттқа сыйғыздым. Оқушылар орындарынан тұрды.

— Рақмет, сабақтағы отырыстарың, білімдерің, жауаптарың жақсы екен, — деп жатты балаларға қонақтар. Оқушылар қуанып, қол соғып жіберді. Жәкең келіп менің қолымды қысты.

— Рақмет саған!..

— Оны қонақтар айтсын, — дедім мен, мойнымнан бір ауыр жүк түскендей, десе-дағы кемшілік те болған шығар деп тұрмын.

Оқушылар да абыр-дабыр.

— Мен қалай айттым, — дейді бірі.

— Ой, қызықсың ғой, саған “бес” қойылды емес пе, — дейді екіншісі.

— Ей, анау Сырым неге шашалды, жүрек жоқ екен ғой.

— Бәрінен де сен қатырдың. Бір қыстырма сөз қоспадың. Апай да риза болып кетті-ау деймін. “Бесті” конжитты ғой саған...

Бұл сөздеріне қарағанда оқушылардың да мойнынан ауыр жүк түскендей. Нәзік жүректері жауапкершілікті жақсы түсінген екен ғой. Осы сезімді күн асқан сайын, дамыта беруге не жетсін деймін ішімнең.

Мұғалімдер бөлмесіне келдім, қонақтар директормен бірге сол кісінің кабинетіне кетіпті. Сабақ берген мұғалімдер өздеріне өздері талдау жасап гуілдесіп жатыр. Сөз саптауларына қарағанда, бәрі де бұл сыннан сүрінбей өткен сияқты. Жалғыз ғана шіреніп жүрген Рабиға апамыздың қабағы пәс.

— Құрғырлар, өткен сабақты оқып келмепті, өтілген жаңа сабақты да мінгірлеп айта алмады, — деп, өзі де мойындап тұр.

— Бірақ мен сендер сияқты, “показуха ” жасай алмаймын, — деді тағы да шіреніп.

Педсоветтің арнайы мәжілісінде ашық сабақтардың қорытындылары талқыланды. Қазақ әдебиетінен 8 класқа берген Розаның сабағы өте жақсы бағаланды. Розаның тілінің шұрайлылығы, дауыс ырғағы, білімділігі атап өтілді. Маған да біраз мақтау айтылды. Жәкең өз сөзімен емес, ылғи қонақтардың пікіріне сілтеме жасады.

— Мұғалімдердің сабағына қоса оларға жатақханадағы Айымкүлдің, Шайданың бөлмелерінің жиналуы, тазалығы, шығарған газеттері ұнады. Сапаның сурет бөлмесінде де болды. Мынау “галерея” ғой деді. Өзіміз күнде көріп жүрген соң аңғармайды екенбіз. “Алтынның қолда барда қадірі жоқ”, тегі. Өздерің бір сәт ойланып көріңдерші. Анау көкөрай шалғын тау етегі, киіз үй, жерошақта қайнап жатқан қазан, қасында тұрған кішкентай қыз. Ғажап көрініс емес пе! Мұны салған бесінші класс оқушысы екенін білгенде, қонақтар таң қалды. Ал анау ат үстіндегі шопан, соңында бір отар қойдың алдын орап, шашау шығармай қайырып тұрған ит. Мұны салған төртінші класс оқушысы. Шын поезд екен деп қаласың. Даладағы кәдімгі поезд тоқтағандағы көрініс. Ығы-жығы

станция басы. Қымыз, күрт, ірімшік, қауын, қарбыз сатып тұрған әйелдер. Қойшы, бірінен бірі өтеді, сондай нанымды суреттер. Бұл — суретшіміз Сапаның еңбегі ғой. Кешегі ауыл балаларына қандай үйретіп жатыр. Бейімі барларын тауып ала қояды, - деді Жәкең. Мақтауды кім жек көрсін, сіздерді мақтағанда мен де өсіп қалдым. Бұдан әрі, директор даусын сәл қатқылдау сазға салып:

— Танауларың тым котеріліп кетпесін. Енді жай сабақтың өзін ашық сабақтың дәрежесіне жеткізуіміз керек. Оған біздегі мұғалімдердің потенциалы жетеді екен, — деді.

— Келесі жетіде тәрбиешілер ашық тәрбие сағатын бере бастайды. Олар комектескендей, сіздер де оларға комектесіндер. Оқу мен тәрбиені еш уақытта бөлуге болмайды.

Бәрі де түсінікті болды. Ашық сабақтың мақсаты тіпті алыста жатыр екен ғой. Енді тәрбиешілердің “потенциалын” байқап алмақшы ғой.

Жиналыс соңынан Жәмила Жанғазиевна мені арнайы алып қалды да:

— Сенің сабағыңның қалай өткенін басынан аяғына дейін Дәмен ағаңа айттым. Әсіресе, “жұмысшылардың жұмыр білектері біріксе, капиталистік қоғамды жоюға болады” деген сөйлеміңді келтіргенімде, ішек-сілесі қатып күлді. Тура оң құсап айтты, — дедім.

— Ой, Жәке, рақмет! Тіпті котеріп тастадыңыз ғой, — дедім.

— Шіркін-ай, анау ауылыңнан келген директор үндемес хан екен. Сенің сабағың туралы бұрынды-соңды көрмегендер пікір айтып жатқанда, ол тіпті аузын ашпады-ау.

Жәкеңнің бұл сөздері мені біраз ойларға жетектей ала жөнелді. Қызғаныш деген құрғырдың аясы тым тар ғой. Осынау ауылдың қара қызы қайда кетіп бара жатыр деп те ойлайтын шығар. Оның директорлығына таласатын мен жоқ қой. Осы Алматымнан жарылқасын. Әйелдер қызғаншақ дейміз. Еркектердің қызғанышын құдай басқа бермесін. Жуырда бір досымыздың үстінен “домалақ” арыз түсіпті. Болмағанды болды, алмағанды алды деп жазған. Бақсақ жазған өзінің күнде араласып жүрген көршісі болып шықты. Сонда қимағаны бір саты жақсы қызметке жоғарылағаны. Ішіне симай, менен неге асып кетті деп арыз жазған. Өттең, адам бойындағы осы бір дертті сылып тастайтын ем табылса. Бұл бір рухани дерт қой. Көбіне-көп жазықсыздарды жайратып жүр. Қызғаныштың қыл бұрауына алдымен түсетіндер: таланттар, парасаты жоғары адамдар. Мені қызғаныш аңдып жүр деп, олар еш уақытта ойламайды. Адам атаулыны бұл сұрқиялыққа қимайды. Ондай ой келсе, сақтанады ғой.

Қызғаншақтардың жылмиып жүріп, жығуды ойлайтынын қайдан білсін. Олардың табиғатына тән тағы бір кесел “Обал болады-ау”, “Ұят қой” дегенді білмейді. Өзінің зымиян ойы іске асса болды. Соның жолында бәрін құрбан етуге әзір. Тарих сондай зұлымдықтардың талайын біледі ғой. Әдебиетте, өнерде де солардың “образы” бар. “Озімнен аспасын” — олардың философиясы осы. Ой-сананы, білімді пайдалы іске жұмсаудың орнына небір айла-шарғыға, арандату әрекеттеріне жұмсайды. Зұлымдықтың жолында өзінің қалай түсіп қалғанын білмейді. Алыстың қызғанышынан, жақынның, білмегеннің қызғанышынан білгеннің қызғанышы жаман. Әсіресе, ол басшылар арасында болса жаман.

— Жәке-ай, жұрттың бәрі сіздей аңқылдақ па! Қатар жүрген былай тұрсын, қарауындағы қызметкердің де өскенін көре алмайтындары болады. Инициатива сондай жерде тұншығады. Тіпті коллективтің жұмысын жоғары жаққа жеткізудің орнына, оны өз ішінде де мақтаудан бас тартатындар табылады. Ондайлар және осек сөзге ергіш келеді. Басшы — коллективтің жан-жүрегі бола білу керек қой. Ол үшін оның бойы керемет жақсы қасиеттерге толы болуы қажет. Басшы өзін емес, коллективін жақсы көруі керек. Сонда ғана оның ісі алға басады...

Жәкең міне, тап осындай адам. Өзіне емес, өзгеге болса екен деп тұрады. Сондықтан коллектив ол кісіні барған сайын жақсы көріп барады. Жәкеңнің айтқаны екі болмайды. Оған қоса істің ығын білетіндігі ше! Мектепке қай уақытта келсең де, бос жүрген оқушыны, тәрбиешіні көрмейсің. Толып жатқан пән үйірмелері — домбыра, ән, би ансамбльдері, спорт үйірмелері бар. Оқушылар белсенділігі артқан үстіне арта түсуде. Әрбір тәрбиеші өз балаларының үйірмелерге толық қатысуына жауап береді. Бұрын үйлеріне демалыс сайын кеткісі келіп тұратындарды енді зорлап қайтару қиын. Бәрінен де олар үшін қызығы — мектеп өмірі. Сенбі сайын, әйтеуір, бір кеш өткізіледі. Бұл дағдыға айналып кетті десе де болғандай.

Міне, сондай кештің бірін 8 класс тәрбиешісі Айымгүл өткізді. Әдеби монтаждың сөзін де, музыкасын да өзі шығарыпты. Балаларды да осы өнерге еліктеткендей. Бүкіл класс ақын, бүкіл класс әнші сияқты боп кетті. Қылт еткен өнері барды көрсеткісі келді. Балалар үшін мұның өзі — үлкен стимул екен.

Драма үйірмесін Жәлила Жанғазиеваның өзі қолға алды. Көп кешікпей бүкіл мектеп болып, бірнеше спектакльдерден үзінді көрдік. Бірде оқушылар “Алдар Көсені” қойды. Бәріміз күлкіден қырылып қалдық. Әсіресе, 9 кластың оқушысы

Нұрқанат көзге ерекше түсті. Оның Алдар Көесі күні бүгінге дейін есте. Ал есегі болып Сәулебек ойнады. Жәкең Нұрқанатты “пысық қой, шайтан, түбінде одан жақсы артист шығады, көрерсіндер” деп отыратын. Сол сөзі ақыры шын боп шықты. Бұл күнде Нұрқанат Жақыпов – театрдың беделді артисі, режиссер. Ал Сәулебек Мұхтар Әуезов атындағы қазақ драма театрының екінші режиссері. Биязылығы, кішіпейілділігі сол баяғы қалпында. Осы үйірменің бір мүшесі болған Зина Телбаева да бұл күнде белгілі артист. Ол біздің класқа орыс мектебінен келген еді. Алғаш Зина қазақша сойлей алмады, қиналып жүрді. Әсіресе, тарих пен қазақ әдебиетінен қиналды. Әлі есімде, тарихтан жауап бергенде, сөз қоры жетпей қалып, көзінен мөлт-мөлт жас таматын. Бірақ өте табанды еді. Соның арқасында тілді де тез үйренді, сабақты да жақсы оқыды. Өнегелі оқушы ретінде ол КПСС-тің XXII съезінде оқушылар құттықтауына қатысып қайтты. Сөзді нақышына келтіріп сөйлеуді сүйетін. Дауысы да әдемі болатын. Сол Зина мектепті бітірген соң, “Гүлдер” ансамбліне кірді. Қазір орысша да, қазақша да жетік сөйлейді. Сан мерекелік концерттерде “жүргізуші – Зина Телбаева” дегенде, осы күні бойымызды мақтаныш сезімі кернеп отырады.

Біздің үйірмеден шыққан таланттардың бірі – Халық Бегенов. Оның қызық мінезі болушы еді. Әсіресе, қыздармен өш болатын. Қыздар жиналысына жиі түсетін. Оның зәредей қорқатыны – сол қыздар жиналысы болатын. Бір күні асхананың алдыңғы бөлмесінде сыбанып алып, “әй, сендерден көрген қорлығым ба” деп, Халық қыздарды бірше-бірін соғып жатыр екен. Жәкең екеуіміз үстінен шықтық. Жәкең күліп қана:

— Халық, немене, “атың шыкпаса, жер өрте” деген екен аталарымыз. Енді “Халық қыздармен тобелесіпті” дегізейін деп жатырсың ба? — деді.

— Осы қыздардың маған көрсетпеген қорлығы жоқ, — деді ақталып Халық.

— Асықпа әлі, мектепті бітірген соң, ең алдымен сол қыздарды сағынасың.

Халық мектепті жақсы бітірді. Институтқа түсті. Кейін өз бақытын цирктен тапты. Артистікке бейімі бар қыздар мен ұлдарды қазақ циркіне жинаушылардың бірі сол Халық болды. Талай елді аралады. Ұлтымыздың өнерін цирк арқылы насихаттауға үлкен үлес қосты. Осындай дарын иелерінің бойындағы қабілетті ашуға сол бір мектеп үйірмелерінің ықпалы болғаны даусыз.

Жәкең оқушылардың неге бейім екендігін тез аңғаратын. Бірде физкультурадан сабақ беретін Зәйтүнге:

— Сен спорт үйірмесіне анау 8 кластағы Раушан Ахметжанованы неге тартпайсың, ол қыз өте шапшан, іс тіккенде де, домбыра ойнағанда да қолы-қолына жұқпайды. Сол қызды анау бадминтон деген ойынына тартып көрші, ол ойын шапшаңдықты керек етеді ғой, — деді. Жәкең дәл үстінен шығыпты. Кейін Раушан аудандық, қалалық, облыстық жарыстарда бірінші орын алып жүрді.

Жәкең кейде оқыс оқиғалардың да куәсі етіп қоюшы еді. Драма үйірмесінің мүшелері бір күні “Қыз Жібек” операсынан үзінді қойды. Қыз Жібектің ариясын орындап тұрған — өзінің студент қызы Этери. Баяғыда институтқа ертіп келіп жүретін 5-6 жастағы Этеридің өзі. Әдемі тігілген қазақы киімімен талдырмаш Қыз Жібектің өзі болды да қалды. Зымырап отіп бара жатқан уақыт-ай. Оның үстіне табиғаттың да заңдылығын айтсаңшы, шешесі әншінің қызы да әнші. Жәкең бұл қадамға біздің қыздардың ішінде ән айтатындар болмағаннан кейін барған. Қыздарды қызықтыру үшін, Этериді әдейі мединституттан шақырған екен. Жәкең ұйымдастырған бұл кеш есімізде ұзақ сақталды. Мұндайда карап тұрмайтын Шайда:

— Жәке, өзіңіз де, қызыңыз да артистсіздер ғой. Директор деген талап етуші еді. Ал, сіз өзіңіз ашық сабақ бересіз, кеш өткізесіз. Құттықтап қоюға рұқсат етіңізші, — деді.

— Қыздар, одан да кештің кемшілігін айтайық. Жақсылық ешқайда қашпайды ғой, — деді Жәкең.

Бір күні оқушылардың әсіресе, қыздар мен ұлдардың арасындағы достық әңгіме болды. Сөз менің класымдағы “Е” мен “Д”-ның бірін-бірі жақсы көретінінен шықты. Директордың позициясы бұған дейін қалыптасқан ойымыздан бөлек болды.

— Сендер оларға ала козбен қарамаңдар. Шын сүйіспеншілік болса, құптау керек. Өзіміз сабақта Қыз Жібек пен Төлегеннің, Қозы Көрпеш пен Баян сұлудың, Ақан сері мен Ақтоқтының, Қарағөз бен Сырымның махаббатын аузымыздың суы құрып айтамыз. Сөйтіп, шын, адал махаббатты дәріптейміз. Оқушыларға келгенде табиғаттың бұл ұлы күші оларға жүрмейтіндей. Анау Рабиға апаларың өзі жас болмағандай, “Е” мен “Д” бірге отырса, оларды бөліп жіберетін көрінеді. Бұл дұрыс емес, нәзік сезімді маңдайдан ұрғыламау керек. Біз педагогпіз ғой. Оларды жасытпаңдар. Абай болудың мұндайда екінші жағы бар. Балалар қияпастанып, қиқарланып кетеді. Сөйтіп, қиқарлықты өзіміз қолдан жасап аламыз. Анау Табысты әкесі ешкімге көнбеді

деп әкеліп еді. Қазір қалай өзгерді. Оны өзгерткен жақсы орта, жақсы қарым-қатынас, балаға деген сенім. Күдік тудыра бермей, сене білу керек. Бұлардың да дұрыс жүретініне сеніңдер. Қоғам жұмысына жегіндер. Сонда бір-бірінен қалыспай, оқуды да жақсы оқиды, қоғам жұмыстарын да жақсы атқарады. Жақсы көру сезімі намыстарын қамшылайды.

Жәкеңнің айтқаны рас болды. “Е” ер балалар ішінде беделді болды. Оның тапсырған тапсырмасын төменгі кластың балалары бұлжытпай орындалды. “Д” сабағын жақсы оқыды, қыздардың алды болды. 9 класты бітірген соң, Зәйтүннің басқаруымен Фрунзе қаласына бір топ бала туристік сапарға бармақшы болды. Іштерінде “Е” мен “Д” бар. Барғанша жаяу, қайтарда автобуспен қайтпақ. Жолда екі жерде түнейді. Менің көңіліме түйткіл енді. Балалар балалық жасап, абыройсыздыққа ұшырап жүрмес пе екенбіз. Ойымды Жәкеңе айттым.

— Екеуімен де ашық сөйлестім. Ақылсыз балалар емес. Қорықпа, сену керек, — деді.

Турист балалар жақсы тынығып қайттық, жер көрдік деп, кейін қуанып жүрді.

Жәлила Жанғазиевна кез келген оқушыны атымен атайтын, оның қылығы, оның әке-шешесі, оның тәрбиешісімен қарым-қатынасы қандай, бәрін бес саусағындай біліп отыратын. Әрбір оқытушы-тәрбиешіден балаға дұрыс мінездеме беруді талап ететін. Бірде әскери комиссариатқа шақыртылған оқушыларға жазылған мінездемені оқып, қатты ашуланды. Класс жетекшілерінің бәрін шақырып алып:

— Тыңдаңдар, мына мінездемені, осында бала жөнінде толық мағлұмат бар ма? — деді.

“Төшенов Мұрат. Осы мектепте 8 кластан бастап оқиды. Өзін жақсы жағынан көрсетіп жүр. Үлгірімі орташа. Мінез-құлқы дұрыс. Мінезі ұстамды, табанды. Мектептегі барлық қоғам жұмысына қатысады. Жолдастарының арасында беделді.

Класс жетекшісі...

Тәрбиешісі...”

Жәкең класс жетекшісін тұрғызып қойып:

— Осы мінездеме дұрыс па, мінезі ұстамды, табанды болса, сабақтан неге қашады. Қашан ол барлық қоғам жұмысына қатысты. Кімді біз алдаймыз? Өз пікіріміз басқаша болып тұрып, өтірік неге жазамыз. Мұны оқыған баланың өзі мына сен жөнінде, мен жөнінде не ойлайды. Өтірікке, екі жүзділікке, көз бояуға баулу деген — осы емес пе?! — деп, жерден алып, жерге салды.

— Ал енді мына мінездемеге қараңдар. *“Аханов Дәурен. Осы мектепте 3 кластан бастап оқиды. Өзін жақсы жағынан*

көрсетіп жүр. Үлгерімі жақсы. Мінез-құлқы дұрыс. Мектептегі барлық қоғам жұмысына қатысады. Жолдастарының арасында беделді.

Класс жетекшісі...

Тәрбиешісі..."

— Айналайындар-ау, Мұрат пен Дәуреннің арасы жер мен көктей емес пе. Дәурен деген — үздік оқушы. Оған жақсы сөзді неге қимағансындар. Барлы бар деу керек қой. Нашар оқушы мен жақсы оқушыны теңестіріп қойғандарыңа жол болсын. Мұны бала көрсе, жігері құм болады ғой. Мұрат кім, Дәурен кім — олардың өздері мұны бізден жақсы біледі. Әлде біз тәрбиелеп жатқан балалар инкубатордан шыққан балапандай айырмашылықтары жоқ па! Біле білсеңіз, сол балапандардың да бір-бірінен өзгешелігі болады.

Жәкеңнің бұл сөздері етімізден өтіп, сүйегімізге жетті. Мінездеме беру құр қағаз жазу емес, адам тағдырына жауапты қарау екенін ұқтық. Педагог жұмысында ұсақ-түйек жоқ, ол шала-шарпылықты көтермейді.

Республика орталығында өткен кеңестерге қатысушы директорлар, оқу ісінің меңгерушілері, мұғалімдер біздердің сабағымызға жиі қатысатын болды. Тәрбиешілеріміз де кез-келген уақытта тіпті шетелдік қонақтарды да ұялмай қабылдайтын халге жетті. Бірақ бұған қанағаттанып жүрген Жәкең жоқ. Ізденген үстіне ізденуге шақырады.

Бір күні тағы бір ірі тақырыпқа әңгіме болды. Ол сабақты қонақтар келгенде ғана жақсы беріп, жай уақытта арқаны кеңге салмау керектігіне сайды. Бұл өзгені де, өзімізді де алдау болып табылады. Коллективке теріс тәрбие береді. Оның үстіне, ашық сабақты санаулы ғана мұғалімдер беріп жүр. Басқа мұғалімдер ізденуден қалып, самарқаусып кетуі мүмкін. Сөз төркінінен көрініп тұрғандай, Жәкең сонау мен ашық сабақ бергендегі педсовет мәжілісіндегі айтқан пікірін тереңдете түскісі келгендей.

— Бұлай етпесек, кейбір мұғалімнің еңсесі түсіп, күнделікті ізденуден қалуы ықтимал. Бәрібір бізді елемейді дейді де, сабаққа жауапты дайындалмайды. Сөйтіп, оның сапасы төмендейді. Мұның зияны балаға тиеді. Өз мұғалімінің сырын білген оқушы сұрайды-ау деген күні ғана сабаққа дайындалып келеді де, басқа уақытта арқаны кеңге салады. Осыдан білім олқылығы басталады. “Не ексең, соны орасың” деген.

Бұдан кейін Жәкең жуырда бір мектепке барғанын айтты.

— Менің сабаққа кірем дегенімді мұғалім де, директор да жаратпады. Бірақ мен тақымдап қалмадым. Ақыры кірдім. Сонау бір жолда тамаша сабақ берген оқытушыны мүлдем

танымай қалдым. Біріншіден, өзі сабаққа нашар дайындалып келген. Екіншіден, сонау ашық сабақ бергенде, сақылдап тұрған балалары күбіжіндеп, әрең сөйлейді. Сондағы сыймай кеткен корнекті құралдың бүгін бірде-бірі жоқ. Керемет ренжіп шықтым. Біз де остіп жүрген жоқ па екенбіз, деген ой келді маған, жолдастар.

Осы күннен бастап, Жәкең мұғалімдердің сабағына кіруді жиілетті. Талдаулар да бұрынғыдан күшейе түсті. Дайындықты нашар жүргізген тәрбиешілердің де апшысы талай қуырылды.

Бір күні директор шақырып жатыр деген хабар алдым. Кабинете 8 “А” класының тәрбиешісі, мектептің оқу ісінің меңгерушісі, аға тәрбиешісі отыр екен. Маған да отыр деп белгі берді.

— Сені неге шақыртқанымның себебін білетін шығарсың. 8 “А” класының жағдайы нашарлап барады. Соның сырын ашуымыз керек.

Тәрбиеші егде тартқан адам еді. Класына ара түсіп, байбалам сала бастады. Кемшілігін мойындамағандарды тыйып тастайтын әдетіне басып, Жәкең былай деді:

— Біріншіден, сіз көп ауыруды қойыңыз, өйткені үнемі қалуыңыз оқушыларды қожыратып барады. Себебі сіздің орныңызға уақытша келгендер “уақытша ғана” жұмыс істейді. Олар тәрбиешілікке емес, класқа күзетшілікке келеді. Оқушы сабақты оқып жатыр ма, онда жұмысы жоқ, тыныш отырса болды, соған мәз. Оқушылардың бағасы неге төмендеді, оған ден қоймайды. Яғни әрбір іске есеп жоқ, балаға деген сүйіспеншілік, қамқорлық жоқ. Оқушылар ол мінезіңізді біледі. Айтайын дегенім, бізге бақылаушы емес, бос жүріс емес, баптаушы керек. Өмір бәйгесіне түсетін ұрпақты өзінің мимырт жүрісіне бағындыратын самарқаудан гөрі, әр түлегі ертең қатарынан озып келгенде, алдымен рақметін арнайтын бапкер қажет. Мен сіздің класқа бірнеше күн бақылау жасадым. Дайындық кезінде аласапыран жүріс көп. Қайда болдың? “Газет шығардым, көрнекті құрал жасадым, дәрігерге бардым, ата-анам келіп еді”. Сылтау көп. Бетімен жіберу деп осыны айтады. Класты ұстай алмайды екенсіз, оны ашық айту керек.

Бәріміз де бұл кемшіліктердің, оған айтылған сынның өте орынды екеніне қосылдық.

Жәкең бізбен сырласатыны да болушы еді. “Жастарың кіші болғанмен, жалындарың бар, өмірден тоқығандарың, коргендерің бар. Сендермен ақылдаспсам, сырласпсам, мен коллективтің тамыр соғысын дұрыс анықтай алмауым мүмкін”, — дейті. Сондай сырласудың бірінде тағы Рабига апайдың мінезі жайлы сөз болды.

— Оны түсіну қиын өзі. Бірде жаз, бірде қыс. Оны қойшы, іші өте тар адам. Іш тарлық деген, біреудің жақсылығын көре алмау деген, түрлі лайықсыз әрекетке жетектейді. Өсек айтқызады. Маған келін талай адамды жамандады. Бірақ өсекке ерсем, коллектив басқара алам ба? Басшы адамдағы ең үлкен қасиет — шын сөз бен өтірік сөзді айыра білу. Өсек өрістеген жерді — алакөздік туады. Бір ғана өсекке еріп, ұйып тұрған коллективті быт-шыт ету оп-оңай. Осыдан сақтасын. Жассындар, ғұмыр бойы менің осы сөзімді естерінде сақтаңдар. Ал Рабиға туралы пікірді, парторг болған соң, саған ғана айтып отырмын. Бұл сөз екеуіміздің арамызда қалсын. Мұндай бірлі-жарым адамдар қай коллективте болса да кездеседі. Бірақ олардың пиғылы дес алып кетпеуі керек. Ол басшыға, партия, қоғамдық ұйымдардың кәмелеттілігіне байланысты.

Жәкең онан әрі тағы бір арнаға түсіп кетті.

— Әңгіме әңгімені туғызады деген ғой. Осы отыз жылдан астам жұмыс істеген өмірімде қатты есімде қалған бір оқиғаны айтайын. Айырылмас бір досым болды. Екеуіміздің арамыздан қыл өтпейді, бірге істейміз. Бір-бірімізге айтылмай қалған сыр жоқ. Күйеуіме айтпайтын сырды соған айтам. Ол да, мен десе, жанын үзетін сияқты. Естіген-білгенін жасырмайды. Кейде пәленше сені жамандап жүр деп, мен үшін шыжық болады. Жаман қасиет пе, жақсы қасиет пе, кім білсін, тәуір көрген адамымды құлай сүйетін әдетім. Содан болу керек, ол жөніндегі кейбіреулердің орынды пікіріне де құлақ аспадым. “Сені бұл тақырға отырғызады” деп, шын жанашырлықпен қатты айтқандар да табылды. Жоқ, мен үшін жаңағы досымның айтқаны — заң. Ол не айтса, соған иланам. Ол күйеуін жамандайды, оған да сендім. Жұмыстағы бастығымызды неше түрлі саққа жүгіртті, ол жөніндегі өсекті естіп маған жеткізеді. Оған да сендім. Бастығым бір күні келіп: “Есіл-дертім қалмай құлай сүйдім” деп, Лермонтов айтпақшы, сіздің бұл адам туралы пікіріңізді өзгерту қиын. Бірақ түбі өзіңіздің көзіңіз жетер. Сонда бармағыңызды шайнап жүрмеңіз, айтсам сенбессіз, ол кісінің сіз туралы айтып жүргеніне жаның түршігеді — дегені. Мен әлгі құрбымды екі жүзділікке қимадым. Бұл да көп өсектің бірі шығар, — дедім де қойдым. Бірақ жаңағы бастығымның айтқаны шын боп шықты. Әлгі “досымды” танымай қалдым. Жұмыс бабымен сынаған адамдарымды маған қарсы қойды. Тіпті топ құруға дейін барды. Менің жұмысқа қай уақытта келетінім, кететінім бақыланды. Азын-аулақ кеткен кемшіліктер болса, айы, күні көрсетіліп, қағазға тізіліп отырды. Оның бәрі сарт етіп жоғарыға жетті де тұрды. Соның өзінде түк білмегенсіп, менің алдымда жылмаң қағады.

Қарағым, осындай да жандар болады. “Адамның аласы шінде, жылқының аласы сыртында” деп, қазақ содан айтқан ғой. “Досым”, сөйтіп, маған ғұмырлық сабақ берді. Жүрген жерімде, ең алдымен, пасық пиғылдарды әңкерелеуге тырысам. Ол үшін коллективтің салауаттылығына жету керек.

Жәкеннің кісі қызығарлық принциптілігін де көргеніміз бар. Бірде, жыл сайынғы дәстүр бойынша, Оқу министрлігінен тексеру келді. Бұрынғы тексеруге ұқсамайды. Тыйып-жиып, қусырып барады. Жоспарымыз да ұнамайды, тазалығымыз да ұнамайды. Олардың пікірінше, бұл мектепке бірдене болған сияқты. Әсіресе, шүйліккендері — таңдаулы ұстазы, қазақ тілі мен әдебиетінің мұғалімі Роза болды. Роза күліп қана:

— Отағасы-ау, ақырын, бізді жаңа көргендей сонша ширықтыңыз. Жылда мұндай емес едіңіз ғой, — дейді.

Мен Розаға көзімді қыстым, “тындай бер тағы не айтар екен” дегенім ол. Сабаққа кірген адам ерегесе түсті. Оның пікірінше, Розаны бұдан былай тіпті сабаққа жіберуге болмайды. Долданып-долданып алды да:

— Тарихшы қайда? — деді. Мен орнымнан тұрдым да, аты-жөнімді айттым.

— Онда сабақ жоспарыңызды корсетіңіз.

Мен жоспарымды ұсындым. Көріп шықты да:

— Мұныңызда түк те жоқ. Мұндай жоспармен мен сізді сабаққа жібермеймін, — деді.

Мен онымен келіспейтінімді айттым.

— Сізге керегі сабақ қой, алдымен кіріңіз, көріңіз, сосын жібермессіз сабаққа, — дедім.

— Жоқ, кіргізбеймін деген соң, кіргізбеймін. Жоспарды толық жазу керек. Сіз кінәңызды түсінбей тұрсыз. — Мені завучка апармақ болды. Мен бармадым.

Өйткені жоспарды тым қысқа жасайтынымды завуч та, директор да білетін.

Менің де ашуыма тиін кетті.

— Сіздер, немене, бәрін жоққа шығарып. Анау қазақ әдебиеті мұғалімінің сабағын іске алғысыз еттіңіздер. Мені сабаққа жібермеймін деп бұлқынасыз. “Шаш ал десе, бас алуға” келдіңіздер ме? Ал мен сабаққа кеттім, кірсеңіз, жүріңіз, — дедім.

Тексеруші сол бетімен завучка, одан кейін директорға барыпты. Мені әбден жамандапты. Жәкең ол кісінің бетіне қарап алыпты да:

— Ол — біздің жақсы оқытушымыз, асығыс іс жасамаңыз, сабағына кіріңіз, егер сабақ бере алмаса, жақсылап сынаңыз, керек болса, үйретіңіз. Есіңізде болсын, кейбір мұғалімдер бір дәптер етіп жоспар жазғанмен, оны оқушылардың алдында айта алмайды. Қағазға табынбайық та, — депті.

Мен сабағымды беріп мұғалімдер бөлмесіне кірсем, тексерушім алғашқы бетінен қайтып қалыпты. Қоңырау соғылысымен, бірге класқа келдік. Кейде ерегістің де пайдасы болады, сабағым күндегіден де жақсы шықты. Ішімнен қандай кінә тағар екен деп тұрмын.

— Сабақты кейін талдаймыз, — деді ол.

— Жок, “темірді қызған кезінде соқ” деген, пікіріңізді қазір айтыңыз, келесі сабақта ескеретін болайын.

Қипақтап отырды да, тағы да жоспарды көлденең тартты.

— Мұнда ештеңе жоқ. Сіз жаңа басқа нәрсені айттыңыз. Картада бала дұрыс тұрмады. Көрсететін қаланы көрсетпеді.

— Тарихшы бұлай сөйлемесе керек еді, сіз, сірә, географ болдыңыз ғой, — дедім мен.

Ол бетіме қарап күліп жіберді.

— Оны қайдан білдіңіз?

— Көрініп тұр ғой. Сіз менің сабағымды талдай алмайсыз, тексеру дұрыс тексеріс болмайды. Бүкіл Алматыдан тарихшы табылмады ма?

Сол бетіммен Жәкең бардым, болған жайдың бәрін айттым. Розаның сабағына жасалған талдауды да естіген екен.

— Бұл комиссияны бізге кімнің жіберіп отырғанын білдім. Анау әйел ғой. Осында оны мен мұғалімдікке алмай жібергем. Қолындағы кішкене қызметті пайдаланып, енді бізді қысып алмақ қой. Әрине, тексерушінің үстінен арыз айту жақсы емес. Бірақ әділдік керек қой.

Жәкең телефонның құлағына жармасып жатты.

— Тарихшыға тарихшы, тілшіге тілші жібермейсіз бе? — деген сөздерін құлағым шалып қалды. Ертесіне менің сабағыма басқа адам келді. Оның талдауы да бөлек, пікірі де басқа. Көрсеткен кемшіліктері де орынды.

Тексеру екі жетіге созылды. Қорытындысы педсоветтің арнайы мәжілісінде талқыланды. Ішінде біздің мектепке тісін қайраған әйел де отыр. Түсі түнжыраңқы.

— Менің байқағаным, — деді комиссия председателі Дәукеев жолдас, — сіздің коллектив кемелденіп қалған екен. Көп нәрсені, керек болса, сіздерден үйрену керек. Мектептерді тексеруге енді сіздердің мұғалімдерді жіберу керек пе деген ойға қалып тұрмын. Кешірім өтінем, алғаш комиссия құрғанда, бізде аздаған жаңсақтық болды...

Бұдан соң тәуір жақтарымыз да, кемшіліктеріміз де талданып айтылды. Дау шығарар жері жоқ, әділдікке әрқашан да құлдық қой.

Сөзді алдымен аға тәрбиеші Галя алды. Ол батыл, әрі шешен сөйлейтін-ді.

— Әділ сыныңыздан біз қорытынды шығарамыз. Бірақ

мен өзімнің бір ойымды ортаға салғым келеді. Тексеру деген қорқыту емес, көмек беру деп түсінем мен. Бүгінгі сіздің айтқандарыңыздан көп сабақ алдық. Ал бұрынғы жолдастардың, кейбіреуі осында отыр да, жүйкемізді біраз тоздырғанын жасыра алмаймыз. Оқу министрлігін біз қамқор әкеміздей санаймыз. Ондағы кейбір жолдастар өзінің қызмет бабын теріс пайдаланбасын. Біздер олармен әлі талай кездесеміз. Шағым айтқанымызға өкпелеп, көңілдеріне дық алып жүрмесін. Бәріміздің илегеніміз бір терінің пұшпағы ғой. Мақсат — қайтсек балаларға жақсы тәрбие беру.

— Меніңше, олар бәрін дұрыс түсінді ғой деймін, — Дәукеев тұнжырап отырған әйелге қарады. Ол әйел басын көтерген жоқ.

— Біз қазір өздеріңізге қалай айтсақ, министрлікке де солай жеткіземіз. Мен сіздерді қайта көбірек мақтап жібердім-ау деймін.

Отырған жұрт жадырап қалды.

— Педагогтар мұны, әрине, жақсы түсінеді, — деді Жәлила Жанғазиевна, — Рас, біздің әлі кемшілігіміз көп. Айналырған бес жылдың ішінде “болдық”, “толдық” десек, ол дұрыс болмас. Бас айналу, азға мәз болу деген сол емес пе? Мен мұғалімдер атынан, ізденген үстіне іздене түсеміз деп, сіздерді сендіргім келеді...

* * *

Сондай ізденістердің бірі — композитор, академик Ахмет Жұбановпен кездесу болды. Идея Жәлила Жанғазиевнадан шыққанмен, оны ұйымдастыру жаңадан келген тәрбиеші Зағипаға тапсырылды. Ол шаңын әдемі жасатып, ұдайы жарасымды киініп жүретін келіншек еді. Жаңа демей, мұны да белсенді түрде жұмысқа тартқан жөн, деп ойласа керек директор.

Зағипа алғашқыда Ахаңа телефон соғуға жүрексініп жүрді. Бір күні қуанышы қойнына сыймай, мұғалімдер бөлмесіне күле кірді.

— Өте қарапайым кісі екен. Ұсынысымызды бірден қабылдады. Өзіміз келіп алып кетемін десем, “Жоқ, мен бюрократ академикке жатпаймын. Өткізетін күндерінді, тұратын жерлерінді айт”, — деді. Сосын бәрін айттым.

Ахаңның келісім бергеніне бәріміз де қуандық. Жәлила Жанғазиевна:

— Ал, қыздар, ұятқа қалып жүрмейік. Біле білсеңдер, мұның өзі — мекептің тарихында қалатын оқиға, — деді.

Сол кезде Ахаңның 60 жылдығы бүкіл республика бойынша аталып отіп жатқан-ды. Газет, журналдардағы ол кісі жайлы материалдарды жинадық, кітаптарын іздедік.

Дайындыққа жоғарғы класс оқушылары, мұғалімдер тартылды. Арнайы комиссия құрылды. Оның мәжілісін Жәкең ауық-ауық жинап, не істеліп жатқанын қадағалап отырды. Оқушы ақындардың олеңдерін өңдеп түзетушілер – Роза, Айымкүл, Батима. Пионер вожатыйының жұмысы да басынан асып жатыр. Мектептің ауласын бұрынғыдан да тап-таза еттік.

Белгіленген күн де жетті. Оркестр ойналып, қолдарына гүл шоқтарын ұстаған сәбилер академик аталарын асыға күтіп тұр. Мұғалімдер де барын киіп келіпті. Ахаңмен кездесу балаларға ғана емес, бәріміз үшін де айтулы оқиға сияқты.

Мектептің акт залына бармас бұрын, директордың кабинетіне кірдік. Айналасын бір шолып шықты да:

– Қыздар, тым салтанатты етіп жіберген жоқсыңдар ма? Біздің мұнымыз той емес, кездесу ғана ғой.

– Аха, сіздің жөніңіз бөлек. Қыздардың шақыруын қабыл алғаныңызға рақмет айтуға рұқсат етіңіз, – деді директор.

– Атым Жәлила дедің бе? Ал, Жәлила қарағым, былай: қыздарға, әйел затына деген менің ықыласымның айырықша болатын бір жөні бар. Оқушылардың алдында айтуға болмайтын бір сырды еске салайын.

– Жасыратын не бар, көбің білетін де шығарсың, – деді сәл даусын кенеп Ахан, – мына академик ағаларың бір кезде қысылшаң бір жағдайға түскен. “Асыра сілтеудің” аңшы дәмін татқаным бар. Жұмыссызбын, көбінесе үйде отырамын. Музыкаларым радиодан берілмейді, концерттерде ойнамайды. Творчество адамы үшін одан асқан “қыспақ” жоқ қой, тегі. Содан Мәскеу кетіп, сонда біраз жатқаным бар. Бір күні қонақ үйде телефон шылдыр ете қалды. Алсам – Роза екен. Кәдімгі Роза Бағланова. Көңілді, даусы ойнақылана, еркелей сөйлеп:

– Аха, Үлкен концерт залында бүгін менің концертім, – деді.

– Радиопрограммадан естідім, міндетті түрде тыңдаймын.

– Аха, менің айтайын деп тұрғаным басқа. “Ақ когершінді” орындаймын. Бірақ оны әлі ешкім білмейді.

– Ойбай, қой, қарағым. Ертең басыңа пәле болады, – дедім.

Сықылықтап күлді де, трубканы қойып қойды.

Ары қарай не болар екен деп, бәріміз анталап Ахаңның аузына телмірдік те қалдық. Әрбір сөзін аса бір құмарлықпен, ықыластана тыңдаймыз.

– Содан қойшы, “Ах, Самара, городоктан” бастап, Роза бір кеш шырқады дейсің. Әнші ретіндегі нағыз бабындағы кезі. Зал дүрілдеп, ән айтқан сайын, қол соғады. Жұрттың

дән разы екенін қонақ үйде отырып біліп отырмын. Концерт бітті-ау дедім. Өйткені жүргізушінің үні шыға қоймады. Қолдың шапалағы басылар емес. Бір уақытта Розаның ерке даусының өзі естілді.

— Мен сіздерге композитор Ахмет Жұбановтың жуырда ғана шығарған, әлі орындалмаған “Ақ көгершін” әнін орындап берейін.

— Қап, мына Роза бүлдірді-ау дедім. Сынғырлатып ала жөнелді. Жұрт үсті-үстіне қолды ұрып жатыр. Көңілім бір түрлі өсіп, арқаланып барамын. Сондағы ауыма түскен сөз: “Мына Роза батыл екен ғой” бопты. Біздің қазақ әйелдері, тегі, табиғатында батыл. Оның мысалы сонау ерте заманда да болған, қазір де бар. Еркектер жасай алмайтын ерліктерге бара алатындықтан да, мен оларға ықыластымын. Өздерің де, міне, академик ағаларыңды алдарына әкеп қойып отырған жоқсыңдар ма? — деп, сөздің аяғын қалжыңға бұрды.

— Оның үстіне, мұнда малшылардың балалары оқиды екен. Бәріміздің арғы тегіміз малшы емес пе! Тегіміз демекші, немерелеріммен жуырда болған бір қызық оқиғаны айтып берейін. Үйде жұмыс істеп, пианино тартып отырғам. Композитордың ондай мазасыз сәттері көп болады.

— Ата, нотадан қате жіберіп алдың, — деді музыка мектебінде оқитын немере қызым.

Елей қойған жоқпын, ойнай бердім.

— Тағы да қате, — деді әлгі балам тықылдап.

Сезін тұрмын, оныкі дұрыс. Бірақ бір жол тауып, ақталуым керек қой. Бетіне қарадым да:

— Менің қате жіберуім кешірімді. Ал мына сен қате жіберсең, ол кешірімсіз, — дедім.

— Неге? — деді немерем таңданып.

— Өйткені менің атам сауатсыз, қараңғы малшы болған, ал сенің атаң — академик.

Малшы бабамның мені тұйықтан сөйтіп бір алып шыққаны бар, — деп, Ахаң сылқ-сылқ күлді. Біз бәріміз де күлдік.

... Мектептің акт залы аузы-мұрнынан шыға балаларға, мұғалімдерге лық толы екен. Орындарынан тұрып, ду қол шапалақтап қарсы алды. Баяндама жасау үшін сөз Зағипаға берілді. Ол Ахаңның өмір жолы, творчествосы жайлы қып-қысқа, дәмді етіп айтып шықты. Сосын Ахаңның өзі сөйледі. Екі жарым сағат бойы, ұшқан шыбынның ызыңы естілместен, бүкіл залды аузына қаратты. Балалардың өз тілімен әрі көркем төгілдіре сөйледі. Сонау өткен ғасырдағы музыкалық мұрадан бастап, Құрманғазы, Дәулеткерей, Тәттімбет, Дина, Біржан сал, Ақан сері, Жаяу Мұсалардың кім болғанын, қандай

жағдайда өмір сүргенін бір қайырып тастады. Кеше совет өкіметі орнасымен, халық арасынан асыл мұраны жинауға қандай көңіл бөлгеніне, осы тұстағы Александр Викторович Затаевичтің роліне ерекше тоқталды. Өзі құрған Құрманғазы атындағы оркестрдің алғашқы қадамын, табиғи таланттарды қалай жинағанын тіпті қызықты етіп айтты. Консерваторияның құрылғанына, Москвада өткен онкүндіктердің кезең-кезең ерекшеліктеріне айырықша ден қойды. Бір ғажабы, соларды құр шұбырта бермей, ең жарқын сәттері арқылы, әрбір оқиғаның мәнін, тарихи орнын ашып отырды. Өз басым музыка тілін әдеби тілмен жеткізу мүмкін емес шығар деп ойлаушы едім. Осы екі тілді тең меңгерген адамды мен Ахаңнан кордім. Ол кісінің қасында біздің “қазақша сөйлейміз, білеміз” деп жүргеніміз жай нәрсе екен. Музыка жөніндегі білімділігі өз алдына, сол жолы Ахаң біздің өз ана тіліміздің күдіретін қатты танытып кетті. Меніңше, осындай сезім балалардың да жүрегінде қалған болу керек. Сөзінің соңында Ахаң музыкалық білім берудің бүгінгі проблемаларына, әсіресе, мектептерде бұл пәннің қалай оқытылып жүргеніне, қалай оқытылуы керектігін айтты. Ол айтқандарының ішінде біздің мектептің, бұл кездесудің шеңберінен әлдеқайда асып жатқан пікірлер бар. Бізді таңқалдырғаны — сол үлкен проблемаларды Ахаңның алдындағы аудиторияға бейімдей алғаны, бәріміздің көкейімізге қондырып тастағаны. Бұдан ол кісінің үлкен педагогтік дарынын байқадық. Білгір адамға түсіндіре алмайтын мәселе жоқ болса керек.

Кездесудің ресми жағы біткен соң, өз өнерімізді көрсеттік, концертімізді қойдық, өлеңдерімізді оқыдық. Шығарған қабырға газетімізді корсеттік. Байқаймыз, Ахаң іштей разы секілді. Өзі де бұл кездесуден көп жайды түсінгендей.

— Осынау мектеп-интернат дегенің — бір дұрыс ойлап табылған дүние. Малшыларға бұдан асқан қамқорлық бола қояр ма екен. Осындай бір музыкалық мектеп-интернат болар ма еді...

Ахаңды үйіне апарып салу маған тапсырылды. Манағыдан гөрі бойымыз үйреніп, еркіндеу бола бастадық. Шығарып салу шайымыздың басында да көңілді создер айтылды. Астарлап, жұмсақ қалжың айтудың таптырмас шебері екен Ахаң. Аңғармай сөйлейтін келіншектердің бірқатары ол кісінің “қақпанына” түсіп те қалады. Ең алдымен Шайда болды. Бірақ Ахаң артынан Шайданы мақтады.

— Аузыңды ашсаң, жүрегің көрінетін аңқылдақ екенсің. Бәрінен де маған ұнағаны — “тұқымың жайылғыр” деген сөзің. Ренжігенде, “тұқымың құрғыр-ай” деуші еді бұрын

қазақ әйелдері. Бұл — қатты сөз. Ал сенің ренжігенде айтатының “тұқымың жайылғыр” болса, онда қарғысыңның өзі алғыс адам екенсің, қарағым.

Ахаңның қалжың қақпанына менің де түсіп қалған жайым бар. Қалай аузымнан шығып қалғанын білмеймін:

— Аха, сізді үйіңізге мен апарып тастайтын болдым, — дедім.

— Апарып тастай салам де.

Бетіме қарап жымыып күлді. Келіншектер де ду етіп күліп жіберді.

Қатемді бірден ұқтым. Қызарып та кеттім-ау деймін.

Жолда машинада келе жатқанда:

— Қарағым, ренжіп қалған жоқсың ба, біздің мынау қазақ халқының тіл орамы өте бай, ол қашан да тіл құдіретіне, сөз құдіретіне жүгінген. Сенің манағы “апарып тастайтын болдым” дегеніңнен гөрі. Дұрысы “апарып салатын болдым” немесе “шығарып салатын болдым”, — деді.

— Аха, мен қатемді сол жерде-ақ түсіндім, кешіріңіз.

— Сөз дегенің — шебер әйел тіккен кестедей әдемі болуға тиіс. Бір жібі артық кетсе, шодырайып тұрады.

— Аңдап-ақ сойлеуге тырысушы ем. Бүгін сіздің алдыңызда шодырайтып алдым.

Ахаң мырс етіп күлді де, мені одан әрі ұялтқысы келмеді-ау деймін:

— Кездесуден үлкен ләззат алдым, рақмет, қыздар! — деп әңгімені басқа жаққа бұрды.

Ал бүкіл мектеп коллективінің алған ләззаты тіптен ғажап еді. Үлкеніміз бар, кішіміз бар, ол күнді көпке дейін тамсана айтып жүрдік. Бір кездесудің өзінде соншама ұлағат қалдырып кеткен Ахаңның тұлғасы күні бүгінге дейін көз алдымда. Әлдебір оқыстан дұрыс қолданылмай қалған сөз болса, әрдайым есіме Ахаңның қалжың “қақпаны” түседі.

Бұл кездесудің тағы бір үлкен тағылымы болды. Бұрын кейбіреулер ұйымдастырылатын іске тек шара тұрғысынан ғана қарайтын. Оның беретін тәлімі қандай, оқушыларға не ой салды, қандай тәрбиелік мәні болды, одан қандай із қалды, осы жағына назар аударыла бермейтін. Мектеп басшылығы да енді осы жағына бет бұрғандай. Кездесулерді бір сарынмен өткізбеуге де күш салынды. Адам қызық қой, жақсыға бойы үйреніп алған соң, оның жақсы екенін білмей қалуы ықтимал. Бұл ақиқатты оқушылармен өткізетін шараларда тіпті қатты ескеруге бел будық.

Совет Оағының Батыры, генерал-майор Сағадат Нұрмағамбетовты мектепке шақырамыз дегенде Жәлила Жанғазиевна осы жағына назар аударды.

— Біз майдан ардагерлерін жиі шақырып жүрміз. Бір-біріне ұқсап барады. Сендер кездесулеріңе жаңа бір леп енгізіндер, — деді.

— Жәлила Жанғазиевна, ол кісі әлі Қарулы күштер қатарында. Әскери қызметтің бүгінгі ерекшелігін айтып береді, — дедім.

— Міне, мынауың дұрыс. Біздің тәрбиелеп жатқандарымыз — ертеңгі солдаттар.

— Расында, Сәкең өзінің майдандық өміріне көп тоқталған жоқ. 19 жасында Совет Одағының Батыры болғанын айтты да, басты назарды қазіргі күнге аударды.

— Бүгінгі солдатты кешегі солдатпен салыстыруға болмайды. Техника қалай өсті, әскери өнер қайда кетті! Мысалы, ракетаны ату үшін, физиканың, математиканың қаншама заңын білу керек. Орта біліммен солдат болу қиындап барады. Сендерге көрсетуге болатын кейбір фильмдерден үзінді әкеп отырмын. Осыдан-ақ әскери техниканың қалай шырқағанын аңғарасыңдар. Сендердің көркем фильмдерден көріп жүргендерің бер жағы ғана.

Әлгі үзінділерді коргеннен кейін, балалар таңдана бір-біріне қарасты.

— Сендер, біздің дұшпандардың, империализмнің бүгінгі қаруын көрдіңдер. Одан артық болмаса, ешбір кем түспейтін қару бізде де бар. Соның ертеңгі иелері — сендерсіңдер. Осы қаруды жақсы меңгеру қажет. Біздер әскерге ауылды жерден келіп, қиналып жүрген жастарды жақсы білеміз.

Тағы бір жайға Сәкең баса назар аударды. Ол дене шынықтыру мәселесі.

— Қай кезде, қай соғыста болмасын, дені таза армиясы бар ел ғана жеңіске жеткен. Техникасы қаншама жетілгенмен, оны қолданатын әскері әлжуаз, әлсіз болса, одан ешнәрсе шықпайды. Өткен Ұлы Отан соғысында біздің халық бұл жағынан өте шыныққан болып шықты. Ал қазір, жасыратыны жоқ, әскердегі жастардың арасында папасы мен мамасының “еркесі” боп өскен, үп етіп жел соқса, түшкіре қалатын “мықтылар” бар. Олар көбінесе қала балаларының арасынан жиі кездесіп жүр. Әлсіз адам шаршағыш, одан жақсы солдат шықпайды. Осының бәрі — ең алдымен семьяда, одан кейін мектепте, одан кейін институтта жіберілген кемшіліктер. Қысқасы, шынығу үстіне шынығу керек. Сонымен қорытып айтқанда, бүгінгі Отан қорғаушыларға керегі: техникалық ғылымдарды жетік білу, дені сау ғана бөлмей мықтап шынығу.

— Әрине, соғыс болмай-ақ қойсын, — деді Сәкең. — Сол мақсатта біздің партия қатты күш салуда. Осыншама уақыт бейбіт өмір сүруіміздің төркіні партияның табанды

бейбітшілік саясатында жатыр. Жақсы оқысандар, нағыз патриот, жақсы солдат боласындар. Үздік оқудың өзі патриоттық сезімнен туады.

Иә, бұл кездесудің де түпкі мақсаты оқу-тәрбие ісінің жақсаруына азды-копті ықпал етуге, жастарға ой салуға әкеп тіреді. Іздену, ізденген үстіне іздену деген ниетіміздің бір тамшысы іспетті болғандай.

Содан біраз уақыт өткен соң, қысқы каникулдан кейін тоғызыншы кластың бір оқушысына жолықтым. Пора-пора боп терлеген. Аязда буы бүрқырап, жеңіл түр. Ертеңгі сағат 8.30-да бірінші сабаққа келген бетім еді.

— Неғып қара сорпа болғансың. Тер қатып өлесің ғой, — дедім.

— Жок, апай, сонау Сағадат ағаймен кездескеннен бері, осылай шынығып жүрмін. Жұрт грипп, тұмау деп жүргенде, маған түк те болмайды. Шындап шынығуға бір физкультура сабағы аз екен.

— Ой, жарайсың, мұның дұрыс.

— Мен жалғыз емеспін. Қазір көбіміз күнде ертемен жүгіреміз. Апай десе, мен осы жолы ауылға барғанда, үй ішіме Жұбановпен, Нұрмағамбетовпен болған кездесуді, одан алған әсерімді айттым.

— Міне, көрдің бе, — деді әкем, — қалада оқығаның қандай жақсы болды. Атақты адамдарды көрдің, сөзін естідің. Олар да бір кездегі малшының балалары. Енді халқымыздың мақтанышы болып отыр. Сен де солардай болуға тырыс.

Оқушымның бұл әңгімесі мені ойландырып тастады. “Жақсыдан — шарапат, жаманнан — кесапат”. Халқымыз қалай тауып айтқан. Лаулайын деп тұрған отқа үшқын түссе болды екен ғой. Адам жанын, адам жүрегін лаулататын сол үшқынды тарта білгенге не жетсін. Педагог жұмысының күдіреттілігі де, қиындығы да осында ғой.

Опық жегізген оқыс оқиға

Мектеп ашылғаннан бергі — алтыншы қоңырау. Әдеттегі әзірліктің бәрі жасалған. Аула гүл-гүл жайнап тұр. Шыттай боп әсем киінген оқушылар оны тіпті көріктендіре түскендей. Саптың ортасында үрлеме оркестр. Оның салтанатты үні тіптен өктем естіледі. Ойнаушылар осы жиынға көрік беріп тұрған біз емес пе дегендей, өздерін тым тәкаппар ұстаған. Кешегі ауыл балалары бұдан бес жыл бұрын мынау аспаптардың атын әзер атаушы еді. Енді оларды құбылтып-құбылтып ойнайды.

Әр кластың қасында оқытушы, тәрбиешілер.

Салтанатты линейканы директордың орынбасары Дәлелхан Ержанов ашты. Ол педагогикалық советтің қаулысын оқыды. “Бес” пен “төртке” бітіргендердің фамилиялары аталды. Біразына мақтау грамоталары тапсырылды. Бұл кездегі оркестр үні тіптен салтанатты шықты. Бітірушілердің сөзі бірінен бірі өтеді. Қимастық сезім, адал жүрек лүпілі айқын аңғарылады. Бірінің даусы ашық шықса, бірінің даусы тарғылданып шығып жатыр. Көңіл бұзылғанының белгісі — ол. Бірақ оны сөгіп тұрған ешкім жоқ. Табиғи сезім.

Сөз 10 “А” класының оқушысы Бақытқа берілді. Ол микрофон алдында толқып, көп тұрды. Тамағына әлдене тығылып, үнін шығармай қойғандай. Осы кезде менің көзім осы кластың жетекшісі Айымкүлге түсті. Әдемі сүйкімді қалпы, үстіне өте жарасымды етіп ақ костюм киген. Бірақ көңілі пәс, тіпті көзінен мөлдіреген жас көрінді. Менің де кеудемнен бір салқын леп соғып откендей болып, мынау салтанат көз алдымнан бір сәт ғайып боп кетті. Оны қайта еске салған — оркестр үні. Орамалымды алып көзімді сүрттім. Бәрібір ар жағым құлазып әкетіп барады. Дәл құлағымның түбінен “жындымысын” деген сөз естілді. Бұлай сөйлейтін Шайда ғана болатын.

— Бәрін бүлдірген — осы 10 “А” класы ғой. Көрдің бе, өздерінің де мойындарына су құйылғандай.

— Бүкіл класты айыптап нең бар. “Бір қарын майды, бір құмалақ шірітеді” деген емес пе, — дедім жыламсырап.

— Жәкеңнің орны көрініп-ақ тұр-ау, — деп Шайда қоса жыласын.

Осы кезде қасымызға келген Роза Құтқожина:

— Қыздар, ұят болады, оқушылар байқап қалмасын, — деді. Олардың ең жарқын күні ғой бұл.

Микрофон алдындағы қыздың соңғы сөздері жетті құлағымызға.

— Біздің класс барыңыздан кешірім сұрайды. Тап соңғы қоңыраудың алдында мектебімізге қара дақ түсірдік. Айыбымызды өмірдегі онегелі ісімізбен жууға ант етеміз.

— Ант етеміз, ант етеміз, ант етеміз!

10 “А” класының сапта тұрған балалары осылайша саңқ-саңқ етті.

Жұрт селк ете қалды. Осы кезде қасымызға келген Зәйтүн:

— Қазір бүкіл класс болып Айымкүлдің “Соңғы қоңырау” атты әнін орындайды, — деді.

— Оны қашан жазып үлгерді?

— Сіздер аудандық партия комитетінің бюросынан оралған күні, түні бойы отырды.

Оркестр ойнай ала жөнелді. 10“А” класы түгел қосылып тұр. Әрі салтанатты, әрі қимастық мұң бар әдемі үн келді кұлағымызға. Бойды шымырлатып барады. Айымкүл өзін-өзі ұмытып, сапқа дирижер болып тұр. Бір сәт көңіл тазарып, ұшқан ұяны қимастық сезімі бәрімізді де баурап алғандай.

Қоңырау сынғыры асыға,
Шақырған біздерді қасына,
Білім ал, еңбек ет, жас ұлан,
Өрле деп биік шың басына.

Қоңырау үнімен әндеткен,
Есейіп, еркелеп, ер жеткен.
Мектебім әлдилеп анамдай,
Қоңырау үнімен тербеткен.

Қайырмасы:

Сылдырла, сынғырла тағы да,
Аңсаймыз үніңді сағына,
Қоңырау әсем саз, әдемі,
Мектептің сүйікті әуені.

— Мынау — сюрприз, — деді Шайда.

Бәріміз келіп Айымкүлді кұшақтап жатырмыз, сүйіп жатырмыз. Бәріміздің осы бір күндердегі ақ сезімімізді осы жолдарға сыйғызғандай. Балалардың орындау сезімі де бөлекше болды.

— “Су түбінде асыл тас жел толқытса шығады, ой түбінде асыл сөз мұң толқытса шығады” деген бар еді. Айымкүл, сенің осы әніңді класыңдағы оқыс оқиға тудырмады ма?

— Дәл үстінен түстің, Роза, — деді Айымкүл, — бір әнмен ол айыптан кұтыла алмаймыз ғой. Бәрінен Жәлила Жанғазиевнаны айтсаңшы. Бекер күйді ғой.

— Мектепке отыз жыл өмірін беріп, отыз жыл соңғы қоңыраумен жасасып келген адамға мұндай қаталдық болады деп кім ойлаған?

— Әй, келіншектер, — деді Зәйтүн.

— Осы бетімізбен Жәлила Жанғазиевнаны кұттықтап қайтайық.

— Оу, мынау — тамаша ұсыныс!

Құшағымыз толы гүл. Бәріміз Жәлила Жанғазиевнанын үйіне қарай беттедік.

Менің көз алдыма сонау бір ауыр күн, осыдан бір ай бес күн бұрынғы 20 апрель келді. Дүйсенбідегі сабағым үшінші сабақ болғандықтан, үйде отыр едім. Телефон шар ете қалды.

— Мен Жолаева ғой, мектепке тез жет, — деді. Даусы көңілсіз.

Асығыс-үсігіс мектепке тартып отырдым. Жүрегім аузыма тығылып, кабинетке рұқсат сұрай кірдім. Кәсіподақ, комсомол ұйымдарының басшылары, сосын Айымкүл отыр екен. Бәрінің де қабақтары қатыңқы. Айымкүлдің көзінде мөлт-мөлт жас.

— Отыр, парторг жолдас, — деп Жәкең маған орындықты нұсқады.

— 10 “А” класындағы боксер Әбен төбелеске қатысып, содан кісі өліпті деген хабар алдым.

— Не дейді?! — деп біреу жұлып алғандай, орнымнан атып тұрдым.

— Отыр, отыр. Мұндайда ақ-қарасына жеткенше сабырлылық керек. Кәне, Айымкүл, оқиға қалай болды, айтың өзің.

Айымкүл сүйретіліп орнынан әрең тұрды.

— Жексенбі күнгі кешкі сағат 6-дан 10-ға дейін мен кезекші болатынмын. Бәрі дұрыс, бәрі жақсы еді. Шамасы, сол 8 кезінде Әбен мен Серікқалиды таппай қалдым. Қайда кеткенін ешкім білмейді. Ойымда бөтен еш нәрсе жоқ. Үйге қайтатын уақыт баяғыда өтіп кеткен. Екі бірдей баланы жоғалтып, қай бетіммен үйге барам. Содан қала тұруға бел байладым. Күте-күте көк ішек болдым да, қыздардың бөлмесіне жата кеттім. Ұйқы сияқты ұйқы болған жоқ. Түннің бір уағында дабырдан оянып, ұлдардың бөлмесіне келсем, екі милиционер жүр. Әрбір баланың бетіне қол шаммен үңіле қарайды. Ұйқылылардың ішінде Әбен мен Серікқали да жатыр. Бір айналып қайта қарап шықты да, екеуін түртіп оятып, милицияға жүріңдер деді. Мен бәйек болдым. Не болып қалғанын сұрадым.

— Төбелеске қатысып, кісі өлтірген. Тергеу біткенше, бұлар бізде бола тұрады, — деді дүңк етіп.

Үрпийсін балалардың бәрі де оянды. Бұл, шамасы, таңғы сағат 5 кезі. Сыбырлап қана қасында жатқандардан: “Қашан келді?” — деп сұрадым. “Түнгі сағат 2-де”, — деді. Милиционерлерге екеуінің де жақсы оқитынын, Әбеннің боксер екенін айттым.

— Түбіне сол боксерлігі жеткен шығар, — деді бірі.

— Өлген кім, қандай жағдайда, шын кінәлы осылар ма, ол жөнінде бажайлап алар ештеңе айтпады, айта қоятындай да уақыт болған жоқ қой. Міне, менің білетінім.

Төбеден жай түскендей, қаралы хабар болды бұл. Түнжырап үндемей отырмыз. Қалада емес, тіпті республикада ауызға ілініп, мақталып жүргенде, кордініз бе, қас қылғандай.

Талай жыл бойы тырнақтап жиған абырой бір ғана фактімен айрандай төгілгені ме? Мүмкін, ол балалар кінәсіз шығар. Не десен де N9 мектеп-интернатта солай болыпты деген ат қандай жаман. Кеш келін жатқандарына қарағанда, төбелеске қатысқандары рас болса керек. Талай төбелес елеусіз қала беруші еді, бірақ мұнда кісі өлімі болған ғой. Қалай ғана көзден жазып мектептен жіберіп алдық екен. Осы ойлар әрқайсысымызды батпандай жаншып, бастарымыз салбырап, аяғымызға пұттап темір байлап қойғандай, кабинеттен біртіндеп шыға бастадық.

— Орынша, екеуіміз ертең райкомның бюросына барамыз, — деді директор.

Әрине, мұндай оқиғаға жедел баға берілуі қажет, оны түсінем. Бірақ тым асығыс шақырып жатыр екен. Ол кезде Калинин ауданының қалада жаңа құрылған кезі. Бюро мәжілісі сағат 14-те. Таңертеңгі сабаққа келсем, өз мектебімді өзім танымадым. Бір түрлі сұсты, суық. Балалар да өте көңілсіз. Әншейінде гуілдеп жүретін 600 баланың үзілісте үні естілмейді. Жайсыз хабар бәрінің де жанын жаншып жібергендей. Топ-топ болып, бұрыш-бұрышта күбірлеседі. Әңгімелер сол Әбен мен Серікқалидың төңірегінде болса керек. Кейбіреулері үрейленіп, тіпті үрпиісіп қалған. Аяй-сың әуелі. 10 “А” класының балалары мүлде жасып қалғандай көрінді. Сабақ сайын бұл күнгі 45 минут тіптен ұзақ көрінді. Ойыңа қай-қайдағы түседі. Оқушыларға қоз тастауға әуелі жүрексінесің, жүздерінде бір мұң бар. Мынау абыройсыздыққа бәрінің де жүрегі сыздайтын секілді.

Мұғалімдер бөлмесі де жым-жырт. Ол тыныштықты бір уақытта Рәбиға апамыз бұзды.

— Жақсы тәрбиеші, жақсы тәрбиеші деп, тіптен көкке көтеріп жіберіп едіңдер. Әне, жақсы тәрбиешінің тартқан сыйы, — деді сыздана.

Ешкім оның сөзін елей қоймады. Тек іште мұңкіш жатқан күншілдіктің иісі ғана бүрк еткендей болды. Десе де шыдай алмаған Дәмеш:

— Асықпаңыз, қуанышыңыз ертелеу болар! — деді.

Отырғандардың өзіне ала көзбен қарағанын байқап қалған апамыз қипаң-қипаң етті.

Коллектив намысын жайына қойып, осындайда бір ұпай алғандай масайрайтын адамдар да бар-ау, әлі. Оқыс оқиғалар да солардың шылбырына оралып, пайдасына шешіліп кетеді емес пе.

Аудандық партия комитетінің бюро мәжілісінде мәселе қатты қаралды. Біз оқиғаның қалай болғанын дәлірек білу үмітімен келдік. Өйткені тергеу орындары аудандық комитетке жай-жапсарды тәптіштеп түгел баяндайды ғой.

Бөлім менгерушісі күні бұрын жазылған анықтаманың негізінде басты-басты сәттерді айтып шықты. N4 мектеп-интернаттағы Ерен атты бала N9 мектеп-интернаттан биге өзінің екі досын шақырады. Бірі — Әбен, екіншісі — Серікқали. Әбен бір қызбен билеп жүргенде, оған көрші балалар үйінен келген бала тиіседі. Әбен оқиганы шиеленістірмей, басқа қызбен билейді. Бірақ барлық пәле, би біткен соң, көшеде болады. Ерен бұл екеуін шығарып салып келе жатқанда, детдомнан бір топ бала қоршап алады. Ішінде манағы тиіскен бала да бар. Сол арада тобелес шығады. Тобелестің ақыры детдомның бір баласының өлімімен тынады.

— Сіз аса бір мәнді детальді айтпай кеттіңіз, — деді Жәлилә Жанғазиевна шыдай алмай.

— Рас, біз кінәлымыз, балаларды мектептен шығармауымыз керек еді. Бірақ тобелестің инициаторы біздің балалар емес. Оларға тиіскен. Олар қорғануға мәжбүр болған. Бұл — бірінші. Мен де осы мәжіліске келерден бұрын түрмедегі балаларға жолықтым. Тергеушімен кездестім. Детдом баласының кімнің соққысынан өлгені беймәлім. Бұл — екінші.

— Бұл — сот мәжілісі емес, бюро мәжілісі. Оны сотта айтарсыз, — деп, сөзді бөлді бюроны жүргізуші.

— Оныңыз дұрыс. Дегенмен, осы мәжілісте мына менің, мына парторгтың, ана тәрбиешінің, арысы біздің мектептің тағдыры безбенге түсіп тұр ғой. Сондықтан мәнді детальдарға назар аударсаңыздар дегенім. Үшіншіден, тергеушінің қолында сол тобелесті корген кемпірдің түсініктемесі бар. Ол кемпірдің айтуынша, ақ көйлек киген балалар яғни біздің балалар кеткенде, таяқ жеген бала орнынан тұрған. Сол кезде әлпі топтың бір бөлегі қайта келіп, сен неге қарсыласа алмадың деп, баланы өлердей тепкілеген. Үйінің терезесі ашық тұрған кемпір осының бәрін естіген. Төртіншіден, біздің балалардың айтуынша да, жығылған бала, бұлар қаша жөнелгенде, орнынан тұрып, аузы-басын сүрте бастаған.

— Сіз қылмыстыларды ақтағыңыз келіп тұр ғой. Тобелес болды ма, болды. Кісі өлді ме, өлді. Оның ішінде сіздің балалар болды ма, болды. Біреуінің боксер екені рас па, рас. Бұдан артық сізге не керек?

— Мен ақталып тұрған жоқпын, ақталмаймын да, ақтамаймын да. Бүкіл мектеп болып бұл оқиғаға қатты қайғырудамыз. Егер біздің мектепке бара қалсаңыз, әрбір оқушының тұнжыраған түрін көріп жаныңыз ашиды.

— Сіздер баланың сыртына ғана мәз боласыздар. Ішіне үнілмегенсіздер. Нағыз педагогтік білгірлік, терең бойлау жетіспеген. Қайғылы оқиганы бұл жерде келін лирикаға айналдырғыларыңыз келеді.

Бұл сөзден кейін Жәмилә Жанғазиевна түтеп кетті.

— Қайғы мен лириканың не екенін біз айыра аламыз. Істің анық-қанығы белгілі болғанша, асығып отырған — мына сіздер. Суд медэкспертизаның анықтамасына неге зер салмайсыздар. Бала бір соққыдан өлмеген ғой. Тепкілеуден олген. Қоршап алған он шақты бала, қанша жерден боксер болса да айналдырған екі балаға жақтастарын тепкілетіп қоя ма? Оның үстіне зақым бауырда болған ғой. Боксер кеудеден төмен ұрмайды ғой.

Жәкеңнің орысша өте сауатты, әдемі сөйлегенін көргенім осы жолы.

— Парторг не айтады? — деді бюро мүшелерінің бірі.

Мен болған оқиғаның өте қайғылы екенін, кемшіліктің бізден болғаны, бақылаудың жетіспегендігін мойындадым. Бірақ, бюро шешімінің жобасында, директорға шараның өте қатаң екенін айтып, 30 жыл мектепке өмірін берген адамды ең болмаса тергеу біткенге дейін орнында қалдыруды сұрадым.

— Өкінішке орай, ол ұсыныс еленген жоқ. Директорды орнынан босатып, маған қатаң сөгіс жариялаған, тәрбиеші-оқытушыны жұмыста қалдырмау жайлы шешім қабылданды.

Үнсіз мектепке қарай келе жатырмыз.

— Тым қатты кетті-ау бұлар, — дедім.

— Олардың орнында сен де, мен де тап солай еткен болар едік. Кісі өлімі бар ғой. Бұдан сәл жұмсартып көрсін, өздері таяқ жейді. Қолмен істегенді мойынмен котеру керек. Қайтейік, өкініші таусылмас оқыс оқиға болды ғой. “Бір қарын майды бір құмалақ шірітеді” деген осы. Яғни сол құмалақты майға түсірмеу керек еді. Сендер жассыңдар, мұны қатты ескергендерің жон. Басқаға сабақ болуы үшін, осылай ету керек те шығар. Алматының өзінде қаншама мектеп бер. Бала тәрбиелеу — қой бағу емес қой.

— Ендеше, жаңа сөзіңіздің аяғын неге қатайттыңыз. Мүмкін, сәл жұмсақтау сөйлесеңіз, олар да жұмсаратын ба еді.

— Осы бір мінезімді өзім де байқаймын. Бейімделе, ыңғайға жығыла алмаймын. Жүрегім не деп тұрса, соны айтамын. Педагогпіз ғой, бізге екі жүзді болуға болмайды. Оның үстіне, бюрода ауданның прокуроры да отырды. Анау-мынау қара жаяу емес екенімізді сезсін. Бәрінен де балалардың тағдырын айтсаңызшы. Он екіде бір гүлі ашылмаған шағында түрмеде отыр. Мен барғанда, солқылдап жылағанын көрсен... Қылмысы — балалықтары, аңғырттығы, ойламаған жерден осындай оқиғаға тап болғаны. Біз болсақ асарымызды асап, жасарымызды жасадық қой...

Жәкеңнің даусы сәл бұзылыңқырап шықты. Өзіне қатаң

жаза қолданса да, балаларды ойлап келе жатқан оның ұстаздық жүрегіне менің сүйіспеншілігім артқан үстіне арта түсті.

Біз келсек, мұғалім, тәрбиешілердің бірі кетпей күтіп отыр екен. Болған жағдайды айттық. Жәкең кабинетіне кіріп кетті. Қалғанымыз ошарылып коридорда тұрып қалдық, кіруге жүрегіміз дауаламады. Біраз уақыттан кейін Жәкең есікті ашып:

— Неғып тұрсындар, болар іс болды, кіріндер, қоштасайық, — деді.

Жаңағы екі ортада кабинеттегі кітаптарын буып үлгеріпті. Бір бөлегі кітапхананыкі, бір бөлегі өзінікі екендігі бума сыртындағы жазудан айқын аңғарылып тұр. Біздің көбіміз булығып, жылайық деп отырмыз. Үнсіздік ұзап кетті-ау деймін:

— Қыздар-ау, неге сонша тұнжырадыңдар, незаменимый адам жоқ. Артық айтқан жерім болса, кешіріндер. Бәріне де рақмет. Сөзімді екі еткен жоқсындар. Бүкіл өмірімді балаға арнап едім, аяғының осылай болғаны өкінішті. Әйтпесе партияға рақмет, еңбегімді бағалайтын кезде бағалады, ордендер де, сыйлықтар да алғанмын. Шүкірлік ететін бір жай — мұнда да жақсы коллектив қалыптасып еді. Істеріңе енді қылау түспесін, — деді Жәкең. Сөйтті де завучқа кабинетінің кілтін берді. Бәріміз ауладан үйіне шығарып салдық.

...Міне, содан бері бір айдан астам уақыт өтіпті. Күшәк-күшәк гүлімізбен Жәлила Жанғазиевнаның үйіне қарай келе жатырмыз. Артымызға қарасақ, оныншы класты бітіретіндер түгел шұбырып келеді. Бұлай етіндер деп оларға айтқан ешкім де жоқ. Әр түрлі өңгімемен қалай келіп қалғанымызды да білмедік. Көшеден өтіп бара жатқандар таңданып бізге қарайды. Бұл неғылған салтанатты шеру дегендей. Жаңа жол үстіндегі келісім бойынша, “Ұстазыма” әнін сыртта тұрып бастап жібермекпіз. Ән аспанға қалқи жөнелгенде, Жәкең балқонына жүгіріп шықты. Бізді көрді де, екі көзіне ерік берді. “Ұстазыма” әні бітісімен, оқушылар “Соңғы қоңырауды” шырқасын. Кәдімгі концерт бөлді де шықты. Өтіп бара жатқан адамдардың кейбіреуі “бұл ненің құрметіне” деп сұрайды. Әмсе қарапайым жүрісімен жұртты разы етіп жүретін физик Дәмеш:

— Анау балконда тұрған кісі — біз істейтін мектептің бұрынғы директоры, аса бір қадірлі адам. Қазір пенсияда. Бүгін коллектив болып, соңғы қоңыраумен құттықтауға келдік. Анау — биыл бітіретін балалар, — деді.

— Жаңа қандай өлең айттындар? — деп сұрады егделеу тартқан, бірақ интеллигент пішінді бір орыс кемпірі.

— “Ұстазыма”, “Соңғы қоңырау” деген өлеңдер.

— Молодцы, еңбегі сіңген адамды қадірлесе, сендердей қадірлесін. Директорларың бір жасап емес, мың жасап қалды ғой. Мына көрініс оның көз алдынан ғұмыр бойы кете қоймас.

— Мұндай құрметке ол — лайық адам, — деді Дәмеш масаттанып.

— Оу, мына соңғыларың мен естімеген жаңа ән ғой, — деді сол кезде Жәкең босап тұрып.

Жәкеңнің қасынан енді Дәмен ағай көрінді.

— Ей, Жәлила, сен қызықсың! Жылай бергенше, үйге кір демейсің бе? Әне, көшеде сендерді қызықтап тіпті бейтаныс адамдар да қаптап кетті.

— Ойбу, менде тіпті ес қалмапты ғой. Қыздар, кіріндер, кіріндер, үйге. Балалар, қазір, қазір.

Ол кісі балконнан томпаңдап ішке қарай кіріп кетті. Дәмен ағай бізге, балаларға қалай келуге жөн сілтеп тұр. Үйге сыяр емеспіз. Жәкеңді де, Дәмен ағайды да гүлге көміп салдық. Жәлила Жанғазиевна балалардың түгел беттерінен сүйіп шықты. Соңғы қоңыраумен құттықтап жатыр. Үйінде кәмпит қалдырмаса керек, уыстап үлестіріп жүр. Балалар сол құрметімен топ-топ болып мектепке қайтты. Мұғалімдерді Жәкең қоярда-қоймай, дастархан басына алып қалды.

— Жаман апаларыңды тіпті көкке көтеріп жібердіңдер ғой. Бұл енді мені менсінбей жүрмесін әуелі.

Дәмен ағай әдеттегі ойнақы қалжыңына басып жатыр.

— Сағынып қалыпсыңдар ғой.

— Менің сағынғанымды білсеңдер, қыздар. Міне бір ай болды, мектеп түсімнен шықпайды. Бүгін бір рақаттанып отырайықшы.

Дәмен ағай екеуі қосылып ән салды. Біздің бәрімізге де өлең айтқызды. Арасында тамақ желініп, шай ішілді. Сағатқа қарасақ кешкі алты болып қалыпты. Жәкең “Соңғы қоңыраудың” шығу тарихымен танысты. Айымкүлге қайта-қайта айтқызып, үйреніп алды.

— Менің де соңғы қоңырауым ғой, қыздар, — деп көзіне жас алды.

— Мұндай сыйларыңа рақмет.

Жәкең Айымкүлге қадала қарады да:

— Жасыма, өмірдің өрі де, ылдиы да болады. Жасысаң, анау бойындағы талантты түншықтырып аласың, опық жегізген оқиғаның үстіне мынау әнді жазғаныңа қарағанда, жігерің жеткілікті болу керек, жасыма, осылай таси бер. Бүкіл кірдің бәрін шаятын сол шабытың болсын, — деді.

Мұның өзі бәрімізге де айтқан тілегі сияқты болып көрінді. Біз далаға шыққанда, қараңғы түсіп, көшенің шамдары жарқырап тұрды.

Көп жылдар өтсе де, мен сол бір күндерге қайта-қайта орала беремін. Қазақта “өткен күнде белгі бар” деген. Ол күндер қалай өтті, кіммен өтті — әңгіме сонда ғой. Із қалмаған өмірден тұл өмір болар ма? Оны өмір деудің өзі де қиын шығар. Елдің бәрі бірдей космонавт бола бермейді. Үлкен ғалымдықты да екіншісі біріне жазбаған. Батырлық та баршаның үлесі емес. Із осылардан ғана қалады деп түсіну қате сияқты. Жай ғана қарапайым еңбектің, жүректен кетпейтін іздері болады. Соның соңына түсіп, ізгі ықпалдарын іздестіре, жинастыра білеміз бе? Осындай ойлардың шырмауында қалған бір күні “Жәкеңнің тағлымы қандай еді” деген бір ой көңілімде жылт етті. Соңына түсіп кеп бердім.

Диплом алғанның бәрі — педагог емес. Ұстаз болуға туа жаралу керек. Мұғалімдікке жалақы алу үшін, күн көру үшін барғаннан асқан сор жоқ. Ол — балалардың соры, ұрпақтың соры. Шаруашылықта, саясатта, тіпті соғыста жіберген қатені түзеуге болады. Ал тәрбиеде жіберген қатені түзеу қиын. Осылай деп Жәкең жиі айтатын. Мұғалім, тәрбиешілерді былай қойғанда “техничкаларды” іріктеуге өте-мөте көңіл бөлетіні кейін түсінікті болды. “Олпы-солпы жүреді екен, сөзі көптеу көрінді, балаға деген ызғары сыртқа теуіп тұр” деп, бірнешеуін жұмысқа қабылдамай қайтарғаны есімізде. Бұлардың жүрген-тұрғаны, әуелі сыпырғышты, еден сұртетін шүберекті қалай тастағанына дейін тәрбие ғой дейтін.

Бала сені мойындамаса, сен педагог емессің. Ол мойындау жақсы сабақ беруіңмен ғана келмейді. Шашыңды қоюыңнан бастап, киінуіңе дейін, сөйлеу мәнерің, ой-өрісің, дене бітімің — бәрі көзге көрінбей, балаға сіңіп жататын рухани нәр. Сол нәрдің бірінен құр алақан болсаң, ұстаздық тұлғаға мін. Мен Антон Павлович Чеховты ұлы педагог дер едім. “Адамда бәрі әдемі болу керек”. Жақсы ұстазды оқушы да бірден мойындайды. Жәлила Жанғазиевна біздің арамызда Шайда деген тәрбиешіні жақсы көрді. Ол ең алдымен өз бойын әдемі ұстауымен көзге түсті. Сосын класындағы бүкіл балаға киім тікті. Балаларының тазалығы жөнінде мектепте үздік орында жүрді. Тауып сөйлейтіні және бар еді. Бір қиналып тұрған кезде, оның әдемі қалжыңы жұртты көтеріп тастайтын. Ол кейіннен музыка мектеп-интернатында тәрбиеші болды. Онда да сүйкімді жүрді. Бірақ жасына жетпей рак ауыруына шалдығып, қайтыс болды. Үйіне көңіл айтуға барғанда, бізді таң қалдырғаны — кетер-кеткенше сол баяғы ұсынақты күйінде қалғандығы. Өлігін қалай жөнелту, қалай жерлеу ескерткішке кімге не беру жөнінде — бәрін, бәрін жазып кетіпті. Яғни өліп бара жатып та ешкімге ауырлығын

түсірмеуді, бәрін жинақты, тиянақты етуді ойлаған. Жарына арнап жазған мынау өлеңінде қаншалық мейірім, ардың тазалығы, парасаттық жатыр.

Болдым ба, болмадым ба, лайық жар,
Ол жағы бір өзіңе мәлім шығар.
Бірақ та ет жүрегім сендік болды,
Ойыңа мен жөнінде салмашы ызғар.

Қосағым, қос құлыным, жыламаңдар,
Бұйырсын адал термен құраған мал.
Ауырып, мазаңды алдым, көп қинадым,
Сендей-ақ болсын Махмуд шыдаған жар.

Шайданың бойындағы сол сапаларды кезінде Жәкен қалай көре білген деп ойланатынымын мен. Болмаса Айымкүлді алайық. Ол тәрбиешіліктен босасымен, аспирантураға түсті. Педагогика ғылымының кандидаты болды. Кафедра меңгерді. Қазір докторлық диссертациясын жазып жүр деп естимін. Әуесқой композитор ретінде аты республикаға аян. Оның “Соңғы қоңырауы” бүгінде байтақ Қазақстанның барлық мектебінде орындалады. Өлеңдері де газет, журнал беттерінде шығып тұрады. Яғни нағыз еңбекқордың өзі. Сол еңбекқорлығы балаларға да жұқпады дейсіз бе?!

— Жасыма, өмірдің өрі де болады, ылдиы да болады. Жасысаң, таланттыңды түншықтырасың!

Жәкеннің осы сөзінің Айымкүлді өрге сүйремегеніне кім кепіл. Мұндай бүкіл бітімімен педагог болған адамдарды Жәлила Жанғазиевна мектепке біраз жинады. Қалалық оқу бөлімінің берген жолдамасына қарамастан, талай адамды мұғалімдікке алмай кері қайтарды. “Істемеген жерің жоқ, әр жұмыстың басын бір шалыпсың, шын педагог мамандығын басқа еш нәрсеге айырбастамасқа керек” деген сөздерін жиі еститінбіз. Диплом алу бар, бірақ ең бастысы — оқушылардың жүрегінен алатын орын дейтін. Небір атақты адамдардың, мемлекет қайраткерлерінің, ең алдымен, аузына неге сүйікті ұстаздары түседі? Яғни ұстаздық тұлғасы олардың ғұмыр бойғы рухани серігі болған.

Оқушыны әділдікке үйрету керек. Бұл оған қойылған бағадан басталады. Артық қойылған баға баланы дандайсытады, кем қойылған баға ашындырады. Жәкен, әсіресе, бет-беделіне қарап баға қоюға бүкіл болмысымен қарсы еді. Бірде мынандай бір оқиға болды: бір айдай ауырып, сабаққа келе алмадым. Сағат жетпей, тәрбиеші болып жүрген бір тарихшы бар еді, орнымда уақытша сол қалды. Қайтып келіп журналды

қарасам, “бес” қаптап кетіпті. Тіпті “үш”-ке әрең тартып жүрген Ардақ дейтін қыздың да тұсында екі-үш “бес” тұр. Осы жайды аңғарған директор әлгі тәрбиеші-тарихшыны шақырып алыпты да, мықтап сыбағасын беріпті.

— Артық бағамен абырой алам деп ойлама. Қайта ол сенің беделінді түсіреді., әділдігіне нұқсан келтіреді. Мен сені әңгімеге шақырмас бұрын, класс оқушыларымен сойлестім. “Бір көңіл жықпас жақсы тәтей екен. Аузымызды ашсақ, “бес” қоя береді, деп күлді. Байқайсың ба, күлді, яғни күлкіге қалғаның, мақтап тұрып, мазақтады сені. Ал, Ардаққа неге “бес” қойғаныңды көзіңе айтайын, оның әкесі — райкомның бірінші секретары. Соны бір жерден естігенсің ғой.

Бұл сөзге жаңағы тәрбиеші қып-қызыл боп кетіпті.

— Маған сағат бер деп, мұғалімдікті сұрап дәміл-дәміл келесің. Бір ай сабақ бергенде, істегенің мынау. Мектепте оқушылардың бәрі бірдей. Біз оның әке-шешесінің кім екеніне қарамаймыз. Үлгеріміне, тәртібіне қараймыз. Оқымады екен, құдайдың баласы болса да, қой “екіні”. Әділдіктен кетсең, өзінді де бұзасың, баланы да бұзасың.

— Мен саған тағы бір мысал айтайын, сабақ болсын, — деп Жәкең әңгімесін одан әрі жалғастырған.

— Осы биылғы август айында маған бір ата-ана келді. Не шаруамен келгенін сұрадым. “Рақмет айтуға келдім, — деді.

— Мектепке, әсіресе, тарих пәнінің мұғаліміне. Балам биыл емтихан тапсырып еді университетке. Тарихтан “бес” алды да түсін кетті. Қуанышымызда шек жоқ. Ең алдымен, менің мұғаліміме рақмет айт, деп жіберді балам. Соның тапсырмасымен келдім. Апайымыз бағаны қысып қойып, бізді мықтап қуалаушы еді. Қатал дейтін едік ол кісіні. Міне, сол “қаталдықтың” арқасында “бес” алып шықтым деді. Әрине, бұл хабарға мен де қуанып қалдым. Өйткені мұғалім біздің мектептікі ғой, — деді Жәкең, — Ал мен саған айтар едім, ол — қаталдық емес, әділдік деп. Мектепте әділ баға, әділ талап қойылды, әне, университетте де әділ бағасын алды. Ең бастысы, әлгі мұғалімнің оқушыға қалдырған әсері, ұстазға деген оқушы жүрегіндегі әділ баға. Сені “көңіл жықпас” апай дейді, оны “әділ апай” дейді, қайсысы дұрыс?” Әрине, әділ апай болуға не жетсін. Ұстаздықтың өзі — әділдік деген сөз. Сонау атам заманнан халық әділдікті ең алдымен ұстаздардан іздеген. Есінде болсын, балалар білмейді деме, артық бағаны да, кем бағаны да олар бірден аңғарады. Төмен баға алдыңда тұрып аузы бүртиғанмен, ашуы басылған соң, іштей оған келісуі сөзсіз. Әңгіме — осы іштей мойындауға жету. Бірақ төмен баға қиянатпен шектесіп жатпасын. Кейбір

мұғалім тік мінезі немесе қарсы сөйлегені үшін, “екінін” сойылымен тәртіпке шақырмақ болады. Бұл да дұрыс емес. Ашындыру содан басталады. Қысқасы, педагогтік жүрек керек.

Осы әңгімеден кейін біраз уақыт өткен соң, әлгі мұғалім-тәрбиеші басқа мектепке ауысып кетті. Мүмкін, Жәкеңе өкпелі де шығар, мүмкін, дұрыс түсінген де болар. Бірақ ол кісінің әділдік жөнінде айтқанының бір үшқыны ғұмыр бойы көкейінде жүрері сөзсіз.

Ұстаз өнеге көрсетуді өзінен бастауы керек. Сабақ берудің методикасын байыту жөнінде ол жылдарғы іздену кейін көбімізге ұзақ уақытқа азық болады. Жәкеңнің өз сабағына қатысқан Роза бір күні мынадай қызық оқиғаны айтты. “Қыз Жібек” дастанын өткен кезде, корнекті құрал көрсетілген. Оның бәрінен де әсерлі болғаны Жәкеңнің тамылжытып салған “Гәкку” әні болыпты. Сабақтың соңында:

— Гәкку десек, көз алдымызға Қыз Жібек, Қыз Жібек десек, махаббатқа адалдық, махаббаттың мәңгі өлмейтіндігі келеді. Ал тыңдап көріңдер, мен осы “Гәккуді” шамам келгенше айтып берейін, — дегені.

Директор сабақ үстінде ән салыпты.

Біраз жұртқа бұл тосын көрінді. Тым артық болып кеткен жоқ па деушілер де табылды.

— Несі бар, ол да методикалық тәсіл. Сол тақырыпты оқушыларға мықтап түсіндіруге қызмет етсе, онда тұрған ешбір артықтық жоқ, айта алсам, мен де сөйтер едім, — деп қолдады біреулер.

Ең бастысы, балалар риза. Осы сабақтың өздеріне ерекше ықпал еткенін, “апайдың даусы жақсы екен” деген сөздерді көпке дейін айтып жүрді. Яғни қолданған тәсіл басты мақсатқа жеткізген. Дәл осы сабаққа педпрактикада жүріп қатысқан студенттер де оңды пікір айтып жүрді.

“Ұяда не көрсең, үшқанда соны ілесің”. Бұл мақал көбіне-коп суретші Сапаға келетін еді. Мектептегі суретшілер үйірмесіне әуелі конкурс болды. “Үштік” бағасы барларды Сапа үйірмеге алмайтын. Сойтіп, сурет салатындардың “төрт” пен “беске” оқуына жетті. Мектепте ұйымдастырылған галерея өз алдына, бұл үйірменің мүшелері республикалық, одақтық кормелерге қатысып жүрді. Осы мектепті бітірген біраз жастардың Алматы архитектура институтына түскенін естігенде, Сапаның еккен талының жайқала бастағанын көргендей болдым.

Аға тәрбиешіміз Галя Жәқыпова кейін Талдықорған облысына ауысып, мектептің директоры болды. Роза Құтқожина болса, Ыбырай Алтынсарин атындағы педагогикалық ғылыми-зерттеу институтына жұмысқа ауысты. Қазақ

тілі мен әдебиетін оқытудың методикасы жөнінде бірнеше ғылыми еңбектерін оқыдық. Сол еңбектердің негізінде N9 мектеп-интернаттағы бақылаудың, зерттеудің кіргенін мақтан тұтамыз. Бәтима Батырбекова бірнеше жинағы шыққан белгілі ақын болды. Гүлбаршын Қалиевнаны дарынды математик деп, индустриалды техникумға қызметке жоғарылатты.

Мейірімділіктің қайтарымы — қашан да мейірімділік. Көз алдымда, Жәлила Жанғазиевна көбінесе төменгі кластың оқушылары арасында болуды қалайтын. Балалар да жүгіріп келіп, айналасына шүпірлесіп жататын. Әрқайсысының басынан сипап:

— Әке-шешенді сағынған жоқсың ба? — дейді.

— Балмұздақ алып жейтін тиының бар ма?

— Асхана тамақты қалай береді, қарның ашып қалмады ма?

Балалар ол кісіге үлкен әжесіндей еркелегісі келіп тұратын-ды. Осы бір ара-қатынаста ешбір ресмиліктің иісі білінбейтін, соншама табиғи, соншама жарасымды шығатын. Ыңғайсыз қылық жасағандардың өзі Жәкеңе келін, еркелеп айтып, бәрін мойындап жүретін.

Бір күні әңгіме үстінде:

— Біздің мейірімділігіміз азаймасын, оның мұғалімдік дәрежеде қалып қоймай, аналық дәрежеде болғаны жақсы, — деді.

— Бала осыны сезсе, ол мейірімділікке мейірімділікпен жауап беруге әзір. Бүгін болмаса ертең. Жылуы жоқ, ресми жасаған мейірімділігің өгей шешенің күлшесіндей ғана әсер етеді.

Осындай сенімді берік ұстағандықтан да болу керек, әлдекім ауруханаға түссе, оған ұдайы кісі жіберіп, сәлем-сауқат жолдап отыратын-ды.

Интернатта Нүргүл деген қыз оқыды. Оның бір аяғы жерге жетіңкіремей, ақсап басатын. Бір күні сол балаға операция жасату жөнінде Жәкең ұсыныс жасады. Мұндайда басына келген ойды орындатпай тынбайтын әдетіне басып, біразымызды шырқ үйірді.

— Естөре Оразақов деген хирургпен өзім келістім. Баланың аяғы теңеліп кетуі мүмкін, әкеліндер, — деді. Жас қой оның үстіне, қыз бала. Көне жалқау тартпай апарыңдар, — деп асықтырды.

Екі-үш күн баланы шақырып, онымен өзі сөйлесті. Операцияға көндірді. Нүргүл ауруханаға жатқаннан кейін, көбіміз кезек-кезек барып тұрдық. Операция жасалғаннан кейін, екі-үш мұғалімді ертіп, өзі де кіріп шықты. Нүргүлдің бетінен сүйіп, басынан сипады.

— Әлі-ақ зыр жүгіріп, тәуір болып кетесің. Операция сәтті болыпты, дәрігерлермен сөйлестім, — деді.

Сол жолы кейбір аурухана қызметкерлерімен ілінісіп те қалды.

— Бала екен демендер. Мұныкі ауыр операция. Жөндеп қарауларың керек. Малшының баласы. Мына сіз бен бізді етпен, сүтпен қамтамасыз етіп отырған қауымның ет-бауыры, жан жүрегі. Өз балаларың осындай күйге түссе, қайтер едіңдер?

Бір күні класс тәрбиешісі уақыты жетпей Нұргүлге бармай қалыпты. Ескерту жасап, тығырыққа тіреген директорға өл:

— Жәке, мектептегі 600 баланың бәріне бірдей осылай құрақ ұша берсеңіз, не тамтығыңыз қалады, — депті.

— Құрақ ұшу керек. Құрақ ұшу дегенің — мейірімділік. Бәрінен бұрын біз — анамыз ғой. Аналық жылуымызды азайтсақ не болдык. Балаларды да үзбей жіберіп тұрыңыз. Сол арқылы олардың бойына да бір-біріне деген мейірімділікті баулисыз.

Сол Нұргүл екі аяғын тең басып мектепке оралғанда, Жәкең бүкіл класын сапқа тұрғызып, салтанатпен қарсы алғызды. Өзінің көзінде жас. Кешегі шойқаңдап басатын қыздың түп-түзу жүріп келе жатқанын көргенде, бәріміздің де қуаныштан көңіліміз босады.

— Ертең ауылына барғанда, туған-туыстары тіпті жарылады ғой. Бір жыл сабақтан қалғаны ештеңе емес. Оның есесіне әне қандай әп-әдемі қыз болды — Жәкең ерекше елпілдеп, ешкімге сөз бермей тұр.

Келесі оқу жылының басы. Бір шаруамен кабинетке келсем, Жәкең маған хат ұсынды. Оқып шықтым. “Қарағым Жәлила! Нұргүлімді екінші рет өмірге келтіргеніңе көп-көп рақмет. Күнде жүрегімді сыздатып, еңсемді көтертпей жүрген жай еді. Көңілімді шайдай аштың. Сонау бір кішкене күнінде аттан құлатып, аяғын кеміс етіп алып едім. Содан бері ішкенім ірің, жегенім желім болып жүруші еді. Малы құрғырдан шыға алмай, көрсететін жеріне көрсете алмап едім. Кейбіреулер ештеңе шықпайды деп те түңілткен. Енді, міне, өз көзіме өзім сенбей отырмын. Нұргүлімнің де қабағы ашылып, жайнап кетіпті. Дәрігерден айналдым, сенен айналдым. Жақсылығың менен қайтпаса, құдайдан қайтсын. Нұргүлдің атасы — Ақберген шал.”

Жәкеңнің тағлымы дегенде, осы бір оқиға да атойлап көз алдымнан кетпей қояды. Анау бір райкомның бюро мәжілісінен шыққан күнгі Әбен мен Серікқалидың тағдыр жайында қабырғасы қайыса айтқан сөздері де кашаумен тасқа салынған таңбадай, жадымда мықтап сақталып қалыпты.

— Он екіде бір гүлі ашылмаған шағында түрмеге түсті-
ау. Қылмысы — балалықтары, аңғырттығы, ойламаған жерден
оқыс оқиғаға тап болғаны... Бізді қойшы, асарымызды асап,
жасарымызды жасадық қой...

Жәкеңнің қабырғасы бекер қайыспапты. Ана жүрегі,
ұстаздық тұлғасы әлденені сезген. Әбен мен Серікқали бір
жылдан соң ақталып шықты. Қуаныштарын айтуға алдымен
Жәлила Жанғазиевнаның үйіне барыпты...

...Уақыт ағымын ұстай алатын ешкім жоқ. Тасыған
өзендей бой берместей ол өз арнасымен кетіп жатады. Бірақ
қойнау-қойнауда да козге шалынбағанмен, әмсе мәуелеп
тұратын шағын бақтарды да жасай кететін жайы бар.
Қарапайым да қалтқысыз еңбегімен сол бақтың арасында
бапкер жүреді. Ол алғанына мәз емес, мәуелі бақты салғанына
мәз. Уақыт ағымы оның өміріндегі орнын бірде көрсетсе,
бірде көрсетпей кетуі де мүмкін. Бірақ іздің аты із ғой...

ҰСТАЗ БАҚЫТЫ – ҰРПАҒЫНДА

Оралу

Жақсы оқыған оқушыны жанымдай көретін әдетім. Алматының N2 мектеп-интернатында сондай оқушының бірі Жанат болды. 8 кластан бастап-ақ көзге түсті өзі. Бір пәннен емес, барлық пәннен үздік оқыды. Қоғам жұмысына келгенде де алдына жан салмады. Жанып тұрған қыз. Менің балам осындай болса дейтіндей-ақ қыз. Өзі де ақ құбаның әдемісі, тал шыбықтай бұралып жақсы өсіп келеді. Ұзын қос бұрымын ұдайы арқасына бос салып жүреді. Онысы тіпті жарасымды. Ренжігенін көрмеймін, күліп жайрандап жүргені.

Қай мұғалімнің пән кабинетіне кірсек те, суретті диаграмманы салған Жанат деп қарап тұрғаны. Класс жетекшісі болғандықтан, бұл жайды білгім келді. Жанатты шақырып алып сөйлестім. Кейде ұзақ түн отырып қалады екен. Бірақ содан өзі ләззат алатын сияқты, ықыласымен, ынтасымен салатын көрінеді. Яғни бұл жақсы қасиет. Қызығып, құмарта істеген шаруа қашан да пайдалы. Оқушылардың бойына құмарлықты егуге әмсе өреміз жетпей жүр емес пе? Мұның өзі бөлек бір тақырып қой. Құмарлықтың неден басталатынын аңғара бермейміз. Бастап беру былай тұрсын, ұшығы көрінгеннің өзін ұштай алмай, сөндіріп алатынымыз аз ба? Жанаттан мұғалімдердің тапсырмасын бұлжытпай орындайтын әдетінен де басқа суретке, сызуға деген құмарлық көрдім. Десе-дағы мұғалімдерге тапсырманы азайтыңдар деуге тура келді. Шаршайды ғой. Балалықпен оны қазір білмейді, әрі XI класс, соңғы класс, сабағына көбірек назар аударсын.

Үйірмеде жасаған баяндамаларымен де Жанат көзге түсті. Қоғамтану, тарих пәнінен бірнеше тақырып алып, ойдағыдай баяндама жасады. Кейбір оқу озаттарында кездесіп қалатындай мақтану мұнда атымен жоқ. Өзін өте қарапайым ұстайды. Бірақ мінезі тік, бетке айтады. Сонысынан да болар, одан балалар қаймығады. Жақсы оқитыны, таланттылығы және бар. Өзімше осы бір оқушыға бақылау жасап, зерттегім келді.

...Тағы да көңілім өсіп келген-ді. Жанаттың салған суреттері, диаграммалары қоғамтанудан болған қалалық байқауда адыңғы орынға алып шықты. Практикада жүрген болашақ педагог-студенттер өздері салғандай, “апайлап” құттықтап жүр. Салмаса да осы суреттерді көтеріп жүрген солар ғой. Мен еңбектерің жанды деп оларды құттықтаймын. Басқа мектептің мұғалімдері қуанған пішін көрсеткенімен, қызғанышын жасыра алмай тұр.

— Суретшілерің күшті болу керек. Әрине, көрнекті құрал суретшісіз бола ма? Бізде бастықтар осы жағын ескермей-ақ қойды.

Жалақы алатын суретші салды деп тұр олар. Мен бұл арада көз алдыма Жанатты елестеттім. Ол қазір дүниенің бәрін ұмытып, сабақ тындап отыр. Қабағы сәл түнліңкі. Тақтаға түскен жазуды сол күйі басына ұстап қалғаны хақ. Сабақ оқыса да, сурет салса да әдеті сол, бәрін есіл-дертімен істейді. Еңбегінің жанатыны да сондықтан болу керек. Құмарлық деген осы ғой. Білімге құмарлық, өнерге құмарлық. Сол қасиетті еге алған анаңнан айналайын. Мектеп табалдырығын келесі күні тағы да тап осы құмарлығыңмен аттайсың ғой. Шіркін-ай, бар баланың бойына дарыр ма еді сондай құмарлық.

Байқау өткен күннің ертеңі. Жанаттың класта отырысы маған аса ұнамады, жүдеулеу секілді корінді. “Тағы қайсысы сурет салғызып шаршатты екен? Бәріміз жан-жақтан жұлмалаймыз деп, титығына жетіп жүрмесек жарар еді”.

— Сен не, тағы түнімен отырдың ба?

— Жоқ, өшейін, тәте.

Жауабы солғын. Әдеттегідей ақтарылып, бар шынын айтып тұрған жоқ. Байқаудан бірінші орын алдық дегеніме де сүлесок басын изеді. Көп қазбаламадым. Сол күні сабағын да бәстеу айтты. Өшейінде ар жағынан кернеп тұратын тегеурін жоқ. Дегенмен, үйренген әдет бойынша “бес” қойдым. Сабақ барысында көзімнің қиығын ауық-ауық тастап қоям, ойы басқа жаққа кетіп-кетіп қалатын сияқты. Көңіліне бір алаң кіргендей ме, қалай?! Ой ұйқысынан селт етіп, селт етіп оянып отыр. Аса мән бермеуге тырыстым. Сергек бала сезіктене бергенді, тегі, жақсы көрмейді.

Осыдан бір айдан соң мұғалімдер арасынан “Жанаттың оқуы төмендеп барады” деген сөз шықты.

— Көп мақтаймыз деп өзіміз бүлдіріп алған шығармыз.

— Жоқ, мақтау өтпеген болар. Жұмыс өтіп кеткен шығар.

— Сурет салуды да қойды-ау деймін. Кеше мен бір тапсырма беріп едім, бас тартты, — деді қазақ әдебиетінің мұғалімі.

Әңгімеге химия пәнінің мұғалімі араласты.

— Ертең химиядан қалалық олимпиада екен, Жанатқа

сен барасың деп едім, “апай, мүмкін болса мені қозғамай-ақ қойыңызшы, көңілімнің хошы жоқ, бекер мектепті ұятқа қалдырармын” — деді.

— Бұл баланың өзгеріске ұшырағанына біраз болды. Ауыра ма деп қорқам. Бұрын мен кешігіп қалсам, дайындықтан балаларды тырп еткізбей өзі ұстаушы еді. Енді өзі бірде болса, бірде болмайды. Мәңгірін жүріп кететінді шығарды. Ауыра ма дейтінім сол. Күш түсіп кетті ме есіл қызға? Өзін жегідей жеп жүрген бір зіл бар сияқты. Тіс жарып айтқысы келмейді. Әшейінде лақылдап тұратын Жанат жоқ кәзір.

— Балалардың біреуі жүрегіне от салып қойған жоқ па екен? Аумалы-төкпелі кезі ғой бұлардың.

Тәрбиеші бәйек болды.

— Бекер обалына қалудың не қажеті бар. Ондай бір қылығын байқаған емеспін. Интернаттан аттап ешқайда бармайды. Әуелі, жолдастар, үш жеті болды, демалыс күндері үйіне баруды да тоқтатты.

— Неге?

— Ашып еш нәрсе айтпайды. .

Бұл бір ойға қалдырған әңгіме болды. Жанаттың қай қырынан келерімді білмей, біраз толғандым. “Неге бүйтіп жүрсің?” деген тоте сұрақты бергім келмеді. “Төрттіктер” көбейіп кетті, математикадан “үш” те көрініп қалды. Тәрбиеші “сіз сөйлесіңізші, сұраңызшы, маған сыр ашқысы келмейді” деп безек қағады.

— Маған да айтпас ол сырын. Біздің сұрауымыз онын жанына тіптен қиын тие түсер, — дедім.

Бірақ күні кеше үлкен үміт артқан оқушының көз алдымызда құрдымға кетіп бара жатқаны бәрімізді де қатты толқытты. Не істеу керек?

...Мектебімізде пән кабинеттерінің көрмесі өткізілмек болды. Әр мұғалім қолынан жазу-сызу келетін балаларды тартып, бөлмелерді әдемілей бастады. Қоғамтану, тарих кабинетін мен де қолға алдым. Тақырыптық альбомдар, стендтер жасалды, пән үйірмесінің “Тарихшы” атты газетін дайындадық. Мен бұл жұмысқа Жанатты әдейі тартпадым. Ондағы ойым, біріншіден, “егер көңіліне менсіз класс қараң қалады” деген теріс пиғыл ұяласа, соны жоққа шығару; екіншіден, қоғам жұмысына үйренген бала мұндайда шыдап тұра алмайды, ол не келіп кірісіп кетеді, не өзінің ойындағысын айтады. Қай мақсатқа жетсем де, ол педагоғ үшін аз табыс емес.

Тап солай болып шықты. Жанат кабинетке келді. Қабырға газетін бітіріп қалғанбыз.

— Тәте, сіз маған ренжулісіз білем!

— Жоқ, қайта сен ренжулі сияқтысың, Жанат!

— Көмектеспейін деп жүргем жоқ, сенсеңіз, қолым жүрмейді, тәте.

Бала булығып жылап жіберді.

— Неге? Не болып қалды?

— Ол ұзақ әңгіме... Білем, мұғалімдердің бәрі де маған риза емес. Білем тәте, сіздер үшін бір кездегі Жанат жоқ, ол енді болмайды да. Оқуды тастағым келіп жүр. Сізбен ақылдасайын деп жүрмін.

— Не айтып тұрсың, мынау сұмдық ойды миыңа кім сіңдірді? Балалықты қой. Мектептің Жанаты емес, халқынның Жанаты болсын деп жүрсек, оның не, қайдағыны шығарып, — деп, меірілене сөйледім. Қызым ағыл-тегіл болып жылады. Қойдыра алсамшы.

— Менің мамам осы сіз сияқты неге ойламайды?

Әңгіменің ұшығы арыда болып шықты. Енді оған жетпей болмайды. Баланың жанын жеген дерт біз ойлағандай жеңіл-желпі болмай шықты.

...Ия, шынында да, солай екен. Жанаттың әкесі мен шешесі ажырасып кетіпті. Баланың айтуында кінә шешеден көрінеді. Әкесінің бұрынғы әйелінен бұлардың бәрінен де үлкен бір ұл бар екен. Оның аты — Болат. Шешесі соған күн көрсетпей, ақыры үйден кетіріпті. Әке мен ұл далада Болаттың оқитын техникумында кездесетін болыпты. Оған ақшаны да әйелден жасырып беретін халге жеткен. Жанжалдың басы осыдан шыққан. Жанат шыжық болып шешесіне мұның дұрыс емес екенін айтса да, ол тыңдамапты, мұны баласынған. Ақыры әкесі үйден кетіп отырған.

Айтқан сөзінен Жанаттың әкесін жақсы көретіні аңғарылды. Сурет салуға баулыған да әкесі екен.

— Осылай әрі папамнан, әрі бауырымнан шешем тірідей айырды, — деп, қыз егіліп-егіліп кетеді.

— Адуын мінездің ақыры осыған әкеп соқты. Үйдегі інілерім мен сіңілілерімді де аяймын. Олар да тірі жетім. Каникулда қайда барарымды да білмей басым дал. “Маған кел, маған кел” деп екеуі де хат жазады. Хаттарын оқығым келмейді. Бірін-бірі жамандайды, ондағы ойлары шешем әкемнен, әкем шешемнен аулақтатпақшы мені. Бала үшін бұл қандай ауыр. Мен түк түсінбейтін мақұлық емеспін ғой. Бұлардың ажырасуы ХІ класты бітіретін жылыма тап болар ма?! Әкемді аяймын. Болатты аяймын, бұрынғы шешесі марқұм боп бір жетімсіретсе, менің шешем екі жетімсіретті. Шешемді де аяймын, қалған бала-шағаны папамсыз қайтіп асырайды, папам дегенде інілерім де, сіңілілерім де ішкен асын жерге қояды. Кім әкесін жек көреді. Әкем онерлі кісі. Бірақ ашуы да қатты, бір қисайса бұрылмайды. Кішіреюге,

кешірімді болуға жоқ. Сол мінездің қырсығы ғой. Шешем байғұстыкі құр кеуде. “Менікі жөн, менікі дұрыс, менікі болсын”, сонымен екі ортада біз сорладық. Осы жайлар түн ұйқымды шайдай ашады, кейде көрер таңды көзіммен атқызам, тәте.

Мұның бәрін кімге айтам, не деп айтам. Шынымды айтсам, арланам айтуға. Оқу да оқу сияқты болмай барады. Сабақ орнына басымды жайлайтын – сары уайым. Мектепті тастағым келетіні де сондықтан. Жұмыс істеп анау тірі жетімдерге көмектесуім керек шығар. Баланың үлкені менмін ғой. Бірақ жұмыс істеп қазір не жарылқаймын. Қысқасы, тәте, шақшадай басым шарадай болды. Әкесіз жерде менен сурет шықпайды. Оған осы екі айдың ішінде көзім жетті. Сурет салу үшін іштей бір қуат керек сияқты, шабыт дей ме, не дейді? Сол қуатты әкем өзімен бірге ала кетті. Өз басымды ауыртып қана қоймай, сіздің де басыңызды қатырған жоқпын ба тәте? Міне, менің сырым – осы.

Рас, қаршадай баланың басын, шынында қаңғыртып қойған екен. Үп-үлкен адамдардың өресі осы Жанат жеткен жерге жете алмаған-ау, тегі. Біздер, ата-аналар, кейде балалардан томен болып шығамыз. Есейіп, ер жетсе де, оларға бала деп қараймыз. Балалардың ойын, алымын байқап отыру жетіспейді. Сол себепті де олардың пікірімен, талғамымен санаспай, өз ойымызды, пікір әрекетімізді таңуға тырысамыз. Ата-аналық зорлыққа басамыз. Жанат қандай ақылды. Оның әңгімесі мені көп толғантты. Асырап, киіндіріп отырғанын сататындар да табылады. Бұдан үлкен қателік жоқ. Әкелік, аналық парызды міндет қылу жөн бе? Кейбір шешелердің “сені тапқан мен” деп баланы бас ұрдыру үшін жұмсайтын “қаруы” да бар. Оны бала білмей ме? Мұндай қарудың екі жүзі бірдей, бір жүзі уақытша балаға бас игізгенмен, екінші жүзі анаға деген құрметті қиып түседі. Ата-ана өзіне деген құрметке қорқыту, міндетсіну, ата-аналық борышты сату жолымен емес, баланың бағдарын тап басу жолымен жетуі керек. Олар да сырласқанды, таласқанды қалайды, сол кезде өрең биік жатса, сені мойындайды, сыйлайды, құрметтейді. Бүгінгі бала, әсіресе, ой жағынан тез өседі, соны аңғарған ата-ана ғана оларды дұрыс арнаға салады.

Көрмейсіз бе, Жанаттың көкірек көзі қандай? Азғана әңгімесінің өзімен адамгершілік дінгегінің биік екенін аңғартып тастады емес пе! Ал ата-ананың ұғымында ол әлі сары ауыз бала, ол сабағын жақсы үлгеруші ғана. Олардың ара-қатынасында шаруасы болмауы керек деп ойлайды. Сондықтан да “маған кел, маған кел” деп хат жазады. Есептері өте шолақ. Әркім баланы өзіне қаратпақ. Ал бала сезімі тереңде

жатыр: “Апыр-ау, бұлардың не, бізді ойласандаршы, біздің болашағымыз не болады?” — деп зарлайды. Бала жүрегін алдау қиын, ол кімнің дұрыс, кімнің бұрыс екенін жазбай танып тұр. Екі жақты да қимайды. “Бір-біріңді кешіріңдер, келісіңдер” деп бәйек қағады. Осы зарымызды сіз ұқсаңыз болар еді. Ал қандай жәрдеміңіз бар дегендей.

— Әкеңнің де, шешенің де адрестерін бер маған. Жұмыс істейтін жерлерін де жаз.

Сол күні әкесіне де, шешесіне де хат жазып жібердім. Мектепке келіп, жолығуын сұрадым. Біраз күн өткен соң, шешесі келді. Мен отырған кабинетке ыңырана басып кірді. Екеуіміз оймен аңдысып, біраз үндемей отырысып қалдық. Қалай сөйлесем екен, қатты бастауым керек пе? “Сырын білмеген аттың, сыртынан жүрме” деген де бар ғой. Байқайын. Десе-дағы сөздерім зілділеу шықты.

— Ел аман, жұрт тынышта Жанатты неге жетім еттіңіздер?

— Әкесінен сұраңыз.

— Анасы сүттен ақ, судан таза ма сонда? Күйеуіңізге қояр қандай кінәңіз бар?

Әйел күмілжіп қалды.

— Арақ іше ме, әлде көзіңізге шоп салды ма?

— Жоқ, ондайын байқағам жоқ. Мінезіміз жараспады. Семьяның ішкі ісіне қол сұғып қайтесіз. Ол түпсіз тұңғиық сыр.

— Сіздердің сол тұңғиық “сырларыңыз” Жанатты да тұңғиыққа әкетін барады.

— Не боп қалды. Бірденеге ұшырады ма?

Әйел шошына сөйледі.

— Ұшырамаса, ұшырайды! “Оқуды тастаймын, інілерімді асыраймын”, — дейді.

— Ойпырым-ай! Мен ол қыздың сыбағасын берейін.

— Балада не жазық бар. Алдымен сіздердің сыбағаларыңызды беру керек. Жанаттың оқуына, жүріс-тұрысына қарап мен, шынымды айтсам, сізге қызығушы едім. Осындай баласы бар ананың не арманы бар екен, деп ойлаушы едім. Ошақ басын өзіңіз шайқапсыз. Қонған бақты өзіңіз басқа теуіпсіз. Күйеуіңіздің төрт баласына жүрегіңізден орын табылғанда, бір баласына неге табылмады? Бір баланы бөтенсінем деп, енді бес баладан да айырылғалы отырсыз.

— Айырылғаны қалай? Менен бұрын келіп, сізге мені әбден жамандаған екен ғой.

— Күйеуіңізді әлі көргенім жоқ. Бекер обалына қалмаңыз. Онсыз да обалына қалғаныңыз жетер. Ал, балалардан айырылды деген сол, міне, медальға бітірейін деп отырған Жанат оқуды тастайды, кейінгі балаларыңыз да соның кебін кесе... айырылған емей немене!

— Апырым-ай, мына иттің қызы мені жер қылды-ау. Сол үшін осы маңға көшіп келіп ем.

— Жүз жерден көшіп келіңіз. Оныңыздан пайда жоқ. Жанатқа әке керек. Жанындай жақсы көретін әкесі керек. Балаларыңыздан айырылғыңыз келмесе, қаланың төңірегіне емес, әкесіне көшіп барыңыз. Ошақ басын бүтіндеңіз. Перзентіңіздің жүрегін бүтіндеңіз. Ұрпағым көгерсін десеңіз, солай істеңіз.

— Бір түскен жарықшақ қайта жамала қоймас енді.

— Жоқ, жамаңыз. Жамаудың жағдайын ойлаңыз. Жанатыңыз адам болсын десеңіз, қайта қосылыңыз.

Әлгі әйел үндемей, ілбip бөлмеден шығып бара жатты. Мен ойланып қалдым. Кімді кордім. Осы уақытқа дейін істеген ісіне есеп бермеген жанды көрдім бе, қалай? Озіңе өзің есеп беру... Ар алдында әрбір әрекетті безбенге салу. Көбімізде жете бермейді-ау, сол шіркін. Балалар емес, ересектерде де жетпейді ғой бұл қасиет. Қалай қалыптасып, қалай жүқарады, болмаса қалындайды сол қасиет?!

Ия, Жанаттың жан жарасын емдеу оңайға түсетін емес. Ең болмаса ана иліксе ғой. Әкесінен әлі хабар келмеді. Асыға күтудемін. Мұғалімдер қолынан келгенін аянып жатқан жоқ. Басқа іс түскенде, біз де адамдар жалғыз қалмайтынын аңғартуға тырысып жүрміз. Балалар да солай. Аяныш білдіру, мүсіркеу жолымен емес, күнделікті, әдепкі қарым-қатынасымызбен. Жанат алғашқы кездегіден сәл сергектеу. Десе-дағы, байқаймын, зіл қара тас еңсесін басады да тұрады. Бір күні әкесінен хат алдым:

“Құрметті класс жетекшісі! Хатыңызды алдым. Мен де мұғалім едім. Сіздің айтқандарыңыздың бәрі дұрыс. Бізге ақталатын ештеңе жоқ. Балаларға обал жасап жүргеніміз рас. Бірақ өмір деген мұғалімдер айтқандай қалыптаса бермейді екен. Сіз бір ғана Жанаттың жағдайын жасапсыз. Мен қалған төртеуінің жағдайына да сол Жанаттай қайғырамын. Амал не, оны сізге айтып тауыса алмаспын, қағазға да сыймас. Бір ғана тілегім, Жанатымды медальға бітірте алсаңыздар, соған жәрдем етіңіз. Сіз жөнінде Жанат маған көп айтушы еді. Балам өзіңізді өте жақсы көреді. Институтқа түсіру жағын өз мойныма алайын.

Құрметпен, Жанаттың әкесі”

Бүйтіп жанының ауырғаны бар болсын. Хатты мұғалімдер болмесінде оқып шыққанда, бәріміздің де келген пікіріміз осы болды. Әрі ойлап, бері ойлап, қайтадан хат жазуға бекіндім. Міне, сол хат:

“Құрметті Жанаттың әкесі! Шынымды айтсам, мен сізді бұдан гөрі биіктен күткен едім. Басқасын былай қойғанда, мектепке келіп-кетуге ақылыңыздың жетпеуі бізді қатты ренжітті. Араздассаңыз әйеліңізбен араздастыңыз, мектеппен араздасқан жоқсыз ғой. Оның үстіне Жанат осында емес пе, ең болмаса бір көрейін демейсіз бе? Бір жапырақ қағазға ғана әліңіз келіпті.

Мұғалім екеніңізді Жанат айтқан. Ендеше, әріптестерше ашық сырласайық. Сізді келеді ғой деп хатқа көп ойымды жазған жоқ едім. Қағазға сіз сыйғызбасаныз, мен сыйғызайын. Әрине, оған уақытым да кетеді. Бірақ бәрі Жанат үшін! Білгіңіз келсе, Жанатқа керегі медаль емес, әке. Жанындай жақсы көретін әке керек. Есі кірген бала бәрін ойлайды, бәріне қайғырады. Сол себепті де қазір оқуы төмендеп кетті. Әке болғанда, қатты айтқаныма кешірерсіз, айдалада жүрген әке емес, туған шешесінің қасында, от басының берекесін келтіріп, бала-шағасының бабын тауып отырған әке керек.

Өмір деген мұғалімдер айтқандай болмайды екен дейсіз. Болдыра алмай жүрген — өздеріңіз. Мінезге де тәрбие керек. Әріптессіз ғой, ашық айтайықшы, балалардан көп нәрсені талап етеміз. Сол талапты өзімізге неге қоймаймыз? Менің пікірімше, ұстаз үйретуші ғана емес, үйренуші де. Біз де ғұмыр бойы үйреніп өтуіміз керек. Соның ішінде балалардан да үйренетін жай бар. Сіз секілді сөзі бір басқа, ісі бір басқа ұстаздардың “өнегесі” қазақтың “молданың айтқанын істе, істегенін істеме” дегендей болып шығады. Өзіңіз семьяңыздан кетіп, татулық, бірлік, достық жөнінде қалай уағыз айта аласыз. Өзіңіздің осы теріс қадамыңызды өмірге, біздің бүгінгі өмірге тән етіп таңуға тырысасыз тағы. Өмір мұғалімдер айтқандай бола бермейді екен дейсіз, онымен ешбір келісуге болмайды. Мұғалімдер уағыздайтын өмір үшін біз күреспесек, біз күрескерлер әзірлемесек, кім әзірлейді?

Сіз мені жалпы дидактикаға кетті дерсіз. Қажет кезде оған да бару керек. Ал, нақтысына көшсек, ажырасуға баратындай сіздерде елеулі себеп бола қоймаған. Тек мінездің жамандығы ғана әкеп тіреген тұйық бұл. Жоғарыда мінезге де тәрбие керек дедік, ол тегіннен тегін емес. Сол құ мінездің, оны тәрбиелей алмаудың зардабы өмірде аз емес. Сондай үсік сіздің семьяны да соққан. Содан ең алдымен балалар сорлап отыр. Не ер, не әйел кешірмесе, не болады? Ерлі-зайыптының арасында “принцип” сақтау дегенге мен бүкіл болмысыммен қарсымын. Оларда бір-ақ принцип болу керек: жақсы мінез көрсету, жақсы тәрбие беру. Сыртта жылтырап, жылмып,

үйіне келгенде қабағын ашпайтын, арыстандай ақырып отыратын еркектер болады, әрине. Олардың принципі — өзіміздікі дұрыс! Олар әйелді де, баланы да қалтыратып, дірілдетіп ұстағысы келеді. Бар бәле осы “өзіміздікі дұрыстан” шығады. Сіздерді шалған дерт те сол. Әйеліңіз де өзінікін дұрыс деп отыр. Мектепке кіріп-шығудың орнына бір жапырақ қағаз жолдай салғаныңыз қалай?

Жақсы оқу үшін, балаға жақсы көңіл-күй керек. Сіз Жанатты осы ең басты нәрседен айырып отырсыз. Ойлы, талантты балаға жосықсыз обал жасап отырмыз. Балаңыздың жақсы болғаны, медаль алғанын қалайсыз. Ал сол үшін жағдай жасау керек. Сіздің құрғақ батаңыз кімге керек. “Папамсыз мен енді сурет сала алмаймын. Сурет салдыратын қуат папаммен бірге кетті” деп жылайды Жанат. Сіз баланың осы сөзіне зер салыңызшы. “Алдыңызға келсе, атаңның құнын кеш” деген бар қазақта. Кешіре білу де — ақылдылық. Әйеліңіз де түсінетіндей болған шығар.

Жиырма жылдан астам мұғалім болып істеймін. Жанаттай қабілетті балалар сирек кездеседі. Оларды сіз боп, біз боп неге аяламасқа. Бойыңыздағы барын көрсетуге неге жәрдемдеспеске. Академик М.А.Лаврентьевтің орталық газеттерінің бірінде жазған мақаласында мұғалімдерге арнап айтқан бір сөзі есімде: “сіздердің алдарыңызда ертеңгі Курчатовтар, Королевтар отырған шығар. Солардан көз жазып, соларды аңғара алмай қалып жүрмейік”. Осы бір пікір қазір қанатты сөзге айналып кетті. Табиғат кімді де болса құр жаратпайтын көрінеді. Бірақ біреудің талантының өшіп, біреудің талантының ашылуы, арна алуы тәрбиеге байланысты дейді. Көрінген қабілетті мәпелеудің орнына сіздер ұясында тұншықтырмақсыздар. Көрдіңіз бе, мінез қисықтығынан, қыңырлықтан басталған нәрсе неге әкеп соғады. Мүмкін, балаңыз ертең аты әйгілі ғалым болар, қайраткер болар. Ондай сәтте мақтанарыңыз күмәнсыз, әрине. Сіз бен біз өзіміздікі тұрсын, өзгенің балалары сондай болсын дейтін тілекшілерміз, сол жолдағы күрескерлерміз.

Ендеше, шыны-аяқ шылдыры, ұсақ өкпе, от басындағы кикілжің үлкен мұраттан биік тұрмасын, балаларды, олардың болашағын өзіне құрбан етпесін. Мен сізді осыған шақырар ем. Егер сөз арасында қатты кеткен жерім болса, кешіріңіз. “Дос жылатып айтады, дұшпан күлдіріп айтады” демей ме. Балаңызды оқытып жүрген соң, оның класс жетекшісі болған соң, мені дос санарсыз деп ойлаймын. Қатты айтқан жерімді осы тұрғыдан қабыл алыңыз.

Құрметпен, Жанаттың класс жетекшісі”.

Әне-міне дегенше қысқы каникул да келді. Жанат өзін қоярға жер таппай жүр. Екінші тоқсанда озат үлгерім бере алмады. Көтеріп баға қойғысы келген мұғалімдерге баланың өзі қарсы болды.

— Апай әділ бағамды алайын. Мұндай мүсіркеу менің жанымды тіптен жей түседі, — деген сөздерін бірнеше рет естідім.

Бұл сөздер баланың тағы бір қырын аңғартқандай. Әкешесіне онан сайын ренжимін. Мектептегі, кластағы оқушылардың бәрі каникулға үйді-үйіне кетті. Жанат ешқайда бармауға бекінді. Не істеу керек? Оны алдандыру үшін бір-екі рет үйге ертіп келдім. Балаларыммен театрға, киноға жібердім. Екеуіміз класс журналын, табельдерді толтырып бір-екі күнді өткіздік. Қасымнан шығармауға тырысам, жападан-жалғыз ой қамауында қалдырғым келмейді. Бүкіл кластан үйіне қайтпай қалған — осы. Әңгімеге тартам. “Екі ортада осы кісіні әуре еттім-ау”, деп қысылатын секілді бала. Бір күні:

— Тәте, папама барып келсем қайтеді? — деді, — Естіп қалса, мамам ренжіп жүрмес пе екен?

“Қайғы жоқта қайғы жасап, есіл баланың жүрегін қарс айырып қойғандары-ай,” — деймін ішімнен. Барса барып қайтсын деген ой келді.

— Сен папаңмен батыл сойлесе алушы ма едің?

Жанат ажырайып бетіме қарады. Сұрағымды түсінбегендей.

— Бәрін ішіңе жия бермей, әкеңнің бұл жүрісіне ашынаатыныңды ашық айт. Бала емессің, есейгенінді білдір. Үйге қайт де.

Сөйтіп, жолына қаражат беріп, Жанатты әкесіне жібердім. Каникулдың бітуіне бес-ақ күн қалған. Ертесіне мектепке шешесі келді. Жанатты сұрады. Әкесіне кеткенін айттым. Ағыл-тегіл болып жылады. Алғашқыдай емес, беті бері қарағандай. Сырласқысы, мұңын шаққысы келеді. Мен аса іш тартпай тұрмын. Жанына біраз батсын. Қайғының не екенін көрсін. Оқу басталып кетті. Жанат әлі жоқ. Шешесі тағы келді. Кешіккенінен шошынайын деді. Әлі келетіні — екі көзі, жылай береді. Жанат тағы бір-екі күнге кешіксе екен деп тұрмын ішімнен.

— Күйеуіңіз қайтып келсе, қабылдар ма едіңіз?

— Қайда барам мен сорлы. Бірақ ол бір мойын. Енді қайтып оралмайды. Балам аман болса екен. Қыстың көзі қырау, күн болса суып кетті. Далада қалмаса жарар еді.

Мен Жанаттың шешесіне болған бір оқиғаны айттым.

Әке-шешесі ұрса берген соң, бала атасына бармақ болып, үйден шығып кетеді. Тау іші қазір ашық болып тұрады да, артынша бұлттанады ғой. Сондай жерде тұрған екен өздері. Үйдегілер ашумен баланы іздемейді. Атасы баланың өзіне кеткенін білмейді. Әлгі бала боранда қалып, үсіп өледі. Денесін үш күннен кейін табады.

— Міне, ата-ана ашуының ақыры кейде қалай-қалай бітеді.

Әдейі зәресін ұшыра айттым.

— Бірақ қазір автобус жылы, жол — асфальт. Ондайдан аман шығар. Сағынып қалған папасы жібермей жатқан болар, — деймін.

— Қайдам, жүрегі құрғыр тым лүпілдей береді. Кешіккені ұнамай тұр. Сабағынан қалмаса керек еді. Аман болса екен, әйтеуір. Қанша кешіксе де аман болсыншы.

Оқу басталғалы бес күн өтті, Жанат жоқ. Енді өзім де қорқайын дедім. Шешесі күнде келеді, бірде балаларын да ертіп келді. “Жанатты сағындық” деп, олары тақ-тақ етеді. Қолайлы-ақ сәт, тап қазір қосыл десен, әйел кет әрі емес. Байқаймын, ол бәріне мақұл.

— Баланы жалғыз жіберіп, жолда пәлеге ұшырап жүрмесе жарар еді.

— Олай деменіз. Әкенің жүрегі сізден аз елжіремес балаға. Біздер, әйелдер, балаға әкеден жақынбыз деп қателесеміз. Жалғыз жіберуі мүмкін емес.

Солай деуін десем де кешіккенінен қорқа бастадым. Кластан күнде сұраймын. Мүмкін, балалардың бірі болмаса, біріне хат жазған шығар. Мүғалімдер де мазасыздана бастады. Директор да “Сіздің Жанатыңыз әлі күнге дейін жоқ” деп еске салды. “Хат жазамын ба, әлде әкесінің тұрған жеріне телефон соғамын ба?” Сабақтан сондай оймен келгенмін.

Мектептің көп жұмысынан шаршағаныңды үйге келген соң ғана білесің. Көзім ілініп кеткен екен, есік шылдыр ете қалды. Балалардың институттан, мектептен қайтар уақыты бола қойған жоқ. Елден келген біреулер ме? Есікті ашсам, Жанатым! Қасында егде тартқан адам бар. Кескінінің кейбір белгілері Жанатқа келеді. “Әкесің-ау” дедім ішімнен. Жанат өз үйіне келе жатқандай еркін, папасы қысылыңқырап кірді.

— Жоғары шығыңыз, отырыңыз! Біржолата келдіңіз бе?

Бұрын көрмеген адамыма бірден бұлай дегеніме қысылып та қалдым.

— Папам алдымен сізге барайық! — деді. Жанатым баяғы жайнаған күйіне келгендей. Екі бетіне қан жүгіріп, ажары кіріп қалыпты.

— Олай дегенім... Мен бәрінен де сіздің алдыңызда,

мектептің алдында көбірек айыпты болған секілдімін. “Алдыңа келсе, атаңның құнын кеш” деп жазған өзіңіз ғой. Алдыңызға келдім.

Менің көзіме жас келді. Жанаттың көзі күліп тұр. Адамның арғы жағы жасыра алмайтын үлкен қуанышы болады ғой. Жанаттың көзі соны айтып күлімдейді. Қызықпыз ғой, тегі. Бір кезде зығырданым қайнап, түтіп жіберуге әзір жүрген адамды енді аяп тұрмын. Кеше қатқыл мінез корсетсем де, шешесін аяған едім. Ең алдымен баласын, енді әке-шешесін аяймын... Тұтасып тұрса екен, бүтін болса, бүлінбесе деген ниеттен туындап жатқан сезімдер ғой. От басына келген ойранның оңдырған кезі бар ма!

Бірге отырып шай іштік. Тамақ салдым. Үшеуімізді де іштей бір сезім тұтастырғандай. Жандарын жаралайтын әңгімеге әдейі соқпай отырмын. Богде әңгіме, бөгде тақырып көбірек айтылды. Менің бұл саясатымды олар да түсініп отыр. Жанат шырк үйіріліп, осы үйдің өз баласындай біресе ыдыс-аяқ жуады, бірде нан жаяды.

— Мен райдан қайттым. Бірақ мамасы көне қойса...

Әңгімені Жанаттың папасы өзі бастады. Көңілінде әлі күдігі бар. Мен ішімнен күлдім. Ол байғұс қазір ләппайға зар болып отыр ғой. Жанатын тірі көрсе болды.

— Мамасы да түсінген шығар. “Адасқанның айыбы жоқ, қайтып үйірін тапқан соң”. Өзі жіберген қатені өз қолымен түзегенге не жетсін.

Жанат маған қарап жымың-жымың етеді. Оған осы күлкінің оралғанына мен қуанам.

— Сізге көп рақмет. Біз енді мамамызға барайық!

Жанат папасымен орындарынан тұрды. Мен оларды көшеге дейін шығарып салдым.

* * *

Августің қайнаған ыстығы. Жазғы демалыс, үйде болатынмын. Он бірінші кластағылар ойдағыдай бітіріп, әр институтта әркім өзінің бағын сынап жатыр. Балаларға емтихан өткізген сайын хабарлап тұрындар деп қойғам. Жанат та тапсырып жатыр. Политехника институтының архитектура факультетінде. Бір сабақтан төрт болып, ақыры медальға ілікпеген-ді. Оған өкінген бала жоқ, әке-шешесі де риза. Институттағы жағдайы да жақсарып келе жатыр. Шамасы, соңғы емтиханды тапсыруы керек. Бірақ қызым ұшты-күйлі хабарсыз кетті. Құлап қалды ма екен?

...Телефон шылдыр ете қалды. Балалардың кейбіреуі оқуға түскендерін де хабарлап жатқан. Тұра ұмтылдым.

— Алло, алло!

— Бұл ауруханадан ғой. Сізге Жанат деген қыз телефон соқ деп еді.

— Қай ауруханадан?

Оқыс бір жағдайдың болғанын ішім сезді де, тура тарттым. “Байғұс бала, биылғы жыл сен үшін бір ауыр жыл болды-ау. Емтиханды да тапсырып болмай, кордің бе?”

Ығы-жығы халық көп екен. Ішіне кіруге халатқа кезекке тұру керек.

— Кім соңы?

Жалт қараған ер адам жалбақтап амандаса кетті. Қарасам, Жанаттың папасы. Оның алдында тұрған әйел — шешесі екен. Екеуі де танып жатыр.

Соңғы емтиханды тапсырысымен Жанат соқырішек болыпты. Ауруханадан бір-ақ шығып, дереу операция жасатыпты. “Қуанышқа орай, бәрі сәтті. Бүгін басын көтерген болу керек”, — деді әке-шешесі.

Ішке кірдік. Менің әке-шешесімен бірге келетінімді күтпесе керек. Көзі жаудырап күле береді. Анда-санда ішін ұстап ауырсынады.

— Бүгін қорытынды шығатын еді. Институт жаққа барған жоқсындар ма?

— Институтты қоя тұр. Жаныңның қалғанын айт, — деді әкесі.

— Биыл түспесең, келесі жылы түсерсің. Не тамақ іш дейді? Құстың сорпасын әкелдім, — деді шешесі.

— Бұл өзі ақылды соқыр ішек екен, — дедім мен, — Соңғы емтиханды тапсыруын күткенін көрмейсің бе?

— Тәте, сізге көп рақмет. Қиын кезде әрқашан қасымдасыз. Ұмытпаймын мұныңызды. Папам да, мамам да ұмытпайды.

— Ия, ия, — деп олар күрсіне қошаметтеді. Әкесі бір қызарып, бір бозарды. Мен оған назар аудармаған болдым.

Осы сәтте жүгіре басып, ақ халат киген бір жас жігіт келді. Ай-шай жоқ, Жанатты бас салып бетінен сүйді.

— Құттықтаймын! Сен — студентсің. Болашақ архитектор.

— Болат. Тәтеммен таныс бол.

— Ия, Болат сенбісің? Мына қуанышты хабарды әкелген өзің екенсің ғой...

— Таңертеңнен институттың алдында тұрдым. Тізім ілінісімен, жеткенім осы.

— Онда ең алдымен сені құттықтауға рұқсат ет. Қарындасыңның түсуімен!

— Рақмет, тәте. Сіз жайлы Жанат маған көп айтатын. Барлығы үшін, бүкіл еңбегіңіз үшін рақмет!

— Рақметті мына Жанатқа айтайық. Оқуын бітірді. Институтқа түсті. Мұндай қарындасыңның болғанына мақтан!

Жанат ұялып төмен қарады. Әке-шешесі көздеріне жас алды. Осы кезде сестра бәрімізді “шық-шықтың” астына алып, орынымыздан тұрғызды. Жанат қолын бұлғап қала берді. Болат маңдайынан иіскеп, манадан бері қолында тұрған гүлді қарындасына ұсына берді. “Қайран бауыр-ау” дедім ішімнен. Бәріміз ауруханадан шығып келеміз. Басқаны қайдам, өзім осылардың басының біріккеніне қуанып келем.

Қиын класым, қимас класым

Бауыр шіркін кейінгі жылдары жанға батыңқырап, көңілсіздікті көбейтін жүр еді. Бүгін де үйге сабақтан қалжырап қайтқам. Бірақ мектепте оны ешкім біле бермейді. Кіржіңімді көтеретін үйдің іші. Кейде өз балаларым:

— Мамам ауырмасын десек, мектептен шығармау керек, — деп те қояды.

Бұл сөздерінде мысқылдың да бар екенін ішім сезеді. Шынында, мектепте ауырғанымды ұмытып кететінім рас. Сабақ, балалардың у-шуы, мұғалімдермен сырласу — қаншама жылдан бері әбден үйреншікті болып кеткен өмір салты, онсыз ішің пысып кететін секілді. Ауыруды ұмытатыным да сондықтан болу керек.

Мазам болмай тосекте жатқан болатынмын. Ойым — өз балаларымның берекесін алмау: олар сабақтан келгенше, сәл де болса тәуірлеу болу.

Телефон шылдыр ете қалды. Сіркем су көтермей, тыныштықты алған адамға іштей ренжіп, трубканы көтердім.

— Алло! Алло! Тәте өзіңіз бе, мен Сейіт қой.

— Қай Сейіт?

— Танымадыңыз ба? Оқушыңыз. Осыдан бес жыл бұрын бітірген, өз класыңыздың Сейіті.

— Иә, иә. Амансың ба? Сен қайдансың? Неғып телефон соғып тұрсың?

— Сізге звондамағанда кімге звондаймын. Біз түгел класс болып жиналып отыр едік. Сіз ғана жетіспейсіз. Қазір Мұрат екеуіміз келеміз. Алып кетеміз.

Трубкины қоя салды. Қайда алып кетеді, неге жиналып отыр? Түсінбедім. Дегенмен, киініп дайындала бастадым. Ауыруым тағы ұмытылғандай. Іштей өзімнен-өзім күлем. “Балаларымдыкі дұрыс-ау, тегі, мектеп, оқушылар десе, шынында, айығып кететін әдетім бар”.

Сейіт, Мұрат! Ия, ия, олар бітіргелі де, бес жыл болған. Сол бір есте қалған балалар еді. Қайда жиналып отыр екен? Көмескілене бастаған сағыныш сезімі оянып келеді. Балаларды көргім келіп кетті.

Өне-міне дегенше екі оқушым жетіп келді. “Төтелеп” құшақтап жатыр. Мен де маңдайларынан сүйдім. Зіңгіттей жігіт болған.

— Бүкіл класс болып ресторанда жиналып отырмыз. Бес жылдан кейін бас қосайық деген уәдеміз бар еді. Оны сіз білмейсіз, сізге әдейі айтпағанбыз. Осылай оқыс болсын деп шешкенбіз. Ішімізде шыдамсызданып, үй болып үйренгендер де бар. Күйеу балаларыңызды, келіндеріңізді көресіз. Тәте, қызық болғалы тұр. Жүріңіз, тездеп барайық. Әдейі машина алып келдік.

Сейіт пен Мұратқа ілесе шықтым. Есік алдында салқындап отырған көршілеріме жонімді айтып мақтанғым келді. “Бұлар менен оқыған, бұлар мені шақырып барады. Жиырма бес жыл оқытқан оқушыларымды осылай қонақтап жүрсем, қанша уақыт керек болар еді”. Көңілім өсіп, бір түрлі қанағаттанғандаймын. Есік алдында әкеп колденең тартып қойған машинаға мақтана, масаттана мініп жатырмын...

...Ия, ұмытпасам, бұл — 1968 жыл. Алматы қаласындағы № 9 мектеп-интернаттан № 2 мектеп-интернатқа ауысқанмын. Өзімді мектеп-интернаттың жұмысына біраз қаныққанның бірімін деп есептеймін. Мұндағы бір артықшылық балалар күндіз-түні көз алдында. Ықпал етуші күш, жақсы болса да, жаман болса да мектеп-интернаттың өзі. Ата-анаға сілтейтін ештеңе жоқ. Жас өспірімді коллективизм рухында тәрбиелеуге бірден-бір қолайлы — жер осы. Оқу процесі өз алдында, бүкіл жағдай, мұндағы бүкіл өмір тынысы коллективтік. Үйден қатынап оқитын балалардан гөрі мектеп-интернатта оқитын балалар бауырмал, ұйымшыл, коллектившіл келеді. Дара пиғыл, дара әрекет, эгоизм мен мұңдалап тұрмайды. Өнегелі тәрбие беру ісіне мұның өзі аса қажетті шарт қой.

Сонымен бірге мол қиындығы да бар. Бала деген қанша айтқанмен әке-шешесін аңсай береді. Әсіресе, төменгі класс оқушыларының “апамды сағындым, үйді сағындым” деп мөлтілдеп тұрғанын көргенде көңілің босайды. Қазір, шүкіршілік, жетім балалар аз ғой. Әке-шешесі оқытса немесе аурудан ерте қайтыс болғандар болмаса, интернаттағы балалардың дені ата-аналы. Көбісі ауылында мектеп болмағандықтан, балаларын интернатқа әкеп береді. Кейбіреулері тіпті қаладан тәрбие алсын деген оймен де оқытады.

Сол ата-ананың орнын қалай іздетпеу керек, қалай балаларды үйім деп өксітпеу керек — міне, мұның өзі мектеп-интернатта ұдайы ойда ұстайтын нәрсе. Осы міндетті өз мойнына алатын — тәрбиешілер, мұғалімдер. Бұл мұнда жұмыс істеудің қиын жағы. Ұстаздық етумен бірге әке орнына әке, шеше орнына шеше бола білу керек. Қуанарлық жай, балалар туған аналарынан кем көрмейтін тәрбиешілер қатары барған сайын көбейіп келеді. Мектептен мектепке ауысқаным болмаса, осы ортаның ыстығына күйіп, суығына тонып жүргеніме біраз болған.

Сентябрь айының аяқ кезі. Бір күні танертенгі линейкадан кейін мектеп директоры Сераш Ермекұлы Әмірханов кабинетіне шақырып алды. Жаңа келген мұғаліммін, жаскана кірдім бөлмеге.

— Сізді 8 “А” класының жетекшісі етуге ұйғардық. Қарсы болмаңыз. Рас, қиын класты берін отырмын. Жаңа келді деп емес, жаңалық жасасын, осы класты көтерсін деп тапсырып отырмын.

— Сераш Ермеевич! Жаңа ғана линейкада сол класс туралы: “Кластары таза емес, үлгерімдері нашар, тентектері көп”, — деген болатынсыз. Сол класпен бірге мені де жаманатты болсын дедіңіз бе?

— Сіз мені дұрыс түсініңіз. Жақсы класпен әркім де жұмыс істей алады. Шын ұстаздық қабілетті осындай класта сынау керек.

Директордың бұл сөзі мені ойландырып тастады. Тәжірибелі, ойлы адам деп естуші едім, мүмкін, шын пейілімен тапсырып отырған шығар. Келіспеске амал бар ма, тәуекел!

Сонымен мектептегі ең “қиын” кластың — 8 “А” класының жетекшісі болдым. Ол кез — қазіргіден қайратты, денсаулықтың да жақсы кезі. Неден бастау керек, класты қалай көтеру керек? Жатсам, тұрсам ойлайтыным осы болды.

Ең алдымен кластың қандай, балалардың кім екеніне зер салайық. 30 баланың ішінде бір оқу озаты жоқ. 4 оқушы ғана “екіпінділер” деп есептеледі екен. Қалғандары 7 класты үшпен әрең бітіріпті. Көбіне баға көтеріп қойылған. Шындап келгенде, тең жартысын кластан класқа өткізбей тастауға болғандай. Бір айдың ішінде кластың 60 проценті “екілік” баға алып үлгерген. Тәуір оқитын 4 оқушының класқа ешбір ықпалы жоқ. Қайта оларды “тырысқақтар” деп тәлкек етеді екен.

Жетекші ретінде класпен танысуға келген бірінші күнім. Өз көзіме өзім сенбедім. Кәдімгі жын-ойнақ. Бірін-бірі ұшырып түсіріп, аласұрған ұлдар, шаңға қақалып жүр. Мұғалімнің келгеніне қарамастан, партаның үстінде біразы әлі ойнақтап тұр.

Партаның үстінде жүгірін жүргендердің атын сұрадым. Алтынбек, Нұрлан. Жығылып жатқандарды тұрғызып, үстін қақтырдым. Тізімге алдым. Айтқазы, Серік, Берік! Мұғалім келді-ау деп айылын жиятын емес. Әрқайсысы бет-бетімен сөйлей береді. Өлден уақытта шуларын басып, класс жетекшісі болғанымды, енді жиі келіп тұратынымды айттым.

Бірінші кездесудің түрі осы болды. Сосын тәрбиешіге жолығып, ұзақ әңгімелестім. Әрбір балаға мінездеме беруді сұрадым.

— Білсеңіз, ата-анасының кім екенін, баланың қандай ортадан тәрбие алғанын да айтыңыз. Мұның қай балаға қай қырынан келуді белгілеуге септігі тиеді.

Алтынбек. Өке-шешесінің кенжесі. Ауылда ешкім бетінен қақпаған. Ойындағысын істеген. Тентектігі де жеткілікті. Өзі басқалардан денелі, қара күші баршылық. Айтқанына конбегенді қалпақтай түсіріп, қарап отырады. Сотқарлықты бастайтын көбінесе осы. Футболды жанындай жақсы көреді. Сабақ оқымай, күндіз-түні футбол теп десе, одан жалықпайды. Сабақ үлгерімі нашар.

Нұрлан. Мұның да өзіндігі жетерлік. Алтынбек екеуі бір ауылдан. Бірін-бірі қолдайды. Не істесе де бірге істейді. Бірақ оның кейде ақылға көніп қалатыны бар. Сонымен бірге сабындай тез бұзылады да. Оқыс мінез корсетуді өнер санайды. Мына бір оқиға оның кім екенін сипаттай түскендей. Жатақханадағы балаларды қан қақсатып, тәуір нәрселерін тартып ала берген соң, тәрбиеші шақырып алып, мықтап ұрсады. Мектептен шығартам деп қорқытады. Сіз өйтетін болсаңыз, деп екінші этаждың терезесінен далаға қарғып кетеді.

— Зәремнің ұшқаны соншама, қалшиып тұрып қалыппын, тілім сойлеуге келмеді, — дейді тәрбиеші, — Өлмесе де мертігуі хақ. Балалар да шу ете қалды. Не істерімді білмей, есімді енді-енді жинай бастағанымда, Нұрланым ыржиып есіктен кіріп келеді. Қуанғанымнан жүгіріп барып құшақтай алыппын.

— Сіз мектептен шығарам деп қорқытқан соң, сізді де бір қорқытайын дедім.

— Ішек-сілесі қатып күледі. Менің зәремнің кеткеніне мәз. Міне, осындай класқа тап болып отырсыз, — деді тәрбиеші. Жер қазғызса да осы кластың тәрбиешілігінен босансам деп едім. Бір жылдың ішінде шашым ағарды. Тауқыметін басқалар да көрсін.

— Жок, сіз кетпеңіз. Біраз сыралғы болып қалған екенсіз. Бірге істеп корейік.

Серік. Бұл да ерке өскеннің бірі. Әкесі мектеп директоры болып істеген. Қазір пенсияда. Жиі келіп-кетіп жүреді. Ауыратынға ұқсайды. Баласын интернатқа бергенде де, оқуы түзелер ме екен деп үміттенген. Келген сайын ренжіп кетеді. Әкесінің келуінен кейін біраз күн тәп-тәуір болып жүреді де, қайта бұзылады. Өзін-өзі қолға алуға еркі жетпей жүрген бала.

Кеңесбек. Тентектігі жоқ. Біртоға. Бірақ сабаққа отынтасыз. Сабақ оқу ол үшін қияметтің көпіріндей. Өзі секілді біраз бала бар. Солармен бірге жүреді. “Солар секілді мен де жүре бермеймін бе?!” Оның ойы осы.

Ғалия. Сүп-сүйкімді қыз. Кластың старостасы. Бірақ балалар басынып кеткен. Сабағы онша мықты емес. Ән салатыны бар деп естимін.

Бірнеше аптаны балаларды зерттеуге арнадым. Әрқайсысына осылайша қысқаша картотека жасадым. Тәрбиешіден, мұғалімдерден сұрадым. Документтерін қарадым. Толық болмағанмен әр бала жөнінде енді аздықөпті мағлұмат бар. Алдағы уақытта да оқушы бойында болған өзгерістерді осы картотекаға түсіріп отыруды ұйғардым.

Картотекада жазғандарымды оқып шыққанда жасаған жалпы қорытындым: *біріншіден*, класта ұйтқы (ядро) жоқ. Шама келсе, соны жасауға жеткен мақұл. Бұрынғы тәжірибелеріме қарағанда, өнегелі, ықпалды топ болса, оған сүйеніп біраз жұмыс жасауға болады. Барлық баланың қабілетсіз, оқуға нашар болуы мүмкін емес. Сол қабілетті ояту қажет.

Екіншіден, құмарту, қызығу жоқ. Енжарлық, бейқамдық басым. Бар қабілетті тұншықтырып көрсетпей жүрген де сол болар. Қызықтырудың жолын тапса, қабілет оянады, қабілет оянған соң ықылас пайда болады, ықылас ынта тудырады, ынта келіп құмарлыққа ұласса екен, шіркін. Осы кілт табылса, кластың ұйымшылдығы, бірлігі оз-өзінен туады.

Үшіншіден, “жаман, жаман” дегенге ет өліп кеткен. Сынаудан әбден ығыр болған. Мұның өзі балалардың психикасына да әсер ете бастаған. Кейбіреуінің бойында қияпарлықты, керісінше істеуді жандандырған. “Бізге енді қатарға қосылу жоқ” деген үмітсіздікті орнықтырған. Класс намысы, коллектив намысы тұншыққан. Оны ойлағысы келетін бала — жоқтың қасы. Мүмкін, осы соңғысынан бастау керек шығар. А.С.Макаренконың, В.С.Сухомлинскийдің еңбектерін қарап шықтым. “Учительская газетаның” осы тақырыптағы мақалаларын жинадым. “Қиын класс”, “қиын бала” жөнінде баспасөзде, тегі, аз жазылмайды. Бірақ бір класс бір класқа, бір бала бір балаға ұқсамайды ғой. Бұл

арада бір “рецепт” қолдану мүмкін емес. Мысалы, Москваның N325 мектебінің мұғалімі Н.Мартьянова “бұл класс томен, сен нашар оқисың” деп, баланы қажай бермеуді ұсынады. Мүмкіндігінше сол 16-17 жасар оқушының деңгейінен көрінуді, олар билесе билеп, олар гитар тартса, гитар тартқан жөн дейді. Сонда оларды тереңірек білесің, олар саған жақын болады деп түйеді. Сайып келгенде, бұл кісі “жұмсақ әдісті”, балалардың ығына көне отырып, класты көтеруді ұсынады. Ұстаздың өнерлі болғаны, әрине, жақсы. Бірақ мұғалімнің бәрі бірдей өнерлі бола ала ма?! Онда балаларды тек музыкалық оқу оқу орынын бітіргендерге ғана тапсыру керек қой. Мартьянованың алғашқы пікірі құлақ қоярлық. Балаларды қажай беру дегеннен сак болу керек. Әр нәрсенің өз мөлшерімен жасалғаны абзал.

Содан кейін орыс балалары мен қазақ балаларының өзіндік ерекшелігін ескеру қажет. Мысалы, қазақ мектебінде қолданған тәсілді орыс мектебіне сол күйі көшіре салуға болмайды. Ортақ жайлар, ортақ сипаттар көп, әрине. Бір үйдегі екі баланың екі түрлі бап тілейтіні сияқты, мұнда да өзгешелік болады.

Біраз толғаулар, толғатулардан кейін директорға бардым. Өзімнің барлық білген, түйгенімді алдына жайып салдым. Сераш Ермакович мені ықыласпен тыңдады. Барлық тұжырымдарыммен келісті.

— Біз сізге толық еркіндік берейік. Тінті қате жіберсеңіз де, қорқақтамай, батыл қимылдаңыз. Түпкі ниетіміз дұрыс қой, өйтеуір. Класс оңалса, ең үлкен олжа — сол. Педсоветтің сізді қолдайтынына мен кепілдік берейін. Тәрбиешіңізді өзгертейік.

— Жок, тәрбиешіні өзгертпеңіз. Балаларға анасындай жайлы, кең пейіл адам екен, ерінбейді. Кемшілігі — тым жұмсақтығы. Онда аналарды туған балаларының да бірде тыңдап, бірде тыңдамай кететіні бар емес пе? Дегенмен, анасынан қайда барады. Бұл кісі де сол сияқты. Ең бастысы, балалар үйреніп қалған.

— Ықтиярыңыз білсін, — деді директор.

Алғашқы класс жиналысы. Тәрбиешіні, балалар ығады-ау деген мұғалімдерді шақырдым. Бәрінен де класты жамансыңдар деп жерлемей, жеке балаларда бар мүмкіндіктерді аша сөйлеуді өтіндім. Тәрбиешіге де солай ескертілді. Өзім де бұл жиналысқа біраз дайындалдым. Әр баланы көтере, жақсы үлгеруге жеткізе алатын сапаларын айтуға тарастым. Әдебиет пәнінің мұғалімі Күләйша Әбуова әдебиет қайраткерлерінің өмірінен қызық-қызық деректер келтірді. Бәріміз бірігіп, жиналысты әдеттегі айқай жиналысқа

ұқсатпауға тырыстық. Сырласу, ақылдасу, балалардың өзін ақыл қосуға шақырған кеш іспетті отті. Бәріміз келіп тірелген арна: “Бұл жақсы класс бола алады. Балалардың қабілеті ешкімнен кем емес, әңгіме әркім өзін-өзі қолға алуда”. Міне, пікір осы болды.

Жиналыс соңында класс старостасын қайта сайлауды ұсындым. Алтынбек болсын дедім. Балалар ду күлді. Ешкім мұны күтпеген. “Өзі тентек, өзі үлгермейді”, – бұл қай шешім дегендей. Олай боларын сезгенмін. Бірақ осы экспериментке көңілім ауды да тұрды. Мүмкін, Алтынбектің өміріне бұл өзгеріс туғызар, намысын оятар. Балалар қорықса да бағынады оған. Бірақ менің көздегенім балалардың бағынуы емес, Алтынбектің өзінің өзгеруі. Бұл өзгеру мүмкін класқа да өзгеріс әкелер. Байқаймын, Алтынбектің өзі де күтпеген. Аңырайып маған қарап қалыпты. Нұрлан жымың-жымың етіп, партаның астынан оның қолын қысып жатыр. Құттықтағаны.

Бәріміз де құттықтап, жиналысты бітірдік. Алтынбек староста болды.

Ертеңіне Алтынбек екеуіміз біраз сойлестік. Кәдімгідей бастық секілді маңғазданып қалыпты.

– Сен мына тәрбиеші апан екеуіміздің енді оң қолымызсын. Көмектесуің керек. Бірінші ескертетінім – кластас құрбыларыңды жәбірлеме. “Бастық бақырып болмайды” демекші, билігіңді асыра сілтеп жүрме. Төртін жағын қолға ал. Кеше балалар неге ду күлді? Сенің қолыңнан келе қояр ма екен деп күлді. Ал сен келетінін корсет. Оқуыңды қолға ал. Өзің нашар оқысан, жақсы оқы деп кімге айта аласың. – Кім білсін, әзірге бала ойланғандай.

Жетекші болысымен, осы кластағы тарих сабағын да өзіме беруді сұрадым. Алғашқы күнгі әсер мектепке өзге класс жақтан, бұл класс бір жақтан келгендей. Ұлы да, қызы да сөйлей алмайды. Оқығанын, оз ойын айта алмайды. Сойлей білуге үйретілмеген. Әдебиет пәнінің мұғалімі екеуіміз өзара “мақау класс” дейтін болдық. Тілін қайтып шығарамыз? Содан ба екен, кім айтады десең, үн шықпайды. Зорлап сұрағандарың қарныңды ашырады. Кешегі өткен бүкіл сабағың зая кеткендей. Зығырданың қайнайды, амал не? Кейбірінен оқыдың ба деп сұрасаң, кітаптан кешке дейін бас алмағанын айтады. Бірақ нәтиже жоқ. Ең сұмдығы осымыз ұят болды-ау деп қымсынбайды, немқұрайлылық басым.

Үзіліс кезіндегі топырды азайтқандаймыз, Алтынбектің айбары енді класқа қызмет ете бастады. Бала – мысық деген, кей-кейде бастық екенін ұмытып, ескі әдетіне бұрып-бұрып

кетеді. Дегенмен, бұрынғысынан көп жөндем дейді тәрбиеші. Бірақ оқуға мойны жар бермейді, есіл-дерті ойын. Алтынбек ғана емес, ондайлар толып жатыр. Бұлардың ықыласын сабаққа қалай аударамыз?

Түстен кейін дайындық сабақтарына қатынасуды жиілеттім. Тәрбиеші екеуіміз екі жақтап қолға алған соң, балалар бұрынғыдай арлы-берлі жүретінді тоқтатты. Отырады, ертеңгі сабаққа дайындалады. Бірақ қоз бір жақта, көңіл бір жақта. Ондай дайындықтың күр уақыт өткізгеннен басқа берері шамалы. Балаларды зордың күшімен тыныш оыруға үйреткенмен, ең басты нәрсеге — осы бөлінген уақыт ішінде сабақты дайындап үлгіртуге жеткеміз жоқ. Бірнеше апта қатарынан жүргізілетін бақылау көзімді осыған жеткізді.

... Кезекті класс сағатында “Уақыт бағасы. Бір сағат не береді?” деген тақырыпта кеш өткізуді ұйғардық. Балаларға тапсырмаларды көбірек бергенбіз. Әдебиеттерді, қай жерден не оқу керек екенін көрсеттік. Бір апта дайындап, кешімізге жиналды. Балалар көптеген деректер келтірді. Бір сағатта елімізде қанша болат, шойын қорытылатынын, қанша кездеме, жекелеген өнім шығарылатынын айтты. Ал егер жұмысшы бір сағат уақыт жоғалтса, оның заводқа, фабрикаға қаншалықты зиян екендігі жөнінде деректер келтірілді. Жүз жұмысшының, мың жұмысшының жоғалтқан уақытынан келетін залалдың есебі шығарылды. Егер комбайын, яки трактор көктем кезінде, орақтың қызған шағында бір сағат тұрып қалса, одан шегетін зиянның мөлшері, қаншама астық жоғалтатынымыз айтылды. Осы есепке шаруашылық, аудан, өблыс, республика көлемінде мысалдар көптеп келтірілді.

Әңгіменің ақыры: “Уақытты бағалай білеміз бе?” дегенге келіп тірелді. Тікелей класс өміріне көштік. Дұрыс дайындық жасалса, қай сабақты қанша минутта жасауға болатыны жайлы балалардың өз тәжірибесінен мысалдар келтірілді. Бұл тұста тәрбиеші Алдаш апай жақсы айтып шықты. Байқаймын, басында, әйтеуір, кезекті бір класс сағаты шығар деп отырған балалар әңгімеге қызыққандай. Өздерінің уақытты бағаламай жүргендерін түсіне бастағандай. Мысалдар өте нанымды, әсерлі болып шықты. Сабақта отырғанмен, таңдамасаң, ол да уақытты текке ысырап ету. Мұқият тыңдаған бала тақырыпты жақсы түсініп алады, пайдасы басқа сабақтарға да тиеді. Дайындық кезіндегі уақыты ысырабының зияны жөнінде де көп айтылды. Егер класс дайындалмай келсе, мұғалім тақырыпты қайталауға мәжбүр болады. Бұл — программдан қалу деген сөз. Ал программаға ілеспеу — оқушыларға қажетті білім бере алмау. Мұның залалы қаншама адамға тиеді.

Жеті жыл бойы қаншама уақыттары бос кетті. Әр жылға уақытты дұрыс пайдаланғанда, класс жағдайы қазіргіден әлде қайда жақсы болатыны даусыз еді. Әлі де кеш емес екені, енді бұдан былайға уақытты ұтымды, тиімді пайдалану жайлы әңгіме қозғалды. Уақытты жоғалту — білімді жоғалту, өмірді жоғалту деген сөз. Дүниеге өмір сүру үшін келіп, сол өмірді өз қолымыздан жоғалтсақ не болады? Үкімет пен партия осыншама қамқорлық жасап, аялап отырғанда, білім алуға берілген уақыт босқа кетсе не болады?

Дүниеде орны толмайтын екі нәрсе бар: бірі — адам, ол өлсе, қайта тірілте алмайсың. Екіншісі — уақыт. Өткен уақытты да қайта келтіре алмайсың. Уақыт дегенің — өмір. Өмір уақыттан тұрады. Осы түйін балалардың бәрінің де көкейіне қонғандай. Класс шырт ұйқыдан оянып, селт еткендей болады. Бір мақсатқа жетудің көкжиегі көрініп, көңілім өсіп қайтты бұл кештен. Тәрбиеші Алдаш апай екеуімізді балалар дуылдап шығарып салды. Кеш оларды да ат ауыстырып мінгендей тыңайтып, сергітіп, серпілтіп тастағандай.

Осыдан кейін дайындық сағатында бір аптаны “Уақытты тиімді пайдалану аптасы” деп жарияладық. Кім қай сабақты қанша уақыт әзірлейді. Балалар апта бойы өздерін өздері тексерді. Бір-бірімен жарысып, бойларына кәдімгідей дайындық дағдысын қалыптастырғандай болды. Осы дағдыны дамыта беру — тәрбиеші екеуіміздің алдымыздағы басты мақсаттың бірі болып қалды.

Тәртіп күннен-күнге түзеліп келеді. Сабақ оқу қажеттігін түсіну де тереңдей түсті. Бұған іштей қуанам. Бірақ қойған мақсатқа жетудің ауылы әлі алыс. Бәрі бірден бола қоймайды ғой деп жұбатам өзімді. Батпандап кірген жалқаулықты, немқұрайлықты мысқалдап шығара алсақ та жарар. Көңілге медет бір жай — тәуір оқыйтын балалар бас көтере бастағандай. Олардың бойындағы сабаққа деген ықылас бұрынғыдан да молая түсті. Үлгерімдері томендерге сөздері өте бастады. Кейбіреуі ауық-ауық маған келіп, өзінше мәселе қояды. Класс намысын жыртады, сол үшін қиналғандарын аңғартады. Бұл да ішті жылытады.

— Тәте, жаман оқитындарын шығарып жіберсе қайтеді.

— Ол — оңай дүние. Ал оларды жақсы оқитындардың қатарына жеткізсек... Ертен ата-анасы да, өздері де рақмет айтпайды ма?

— “8 ”А” класы дұрыс отыра бастады” деген сөздер де мұғалімдер ауызынан жиі естіліп жүрді. Кластың тыныш отыруының өзін олар қуаныш етеді. Шындығында, бәрі тәртіптен басталады ғой. Тәртіп бар жерде табыс бар. Бірақ,

Алтынбек сияқтылардың тәртібі түзелгенмен, үлгерімі томен. Бір күні шақырып алып “футболды тастайсың” дедім. Бала қатты қиналды. Тап үстінен түскендеймін.

— Егер футболға барғың келсе, дұрыс оқы. Сонда ғана жіберемін. Жаттықтырушыңа оқуыңның нашарлағанын айтамын.

— Тәте, айта көрмеңіз. Ол кісі нашар оқитындарды командадан шығарып жібереді. Осы бетіңмен болсаң, сен түбі “Қайраттың” ойыншысы боласың деген.

Алтынбекке деген тағы бір кілтті тапқандаймын.

— Түбі “Қайраттың” ойыншысы болғың келсе, алдымен оқуынды дұрыста.

— Тәте, комсомолдық сөзім, дұрыстаймын.

Бұл уәдесі шын жүрегінен шыққандай. Бір күні мынадай оқиға болды: денешынықтыру пәнінің мұғалімі Алтынбекті мектеп футбол командасының негізгі ойыншысы етіпті. Басқа мектеп командасымен кездеспекші. Бала соған желігіп, сабаққа дайындықты нашарлатқан. Бұл жағдайды маған тәрбиеші жеткізді. Жарыс ертең болмақ. Алтынбекке сен жарысқа бармайсың дедім. Ышқынып кетті. Бір уақытта түсін суытып денешынықтыру мұғалімі келді.

— Сіз не, мектеп намысын ойыншық коресіз бе? Мынау — ең жақсы шабуылшымыз.

— Жок, бармайды. Оның футболда шабуылы жақсы болғанмен, оқудағы шабуылы нашар. Мен оқудағы шабуылды мәнді деп білем.

— Шынымен жібермейсіз бе?

— Шынымен жібермеймін.

Екеуіміз дауласып директорға келдік. Физкультура пәнінің мұғалімі айтқаным болады-ақ деп келді. Директор да мектеп командасының ұтқанын жек көре ме, физкультура мұғалімін жақтап кетуі мүмкін. Директордың алдында ол өз дәлелін, мен өз дәлелімді айттық.

— Осы баланың сабаққа ықыласын өзгертсем, мен кластың ықыласын өзгертем, — дедім сөзімнің соңында.

Директор класс жағдайын біледі, Алтынбекті де біледі. Оның староста болып, тәртібі түзелгені жөнінде де айтқанмын. Біраз ойланып отырды да:

— Орынша Жолмұратовнаның айтқаны дұрыс, тап осы тұста Алтынбекті бір қысып көрейік. Футбол ешқайда қашпас, — деді.

— Сіздер бүйтіп оны одан әрі бұзып аларсыздар, — деді физкультура мұғалімі.

Шынында да бұл жеме-жем сәт еді. Ия, Алтынбек сабаққа біржола бет бұрады, ия қияпастанып бәріне қолды бір-ақ

сілтейді. Бір сезгенім, бала менің алған бетімнен қайтпасымды білді. Сабағын түземесе, ең құмар ойыны футболмен қоштасатынына көзі жетті. Тырысып жүр. Тарих сабағын түзейін деді. Мен оған барлық сабаққа да ықылас қоюын талап еттім. Оқыса, басы жұмыс істейтін сияқты. Озінің де соған көзі жетіп, сенім пайда бола бастады. Тәрбиеші екеуіміз дайындық сағаттарын тиімді өткізсе, жаттығуға жіберіп тұруға ұйғардық. Ол біздің бұл шешімімізді күтпеген екен, қуанып кетті. Онан сайын құлшына түсті.

Бас-аяғы бір тоқсанның ішінде Алтынбектің және оның айналасындағылардың бойынан өзгеріс көріне бастады. Линейкаларда апта сайын айтылатын сыннан құтылды. Мақтауда да жоқпыз, сынауда да жоқпыз. Бізге әзір осы жарайды, осыған да шүкіршілік. Алғаш сын айтылмаған линейка әлі есімде.

— Біз бүгін неғып айтылмай қалдық. Аты шулы 8 “А” класын кездейсоқ ұмытып кеткен жоқ па екен? Той жасайық! — деді Берік.

Бұл сөзден класс намысын жыртуға Берік секілді белгілі тентектердің де бет бұра бастағанын аңғардым. Олар да кластың тәуір болғанын қалайды екен. Бұл қай Берік дейсіз ғой? Оқу жылының басында практикант-оқытушының қол сумкасына көзі тая бергенде, көлбақа салып, шошытқан Берік. Енді көрдің бе, сын айтылмағанның озіне әжептәуір көтеріліп түр. Егер класс мақтала бастаса ше?

Сол күнді іштей мен де аңсаулымын. Класс тазалығы мүлде жақсарды. Бірақ линейкада тазалық жағынан мақталмаймыз. Басқа тәуір кластардың болғаны ғой деймін ішімнен. Бір күні линейкада Алтынбек құлағыма сыбыр ете қалды.

— Төте, мына оныншы кластың оқушылары бізге обал жасап жүр, бағаны кемітіп қояды. Ойлары өздерінің алдына түсірмеу.

Бұл сөзден кәдімгідей секем алайын дедім. Келесі жолы барлық кластың, бөлменің тазалығын көріп шықтым. 8 “А” класы ешкімнен кем емес. Бағаны кеміткен оныншы кластың оқушыларын қыстым-ау кеп. “Дау айтсандар коресіндер” деп, үлкен балалар біздің балаларды қорқытып қояды екен. Бұл фактінің анығына жеткенім жақсы болды. Класс жетекшісінің қорғай алатынына көзі жетіп, балаларым желпініп қалды. Келесі жолы тазалықтан “бес” дегенде, қуанғандарын көрсең... Осы “бес” жаңа бір белеске көтергендей.

Бұдан кейін класқа жігер берген оқиға мынау болды: Мектеп бойынша қабырға газетін әр класс кезектесіп шығарады. Үшінші тоқсанда Совет Армиясының күні

қарсаңында кезек бізге тиді. Бұл жолы бар өнерді салуға тура келді. Алтынбек бастаған бір топ бала дайындық жұмысына кірісті. Мектеп өмірінен фактілер жиналды. Батырлар жайлы деректер ізделді. Қажетті материалдар жиналып болды-ау дегенде, класка “Лениншіл жас” газетінің секретариатынан адам шақырдым. Ол ең алдымен “Газет қайткенде қызық болады” деген тақырыпта әңгіме өткізді. Сосын балалармен қосылып қабырға газетінің жоспарын жасап, макетін сызды. Әскер күніне арналған ресми материалдан басқа “Уақыт күдіреті”, “Озат болу оңай ма?”, “Оқушылар творчествосы”, “Сенің арманың не?” деген бөлімдер белгіленді. “Уақыт күдіреті” атты мақаланың негізіне өз класымызда өткен кеш алынды. “Оқушылар творчествосы” атты рубрикамен өлеңдер бердік. Ең есте қалғаны “Бетің қисық болса, айнаға өкпелеме” деген сынақ бұрышы. Бәрінен осы бұрышты әзірлеу қиынға түсті. “Өз бетіміз қисайып тұрып, өзгенің бетін қалай түзейміз” деп қысылды балалар. Маған осы қысылғандары ұнады. Қысыла тұрып, сықақ бұрышын жасауға қызығады да.

— Алғы сөзін өзімізге арнайық. Кемшілігімізді ашық мойындайық, — деді Алтынбек.

— Мынау — ақыл екен.

— Ендеше, соны озің жаз, Алтынбек.

— Тәуекел, жазсам жазайын.

“Құрметті, оқушы қауым. Бұл сықақтардың авторы 8 “А” класы. Осы жолдарды жазбас бұрын біз көп ойландық. Кемшілігіміздің көптігі бетімізге шіркеу болды. Соны ашық мойындап, ащы сынды өзімізден бастап отырмыз. Бұл өз кемшілігімізді өзіміз түзейміз деген адал антымыздың алды”.

Қабырға газеті мұғалімдерге де, оқушыларға да қатты ұнады, сықақ бұрышы олардың ішек-сілесін қатырды. “Мынаны шығарған — аты шулы 8 “А” класы ма?” — деушілер де табылды. Шығарушылардың фамилиясын да жазғанбыз.

Линейкада сол жылғы ең жақсы қабырға газеті деген мақтау алдық. Тазалықтан кейінгі екінші мақтауымыз. Өзімізше тағы бір сатыға көтерілгендейміз. Осыдан соң талпыну, оқуға тырысу жалпыға тән құбылысқа айналды.

Бір күні мынадай оқиғаның куәсы болдым. Берік пен Серік ренжіп келіп тұр.

— Тәте, біз қанша тырыссақ та болмай тұр. Математиканың бақылау жұмысынан тағы екі алдық. Класс ала көзімен қарайды. Әсіресе, қыздар. Комсорг Шынардан кордік көресіні. Оған Бақыт қосылады. Біз мектептен кетсек...

Байқаймын, шын қиналып тұр олар.

— Жок, оларың болмайды. Қорқақтық дейді мұны.

Қиындыққа қарсы түрудың орнына одан қаша берсеңдер, ешқашан оны жеңе алмайсыңдар.

Бұлардың артынша Нұрлан келді.

— Тәте, мыналардың екісін тағы бетімізге басатын болды-ау.

Кешегі екінші этаждан қарғып жүрген Нұрланның сөзі бұл. Ішімнен оның көзқарасында болған өзгеріске қуанам.

Ертеңіне сабаққа келсем, Берік пен Серік жоқ.

— Қайда?

— Енді оқымаймыз деп ауылдарына кетті.

Бір жеті күттік. Болмаған соң Алтынбекті қасыма алып, Берік пен Серікті іздеуге шықтым. Ауылдарына келдік. Серіктің әкесі ренжулі: ауру екен. Ұрсып үйден қуып жіберіпті. Беріктікіне келсек, шешесінің жағасы жайлауда. Бала қайда, онда шаруасы жоқ. Екі балаға да жаным ашып кетті. Бұлардың ендігі қамқоры — мектеп-интернат қана, деп түйдім ішімнен. Өздерін әрең деп таптық. Байқаймын, қайтқысы келеді, интернатты, балаларды сағынған. Ауылдағы бір апталық “сергелден” тойдырған секілді. Қарсылық көрсетпестен ілесті. Болған, көрген жағдайдың бәрін мұғалімдерге айттым. Бұл екеуіне кешірімдірек болуды сұрадым. Бүкіл класс, бүкіл мектеп қамқор көңіл көрсете бастады. Бірге оқитын балалар да басқаша қарады. Тәрбиеші екеуіміз адам болуды олардың құлағына құя бердік. Шынар Серікті, Бақыт Берікті қамқорлыққа алды.

Әлі есімде, сол жылғы марттың екісі күні Беріктің туған күнін өткіздік. Берік өзі еш нәрсе білмейді. Асханада оған арнап әдейі торт пісірттік. Игорь Владимирович Курчатовтың өмірі жайлы кітап сатып алдық. Оған Берікке арнап құттықтау сөз жаздық. Екі-үш бала өлең шығарды. Қыздарға ән дайындаттық.

Беріктің “юбилейі” кешкі тамақ кезінен басталды. Шынар Беріктің туған күні екенін жариялады. Алдына әдейі пісірілген тортты әкеп қойды. Сосын дайындық сағатында арнау өлең оқылып, қыздар ән салды. Бәрі Беріктің туған күнінің құрметіне. Өзі құрбыларының жақсы оқуға шақырған тілектері баланы қатты тебіrentті. Көзіне жас алып, рақмет айтты.

Осы күннен бастап, кластағы балалардың туған күнін атап өтуді дәстүрге айналдырдық. Оған үлкен тәрбиелік мән беруге тырыстық. Шамамыз келгенше бір-біріне ұқсатпай, тартымды етіп өткізуге күш салдық. Өйткені бір сарынды бола берсе, жақсы нәрсенің өзі де жалықтырып жібереді. Класс болып әзірленіп, класс болып өткізу балалардың ұйымшыл бола түсуіне, татулықтарын күшейтуге ықпал етті.

Туған күн кештерінде бір әке, бір шешеден туғандай, бір-біріне елжіреп тұрады. Кәдімгідей әбігерленіп, адал көңілден қызмет істейді. Мұның өзі екінші жағынан оқушылардың өз құрбыларының бойындағы сапаларын байқағыштықты да дамытқандай. Өйткені тілек айтқанда, әркім өзге аңғармаған жайды аңғарғысы, айтқысы келеді. Небір күлкілі жайды да кездестірдік. Мынандай бір оқиға болды. Бір ұлға тілегін айтып тұрып бір қызымыз:

— Жарайды, енді. Бүгін туған күнің ғой. Кешегі баспалдақтан құлатып кеткенінді кешірдім, — деді. Бәріміз жат та күл. Шіркін, балалық қызықсың-ау! Сол алаңсыз пәк көңілді тек дұрыс арнаға сала білсе...

Құрмет көрсетумен бірге Берікті міндет атқаруға да шақырдық. Ұлы адамдардың өмірі жайлы ұдайы өткізіліп жүрген кештердің бірінде оған академик И.В.Курчатовтың өмірі жайлы баяндама жасау тапсырылды. Өз қолында бұл адам жайлы қызықты кітап бар. Әрі соны оқуға міндеттейді бұл тапсырма. Байқаймыз, әлгі кітап Беріктің қолынан түспейді. Баяндама жасайтын күні де келді. Балалар оның сойлеуін асыға күтуде. Алғашқыда састы. Көзі жаутаңдап бетіме қарай береді.

— Кеше маған әп-әдемі айтып едің ғой. Өз құрбыларыңнан ұяласың ба? Кітапты ұмыт, ойыңда не қалды, соны айт!

Игорь Владимировичтің жастық шағы ауыр жағдайда, жетімдікте өткенін тәп-тәуір айтып шықты. Соған қарамастан, ол гимназияны алтын медальмен бітірген.

— Игорь Владимирович те тентек болыпты, — деп күлді ол. — Бірақ көп оқыған. Жюль Верн мен Майн Ридтің кейіпкерлері оны қатты қызықтырған. Уақыт өткізу дегенді білмеген. Ағаш өңдеп әдемі мүсіндер жасаған, музыка аспаптарында ойнауды да үйренген. Шет елдер тілін білуге ынтық болған. Сол еңбексүйгіштік, — деді ол, — оған, ақыры, атом сырын ашқызды. Жалқаулық дегенге жаны қас болған. Ал біз болсақ, жалқаулықпен доспыз. — Бұл сөзді айтарын айтса да, ол қызарып кетті. Курчатов өмірінің Берікті біраз толғандырғанын аңғардық. Курчатов жайлы кітапты сыйға тартқанымыз, ол жөнінде баяндама жасатқанымыз дұрыс болған сияқты.

Бала көңілі еліккіш, қызыққыш қой, тегі. Бірақ соны еліктірер сәтті, қызықтырар кезенді тап баса бермейміз-ау. Шебер ұста темірді отқа салғанда, оның қалай қызғанын жіті бақылайды. Дер кезінде төске салып шындайды, суға салып суарады. Жасық темірден асыл темір шығарады. Ұстаз атаулыға тап осындай сезімталдық керек деп білем. Сенің алдындағы балалар да солқылдақ темір шыбық секілді.

Кезеңін тауып шыңдасаң, асыл еттің, таба алмасаң жасық еттің. Темір отқа қызарып тұрғанымен, оның пісуінің кезең-кезеңі болады. Ол кезеңдерді ұста ғана аңғара алады. Бала өмірінде 15-16 жас бір сападан бір сапаға отуі аса аңғарыла бермейтін қиын да күрделі шақ. Оны тап басу үшін, шынайы ұсталық керек. Біз бір баланың емес, бүкіл кластың осындай шақта екенін есте ұстауға тырыстық.

Класымызды қызықтыра алатын тағы бір жай еске оралып отыр. Ол “Шын достық қандай болады?” деген диспут. Математикадан бақылау жұмысы болды. Шынар есепке тәуір еді, бөрінен бұрын шығарады. Бірақ ешкімге ұрлық қағаз (шпаргалка) берместен кетіп отырады. Нұрболат, Айтқазы, Алтынбек оны: “Сен дарашылсың, класс намысын ойламайсың”, – деп ұрысқан. Шынар олармен келіспейді. Ақыры дауласып маған келді.

– Бұған төрелікті мен айтпайын. Класс айтсын. Егер сендер жөн көрсеңдер, “Шын достық қандай болады?” деген тақырыпта диспут өткізейік. Мұндай шешімге келгенім “Туған күн кештері”, “Ұлы адамдардың өмірінен нені өнеге тұтасың?” атты сағаттарымыз балаларды сөйлеуге, өз пікірін айтуға едәуір төселдірді. Енді пікір таласына салып көру керек, бұл сөйлеуге ғана емес, ойлауға да жаттықтыратын шара. Оның үстіне, жаңағы дауға төрелікті балалардың өзі айтсын. Екі қоянды бірдей атып, олжалы болғым келді.

Күні бұрын хабар ілдік. Ол хабарда жетекші бірнеше сұрақтар қойылды.

1. Шын дос деп кімді айтамыз, одан қандай жақсы сапалар көргің келеді?

2. Ұлы адамдардың арасындағы достық қатынастан саған ұнайтыны не?

3. Достықтың негізі неде?

4. Өз құрбыларыңның арасында кімдердің достығына қызығасың?

5. Достық туралы қандай мақал-мәтелдерді білесің?

Осы диспутқа жоғары класс оқушыларын шақыруды да ұйғардық. Онның, тоғыздың балалары өздері де қатысқысы келіп жүрген. Дайындық бір айға созылды. Әдейі асықтырмадым. Әбден әзірленсін. Мүғалімдердің біразы да келуге келісті.

Байқаймын, сабақ дайындап болысымен, диспутқа әзірленіп жатқаны. Кітапханадан да шықпайтын болды. Газет-журналдар, кітаптардан бірдеңелерді шұқып жазып жатады. Жазғандарын бір-бірінен тыққыштап, жасырып жүреді.

– Мыналарға үлкен ермек тауып берін, жақсы еттік-ау, – дейміз тәрбиеші апай Алдаш екеуіміз.

Дегенмен, диспут болатын күн жақындаған сайын, жүрегіміз лүпілдейді. Тәуір өтсе жарады. Бүкіл мектепке жария етіп, тым айғайлатып жіберген жоқпыз ба?!

Мектеп клубында ине шаншар жер жоқ. Президиумда — мүғалімдер, класс старостасы, комсорг.

— Бүгін біздің арамызда осы кешке өз пікірін қосу үшін әдейі келген ағаларың, филология ғылымының докторы, қазақ әдебиетінің белгілі сыншысы Рахманкүл Бердібаев отыр. Рекең өз пікірін ең соңынан айтады. Ал қайсыларың бастайсың? — дедім.

Суырылып Шынар шықты. Ол даудың неден басталғанын айтты. Көп дәлелдер келтіріп, өз позициясын қорғады. Біраз ізденген, диспут сұрағының бәріне жауап беріп шықты десе де болғандай. Жаман басталмаған сияқты. Балалар тосылып отырып қала ма деп ем, жоқ, шетінен сөйлей жөнелді. Шынардy жақтаушылар көбейіп кетті.

— Сол сәтте Шынарға өкпелесем де, — деді Мұрат, — артынан басылдым. Ол дұрыс істеген екен. Намысыма тырысып мен өзім шығардым. Ал Шынар ұрлық қағаз берсе, мен кейін мүлде иек сүйеп кетем ғой. Ғұмыр бойы есебімізді шығарып Шынар қасымызда жүре ме?..

Балалар көп жайды айтты. Маркс пен Энгельстің, Ленин мен Горькийдің, Әуезов пен Соболевтің, ерлі-зайыпты Кюрилердің өмірінен көптеген қызықты деректер келтірді. Достық жайлы мақал-мәтелдер де аз айтылған жоқ.

Сағатыма қарасам үш сағат отырыппыз. 10 класс оқушылары да шыдай алмай сөзге араласты. Айтыс класс шеңберінен шығып кетті. Көп отырғанымызға қарамастан, әлі тындай бергіміз келді. Кейбіреулер екі қайта сөйледі. Рахманкүл Бердібаевтың сөзі де өте әсерлі шықты.

— Балалар, бүгінгі әңгімелерің мені қатты толқытты. Бәріңнің сөзіңнен достық деген қасиетті ұғымды қастерлейтіндіктерің көрінді. Достық жайлы дауласқандарыңнан дос екендіктеріңді көрдім. Қай кезде, қай ұлы адамда болмасын, достықтың негізі — адалдық болған. Достық адалдықтан туады. Ал адалдық — ең кіршіксіз сезім. Ендеше, сол сезімге кір жуытпандар, адал болыңдар. Сынау, кемшілікті бетке айту да — адалдық...

Ол әдебиетшілер өмірінен достыққа байланысты көп мысалдар келтірді.

Осы бір әңгіменің сәл ғана кикілжің даудан басталып, үлкен арнаға сайғанына бәріміз де қуандық. Көпке дейін айтып жүрдік.

Класс жүрегіне тағы бір соқпақ жолды тапқандаймыз. Сол жол шөп басып жоғалып кетпесе екен. Ендігі ойымыздың да, арманымыздың да бірі сол.

Бір күні суық хабар алдық. Серіктің әкесі қайтыс болыпты. “Қысылың жатыр екен” деген желеумен өзін келген ағайынына қосып, ауылына жібердік. Не істеу керек, ойлануға тура келді. Бірақ толғанудан соң, бүкіл класс болып сол ауылға баруды жөн көрдім. Бұл қадам Серікке де ой салсын, класқа да ой салсын. Қазаның ауырлығын Серік те сезсін, класс та білсін. Директорға ойымды айтып, автобус сұрадым. Класты бір күнге сабақтан босатып алдым.

Ауылға келдік. Далада жүрген Серікті хабар жіберіп, үйге кіргіздім. Біздің көңіл айта келгеніміз сол ғой. Бір-бірлеп күшақтап, бүкіл класс көңіл білдірді. Бүкіл ауыл “бұл неткен мейірімді мектеп еді” деп риза болды. Қабір басына дейін барып, Серіктің қайғысын бөлістік. Бүкіл класс Серіктің әкесінің ұрпақ тәрбиесіне сіңірген еңбегі жайлы естіді.

— Ұрпағына өнегелі болуды ғана тілеген еді, — деді ауылдағы мектеп партия ұйымының секретары.

Бұл сөз біздің класқа да арналып айтылғандай болды. Балалар қайтарда үн қатпады. Бәрінің де жүрегі езіле түскендей. Бірге оқитын достарының басына түскен ауыр қайғы бұлардың да жанына батып келеді білем. Жас жүрек қашан да сезімтал, нәзік қой.

Әкесі өленнен кейін, Серік күрт өзгерді. Еркелікті, тентектікті, оқуға үстірт қарауды марқұм әкесі өзімен бірге ала кеткендей болды. Жатпай-тұрмай сабаққа ден қойды. Бүкіл кластың ауылына баруы басына түскен ауырлықтың салмағын жеңілдеткендей. Достарының білдірген көңілін артқан сенім деп қабылдаған бала пиғылын байқадық. Оның бүкіл жүріс-тұрысынан тез-ақ есейгендік, естілік білінді.

Класқа да бұл оқиға үлкен әсер еткен секілді. Ата-ана қадірін, олар артқан үміт қадірін әр бала өзінше түсінгендей.

* * *

Оқу жылын аяқтауға да тақадық. Төртінші тоқсанның қорытындысы шыға бастады. Бұл жылы екі мақсатқа жеткендейміз. Бірі — ығыр еткен сынаудан құтылды. Балалардың бойында класымызды біз де өнегелі ете алады екенбіз деген сенім пайда болды. Ұйымшылдық, класс намысы үшін күресу ниеті орнықты. Екіншіден — оқуға деген жаппай енжарлықтан, немқұрайдылықтан құтылды. Ұмтылу, қызығу, әр нәрсеге құмарту бой көрсетті. Қыңыр мінез, қисық қылықтар жойылды. Балалардың бір-біріне жасайтын теріс ықпалының орнын оңды ықпал ала бастады.

Енді 9 “А” класы болдық. Бір жылға есейдік, кәмелетке бір қадам тақадық. Оқу жылының басында шұрқырап көрістік. Өзгеріс сол, тәрбиеші Алдакең пенсияға кетті. Балалар кәдімгідей қоңқылдап қалды. Жаңа тәрбиеші жайлы әңгіме болғанда, Сераш Ермакович мынадай идея айтты:

— Біз бұл класқа тәрбиеші іздемейік. Қасыңызға бір мұғалімді алыңыз. Тәрбиешінің ставкасын сіздерге бөліп толейік. Менінше, класс қалыптасып қалыпты. Енді өзін-өзі басқару жағын қарастырыңыздар. “Тәрбиешісіз де дайындықты өткізе аласыңдар” деп сенім корсетейік.

-- Осы мәселені балалардың өздері де қойып жүр еді, — дедім мен.

— Ендеше, ойларымыз дөп келді, — деді Сераш Ермекович.

Тарих сабағында еліміздегі атақты қызылшашы Зағладаның бастамасы жайлы айтқаным бар. Әрқайсымыз ар алдында жауап берейік. Ең күшті бақылаушы адамның өз ары. Еліккіш бала көңілі қызық қой, осы әңгімеден соң Сейіт, Нұрзада, Шынар тәрбиешісіз өзімізді-өзіміз бақылап көрсек қайтеді, деп айтқаны рас болатын.

Сонымен, Аршақұл Пірәлиева екеуіміз 9 “А” класын қолға алдық. Сабақтан тыс кезде кезектесіп дайындық сағатында боламыз. Бес минут сол күні қандай баға алғандарын қарап шығамыз. Сосын келесі күннің сабағын әзірлейміз. Үшінші күнді балалардың өзіне бердік. Ол күні дайындық сағатына келмейміз. Дегенмен, алғашқы айларда сырттан бақылап жүрдік. Жок, тәрбиеші бардағыдай-ақ жақсы отыр. Аптасына екі рет өздерін-өздері басқаруға әбден дағдыланды., бара-бара ол күнге тіптен алаңсыз болдық.

Бірде мынандай оқиға болды. Сейіт 9 класқа жаңадан келіп қосылған болатын. Төрт пен беске оқиды. Класқа тез сіңісіп кетті. Сол Сейіт үшінші күні, яғни біз болмайтын күні, білдірмей қалаға шығып кеткісі келген. Үйге Гүлжан телефон соғып: “Сейіт қашып барады, аялдамада тұр” деді. Аялдама біздің үйдің қасында еді. “Ұрлығының” үстінен шықтым, Сейіт қатты ұялды, содан былай ол да тәртіпке түсті.

Тоғызыншы класта жыл басынан үшсіз оқу жөнінде ұран көтердік. Бүкіл жұмысымыз осыған бағытталды. Өткен жылдан қалыптасқан дәстүрлі шараларымыз — “Туған күн кештері”, “Ұлы адамдар өмірінен нені ұлағат тұтасың?” сағаттары жалғаса берді. Бұған биыл не қосу керек? “Дайындықты тәрбиешісіз өткізу — әрқайсымыз өз арымыздың алдында жауап берейік” деген ниетіміз де игі нышан секілді. Әзірге жақсы кетіп барады. “3” деген баға алмай оқуға мұның ықпалы зор болмақ. Өйткені “3” алмай оқу да ар алдында жауап беру ғой. Бұл да өзінді өзін қолға алуға шақырады. Кластың жалпы белсенділігін арттыруға ықпал ететін шара.

Сонымен бірге өткен жылдан бері мазалап жүрген тағы бір ой бар еді. Туған күн кештерінде кейбір ұлдар мен

қыздардың өнерден құр алақан емес екені байқалған-ды. Алтынбектің өзін тағы бір қырынан аңғардық. Футболдан басқа техникаға да үйірлеу екені байқалды. Жақсы үлгіріммен қатар балалардың осындай талап-талпыныстарын дамыта түсуге қалай күш салу керек?

Бұл бағыттағы қадамымыз да дұрыс басталды. Әншілер, күйшілермен бірге бишілер тобын құрдық. Мектеп көркемөнер үйірмесінің негізгі ұйытқысы біздің кластың балалары болып шықты. Бұл класс коллективіне мақтаныш сезімін туғызды. 7 ноябрь, Жаңа жыл, 1 Май мерекелері қарсаңында жақсы кештер ұйымдастыруға жеттік. Бұған Аршақұлдің көп ықпалы болды. Ол кісінің әдеби монтаждарды жасауға төселгендігін бұрын да байқаушы едім. Бұл жолы сол өнері көзге көріне түсті.

Естен кетпес үш кездесу өткіздік. Үшеуінде де оқушылар күшімен концерт қойылды.

Алғашқы кездесуге Айымкүл Меңжанованы шақырдық. Тоғызыншы мектеп-интернатта бірге істегенбіз. Ұдайы ізденіп жүретін педагог болатын. Осы саладан кандидаттық диссертация қорғап, кейін қыздар институтына оқытушылыққа ауысқан еді.

Бұл мұғалімдер күнінің қарсаңы еді. Мектеп клубы балаларға лық толы. Өзге кластардан да келгендер көп. Мұғалімдер түгел шақырылды. Айымкүлдің жақсы сөйлейтініне күмәнім жоқ-ты. Солай болып шықты да. Жұмсақ, сүйкімді даусымен жайлап бастады да, бірте-бірте аудиторияны өзіне баурап алды. Балалық шағы жайлы, соғыстың қиын кезінде бір үзім нан табу қандай қиын болғаны жайлы айтты. Оқудың, өмірдің, бүгінгі күннің қадірін білу жөнінде шерткен әңгімелері тура біздің ойымыздан шықты. Өзі оқытқан балалардың өмірінен мысалдар келтірді. Байқап, бақылап жүретін адамға мектеп өмірінде қызық факті көп қой. Оқушылар бойында жақсы да, әбес те мінез-құлықтар жөнінде ойын ортаға салды. Залды сан қайтара күлдірін те алды. Осында отырғандардың көбінің мінезін тап басып біліп тұр. Соның бәрін бір мақсатқа – мектепте жақсы оқу, жақсы тәрбие алып шығу мақсатына бағындыра айтты.

Өзінің өлең жазу, ән шығарумен қай кезден құмарта бастағаны, мұның бүгін педагогтік жұмыста қандай пайда беріп жүргені жайлы әңгімесі де өте әсерлі шықты. Бірнеше өлеңдерін оқыды. Балалар нағыз ұстазды корді. Ізденіп жүрсе, талмай еңбектенсе, оның қандай нәтижеге жеткізетінін аңғарды.

Шақырғанымызға рақметін айта, сөзін аяқтай бергенде:

— Балалар, Айымкүл апайларың — ұстаз, ғалым, ақын, композитор ғана емес, сонымен бірге әдемі ән орындаушы да. Өзінің бір-екі әнін орындауды сұрасақ қайтеді? — дедім.

Зал қол шапалақтап, Айымкүлдің ән айтуын қаладық. Қасында тұрған пианиноға отыра қалды да, ойнай жөнелді. Өзі тартып, өзі қосылып екі ән орындады. Үшінші әнді — “Соңғы қоңырау” атты әнін орындауды сұрадық.

Балалар бұл әннің авторы осы Айымкүл тәтелері екенін білмейді екен. Айымкүл әнді орындап болған соң, көзіне жас алды. Бұл сәт жұрттың бәрін толқытты. Дереву ол өзін-өзі қолға ала қойды да:

— Ал, балалар, ертең ұстаздар күні ғой. Сол тойға бәріміздің шашқан шашуымыз болсын, осы әнді қосылып айтсақ қайтеді? — деді ғалым ұстаз.

Дирижер болып тұра қалды да, бүкіл залды әнге көтерді. Одан кейін балалардың жасаған әдеби монтажына дән риза болды. Оның ішінде Аршакүлдің бастауымен ұстаздарға арнап мектеп “ақындары” жазған жолдар да бар еді. Айымкүлге арналған шумақтар да сәтті шығып, өз қызметін атқарды.

Кеш, шынында да, естен кетпестей кеш болды. Ұстаз еңбегіне, ұстаз қадіріне балалардың назарын бір аударып тастағандай. Әке-шешесі ұдайы қасында болған соң, бала атаулы олардың өз өміріндегі орнын, қадірін бағалай білмейді. Мүғалім де сол сияқты. Балалармен ұдайы бірге болады, оқытады, тәрбиелейді, ыстығына күйеді, суығына тоңады. Оқушылар ұғымында солай бола беруге тиіс. Осы үйреншікті өмір салтының өзіндегі ұлылықты бір сәт жас ұрпаққа ұқтыра білудің жолын тауып тұру керек те сияқты.

Екінші кездесуге Рейхстагқа алғаш ту тіккен Ұлы Отан соғысының ардагері Рахымжан Қошқарбаевты шақырдық. Бұл кездесуге зор дайындық жұмысын жүргіздік. Оған бүкіл класс қатысты. Рахымжан жайлы жазылған баспасөз материалдарының тізімі жасалды. Олардың саны 200-ден асып кетті. Қонақтардың қысқаша өмірбаянын айтып таныстыруды Сейітке тапсырдық. Кешті мектеп директоры ашатын болды. Құрметті пионер қатарына қабылдаумен шұғылдануды, стенд жасауды бір топ балаға тапсырдық. Отан соғысы кезінде кең тараған әндерді магнитофонға жаздырдық. Ол әндер кездесу болатын күні бүкіл мектеп ауласында шырқалуы керек. Бұл жағын Алтынбек басқарды. Мұрат кездесуді суретке түсірмекші. Бір топ оқушы “Ер есімі ел есінде” деген әдеби монтажбен шұғылдануда. Әскери костюм жасауды тағы біреулері қолға алды. Көрнекті совет жазушысы Борис Горбатовтың мына пікірін сахна төріне ірі етіп жазып қойдық: “Біздің армия жауынгерлерін қыранмен, бүркітпен теңеуді

қоятын уақыт жетті. Қазақ жігіті Қоршқарбаевпен қандай бүркіт теңесе алады, ол менің көз алдымда рейхстагқа ту тікті. Мұндай батырларды көрсету үшін өзгеше поэтикалық өлшем, өзгеше образ, өзгеше поэзия — социалистік реализм поэзиясы керек”.

Оның қасында ақын Қабдікәрім Ыдырысовтың поэмасынан екі шумақ үзінді тұрды. Осының бәрін балалардың өздері жасады. Тапсырмасыз біреуі жоқ. Шеге қағу керек болса да тапсырма алды.

Рахаң мектеп ауласына енгенде, “Священная война” тұла бойды тітіркентіп орындалып тұрды. Рахаңмен күні бұрын кездесіп, кластың тарихын айтқам. Бұл кездесуде алға қойған мақсатымыздан хабардар кеткем. Мейілінше елгезек, әңгімешіл адам. Күлдіріп, көңілдендіріп айтқанды сүйеді. Балалар үшін де ол жаман емес. Бірақ бұл жолғы әңгіме аса салмақты, мейілінше ойлы шықты.

— Мен кездесулерге көп барам, — деді Рахаң. — Қай кездесуге барсам да мені кинайтын бір жай бар. Ол — майдандас достарды еске алу. Бүгінгі тірі жүруіміз, шалықтап, шалқып күлуіміз солардың арқасы. Қазіргі бақытты өмір үшін, ең алдымен, соларға қарыздармыз. Сендердің бүгінгі бүкіл құрметтеріңізді соларға көрсетілген құрмет деп білемін.

Мен 1945 жылғы 30 апрельде үш жүз алпыс рет өліп, үш жүз алпыс рет тірілген адаммын. Біз ту тігуге шыққан “Гиммлер үйі” мен рейхстагтың арасы не бары 360 метр ғана екен. Ол кезде біз оны білген жоқпыз. Сол 360 метр жерді жер бауырлап жеті сағат жүріппіз. Қасымда Григорий Булатов деген 17 жасар орыс жігіті болды. Менің өзім ол кезде не бары 21-де едім. Жауып тұрған октың астында әр қадам біз үшін өлім еді. 360 рет өліп, 360 рет тірілдім деп тұрғаным сол. Мен үшін күні бүгінге дейін сол 360 метрден қашық жол болмайтын сияқты. Германияның өзіне соғыс біткеннен кейін екі рет барып қайттым. Арысы, берісі он мың километрдей жер жүрдік. Сонда да маған сонау 360 метрден қашық жол болған жоқ. Өйткені ол өмір мен өлімнің арасындағы жол еді. Біз өмір сүреміз дедік, ажал сені қыршыныңнан қиямын деді. Әрбір оқ, әрбір снаряд солай деп зулады. Әрбір минут құлағымызға “олдің, олдің” деп сыбырлады.

Сол азапты не үшін кештік? Мына отырған сендер үшін. Сендер оқысын, сендер жетсін, сендер киінсін, сендер тойынсын дедік. Жастығымызды мына отырған сендер үшін құрбан еттік. Отан соғысына қатысушылардың ең жасы — менің қатарым. Мен де алпысқа тақап қалдым. Қырық-елу жасында соғыс көргендер қазір сексенге, тоқсанға келді. Бірақ

бұл жасқа жетушілер майдангерлердің ішінде жоқтың қасы. Олардың тірі қалғандарының өзі ерте өліп жатыр. Өйткені сұрапыл соғыстың ішінде олар 10-20 жылдық денсаулықтан айырылды. Мен өз басым соғыс жарасы бітті деп есептемеймін. Ол қазір біреудің жүрегінде, біреудің бауырының, біреудің бүйрегінің, біреудің көзінің, өкпесінің ауруы болып кездесуде. Елуге жетпей менің де жүрегім ауырды. Сонау 1945 жылы тек 30 апрель күні ғана жанмыз жеті сағат бойы әр секунд сайын сығылып, әр минут сайын алқымға тағылса жүрек ауырмағанда не істейді? Есептеп көріңдерші, жеті сағата қанша минут, қанша секунд бар екен. 25.800 рет ажал менің жүрегіме өз бізін сұққылаған екен. Соның зардабы қазір шықпағанда қайтеді?

Не үшін мен мұны сендерге айтып тұрмын? Бір ғана мен бе сондай болған? Ата-ағаларыңның, отандастарыңның аса зор құрбандығының, ерлігінің, елдігінің арқасында келген бүгінгі өмірді бағаласын деп айтып тұрмын. Күнде ертемен тұрғанда, мен үйдегі қаза тапқан майдандас достарымның суретіне қараймын. Мен үшін пір де, пайғамбар да, құдай да солар. Мен соларға табынамын. Жаудыраған жас күйінде көз алдымда тұрады да қояды. Өлгендер қартаймайды деген рас екен. Әсіресе, майданда қаза тапқандар қартаймайды. Біздің жүрегімізде қырынын күйінде қалды олар. Соғыс болмаса олардың арасынан небір ғұлама ғалым, талантты ақын, өнер қайраткері шықпас па еді! Олар өз армандарына жетпегенмен, өзгенің арманын, мына сендердің армандарыңды қамтамасыз етін кетті. Оларды өлді деуге қимайтынымыз да сондықтан.

Мен, әдетте, мектептерге кездесуге барарда, сол шақырған класстың қалай үлгіретінін сұраймын. Жақсы оқитын класқа қуана барам. Өйткені олар өлген ағаларының қадірін, солар өсиет еткен өмірдің қадірін біледі деп түсінем. Сол өмірді қызықты ете түсу үшін, жақсы оқиды деп білем. Ал үлгерімі төмен класқа барғым келмейді. Неге барам оған? Оларға айтқан сөз зая емес пе?

— Орынша, айналайын келінжан, класыңның үлгерімі қалай еді өзі? Мен босқа сөйлеп тұрған жоқпын ба? — деді Рахаң.

— Балалардың өзі айтсын, Раха! Былтыр мәз болмадық. Биыл үшсіз оқу үшін күресудеміз. Бірінші жарты жылдықты жақсы аяқтадық. Линейкаларда мақталып жүрміз, — дедім мен.

— Әп бәсе! Әйтпесе қазір бұрыла сап кетіп қала жаздадым ғой! — Рахаң балаларды ду күлдірді. — Біздер сонау сұрапыл күндерде туған жерді бір көріп өлуді армандадық. Туған жер, Отаннан қасиетті ештеңе жоқ. Егер ол риза болсын

десеңдер, жақсы оқындар. Сінірген еңбегі, жасаған қамқорлығы зая кетпесін. Көріп отырмын, бәрі тамаша. Сендер үшін бәрі жасалған. Мынандай сәнді мектеп, сәнді қала. Құрақ ұшып мұғалім, тәрбиешілерің жүр. Ата-аналарың сендер үшін алаңсыз. Үкімет тәрбиесінің ең өнегелі тәрбие екенін жақсы біледі. Сендерден талап ететін бір-ақ нәрсе. Ол — жақсы оқу.

Бұл сөздер Рахымжанның аузынан шыққаннан соң да, айрықша әсер етіп отыр. Бастауын біздің класс бастаса да, кешіміз бүкіл мектептік кешке айналып кетті. Әлгіндей ұлағатты сөздерді барлық класс оқушылары естіді. Енді кезек әдеби-монтажшыларға тиді. Қонағымызбен бірге залда отырмыз. Сахна ашылысымен, қою түтін арасынан рейхстаг көрінді. Екі жауынгер — бірі офицер, бірі солдат жер бауырлап жылжып барады. Радиотораптан Рахымжан жөнінде жазылған “Кернеген кек” атты деректі повестің дәл ту тігер сәттегі тебіреністегі жері оқылып тұр. Рахымжан рөлінде Сейіт, Григорий — Айтқазы. Жаңа ғана әсерлі әңгімесін тыңдаған ағаларының сахнадағы бейнесін бермек оздерінше. Сатыр-сұтыр оқ жауғандай, снаряд жарылғандай болады. Ол дыбысты шығарып тұрған да оқушылардың өздері. Повестен тағы да үзінді, тағы да жер бауырлап жылжу. Әлден уақытта ту да тігілді, сахнаның екі жағынан “уралаған” солдаттар қаптап кетті. Кішкене ғана көрініс, бірақ откен күндегі ерліктің елесі.

Рахымжан көзіне жас алды, сахнаға жүгіре шығып Сейіттің бетінен сүйді. Екі Рахымжан қатар тұр. Зал ұзақ қол соқты.

— Сендер ондай күнді көрмей-ақ қойындар. Бүгінгі бақытты өмірлерінді кір шалмасын, — деді Рахат дауыстап. Мойнында құрметті пионердің галустігі, оқушылардың қалың ортасында қалды, әдейі осы кешке сатып әкелген кітаптарына балалар батыр ағаларының қолтаңбасын қойдырып жатыр. Кезекте тұрғандар қаншама...

Қысқасы, бұл кездесу класты тағы бір көтеріп тастады. Батыр ағаларының ұлағатты сөздері оқушылар көкейінде сақталатындай болды. Әсіресе, үлгірімі төмен кластарға барғым келмейді дегені ерекше ой салғандай. Мектеп үшін, класс үшін үлкен игілікті іс жасалды, деп түйдік ішімізден.

Үшінші кездесуде Гагарин атындағы тігін фирмасының Ленин орденді озат тігіншісі, КПСС XXIV съезінің делегаты, Нәзікен Меркееваны шақырдық. Бұл съезд өтісімен, көп кешікпей болған оқиға еді. Кешіміз “Еңбек құрметке, даңққа бөлейді” деген тақырыпқа арналды. Тағы да күні бұрын дайындық, класс тағы да түгел жұмылды. XXIV съездің мәні

жайлы материалдар жиналды. Балалардың бір тобы мынадай деректерді көрнекі етіп жазып үлгерді:

“Партияның XXIV съезі 1971ж жылғы 30 мартта ашылды. Съезге 14 миллион коммунистің атынан 4963 де делегат қатысты. Қазақстаннан 212 делегат қатысты. Соның бірі – Нәзікен Меркеева”.

Енді бір жерге “Еңбек адамда ынта, жігер, іскерлік, мінез қайсарлығы сияқты қасиеттерді қалыптастырады”, “Еңбеккер қол ерінбейді. Шеберлік – шегі жоқ байлық” деп жазылды.

Нәзікеннің өмірі жайлы біраз материалдар жиналды. Оның ішінде ақын Әнуарбек Дүйсенбиевтің жазған өлеңі, Нәзікеннің суреті жарияланған ГДР-дің журналдары, Кремльдің Съездер Сарайында түскен суреттері бар. Өзіміздің мектеп “ақындары да” қарап қалмады.

Көптен күткен кездесу басталды. Меркееваның өмірімен залды өзім таныстырдым. Сосын Нәзікенге сөз бердік. Ол өзінің мамандықты қалай таңдағаны, адал еңбектің елеусіз қалмайтыны, тігінші өнері жайлы өте әсерлі айтты. Әсіресе, XXIV съездің жұмысы, оған қатысқанын ғұмырында ұмытпайтыны туралы, мұндай бақытқа біздің елде ғана ие болуға болатынын тебірене баяндады. Ерекше есте қалған жай, ол Ленинрадта жүрген баласынын хатын оқыды.

“Қадірлі анашым! Барған сайын өзіңе деген сағынышым күшейіп барады. Кейде тіпті жылағым да келеді. Сен жақсы оқы, адам бол, мен жалғызбын ғой, сенен басқа кімім бар дегенінде, соған көп мән бермеуші едім, кейде тіпті ренжитінмін. Әскер мені есейтіп жіберді. Бала деген анасының қасында қашанда жас емес пе. Енді барсам, сенің сөзіңді екі етпеспін-ау деп ойлаймын. Мектепті де сағындым. Білген адамға ол да мейірлі бір ана ғой. Алматыдан алдыратын газеттерде сен жөнінде жиі жазып жүр. Төбем көкке жеткендей болам. Сенен туғаныма қуанам. Әнеукүні келіп кеткенің қандай жақсы болды. Бірақ сағынышымды ұлғайтып кеттің. Тез-тез хат жаз”.

Нәзікен өзі де жылап алды.

– Есейген сайын бала жас кезіндегі кемшілігін коргіш болады. Сол кемшілікті жібермеуге тырысу керек. Ананың ақ тілеуі – бала.

Бұл кездесу де көңілдегідей болып шықты. Балалар “XXIV съезд делегаты Меркеева Нәзікенмен кездесу кеші” атты альбом жасады. Сол альбомға өз пікірлерін жазуды тапсырдық. Ондағы ойымыз осы әрекетіміздің ықпалын байқау. Міне, бір-екі пікір:

“Нәзікен Меркеевамен кездесу маған үлкен әсер етті. Ия, өмірде еңбегі жанған адамның еңсесі көтеріңкі болады екен. Ол кісінің қарапайымдылығы сондай, өзіне баурап алды. Тіпті ол кісімен кездесу бізді бірталай күштарлыққа баулығандай болды. Еңбек адамды білімді, абзал жан етеді деген халық сөзі бекер емес екен.

Хамитова М.”

“Нәзікен апаймен кездесу маған үлкен әсер етті. Ол кісінің сөзін мен қалт жібермей тыңдадым. Қарапайым, кішіпейіл адамның осынша даңққа бөленгеніне сүйсіндім. Қандай ашық-жарқын, мінезі қандай кең деген ойға қалдым. Тартынбай ән айтып, бәрімізді серпілтті. Шынын айтсам, ол барлық оқушыларға ой салып кеткен сияқты.

Ахметова Ж.”

Әне-міне дегенше, оқу жылы да аяқталуға тақап қалды. Балалар тоғызыншы класты да бітіргелі тұр. Өткен екі жылға көз жіберем. Әсіресе, биылғы жыл, жемісті де қуанарлық. Екінші тоқсаннан бастап мақтаулы кластардың қатарына қосылдық. Енді “тоғызыншы кластан үлгі алыңдар” деген сөздер жиі естіле бастады. Балалар бүтіндей өзгерді. Қиын класым қимас класқа айналып барады. Бір кезде зәремді алған енжарлық, немқұрайдылық жоқ. Жаппай белсенділік туды, бөлекше бір қуат біткендей балалардың еңсесі жоғары. Тапсырған нәрсені тапжылтпай орындайды. Басында өте қашық көрінген арман орындалғандай. Класты алға сүйреп, айналасына айтарлықтай ықпал ете алатын ұйытқы пайда болды. Олар – Алтынбек, Нұрлан, Сейіт, Айтқазы, Нұрзада, Ғалия, Шынар, Бақыт, Сара, Гүлжан, Мұрат, Серік. Бұларға “талантты бала”, “жүрегінің оты бар”, “арманшыл, көпшіл”, “кештің жақсы өткені осының арқысы”, “әнді жақсы салады”, “құмарлық туды” деген мінездемелер пайда болды. Алтынбек радиоторабынын жұмысын өзі басқарады, бұзылған телевизор атаулыны сол жөндейтін болды. Дайындық сағатын оқушылардың өзіне тапсыруымыз өзін-өзі ақтады. Кездесулер, кештер әзірге оқушыларды жалықтырған жоқ. Оқуға ғана емес, жалпы өмірге деген күштарлықты оята түскендейміз. Көңілің өрбіп, нәтижесі көрінгендей. Оның балалар бойынан, біреуінен емес, бүкіл кластан көрінгені қиялыңды тербеп, ойынды ұштай түседі. Тағы да ілгері қадам жасағың келеді.

Иә, алдағы жыл бәрінен де жауапты. 10 класс. Тыным көрмей, тырнақтап жиған абыройды ақыр аяғына дейін сақтай аламыз ба? Бұл жылдың жүгін еркін көтерсе, одан кейінгі өмір кезеңдеріне үлкен жеңілдік болар еді-ау. Бұл кластың

тарихынан бейхабар жаңадан келген кейбір жас мұғалімдер “класс ұйымшыл, класс белсенді” деп тамсанады. Тіл-көзден аулақ деймін ішімнен. Аршақұл (кейіннен оны Сабыр деген мұғалім ауыстырды) екеуіміз ауық-ауық сырласып, келер жылдың қамын ойлаймыз. Балалар бізге, біз оларға қаты бауыр басып кеттік. Қоштасар сәтті есімізге алғанда, көңіліміз кәдімгідей бұзылып кетеді.

Ендігі бір мақсат қалған уақыт ішінде мамандық таңдауға дұрыс бағдар беру. Бала қиялы ұшқыр. Ол өз мүмкіндігіне, қабілетіне қарамай құлашты алысқа сермейтін болады. Сөйтіп барып қиналып қалады, тауы шағылады. Мұның ақыры кейде тым өкінішпен бітеді. “Мектепті бітірдің, бізден кеттің” емес қой біздің мақсат. Ертеңгі күні де еңсесі жоғары жүрсе, сен үшін ол үлкен қуаныш. Осы ойлар әлденені іздеттіріп, әлденені ескер дегендей.

Жаңа оқу жылы басталысымен, Сабыр екеуіміз бір зерттеу ісін қолға алдық. Балаларға бірнеше сұрағы бар анкета тараттық. Міне, ол сұрақтар:

1. Кім болғың келеді, қандай мамандықты таңдайсың?
2. Өзің сүйген мамандықтағы қандай атақты адамдарды білесің?
3. Бұл мамандықты таңдауға басты себепкер болған не?
4. Жоғарғы оқу орнына түсуге өз күшіңе өзің сенесің бе?
5. Туған ауылыңның саған артқан басты аманатын не деп білесің?
6. Болашақ мамандығың жайлы кіммен ақылдастың.

Бұл сұрақтарға жауап беруге бір жарым ай уақыт белгіледік. Балаларға әбден ойлануды тапсырдық. Мұндағы мақсатымыз олардың кім боларын біліп қана қою емес, оқу жылының басынан 10 класта оқудың жауапты екені жайлы ой да салу.

Сабақ үстінде болашақ жайлы дұрыстап ойлауды тәптіштеп айттық. Әрине, ертеңгі күннің тап осы анкетада айтылғандай болып шықпауы мүмкін. Дегенмен, “ойланып істелген іс опық жегізбейді”, балалардың өмір қадамын дұрыс бастауына септігін тигізсе, ол да жақсы. Осы тұста бір кездесудің де реті келін қалды. Оны ұйымдастырған 10 “Б” класының класс жетекшісі Күләйша Әбуова еді.

Кездесу КПСС XXIV съезінің делегаты және осы съезде КПСС Орталық Тексеру комиссиясының мүшесі болып сайланған Кеген ауданындағы атақты шопан, Социалистік Еңбек Ері Жолсейіт Молдасановпен болды. Ол кісінің бір баласы сол 10 класта, ал екінші баласы 8 класта оқитын. Күләйша 8 класқа бір шығарма жаздырғанда, әлгі баланың жазғанын бәрімізге көрсеткені бар-ды. Оны қозы жайлы,

қошақан жайлы новелла десе де болғандай. Туғаннан бастап қозының сүйкімді болатынын, жемді, шөпті қалай жейтінін, бұйра жүнін, жазда жайлауда қалай ойнақ салатынын аса бір ыстық ықыласпен жазған еді. Яғни, бала жас күнінен көзі қанық, көңілі сүйген дүниені жазған. Одан малға, малшыға барған сайын қошақандармен қалай ойнақ салатынын аса бір ыстық ықыласпен жазған еді. Яғни, бала жас күнінен көзі қанық, көңілі сүйген дүниені жазған. Одан малға, малшы мамандығына деген құмарлық аңғарылған. Каникулға барған сайын қошақандармен қалай сағынып көрісетіні айтылған. Баланың малды мұнша жақсы көруіне таң қалғанбыз, бұған әкенің қосқан үлесі аз емес шығар деп ойлағанбыз. Олай болса, Молдасановпен кездесу ұйымдастыру керек. Бізде де көптеген оқушылар малшылардың балалары. Атақты шопанның айтқан әңгімесі, мүмкін олардың да әжетіне жарар.

Молдасановпен кездесу де жақсы кездесулердің бірі болды. Атақты шопан әңгімені алыстан қозғап, қызықты бастады, Съезден алған әсерлерін, күнде қой бағып жүргенде, сол әсерлердің қалай жігер беретінін, қанат бітіретінін әдемі айтты. Өзі де әңгімешіл адам екен. Оның үстіне, ой-өрісі ауқымды, биік. Мұғалімдер де, балалар да бұл кісінің Орталық Тексеру комиссиясының құрамына бекер енбегенін ұқты (КПСС XXV съезінде де Ж.Молдасанов сол құрамға қайта сайланды). Қой шаруашылығының көкейтесті проблемалары жөнінде де өз ойларын ортаға салды. Бұл ойларын облыстық, аудандық жиындарда да айтып жүргенін айтты.

— Қойшы болудан қорықпаңдар, қарақтарым. Қазіргі қойшы баяғы қойшы емес. Рас, өткен заманда адамның ең қоры қойшы деп есептелінетін. Сол қойшы еңбегінен байып отырса да, шонжарлар оны кісі орнына санамайтын. Бұл әділетсіздіктің барып тұрған өзі еді, оның төркінін сол кездегі қоғамдық құрылыстан іздеу керек. Ал бүгінгі шопан ең қадірлілердің қатарына жатады. Өз республикамызда шыққан Социалистік Еңбек Ерлері деген екі томдық кітап бар. Солардың ішінде шопандар арасынан шыққан ерлер көп. Жаңағы сөзімнің дәлелі бұл.

Мына менің өз басымды алыңдар. Партия съезінде қайраткерлермен, космонавтармен, ғалымдармен қатар отырдым. Орталық Тексеру комиссиясының құрамына ендім. Қайда барсам да сыйлайды. Газетте, радиода мақтап жатады. Қадам бассам құрмет, қадам бассам аялы алақан. Кімнен кеммін сонда!

Табыс дегенің, шүкірлік, жетеді. Әдемі үй салып алдым. Жаз болса — киіз үй. Қаладағылар дача деп жүр ғой. Киіз

үй дачадан кем емес. Жеке меншік “Волгам” бар. Өзім жүргізем, балаларым жүргізеді. Оқуын жақсы бітірсе, анау орталарында отырған қара домалаққа да машина сатып алып беруге дәулетім жетеді.

Балалар ду күлді. Бәрі Молдасановтың баласына қарады. Ол қызарақтап біресе әкесіне, біресе құрбыларына қарады.

— Міне, балалар, осындай қойшыны кім деуге болады? Ауылда ең ауқатты тұратын шопандар десем, қате емес. Бірақ біз кісі еңбегін қанамаймыз, біз осы халге өз еңбегімізбен жеттік. Отанға сіңірген еңбек бізді дәрежеге жеткізіп, даңққа бөлеуде. Не ішеміз, не киеміз демейміз. Оу, айналайындар-ау, осындай жағдайда қайтып қана нашар еңбек етесің. Ол, ұят емес пе!

Қазір комплекс деген шықты. Бір жерде он мың, жиырма мың қой бағылады, қора-жайлары, тұрғын үйлері — бәрі сай. Жұмыстың бәрі техниканың мойнына артылған. Қазір құр таяқ ұстаған шопан бола бермейді. Білім керек, білім. Комплекс дегеніңіз былайша айтқанда, қой заводы. Біздер өз арамызда қалжыңдап “Шопан қала” дейміз. Барған сайын ол жастарды магнитше тартып барады. Телевизор сонда, монша сонда, кітапхана сонда. Екінің бірі механизатор. Бұл — заманымыздың жақсы нышаны, балалар. Еліңе де, өзіңе де, әке-шешеніңе де ертерек пайдаң тисін десең, өмір жолын еңбектен баста.

Мына бір ойымды ортаға салайын. Өмірден көріп жүрген соң айтам. Оқығанды, жоғары білімді болғанды кім жек көреді. Бірақ елдің бәріне институт жете ме? Оқуға түсем деп кейбіреулер бір жыл “құлайды”, екі жыл “құлайды”. Ауылдағы осылай жүрген бір балаға “қарағым-ау, Алматыға барып “құлай бергенше, ауылда жұмысқа тұрып, бір “түрегелмейсің бе” дедім”.

— Айтайын деп тұрғаным, оның “құлай” бергені емес, сөйтіп жүргенде, тіпті оқуға түскеннің өзінде ондайлар отызға таяп қалады. Бір-екі жыл құладың, екі жыл әскерде болдың, сосын институтқа түстің — соның өзінде 8-9 жыл кетті емес пе. Отыз емей немене. Сонда адамның ең қайратты кезі — жиырма мен отыздың арасында, Отанға берерінді нағыз берер шақта, сен әлі өмір жолын бастай алмай жүрсің. Оның үстіне, оқу бітіргенше балалар өзін әлі жаспыз деп есептейді. Отызға жеткенше жас болсаң, оның ар жағында оп-онай қартайып қалмайсың ба?

Балалар тағы ду күлді.

— Күлген де жақсы-ау. Бірақ, менің ойымша, бұл — қатты ойланатын жай. Оқуға мен қарсы емеспін. Заман — білімдінікі. Бірақ ең қайратты шақты, барлық жасалған

қамқорлыққа қайтарым берер шақты бекер өткізіп алмау керек. Еңбектен өмір жолын бастағанның ұтылғанын көрмедім. Бір ғажабы, олар ерте есейеді. Ақыл ерте кіреді. Еңбек дегеннің күдіреті сондай. Қайсысы дұрыс? Оқу, оқу деп отызға дейін жүрген дұрыс па, сол екі ортада еңбекке қызу араласып, әрі оқуды да қолға алып, ерте есейген дұрыс па? Әрине, өз күштеріңе сенімділерің оқуға барыңдар. XI класты бітірісімен институтқа түскендер 22-23 жасында диплом алады екен. Бұл да жақсы. Мен әлгі не оқуға түспей, не еңбекке араласпай уақыт өлтіретіндер жайлы айтып тұрмын.

Шопан ағаның ағынан жарылып айтқан әңгімесі бәрімізге үлкен ой салды. Біздің мынау анкетамызға жауап берердің алдында бұл кездесу сондай жақсы болды. Өмірлік мәнді мәселені, тіпті үлкен проблеманы қалай-қалай әдемі толғады.

Мен өз басым қоғамтану пәнінен қоғам және адам жайлы өткенде кейін осы әңгімені көп пайдаландым. Орталық телевизияда, республикалық хабардан қарапайым мамандық адамдарының сөздерін жиі береді. Ой кеңдігі, сөз жатықтығы жағынан олар бірінен бірі өтеді. Егер аты-жөнін, жұмысын жазбаса, басшы партия, совет қызметіндегі адам екен немесе ірі маман екен деп қаласың. Шахтер, жұмысшы, механизатор, шопан жөніндегі біздің бір кездегі түсінігімізге өмірдің өзі қазір осындай үлкен түзету енгізді. Соның айқын дәлелі — жаңағы Молдасановтың әңгімесі.

Өмірдегі осы үлкен өзгерісті — жаңа адамның қалыптасуын балаларға сабақ барысында жеткізе алып жүрміз бе? Өмірдегі ықпалды көрнекті құрал солар емес пе. Қоғамтану пәнінің мұғалімі ретінде бұл кездесу мені де осындай ойларға қалдырды. Өмірден алшақ емеспіз бе, мектеп те — өмір, бірақ сол өмірге үлкен өмірдің ғажайып тынысын, ықпалын әкелуге дайындығымыз жете ме, осыған ұмтыламыз ба, бір жақты, жалаң уағызға салынып жүрген жоқпыз ба?! Үлкен өмір деп анау Мерекеевалар, Молдасановтар жүрген ортаны айтам, халықшаруашылығының алуан саладағы қайнаған қызығын айтам. Мұғалім пәннің маманы емес, өмірдің маманы, өмірдің тамыршысы болуы керек қой. Өйткені бала өмір сүруді біздің алдымыздан бастайды емес пе.

...Анкета сұрақтарына берілген жауаптар күткенімізден асып түсті. Оны оқып шығудың өзі Сабыр екеуімізге үлкен бір зерттеудей болды. Шынын айтсақ, баланың 18-і институтқа оқуға түскісі келген. Қалғандары түгел ауылға барамыз, жұмыс істейміз депті. “Қандай мамандықты таңдайсың?” деген сұраққа түскен жауаптарды топтағанда, 23 мамандық болып шықты: оларға қызығудың себебін әр түрлі жазған. Бірі оқыған кітаптарының, бірі көрген

адамдарының әсерін айтқан. Бірі ата-анам сондай кеңес берді деген.

Өзімізге ашқан үлкен бір жаңалығымыз балалар біраз кітаптарды оқып үлгеріпті. Мерзімдік баспасөзді ұдайы қарап отыратындары да байқалды. Газет, журналдардан көптеген мысалдар келтірген. Бұған қатты қуандық. Республиканың талай атақты еңбек адамдарының атын, шынын айтсақ, сол анкетадан оқыдық. Атақты ауылдастарын мақтанышпен жазады. Ұстаз болғысы келетіндер де бар.

Алтынбек механизатор боламын депті. Ауылда жақсы механизаторлар өте көп, олардың көктемдегі, күздегі дүбірлі еңбегіне қызығатынын айтқан. “Оқып келгендердің өзі техника тілін солардан үйренуде, ақшаны да ең көп табатын механизаторлар” деген жерін оқығанда, Сабыр екеуіміз күліп жібердік.

Гүлжан сауда қызметіне барғысы келетінін жазыпты. “Сауда жөнінде жұрт нашар пікір айтады. Олар жегіш, алдағыш дейді. Міне осы пікіріді өзгерткім келеді”.

Он оқушы малға баратындықтарын жазған. Кейбіреулері қартайған әке-шешесіне жәрдемдеспекші. Біреулері жақсы зоотехник ағаларының ақылын арқа тұтқан. Бес бала Молдасановтың әңгімесі оздерін ерекше тебіrentкенін жазыпты.

Байсақалова Женья: *“Өздеріңіз білесіздер, менің мамам көп ауырды. Үйге барған сайын ылғи ренжіп келетінмін. Адамның денсаулығынан ештеңе артық емес екен. Дәрігер болып, адамдарға қуаныш әкелсем, оларды ажалдан арашаласам деймін”.*

Нұрпаева Вика: *“Институтқа түсе алатыныма онша сенбеймін. Тігіншілікке қызығам. Адамды сымбатты, сұлу ететін сәнді киімдер тіккім келеді. Модалар журналын ылғи қарап жүрем. Қыздар үшін бұл- таптырмас өнер ғой”.*

Анкета сұрақтары болашақ жайлы ойларын білдіріп қана қоймай, сонымен бірге балаларды жақсы оқуға біржола жұмылдырғандай болды. Оқуға, ХІ класты қалайда жақсы бітіруге деген жауапкершілік нышаны айқын бой көрсетті.

Бір топ бала математикадан, физикадан үздік алға шықты. Олар-Айтқазы Қиқымов, Досым Кенжалиев. Сара Сапарова, Шырын Мадиярова, Серік Жұмағұлов, Сейіт Найманов, Бабанқожа Қалықұлов, Ыбырайым Ахметов. Бұл тұста Сабырдың ықпалы аз болмады білем. Институтты бітіргеніне көп болмаған жас мұғалім өз пәніне жетік. Есіл-дерті балаларды қайтсе жақсы оқыту. Бұл пәннен беретін екінші мұғалімнің де тәжірибесі мол. Мектебіміздегі Еңбек Қызыл

Ту орденді ұстаз-Сара Масина. Физика лабораториясынан жаңағы аталған оқушыларды жиі көретін болдық. Сабырдың балалар арасынан лаборант тағайындауы да өзін-өзі ақтады. Физика кабинетінің лаборанты — Шырын Мадиярова, химия кабинетінің лаборанты — Сара Сапарова. Лаборатория жұмыстарының өзі-ақ оларды көп нәрсеге үйретті.

Әсіресе көзге түскен — Досым. Оның физика жөнінде қосымша көп әдебиеттерді оқып жүргенін аңғардық. “Білім және еңбек” журналының физикаға байланысты шыққан материалдарын жатқа біледі. Бір класс сағатында осындай зеректігі аңғарылды. Балалар өз достарының бұл қасиетіне қатты қызықты. Мектептегі радио, телевизорды дұрыстайтын, жөндейтін — сол. Сабыр бірде оның ескірген телевизорды сұрап алып, оның ішіндегісін актарып жондегенін айтты. Басқа пәндерді мұғалімдерден үялғанымнан оқимын депті. Қалай болғанда да осы сияқты құмарлықты дамыта беру керек болды. Өзі ұдайы күліп қана жүретін сүйкімді ғана бала. Анда-санда айтқаныңа көнбейтін қисықтығы да бар.

Бабанқожа Қалықұловтың біздің мектепке келуінің өзі бір тарих. Ташкент маңынан қазақ ауданынан Алматыға математика мектебіне алынады. 8,9 класты жақсы бітіреді. 10 класта жылдың басында тентектік жасап, оқудан шығып калады. Содан ауылына кетуге намыстанып, вокзалда, студент ауылдастарының қасында қонып жүріп, 12 мектепте оқиды. Содан бір күні барлық шынын айтып, жылап біздің мектепке келінті. Біз оның тентек болдым дегенінен қорықпадық, өйткені оқуды тастағысы келмей, ауылына кетпей вокзалда түнеп жүріп оқығанынан, жылап бізге келгенінен “тентек болса да, есті тентек шығар” деген түйін жасадық. Балалықпен болған өткендегісін кешірейік дедік. Директордың нұсқауы да солай болды. Дегенмен, алғашқы кезде қатаң бақылауға алдық.

Кластың ұйымшылдығы, оқуға деген құмарлығы, қоғамдық жұмыстағы белсенділігі Бабанқожаны да бірден баурап әкетті. Озат оқушылардың қатарына қосылып, математиктер шоғырының тобын көбейтті. Бір кезде бақылау жұмысы болғанда, бір Шынардың аузына қарайтын кластың бұл күнде мұншама математиктер беруі көңілге үлкен медеу. Шынардың өзі бұл пән бойынша енді екінші қатарда қалғандай.

XI класс оқушыларының қырларын аша түсуге факультативті сабақтардың да ықпалы аз болған жоқ. Физика, математика пәнінен тәуірлерге бұл сабақты Сабыр Оспанов берді. Тарих, әдебиет пәндеріне бейімдерге мен бердім, биология, география сабақтарын сүйетін балаларды

Нұрғазин оқытты. Бұл сабақтарда қосымша әдебиеттерге көп көңіл бөлінді, институтқа түсушілерге арналған программаға оқу жылының екінші жартысында ерекше назар аудардық. Балалар бұл қамқорлықты жүрегімен сезгендей.

XI класс жүгі ауыр болғанмен, мектеп бойынша қоғам жұмысының басым көпшілігі біздің кластың мойнында болды. Оқушылардың өздері ынталы болып тұрған соң, біз қой демедік. Сейіт пен Шынар бұрынғысынша комсомол комитетінің мүшелері, Халмет Жұмаев бүкіл спорт жұмысын басқарды, физкультура пәні мұғалімінің оң қолы. Әбдірахманов Нұржұман, Егіншібаева Нұрзада белгілі ақындарымыз, әдеби кештерде өлеңдерін оқып тұрады. Шынықұлова Ғалия мектепке танымал әнші. Мұқашева Бақыт екеуі — көркемөнерпаздардың жетекшісі. Қисықов Ахмет пен Қалықұлов Бабанқожа шахматтан алдына жан салмайды. Мектептегілердің бәрін жеңіп шығып, аудандық жарыста үшінші орынға ие болды.

Оқудан басқа әр баланың сүйікті ісі бар. Пән кабинеттерін көркемдеуге қатысады. Таблицалар, диаграммалар жасайды. Қысқасы, “бос уақыт” дегеніңіз жоқ. Осыған балалардың өзі де әбден дағдыланды. Қарап отыра алмайды.

Оның үстіне, бұл жылы “тәрбиешісіз класс” атандық. 10 класта аптаның үшінші күні “тәрбиешісіз, күн болса, 11 класта бүкіл апта бойы өзімізді өзіміз бақылайық деген мәселе қойды. Бұл тілек қанағаттандырылды. Нәтижесі жаман емес, балалар үйреніп кетті. Сабыр екеуіміз ауық-ауық байқап қоямыз. Бұрынғыдай қастарынан шықпай отыру деген мүлде қалды.

Осы орайда айта кететін бір пікір бар: 9, 10 класс жөнінде, расында, түбегейлі ойлану керек. Бұл — балалардың өзіндік “мені” әбден оянатын шақ. Олар өздерін есейдік, ер жеттік деп есептейді. Үйдегі өз балаларымызды байқасақ та “өзім білем”, “мен жас емеспін”, “маған үйрете берме” демей ме? Сол сияқты мектеп балалары да дығырлай беруді сүймейді. Тәрбиеші болған соң, “өйт, бүйт” болмай тұрмайды ғой. Бір кластарда (мектеп-интернаттағы) балаларды өзіне-өзін бақылату керек. Класс жетекшісі бар, жарты күн мұғалімдердің алдында болады. Жарты күнді өздеріне неге сенбеске?

Біз соңғы жылы осы принципті басшылыққа алдық. Дайындық сағаты, қоғамдық жұмыстар — бос деген жарты күннің өзі де соған кетеді. Сол мезгілді дұрыс, тиімді пайдалануды балалардың өздері шешсін. Біреудің түрткілеуімен жұмыс істеуге үйреніп кеткен де қиын. “Ауырудан әдет жаман” демекші, бәрі дағдылануға

байланысты. Жас кезінде адам қалай дағдыланды, өскенде де солай болады. Өздігінен ойлауға, оздігінен шешуге, өзін-өзі қолға алуға үйрету тәрбиенің ең торесі.

Біз осы жылғы 23 февральдағы, 8 марттағы салтанатты ұйымдастыруды, откізуді, басқаруды түгелдей балалардың өздеріне тапсырдық. Олардың арасында өз “мектеп директоры”, “завучы” болды. Салтанаттарды өздері ашты, өздері басқарды. Әркімнің өзіндік “басқару ролі” болды. Сол кештер әдетте мұғалімдер откізетін кештерден кем түспегендей. Балалардың жанын салып дайындалғаны, “басқаруда” мін жіберіп алмауға тырысқаны өз нәтижесін берді. Сейітті озінің класы қолдады, ал класс бүкіл мектепті “басқарды”.

Сойтіп, біздің ХІ класта жасаған түрлі эксперименттеріміз ойдағыдай болды. Ешбір оқыс оқиға кездескен жоқ. Өзімізше “бос уақыт” проблемасын шешкендейміз.

Сойтіп жүргенде, оқу жылы аяқталуға да тақап қалды. Бұрынғыға не қостық деп откенге көз жібергендейміз. Анкета толтыру, болашаққа бағдар беру, кластың біржола өзін-өзі басқаруы, тәрбиешісіз жұмыс істеуі, факультативтік сабақ, кластағы жаппай белсенділік, жақсы оқуға күмарту, жауапкершіліктің күшеюі, математиктер “шоғырының” шығуы – міне, осының бәрі бұрынғыға қосылған соңғы жылдың жемістері.

Жасаған бұл эксперименттеріміз балалардың бойына қандай қасиеттер дарытты, рухани жағынан қанша байытты, оны уақыт, өмір көрсетер. Ұстаз еңбегін өлшеудің қиындығы да сол ғой, ол бір күнде, бір жылда көріне қоймайды. Оны таразыға сала алмайсың, метрлеп өлшеуге болмайды. Бүгінгі ұрпақтың ертеңгі өмірінен барып қана көрінеді. Міне, соның бір шоғыры алдымыздан өтіп, аттестат алмақшы. Осыдан үш жыл бұрынғы “қиын” класс нағыз қиын шепке келіп тірелді. Жасқанып, жасып өте ме ол шептен, жоқ әлде жарып өте ме, оны енді мемлекеттік емтихан көрсетеді.

Балалардың емтиханға дайындығы жаман емес сияқты. Жақсы класс деген былтырдан бергі атақты ақыр аяғына дейін ақтап шықсақ деген ниет, жұмылу бар.

Емтихан да басталып кетті. Медалист шықпаса да, 33 баладан 20 бала “5” пен “4”-ке бітіреді. 10 балада бір-бір сабақтан “3” болды. Бұдан төрт жыл бұрынғы артта қалған кластың ХІ класты бұлай бітіруін жақсы деп бағаладық. Ендігі үлкен сын – жоғарғы оқу орнына түсу. Мұғалімдер коллективінің еңбегіне берілетін үлкен бір баға сол ғой.

...Бітіру кеші, қоштасу кеші. Салтанатты жиналыста аттестат тапсырылып болғаннан кейін, мектеп-интернаттын

асханасында қоштасу дастарханы жасалды. Әлі есімде, торде мұғалімдер, бітіру кешіне арнайы келген ата-аналар. Екі қапталда оқушылар. Бір жағында ІІ“А” класы, екінші жағында ІІ“Б” класы. Бүкіл кешті жүргізуді, өткізуді ІІ“А” класына тапсырғанбыз. Олардың 23 февральдағы, 8 марттағы тәжірибелері бар. Күіі бұрын кеш программасын жасаттық.

Мектеп директоры құттықтап болғаннан кейін, микрофонды Сейіт алды.

— Қадірлі ұстаздар, ата-аналар! Біздер алтын бесік — мектептен аттанғалы отырмыз. Аяулы ұстаздар, сіздерді кимай тұрмыз. Ата-анамыздан гөрі біздің меһнатымызды көп көрген сіздер. Ата-анамыздан да көп берген сіздер. Сол қимастық сезімді білдіру үшін, бүгінгі кешті өзіміз басқарып, өзіміз өткізуге рұқсат етіңіздер. Сіздерге білдірмей дайындаған программамыз бар еді. Соны көрсетейік. Артық-кемі болса, айыпқа бұйырмаңыздар. Сөз кезегін Нұржұманға беремін.

Ол “Мектебім — алтын ұям” деген өлеңін оқыды. Бәрімізді жылатты. Одан кейін кезек “Ұстазым” атты әнге тиді. Басты әнші — Ғалия. Қайырмасын екі қапталдағы оқушылар түгел қостады. Дирижер — Шынар. Тағы қайталап айтып, балалар сай-сүйегімізді сырқыратты. Сейіт ұстаздарға, әр пәннің мұғаліміне Нұржұман мен Нұрзаданың шығарған арнауларын айтып, әр арнаудан соң ән салғызады, не би билетеді. Ортадағы ашық алаңда джаз оркестр. Оны да ойнайтын — балалардың өздері. Он орындаушының алтауы біздің кластың ұлдары мен қыздары.

Кешті жүргізу кезегін бір сағаттан соң Гүлжан Әліппаева алды. ХІ класта оны староста қойғанбыз. Ұйымдастырғыш, балалармен тіл таба біледі. Тапсырған нәрсені орындатпай, істетпей қоймайды. Тоқсан аяғында кластың есебін де жасататынынмын. Завуч қалжындап ХІ“А” класының екінші жетекшісі келді дейтін. Журналды тап-тұйнақтай етіп ұстап, тоқсандық есептерді мұқият тапсыратын. Бірақ төртінші тоқсанда қатты ауырып, емханада ұзақ жатты. Оның орнына әдейі басқа староста сайламадық, көңіліне қаяу түсіргіміз келмеді. Емтихан тапсыруға дәрігерлер рұқсат етпеді, аттестатты естихансыз, справкамен алды. Бірақ кешті дайындауға белсене қатысқан болатын. Міне, басқаруды да өз қолына алды.

Мұғалімдерге, ата-аналарға ән мен күйді араластырып сөз беріп тұр. Кәдімгі кәнігі жүргізуші-тамада іспетті. Біз оның осы кешке қатынасқанының өзіне қуаныштымыз. Гүлжан бір кезде ата-аналардың атынан Сара апайға сөз берді. Бұл — Мұрат Алшыновтың әжесі. Мектепке белгілі, қадірлі әже.

Мұрат, Қанат деген екі бала бұл кісінің немерелері. Мұраттың папасы аварияға ұшырап қаза болған. Содан келіні екі баламен әженің қолында қалған. 8 класта Мұратта басқалардың ықпалымен әрі-сәрі болып жүрген кезде, Сара апайымен сан рет кездескенім бар.

— Қарағым-ау, жалғызымнан қалған тұяқ қой. Оқысын, козіннің қырын сал. Үмітім осы ғой, — дегені күні бүгін есімде. Бірақ үнжырғасы түспейтін, рухы күшті адам көрінген. Осы екеуін жеткізсем дейтін. Ай сайын міндетті түрде бір келіп кететін.

— Қарақтарым, бұл кешке Мұратты тапқан мына өз шешесін де ертіп келіп отырмын. Баланды оқытқан ұстаздарды көр, рақметінді айт, — дедім. Көне, түр орнынан, көрін, — деді Сара апай. Келіні орнынан тұрды.

— Жесір келін мен жетім кемпірдің атынан мын да бір рақмет сендерге! Үкіметтен айналайын, сендерден айналайын, Мұратымнан, оның мына онерлі достарынан айналайын! Бір жасап қалдық қой. Мұғалімдерге деген алғысымда шек жоқ. Мәртебелерің өссін! Өз балаларыңның қызығын көріңдер. Енді осы Мұратымның институт бітіргенін, келіншек алғанын көрсем деймін. — Зал ду күлді. Ұзақ қол шапалақталды. Сара апай бәріміздің де жүрегіміздің түкпіріндегі аса бір аяулы сезімді қозғап жіберді. “Анама” деген әннің сол күнгі орындалуы күні бүгінге дейін құлағымда. Бұл әннің тап сондағыдай сезіммен орындалғанын әлі кездестірген емеспін. Бір оқушы емес, бар оқушының, бүкіл мұғалім атаулының анаға деген сағынышындай болып шықты.

Кештің бір номерінен бір номері, бір сөзінен бір сөзі асып, түнгі сағат 12-ге дейін созылды. Мұғалімдердің де, балалардың да кеткісі жоқ. Қимастық бір сезім бәрін байлап жібермей отыр. Айырылысар сәтте уақыттың қашан да шолақ, аз көрінер әдеті емес пе. Сондай сәтті бастан кешіп отырмыз, толқулымыз. Сол қимас сезімнің құшағында таң күзеттік, мектептің қасындағы Көктөбеге шықтық, арайлы таң саз бергенде, Үкімет үйінің алдына Ленин атындағы алаңға келдік. Қаладағы бүкіл XI класс бітірушілердің мұхитына сүңгіп кеттік. Әң, би. Алаң қуаныш құшағында. Таң да арайлана атты, күн де күлімдеп көтерілді. Оз түлектерімен жүрген біз секілді ұстаздар да аз емес. Шаршағанды, ұйқысыз өткен түнді олардың да елер түрі жоқ. Қуаныш сезімі оның бәрін ұмыттырғандай. Бәріміз де бір-бір тайымызды жаратып үлкен бәйге алдындағы ұлан-ғайыр жиынға келіп тұрғандаймыз. “Ат шаппайды, бап шабады”. Кімнің тайы озады, кімнің тайы қалады — өмір бәйгесі бізді енді осындай сынаққа салмақ. Бұл бәйге ұзаққа шабатын бәйге ғой. Тайыңның бабы соған жарар ма екен?! Сондай бір сезіммен оралған едім сол кештен.

Міне, ақ “Волга” Алматының әдемі көшесімен аралап келеді. Қасымдағы Сейіт пен Мұраттың әңгімелерін бірде естіп, бірде естімеймін. “Қиын класымның” бүкіл тарихы көз алдымнан осылай өтіп жатыр. Көңіл шіркін, неткен жүйріксің, ресторанға жеткенше бәрін шолып шықты. Ал, ол төрт жыл мен үшін күні бүгінге дейін аса бір ұзақ жылдар сияқты болып көрінеді. Содан бері бес жыл өтіпті-ау – қайта кездесу...

Балалар ресторан алдында “тәтелеп” қарсы алды. Банкет залына көтерілдік. Бәрі де сымбатты қыз бен жігіт болған. Мынау бес жыл олардың бойына қандай іздерін қалдырған. Өз көзіме өзім сенбей, әрқайсысына қызыға қараймын. Бәрін де танып жатырмын. Танымайтындарым да бар. Олар манағы Сейіт айтқан “келіндер” мен “күйеулер” болу керек. Өздері әбден ашылған, ашық-жарқын әдемі қалжыңдар.

Сейіттің қолында микрофон.

– XI “А” класының N2 мектеп-интернаттағы бір кездегі “қиын кластың” дастархан басындағы мәжілісі ашық деп жариялаймын. Жетекшіміздің алдында есеп береміз. Көне, тыңдандар, 33 баладан 20 бала сол жылы, келесі жылы қалғаны жоғары оқу орындарына түскен болатын. Бітіргендер:

– Досым Кенжалиев ҚазГУ-дің физика факультетін үздік бітіріп, Жезқазған педагогика институтына оқытушылыққа жолдама алды. Кешімізге келе алмады. Міне, телеграммасы.

– Шынар Мадиярова ҚазПИ-дің физика-математика факультетін бітірді. Өзіміздің Халмет Жұмаевқа тұрмысқа шықты.

– Бақыт Мұқашева, Зада Оспанова, Қалашева Дүйсенкүл, Ахметова Ұлтан қыздар педагогика институтын бітірді.

– Ақынымыз Нұрзада Егіншібаева, Ғалым Райысова ҚазПИ-дің тіл-әдебиет факультетін бітірді.

– Ғалия Шынықұлова шет тілдер институтын бітірді. Ғалия мен Жаңылсын қала жанындағы “Қызыл ту” деген жерде. Екеуі де бір үйдің келіні.

– Айтқазы Қиқымов политехника институтының мұнай факультетін бітіріп, Гурьевке жолдама алды.

Ал енді бітіретіндер, жоғарғы оқу орнымен осы оқу жылында қоштасатындар:

– Нұрболат Қалқаев Зооветинститутының 5 курсында. Бес минутсыз мал дәрігері.

– Сәтбай Жұмағұлов СХИ-дің 5 курсында. Болашақ электрик-инженер.

– Байсеит Есбосынов. Ол да солай.

– Кеңесбек Меңдібаев. Қазақтың политехника институтын бітірмек. Болашақ металлург.

— Женья Байсақалова. Шет тілдер институтының соңғы курсында.

— Сара Сапарова. Халық шаруашылығы институтының соңғы курсында.

— Ыбырайым Ахметов. Технология институтында.

— Айжан Тәшенова. Ташкентте университет бітіреді.

— Мына мені — Сейіт Наймановты қайда қоясындар. Технология институтының түлегімін деп алдарында тұрмын.

— Ал Болат Нүкетаевты бітірдіге есептейік. Сол жылы-ақ ол оқуға түсіп, жұмыста жүрген жерінде суға кетіп, қаза болды. Орнымыздан тұрып, бір минут еске алайық.

Осылайша Сейіт әрбір бала жөнінде толық мағлұмат берді.

— Алтынбек, Серік, Халмет механизатор болған. Бұл кешке олар да шақырылған еді. Халмет келіншегінен қалсын ба?! Ал ана екеуі жаз кезі, жұмыс қауырт болған соң келе алмады. Телеграммалары мынау. Вика Нұрпаева, Асқарова Роза — тігінші. Вика жастар атыелесінде мастер. Бір-бір костюм тігіп берем дейді. — Бәріміз ду күлдік, — Старостамыз Гүлжан Әліпбаева Семейде товаровед.

— Әскерде болғандар да 11“А” класының абыройына дақ түсірген жоқ. Мектептің Даңқ мүйісіндегі мінездемелерді оқып берейін:

“Үмбеталиев Балай өзін тәртіпті жауынгер ретінде көрсете білді. Тапсырылған техниканы жақсы меңгерді. Жолдастары мен офицерлердің арасында беделді. Командирден сан рет алғыс алды. Үмбеталиевтың суретін бірнеше күннен кейін жібереміз.

Әскери бөлімнің командирі Спиридонов”.

Әскери қызметте өздерін жақсы көрсеткен Халмет Жұмаев пен Кеңесбек Мендібаевқа жазылған мінездемелер де жария етілді. “Отанымыздың адал қорғаушыларын әзірлегендеріңіз үшін командование Сіздің мектепке шын жүректен алғыс айтады”.

— Шынар Халметке осындай мақтаудан кейін шыққан ғой.

Зал ду күлді. Шынар ұялып маған қарай береді. Ғалияның жанындағы Әбілғазыны да танып отырмын. 11“Б” класында оқыған. Екеуі ылғи бірге жүруші еді. Бір күні Ғалияға “сен өзің ғана жақсы оқымай, ана Молдабаевқа да ықпал ет” дегенім бар. Ғалияның ықпалы ма, ол да соңғы тоқсандарда оқуын түзеген. Енді екеуі үйленіп алыпты.

— Кәне, күйеу бала, тәтейге сәлем бер, 11“А” класының алдында тағзым ет! — деді Сейіт оған.

— Жоқ, ол да озімнің оқушым ғой. Ол да біздің мектептің түлегі. Болектемендер.

— Тәте, “А”-ның аты “А”, “Б”-ның аты “Б”. Қызымызды алып, енді ортамызда шөнжиып отырысын көрдіңіз бе?! Қыз болғанда қандай: әншімізді, артисімізді қағып кетті ғой.

Зал рақаттанып тағы да дүр ете қалды. Сейіт әдемі басқарып, дөңгелетіп әкетіп барады.

— Алтын ұя — мектебіміз үшін, ұстаздар үшін, — деп тост көтердік.

— Ал енді мына алдымыздағы тағамды кімнің арқасында жеп отырсындар? Біздер алаңсыз оқысын деп, анау механизаторлар, шопандар өндіріп жатыр мұны.

— Арамыздан шыққан “атақты” механизаторлар үшін!

— Таяғы құтты шопандарымыз үшін!

— Кәне, Ғалия! Соларға арнап бір ән шырқап жіберші.

— Жоқ, күйеу айтсын, күйеу айтсын. Әнші қызды алғанды біледі, ән салуды білмей ме?

Осылайша қызықтап, әркімнің небір мінез-қылықтарын еске алып, ұзақ отырып қалыппыз. Уақыт шіркін мұндайда шолтаң ете қалады. Бәрінен де ұнап отырғаны — балалардың татулығы, ұйымшылдығы, әлі жұптарын жазбай жүргендігі. Осы кешке ойдан, қырдан жиналып отырғандары көп жайды аңғартпай ма!

Өзім сөз алғанда сойлеген сөзімнің қалай шыққанын қайдам, көңілім босап, үзіп-үзіп айттым, әйтеуір.

Өмірдің алуан саласымен мынау шәкірттерім арқылы жалғасып отырғандаймын. Кешегі азды-көпті еңбек осылардың бойынан көрінсе, осылар жүрген жерде жемісін берсе, ұстаз еңбегі одан артық қайтіп ақталмақ! Мектеп қабырғасынан асып, өмір мұхитында шалқыды деген сол емес пе. Сенің кемеңнен артық алысқа жүзетін қандай кеме бар! Сенің арнаңнан кең арна бар ма?! Күнделікті, үйреншікті тірлігің ұрпақ бойына өнеге дарытса, өнер ексе, сенен бақытты кім бар!

Көңіл остін толқиды. Көп ойлар комейге келіп таласып тұр. Бәрін айта аласын ба? “Қиын кластың” кимас класқа айналғанына қуанам. Өзім де оны байқамай қалыптын. Еңсем бүгін тым көтеріңкі. Егіліп жылағым да келеді, екпіндеп сөйлегім де келеді. Екеуі де аса бір тұнық сезімнің туындысы. Сол сезімде үлкен бір қуат бардай. Адал еңбек қуаты ма деймін ол.

Тіл тазалығы

Бұл мәселе өз басымды көптен толғантушы еді. Академик жазушы Ғабит Мүсіреповтің “Социалистік Қазақстан” газетінде 1976 жылғы 23 ноябрьде жарияланған “Авгейдің ат

қорасынан бастайық” атты мақаласын оқығаннан кейін, тіптен маза бергенді қойды. Ғабен өз мақаласында кей жазушылардың, әсіресе, жас жазушылардың сөз қолдануға салақтығын, ана тілімізге жасап жүрген қиянатын ашына сынаған еді. Өзінің бұл орайдағы ойын әйгілі жазушы былай деп түйеді: Егер ана тіліміз үлкен талаптарды көтере алмайтын, өспеген олақ тіл болса, бұл мақалаларды жазбаған болар едім. Жок, бұл — бай тіл! Оралымды, ырғақты, тенеу-бейнелесулері ерте туған тіл.

...Поэзияда Абай, Ілияс сияқты, прозада Мұхтар сияқты алыптар туғызған тіл. Мен осындай тілімізді таза ұстайық деймін. “Авгейдің ат қорасынан бастайық” дегендегі айтарым да осы ғана”.

Ғабен сөз құрауға төселген, ойын өрнекті, көркем етіп беруге тиіс қаламгерлердің кемшілігіне, жауапсыздығына қынжылады. Бір ой бір ойды қозғайды демекші, мен осымен тектес екінші бір мәселені — ауызекі сөйлеудің өзінде орашалақтықтың көбейіп бара жатқанын айтқым келеді. Мұны күнбе-күнгі қарым-қатынастан да, телевизия мен радиодан сөйлеген сөздерден де кездестіріп жүрміз. Кейде тіпті тыңдап отырып, жерге кіріп кете жаздайсың. Екі ауыз сөздің басын құрап айта алмай өзі де қиналады, тыңдаушының да зықын шығарады.

Мектептерде сөйлеуге әдебиет пен тіл мамандары ғана үйретуге тиіс деген ұшқары пиғыл бар. Меніңше, бұл дұрыс емес. Оқушыларды ой құрап, сойлей алуға, баулуға барлық пән мұғалімі ат салысуға міндетті. Және мұны бастауыш мектептен мықтап қолға алған мақұл. Табиғат тануды, географияны, тарихты былай қойғанның өзінде есептің қорытындысын айтуға да тіл, дұрыс сөз құрамы, сауатты құрылған сөйлем керек.

Сол бір ұшқары пиғылдың орын тепкендігін де мектеп балаларын дұрыс сөйлеуге үйретуде жан-жақты бақылау жетіспейді. Егер бұл мәселені әр мұғалім назарда ұстаса, жағдай мүлдем басқаша болар еді. “Онер алды — қызыл тіл” деп халқымыз бекер айтпаған. Әркімнің дарынды ақын, майталман жазушы болуы шарт емес, бірақ өз ойын, пікірін жатық жеткізу, ана тілінің асыл қорын дұрыс пайдалану — азаматтық парыз, өмірлік қажеттілік.

Осы қасиет ана сүтімен, сосын мектеп табалдырығында даруға тиіс деп білемін. Бүгінгі қалыптасқан өмір салтын ескерер болсақ, мектепке жүктелер міндет үлкен. Бала ата-анасының қасынан гөрі мектеп қабырғасында көбірек болады. Сабакқа дайындалу үшін ұзартылған күн, қоғам жұмыстары, түрлі үйірмелерге қатысу — осының бәрі мектептегі тірлік.

Яғни оқушы тікелей мектептегі ортадан көбірек нәр алады деген сөз. Ал мектеп-интернаттарға келетін болсақ, ол ата-ананың да, білім берудің де бүкіл міндетін өзіне алған. Сол себепті де сөз өнеріне үйрету жөніндегі салмақ мұғалімдер үшін ата-аналардікінен ешбір кем емес. Осы ақиқатты мойындасақ қана, өзімізге жүктелген ең бір игі борышты өтей алмақпыз.

Не ата-ананың, не оқытқан мектебінің тіл ұстартуға көңіл бөлмеуінің зардабын мен көп жайдан байқап жүрмін. Жұртқа мәлім, тарих, қоғамтану сабақтары — тіл арқылы ой-өрісті едәуір танытуды қалайтын пәндер. Бұларда бір-екі сөзбен жауап беру қиын. Ал оқушылардың біразы жауап бергенде, ақсақ қояндай шоқандап барып тұрып қалады. Сөздерінің басы бірікпейді. Әрі-беріден соң не айтып, не қойғанын білмейді. “Мұның қалай?” деген сұраққа: “тақырыпты оқыдым, білемін, бірақ айта алмай тұрмын” дейді. Бұл “сасқан үйрек артымен сүңгидінің” кері. Азғана берген жауабының өзінде кісі күлерлік жайлар көп кездеседі. Дұрыс сөйлеуге үйретілмегендік тайға таңба басқандай айқайлап тұрады.

Сөзіміз дәлелді болу үшін, бірнеше мысал келтірейік. Алматыдағы N2 мектеп-интернатқа Қ. деген бала Қызылорда облысынан келді. 9 класта орыс-жапон соғысы жөніндегі тақырыпты өтіп жатқанбыз. Әлгі баладан орыс-жапон соғысының шығу себептерін сұрадым. Сондағы жауабының түрі мынау:

— Жапония Россияға күрес шығарды. Англия мен АҚШ Жапонияның Россияға күреске шығуына себепкер болды. Россиялық патша жеңіліске ұшырайды.

Бар болғаны осы. Айтқанының өзіне назар аударайықшы. Дені дұрыс бір сөйлем бар ма? Тап осы болымсыз жауабының өзін былай құруға болатын еді ғой:

— Жапония Россияға қарсы соғыс ашты. Оны бұл соғысқа Англия мен АҚШ айдап салды. Патшалы Россия осы соғыста жеңіліске ұшырады.

Айтылуға тиіс ой осы ғой. Ал 9-шы класс оқушысының осындай қарапайым сөйлемдерді құрай алмауы қынжылта ма, жоқ па?

8 класқа Алматы облысының Талғар ауданынан келген Б. деген қыздың дұрыс сөйлей алмайтыны бірден аңғарылды. Сабақ барысында оны ептеп қысуға тура келді. Әлгі қыз кітапта жазылғанды сыпыра жаттауға көшті. Бір жерінен сөзін бөлсең бітті, ар жағын айта алмай тұрып қалады. Бұл да дұрыс емес. Оқушы түсінгенін өздігінен құрап, өз сөзімен айтып шығуға дағдылануы керек. Сонда сөз қоры көбейеді,

жүйелі ойлауға, оқиғаларды бір-бірінен туындатып айтуға, логикалық сабақтастыққа үйренеді.

Мектеп қабырғасында осындай жұмыстың дәйекті жүргізілмеуі жоғары оқу орнына түскенде де, жастарды қатты қинайды екен. Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтында даярлық курсына, сыртан оқитындарға сабақ бергенім бар. Олардың бақылау жұмыстары қолымнан өтті. Сонда осы дұрыс ойлау, дұрыс сөз құрау мәселесіне үңілуге тура келді. Міне, тарих факультетінің II курсына сырттай оқитын Алтаеваның жазба бақылау жұмысы. Тақырыбы – XVII ғасырдағы И.И.Болотников бастаған көтеріліс. Жазғанын сөзбе-сөз сол күйі келтірейін: “Көп елдер мен басқа да халықтардың өмірін көрген табиғатынан жоғары дарынды Болотников (көтеріліс жасаған) шынайы беделге ие болды. Бұл “халықтарды” шаруалар мен холоптарды мырзаларға қарсы бой көрсетуге, “шығуға”, помещиктерді жазалауға боярлар Польша королі Сигизмунд III-нің сәби ұлы Владиславты патша етіп жариялайды”.

Осыдан не түсінеміз? Бақылау жұмысын студенттер, әдетте, оңаша, үйінде отырып, әдебиет атаулыдан көшіріп алуға да мүмкіндік бар жағдайда жазбай ма? Соның өзінде осылайша жазудың түпкі төркіні жастайынан дұрыс ой құрап, сөз құрап дағдыланбаудың кесірі болса керек.

Бұл жерде студенттің айтайын деп отырғаны И.И.Болотниковтың жастайынан жалшылықта болып, азап көруі, құлдыққа Түркияға сатылуы, одан Венеция, Германия, Польша арқылы Россияға қайта оралуы, шаруаларды помещиктерге қарсы көтеріліске бастауы, құлдықты жек көргені, ақылды, ер жүрек, жігерлі, соғыс ісінен хабары бар адам болғаны, халықтың сол бір қозғалысынан зәресі ұшқан боярлардың шетел әскерлеріне иек артуы, тіпті сасқан соң Польша королі Сигизмундтың баласы, он бес жасар Владиславты патшалыққа сайлауға ұсынуы.

Осыны жаңылтпашқа ұқсатып, сонша бұлдырлатпаса қайтетін еді. “Ойы бұлдырдың – сөзі де бұлдыр” деген осы ғой.

Педпрактика кезінде де кейбір студенттердің – болашақ мұғалімдердің сөзге өте шорқақ екендігі көзге ұрып тұрады. Өздері де қиналады, балаларды да қинайды. Сайып келгенде осының бәрі өзіміз жоғарыда айтқан ата-ананың да, мектептің де тіл ұстартуға ту бастан немқұрайды қарауынан туған кемшіліктер. Мектепте дұрыс сойлей алма, институтта шала сойле – ондай адамдар ертең сабақ бергенде, жас ұрпақ не болады? Осы мәселеге жеткілікті назар аудармау салдарынан, ұрпағымыз тіл орашолақтығын мирас етіп бара жатқан сияқты. Осы жағын қаттырақ ойлансақ қайтер еді.

Тағы бір көңілге түйткіл боп жүрген нәрсе оқулықтардың,

көмекші әдебиеттердің орашолақ аудармалары да бұл кемшілікті көбейтпесе, азайтып жүрген жоқ. Кітап — бәріміз бас иетін құдіретті құрал. Оның тілі, әсіресе, оқулықтар, мінсіз болғаны-ақ жақсы.

Біз мектебімізде осы тіл үстарту жағына өзімізше баса көңіл аударып жүрген жайымыз бар. Мен өз басым жоғарыдағыдай нашар, сауатсыз сөйлемдерді жазып отырамын. Сосын бүкіл класқа оқып беремін. Оқушылардың өзіне түзеттіремін. Дұрыс сөйлей алмайтындардың бағасы да кемітіледі. Олар алғашқыда бұртиып өкпелеп жүреді. Бірақ артынан, тоқсан аяғында, жыл аяғында тілдері жаттыққанда рақметін айтты.

Кейбір оқушы оңды-солды қыстырма сөзге үйір келеді. Оларын да теріп отырамын. Ондай сөздерді мейлінше азайтуға тырысамыз. Мұның өзі мынадай оқиғадан басталды. Б. Деген бала өзі жаман сөйлемейтін. Сабақты да жақсы оқиды. Сол балаға ешкімге білдірмей, арнайы дәптер ашқызып, әркімнің орынсыз қолданған қыстырма сөздерін, орашолақ сөйлемдерін тізіп жүру тапсырылды. Осы дәптерді бірде оқып, ішек-сілеміздің қатқаны бар. Олақ сөйлеуге деген үлкен сын болды әлгі. Содан бастап оқушылар бірін-бірі бақылады, бірін-бірі түзейтін халге көшті. Бұл шарамыз дұрыс сөйлеуге кәдімгідей қамшы болды. Ертедегі Греция мектептерінде оқушыны дұрыс, ақылды, жатық сөйлеуге қалай үйреткендігі жайында, Анатолий Васильевич Луначарскийдің, Мұхтар Әуезовтің, Ахмет Жұбановтың шешендік мектебі жайлы кештер өткіздік. Ол кештеріміз оқушыларға үлкен ой салды.

Деректі әдебиеттерден тапсырмалар беріп, класта сөйлеттіруді жиі қолданып жүрміз. Жақсы сойлеп, тақырыпқа байланысты ойын дұрыс айтқан балаларды сабақтан тыс кезде болатын үйірмелерде баяндама жасауға жібереміз. Әдебиеттен көшіріп алмауға, өз ойын өз сөзімен айтып беруге үйретеміз. Баяндамашыға қойылатын басты талап — берілген тақырыптың ең негізгі түйінін аша білу, оңды-солды, о жақ, бұ жағынан орағыту емес екенін тәптіштеп түсіндіреміз. Ұдайы қадағалап отырса, оқушылардың бұған дағдыланатынына көзіміз жетті.

Қалима деген қыз 6 класқа келгенде, өз ойын жеткізуге өте шорқақ еді. 7 класта да қиналды. Ал 8 класта сөзі түзеле бастады. 9 класта тіпті олең жазатынды шығарды. Кейін біз Қалиманы ұйып тыңдайтын халге жеттік. Ойлы, әрлі сөйлейтін оқушылардың қатарына қосылды.

Тарих, қоғамтану сабағында жаңа тақырып өткенде, жаңадан кездескен сөздерді бөлек дәптерге жаздырып отырудың пайдасы аса зор. Оқушылар өздерінше саяси сөздік

жасайды. Мұның өзі жалпы ой-өрісті ғана емес, сөздік қорды да байытады. Қосымша қоркем әдебиеттерден бейнелі, сәтті айтылған ойларды, қанатты сөздерді де тізіп жүрдік. Мұның әжетке жараған кездері аз болмады.

Оқушыларды тіл ұстартуға баулудың бір жолы — жиналыстарда, жиындарда сөйлету. Бірақ кейбір мұғалімдер сөзді өздері жазып береді де, оқушыларды құр айтушы ролінде қалдырады. Олармен жұмыс істеуді қиынсынады. Меніңше, бұл дұрыс емес. Не айту керектігін оқушы өзі ойлансын. Жобасын айтып, бағдар беруге болады. Бірақ ол үшін бастан-аяқ жазып шығудың керегі жоқ. Не айтса да оқушы өз жүрегінен айтсын. Бұл — ол үшін үлкен мектеп. Осындай шаралар бір-біріне жалғасып жатса, мектеп қабырғасынан жас түлек тіл ұстарту жөнінде тәуір тәлім алар еді.

Адам, тегі жасында алғыр, қабылдағыш келеді. Сөйлеу өнерін де сол жас шақта қалыптастырған абзал. Осы орайда ұстаздардың көтерер жүгі ата-аналардан бірде-бір кем емес дейтінім сондықтан.

Мұның өзі түптеп келгенде әлеуметтік мәнді мәселе. Бұл істегі немқұрайдылық ең алдымен болашағымызға нұқсан. Жас ұрпақтың сегіз қырлы, бір сырлы болып өсуін кім қаламайды. Ал осы сегіз қырдың аса бір бағалысы — сөйлеу өнері, ана тілді аялай білу. Ана сүтінің алдындағы парызды қандай қадірлесек, ана тілінің алдындағы парызды да сондай қадірлеуіміз керек. “Тіл білмеген — дым білмейді” дейді халқымыз. Ендеше, тілдегі орашолоқтықты ең үлкен мін деп есептеуіміз керек.

Класты ұстай білу

Мұндай сөз мұғалімдердің арасында жиі айтылады. Әркімнің өзінше берер жауабы бар. Даулар да, пікір таластары да туып жатады.

Мынадай бір оқиға еске түседі. 7 “А” класына шағым көбейді. “Жыбырлақ класс”, “сыбырлақ класс” деген айдар тағылып, атаққа ілінді. Тәрбиешінің де қыңқылын жиі естідім. Мұғалімдер соған жабысатын көрінеді. “Класыңды тәртіпке шақыр!” Күнде еститіні осы сөз екен.

Бірде әлгі кластың тарихтан сабақ беретін мұғалімі ауырын қалып, оқу ісінің меңгерушісі алмастыруды маған тапсырды. Сол класты көрсем-ау деген ой бұрыннан да бар-ды. Міне, сәті түскен секілді.

Класқа келдім. Балалар маған, мен оларға сынай қараймыз. Бірден жаңа сабақ бастауды жөн көрдім. Өйткені откен сабақты балалардың қалай түсінгені маған беймәлім. Сырын білмейтін класқа біреуге артық, біреуге кем баға қойып алуым да

мүмкін. Балалардың білімін неде болса өзім өткізген сабақтан байқап көрейін. Тақырып: “Степан Разин бастаған шаруалар көтерілісі”.

— Дәптерлерінді алыңдар. Сабақтың тақырыбын, жоспарды жазып қойыңдар.

— Тәте, бізде дәптер болмайды, — деді балалар.

— Онда екі парақ қағаз алыңдар да, мына тақырыпты жазып қойыңдар. Сабақ жоспары.

1. Шаруалар көтерілісінің шығу себептері.

2. Көтерілістің барысы.

3. Жеңілу себептері.

Көтеріліс алдындағы басыбайлы шаруалардың ауыр халін оқушылардың есінде қалай мықтап қалдыру керек? Сергей Алексеевтің “Орыс тарихынан жүз әңгіме” атты кітабын қолға алдым. Оқып кеттік.

“...Бояр Труба-Нащекин өзінің басыбайлы шаруасын жазалап жатыр. Бейшараны қол-аяғын керін, сәкіге байлап тастаған. Дырау қамшымен бояр оны бар күшімен ұрады.

— Саған керегі осы. Тарт сазайыңды. Төрелердің алдында бас киім алмаудың қандай екенін көрсетейін мен саған.

— Ливантий Минаич, рахым етіңіз. Өлтіре қормеңіз, әйтеуір, ойымда бөтен бірдеңе болса, бұйырмасын. Сізді байқамай қалдым.

Рақым етер бояр ма! Жалаңаш етінің қанын сорғалата үсті-үстіне осып жатыр. Шаруа талықсып, есінен танып кетті. Өлден уақытта есін жиған шаруа

— Сазайыңды Разиннен тартқыр! — деді тістеніп...”

Бұдан әрі Разиннің келіп, Труба-Нащекинді моншаның пеші ішінен тауып алғаны, шаруалардың үкімімен дарға асылғаны әңгіме болады.

— Өзіне де сол керек, — деді зығырданы қайнап, шыдай алмай отырған бір бала.

— Тек бас киімін алып, сәлем бермегені үшін өлтіре жаздағаны несі.

Әңгімеге балалардың өзін қатыстыра отырып, сабақты жоспар бойынша айтып шықтым. Қыбыр еткен бір оқушы болған жоқ. Бәрі де ықыластарымен тыңдады. Сабақ соңында қысқаша ғана қайталау өткіздім. “Мен айтамын” деп көтерген қолдар. Бір-екі оқушыдан не түсінгенін сұраған соң, қалғандарына “сендер келер сабақта айтарсыңдар” дедім.

Бұл мысалды тәптіштеп келтіріп отырған себебім: класты ұстау үшін сабаққа қызықтыра білу керек. Ол үшін мұғалімнің өзі тақырыпты жетік меңгеруі тиіс. Мейлі төменгі класс, мейлі жоғарғы класс болсын, балалар өте сезімтал болады. Мұғалімнің сүлесөк келгенін де, нық келгенін де

олар бірден байқайды. Меніңше, жыбыр, сыбыр селкеу болғанда шығады. Үйіріп, түйіп айта алмай тұрған соң, класты уыстан шығарып алу оп-оңай.

Қысқасы, класты ұстай білудің ең басты шарты — сабаққа күнде жеткілікті әзірлікпен бару дер едім. Кейде “он жыл, жиырма жыл сабақ беріп жүрміз ғой, бірдеме етерміз” деген сөздер шығып қалады. Бұл қате пікір. Әр күннің, әр кластың алдындағы ұстаздық парызды ешқашан ұмытпаған жөн. “Мұғалім ғұмыр бойы оқушы боп өтеді” деген сөз бекер айтылмаса керек. Ойткені ол да күн сайын сабаққа дайындалады ғой.

Класты ұстай білудің екінші маңызды шарты — дайындаған сабақты айта білу, жеткізе білу өнері, яғни негізін түсіндіру. Сенің түпкі мақсатың өзіннің білуін емес, балаларға білдіру ғой.

Педагогикалық, методикалық шеберлікті көрсететін, міне, тап осы түс. Сан қилы тәсілдерді де мұғалім оқушыға белгілі бір тақырыпты қайтсем ұқтырам деп іздейді. Ол үшін қанша көз майын тауысып, қаншама толғанады.

Осы ретте сөйлеу мәнерінің атқаратын ролі орасан. Республикамыздың белгілі бір педагогының “Мұғалім керек болса, артист те бола білуі керек” дегені күні бүгінге дейін есімде. Шынында да, дауыс ырғағының өзін 45 минутта бірнеше өзгертуге тура келмей ме? Бірде жайлап айтып, бірде екпіндетіп кететін кездер болады. Ыңыранып, созып сөйлеу оқушының ынтасын төмендетеді. Өзге жаққа ойының бөлінуіне итермелейді. Сыбыр, күбір осындайда шығады. Дауыстың қандай ырғақта болуы, қай сәтте қалай сөйлеу тақырыпқа, кластың тыңдауына қарай құрылуға тиіс. Оқушыларды әңгімеге қатыстыра, сұрақ қоя отырып сөйлеу көбіне-көп өзін-өзі ақтағаны. Жөнсіз, бүкіл сабақта бастан-аяқ көрнекі немесе техникалық құралды қолданудан балалардың жалығып, тіпті тақырыптан аулақтап кететін жағдайлары да болады. Бұдан шығатын қорытынды әр тәсілді өзінің мөлшерімен, ретімен қолдану керек.

Осы орайда Кировоград облысының Знаменка қаласындағы №6 мектептегі бір оқиға еске түседі. Тарих пәні мұғалімінің басшылығымен оқушылар Ленинградтың бір музейінен соғыс кезіндегі халыққа берілген нанның рецепін жіберуді сұрайды. Сол рецепт бойынша пісірілген нан, “Ленинград қоршауы” деген тақырыпты өткенде, класқа әкелінеді. Әр-бір балаға жеуге бір-бір үзімнен беріледі. Нанды ауыздарына салып жібергенде, қоршау кезіндегі халықтың қандай болғанын, халықтың қандай қиындыққа төзгенін оқушылар айтқызбай-ақ түсінеді. Кейбіреуі көзіне жас алып,

кейбіреуі “мен мұны үйге апарып басқаларға көрсетейін” деп, қағазға орап, қалтасына салып алған. Сол кездегі қиындықты бұдан артық түсіндіруге болатын ба еді?!

Бұл тәсіл арқылы мұғалім өзінің мақсатына әбден жеткен деп білемін.

Енді қосымша әдебиеттерді пайдалану жайлы. Осы тұста өз басым кейбір педагогтерде асыра сілтеу бар ма деп ойлаймын. Балалардың өзге сабақты да дайындауы керек екенін ұмытып, “ананы оқы, мынаны оқы” деп ұзын тізбе береміз және оның бәрін оқуды талап етеміз. Қоғамтану мен тарихта бұл тәсілге жиі жүгінеміз. Кейде көбейтіп алатынымыз соншама, тақырып шеңбері былай қалады да, оқушыны сол пәннен ат-тонын ала қашуға дейін апарамыз.

Педагогикалық практикада бірде тәуір оқитын С. деген студент осындай тәсілге жүгінді. Ол өзі оқыған әдебиеттердің бәрін оқушыларға ұсынды. Класс гу ете түсті. Манадан бері жақсы отырған кластың мұнысына болашақ мұғалім қатты ренжіді. Өзінің пікірін күштеп таңбақ болды. Берген сабағын талдаған кезде, мұның артық болғанын айттық. Оқушыларға сол тақырыптың түйінін берік түсінуге тікелей қызмет ететін әдебиетті ғана ұсыну керек дедік. Сонда ол қарсылық білдіріп былай деді:

— Осы методикалық құралдарда қосымша әдебиетті неғұрлым көп берсе, соғұрлым жақсы болады дейді ғой.

Олай жазылып та жүрген шығар. Бірақ біз класта отырғандардың ең алдымен оқушы екенін ұмытпауымыз керек. Олардың қабылдау қабілетінің де мөлшері бар. Қызығу үшін бала шаршамауы, жалықпауы керек. Артық ішкен ас та адамның жүрегін айнытады.

Мұның өзі үйге тапсырма бергенде ғана емес әр сабақтың үстінде мейілінше ескеретін жай. Техникалық құрал да, қосымша әдебиеттегі қызықты мысалдар да тақырыптан ауа жайылдырмау керек.

Басты мақсат — көп білетінінді емес, көп білдіре алатындығын көрсете білу. Класты ұстай алуға өзек болатын да — осы жай болуға тиіс.

Тіпті кейде беріп тұрғаның нешінші сағат екенін де ескеруге тура келеді. Әдетте, балалар бесінші, алтыншы сабаққа шалдығыңқырап жетеді. Әсіресе, қоғамтану мен тарихты ол кезде басқашалау өткізу керек. Класпен қарым-қатынастың жеңілдеу түрін іздестірген жөн.

— Балалар, шаршаған боларсындар. Ендеше, мына қызық әңгімені тыңдаңдар, — деп шама келсе, желпіндіріп алған да дұрыс. Ондай әңгімелер тақырыптың орайына келіп қалса, тіпті жақсы.

Кейбір мұғалімдер класты ұстай білу дегеніміз оны тапжылдырмау деп ұғатын сияқты. Осы ретте қаталдыққа көбірек жол береді. Тапжылдырмаудың да реті бар. Егер сабаққа қызығып, есіл-дерті айтылып жатқан тақырыпта болса, ондай “тапжылдырмау” жақсы. Ал “мұғалім ұрсады-ау, зекиді-ау, әйтеуір, шыдайыншы” деп отырса ондай “тапжылдырмаудың” пайда-зияны бірдей. Ұдайы жасалған қаталдық, зеку, күрғақ ақыл баланы мезі, жалтақ етіп жібереді. Оның бойына сенімсіздік сезімін көбірек дарытады. Білгенінің өзін ашық-жарқын айта алмайтын бүгежектікке баулиды. Мұндай жағдай қалыптасқан ретте оқушының көзі силаған сияқты да, көңілі суи береді. Педагог үшін бұдан үлкен шығын жоқ.

Класты ұстай білу дегеннің өзі 45 минуттың ішінде сол класта қанша шәкірт отырса, соның бәрінің жүрегіне жол табу. Сол жол арқылы олардың бойына білім дарыту, ой-санасын баурай білу.

Сабақ барысында бүкіл класты назарда ұстаудың мәні ерекше. “Тынышталады ғой, қайтер дейсің” деген де қате. Баланың аты — бала. Ол ұдайы бақылауды қалайды. Бақыламасаң, өзі де сабақ тыңдамайды, өзгені де алаңдатады. Сөйтіп отырып, түсінбей қалады. Класта жақсы түсінбеген бала үйде де түсіне алмайды. Оның зардабы одан әрі сабақтасып кете береді. Мұны болдырмау оңай шаруа емес. Әрі сабақ айтып тұрып, әрі 30-35 баланың не ойлап, не тыңдап отырғанын бақылау көп күш-жігерді, үлкен қабілетті талап етеді. Бұл арада психолог бола білу факторы шешуші роль атқарады. Бір-екі рет ойының өзге жақта екенін байқай алсаң, бала да алаңдауды қояды. Кластағы жалпы атмосфераның ығымен сабақ тыңдайтын болады. Бұлайша жұмылдыра білмейінше, табысқа жету жоқ. Кластың жұмылғанын сезу педагог шабытының қайнар көзі. Мұндай сәтте оған да қанат бітіп, түсіндіру қабілеті артады. Орайлы тәсілдерді меңгереді. Сөзінде де, өзінде де ерекше бір өрлеу пайда болады.

Ең бір айырықша ден қоятын нәрсе — оқытушының әділ баға қоюы. Бұл мәселеге үстірт қарауға ешбір болмайды. Бағаны өсіріп қойсаң — бала жаман үйренеді. Кемітіп қойсаң — бара-бара оны ашындырып аласың. Өмірде мұның екеуі де кездеседі. Бірінші жағдайда тәрбиеші, класс жетекшісі араға түседі. Немесе бала “басқа сабақтан жақсы едім, сіздің пәннен осы жолға кеңшілік жасаңызшы” дейді. Екінші жағдай қандай ретте кездеседі? Айталық, бала әлденеге кінәлі. Тәртібі төмен, қиқар, тағы да сол сияқты бірдеңелері бар дейік. Бірақ әбден дайындалған, жауабы жақсы. Бұл арада әділ бағасын алуы керек.

Оқушының бойындағы кемшілікті де, артықшылықты да көре білетін, бағалай алатын ұстаз әділдігі — ең ықпалды тәрбие құралы.

Шәкірт пен ұстаз арасындағы жақсы қарым-қатынас деп, мен, міне, осыны айтар едім. Осы қарым-қатынасқа жеткен педагог класты да ұстай біледі. Ұстаздың білім беруге жанын салып тұрғанын оқушылар сезсе, білім алуға тап сондай олардың да жауап қайыраны сөзсіз. Немкеттіліктен, немқұрайдылықтан сақтасын. Мектептегі күш-жігер бала бойына өз борышына, оқу жөніндегі өз міндетіне жауапкершілік сезімін егуге жұмсалуға тиіс. Мұндай қасиет дарыған бала ұстазды ешқашан ұятқа қалдырмайды.

Ұстаздың өзі де тап сондай болғанда ғана мұратына жетеді. Ал класты ұстай білу — осы үлкен мұрат жолындағы бір баспалдақ қана.

Мейірім

Ұзақ жылдар ұстаздық қызметте жүргенде, небір абзал жандармен кездесуге тура келді. Соның бірі жайында айтпау тіпті мүмкін емес. Ол — тәрбиеші Маржан туралы. Маржанды N2 мектеп-интернаттан алғаш көргенде, ол маған сылбырлау, бұйығылау адам секілді көрінді. Әдетте, мұндай тәрбиешіні оқушылардың тез басынып кететін жайы бар. Айтқанын тыңдамай, тапсырғанын істемей, балалар көбінесе бетімен жүреді. Ал Маржанда ондай емес. Класының әр оқушысы алған жақсы бағасын да, естіген жаңалығын да алдымен апаларына айтып жатқаны. Үйірсектеп соның төңірегінде жүргендері. Дайындық кезінде класта үшқан шыбынның ызыңы естілмейді. Жайымен қозғалып, әр баланың қасында аса бір мейіріммен тұрғанын сан байқадым. Тіпті мектеп ауласын сыпырғанның өзінен бұл кластың бөлек қолтаңбасы көрініп тұрады. Жатақханадағы бөлмелерін корсең... Әрдайым жинаулы, ұлдары бөлініп-бөлініп шахмат ойнап отырады, қыздары тоқыма тоқиды. Бір сөзбен айтқанда, көбімізге жете бермейтін жинақылық, таза киініп, таза жүру, биязы сөйлесу, бір-бірін сыйлау — бәрі, бәрі Маржан тәрбиелеген кластан табылып жүрді.

Бұл жайлар осы адамға деген құрметімді әбден орнықтырған еді. Ал Сәуленің жағдайын естігенде, ол құрмет тіпті еселеп арта түсті. Ішкілікке салынудың салдарынан Сәуленің әкесі шешесін мерт қылып, өзі түрмеге түседі. Сәуле 75-ке келген әжесінің қолында қалады. Енді бұл баланы қайтсе адам етемін деп, ол Сәулені осы N2 мектеп-интернатқа әкеп береді. Сәуле алғашында интернатқа үйрене алмай,

жақын туыстарына кете береді. Сәулені Маржан ерекше қамқорлыққа алады. Кластас оқушыларға да Сәуленің жағдайын қатты ескертеді. Бірақ алғашқыда Сәуле жасалған қамқорлықтың біріне де мән бермей, бір түрлі мәңгірт адамдай жүреді де қояды. Не бала болып ойнамайды, еш нәрсеге қызықпайды, тамақ ішкенде де ешкіммен сөйлеспейді. Қолы босап кетсе болды, төсегіне етпетінен түсіп жатып алады екен. Бұл жайлар Маржанның жүрегіне қатты батады. Тіпті ол үйінен келгенде, Сәулеге арнайы конфет, алма орап әкеліп жүреді. Оны байқап қалған кейбір оқушылар, бала емес пе, өкпе де білдірген. Өстіп жүргенде, “жығылғанға жұдырық”, Маржанға Сәуленің ауылынан хат келеді: *“Қарағым Маржан, сен менің көзімнің ағы мен қарасы — Сәулешімнің тәрбиешісі екенсің. Енді саған бәріміздің орнымызды жоқтатпауға тура келеді. Сәулешіті әуелі құдайға, сосын саған тапсырдым. Мен қазір хал үстінде ауырып жатырмын. Олай-былай бола қалсам, көзіңнің қырын салып жүр, қарағым. Онсыз да Сәуленің жүрегі тілім-тілім жара ғой. Қош сау бол!*

Сәуленің әжесі”.

Маржан өзін тоқтата алмай, ағыл-тегіл болып жылайды.

— Бұл байғұсқа тағдыр соншама неге шүйлікті? Не жазығы бар сорлының.

Тәрбиешінің бұл күйін корген ауылдың адамы:

— Қарағым ақыры жылап тұрсың ғой, шындықты айтайын, ол кісіні жерлеп те қойдық, — дейді. Сәби жүрегі әлденені сезді ме, ауылдан келген кісімен бірге Сәуле еріп те кеткісі келеді. Бірақ Маржан жібермейді. Қойшы, Сәулені күнде көрген сайын тәрбиешінің көңілі бұзылып, әуреге түседі. Сөйтіп жүргенде бір күні Сәуле жоқ. Қыздар “үйіне кетіп қалды” дейді. Маржанның жүрегі тас төбесіне шығады. Автобуста кездескен таныс адам Сәулеге “кемпірдің арты қайырлы болсын” деп көңіл айтады. Шырқырап жылаған жас қыз кемпір-шалдың, шешесінің зиратына соғып, өлгендеріне әбден көзі жетіп, бұл ауылдан мүлде суынып қайтады.

Міне, тап осы күннен бастап Маржан өзін Сәуленің шешесімін деп есептейді. Каникулда Сәулені үйіне алып қалып, содан өз баласындай тәрбиелейді. Мектептен кейін оқуға түсіріп, медицина институтын бітіртеді, туған қызындай болып кетеді. Оған өз көзімнің жеткені бар.

Мектеп болған соң, бала жүрген жер оқиғасыз бола ма? Маржан ауылдан келгеніне көп болмаған Тілек деген оқушыны жоғалтып алды. “Магазинге кіріп шығатын шаруам бар еді” деп кеткен Тілек бір күн жоқ, екі күн жоқ. Ақыры жер-жерге сұрау салуға тура келді. Милицияға да, тіпті моргке

де телефон соғылды. Аяқ астынан бүкіл мектептің, әсіресе Маржанның ішкені ірің, жегені желім болды. Тілек зым-зия жоқ. Бұған Маржаннан да қатты күйіп жүрген — Сәуле. Ауруханада жұмысы қауырт болса да, жан салып іздеушінің бірі сол. Өйткені оған шешесіндей болып кеткен Маржанның қайғырғаны батады. Күнде кешке келіп “мамасын” жұбатады, табылады дейді. Сөйтіп әуре-сарсаңға түсіп жүргенде, ауылдан Тілектің шешесі келсін.

— Не қарап отырсындар? Балаларымызды жоғалту үшін береміз бе? Соттатам шеттеріңнен! — деп зіркілдейді.

Табиғатында ешкімге қатты сөз айтуды білмейтін Маржан оның қандай дауылын болса да көтеруге дайын, тек бала табылса екен. Әуре-сарсаң, әбігер әрі қарай созыла берді. Сол күндері Маржанның ілашына ақ түсті. Міне, кенет қуаныш.

...Әлі көз алдымда. Мектептің жанына “жедел жәрдем” машинасы тоқтай қалды. Ішінен лақтай ырғып Сәуле шықты.

— Мама, сүйінші, Тілекті таптым. Әне, машинаның ішінде отыр.

Қызымен екеуі құшақтасып, сүйісіп жатыр.

Сойтсе, оқиға былай болған: Тілек әкесінің тапсырмасымен “Тұлпар” атты магазинге кіреді. Адам көп, автомобиль болшектерін көріп жүреді. Сол кезде магазиннің бір жақ шетінен бір топ бала дүркірей қашады. Әлгілермен ілесе Тілек те жүгіре жөнеледі. Қуып жеткен милиционерлер басқасымен қоса Тілекті де ұстап алып кетеді.

Ақыры, Тілек кінәсыз болып табылып, милициядан шығып, интернатқа келе жатқанда, соқыр ішегі ұстайды. Бір аялдамада бүк түсіп қалған жерінен жүрт “жедел жәрдем” шақырып, ауруханаға жібереді. Милицияға түскені бетіне шіркеу болған Тілек өзі жөніндегі деректердің бәрін теріс жазғызып, ізін жасырады. Бұл балалықты қойсаңшы. Егер Сәуле қаланың ауруханаларын сүзе қарамағанда, ол әлі бірнеше күн жоқ еді.

Жоғалған табылды. Коңіл орынға түсті. Ашулар басылды. Енді бірін-бірі аяушылық басталды. Бірақ менің көз алдымнан кетпейтіні — сол күндегі тәрбиеші Маржанды бүкіл кластың аяуы. Өл жоқ іздеп жүргенде де, оздері тырп етпей сабақтарын оқыды, дағдылы істерін жасады. Қастарында болмаса да апайларының айтқанын бұлжытпай орындауға тырысты.

Бұл үлкен мейірімге деген перзенттік жауап еді. Маржан тек Сәуле мен Тілекке ғана ана сияқты емес, бүкіл класқа ана сияқты көрінді. Шіркін, тәрбиешілердің бәрі осындай болса ғой.

— Институтты бітіріп келген соң, директор тәрбиешілікті

ұсынғанда, әуелі намыстандық, — деді бір әңгімесінде Маржан. — Он бес жыл оқып тәрбиеші болғаным қалай? Оның үстіне, балалардың үзілген түймесінен бастап, оқу-үлгеріміне дейін жауап бересің. Сәуле мен Тілек сияқтылардың оқиғасы ше? Біраз жыл өткен соң, үй ішім осы жұмысты таста деп те үгіттеді. Бірақ, неге екенін білмеймін, балаларды қимаймын. Бауыр басып кеткен соң, тіпті қиын болады екен. Ал, мен білсем, шын педагогика осы тәрбиешілікте.

Бұл сөздерде ұстаздық қана емес, аналық мейірім де жатқан жоқ па. Мейіріммен тәрбиелеуге не жетсін. Жақсылық атаулы, тегі, мейірлі жүректерден шығады ғой.

9 класта Сейітқазы деген оқушы болатын. Елулерге жақындап қалған бір сүйкімді әйел ылғи Сейітқазының халін сұрап, біліп жүрді. Апта сайын ұдайы келіп тұрады. Бір күні Сейітқазыдан жасы үлкенірек қызбен келді. Әлгі әйел түрі қазақ сияқты болғанмен, ылғи орысша сөйлейді.

— Мынау Сейітқазының әпкесі, — деді.

— Жолды білсін, мектепті көрсін, мен жокта келіп тұрсын деп әдейі ертіп келдім. Озінің политехника институтында істейтінін айтты.

Сұрай келе, ол кісінің ұлты корей екенін білдік. Бұл жағдай Сейітқазымен араларындағы жақындыққа ынтықтырды.

Сөйтсек, бұлардың семьясы бір кезде Қызылорда облысына көшіп келеді. Сейітқазының әкесі Ошақпен көрші тұрады. Жаңа келген корей семьясына жергілікті қазақтар ауыздарынан жырып көмек береді. Әсіресе, Ошақтың орны болек болады.

— Қазір Ошақтың он бір баласы бар. Ең кенжесі — осы Сейітқазы. Мына ертіп келген Алма біздің үйде, осында Алматыда тұрады. Соншама баланы тәрбиелеу оңай ма, Алматыдағы осы екеуін біз қамқорлыққа алып едік, — деді әлгі әйел.

— Көрші хақысы қашанда қымбат демей ме қазақтардың оздері.

Көрші хақысы ғана емес, бұл сөздерде үлкен достықтың хақысы жатқан сияқты. Сейітқазы да, әлгі әйел келген сайын, шешесі келгендей қуанады. Үйінің мұнда емес екенін ұмытып кетеді. Демалыс күндері сол үйге барып, аунап-қунап қайтады. Өмірдің осы бір сәл ғана көрінісінде көзімізге түсе бермейтін нәзік жіптей, бірақ тамырын тереңге тартып бара жатқан халықтар достығы, оның өмірдегі әдемі де сәнді өрнегі жатқан жоқ па.

Мейрам Аманжоловтың тағдыры да қызық. Мейрамды интернатқа әкеп тапсырған орыс әйелі болатын. Өзі журналист

скен, аты-жөнін кезінде жазып алмаппын. Журналистер көп жүреді, көп адаммен кездеседі ғой, әлгі әйел Шымкент облысында командировкада болғанда, Мейрамның құмға сурет салып отырғанын байқайды. Содан осы біздің интернатқа оқуға әкеп, суретшіміз Сапаға мықтап тапсырады. Әкелгені өз алдына, мектепті бітіргенге дейін туған анасындай ылғи келіп жүрді. Мейрам да оған бауыр басып кеткен. Сол Мейрам Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтында көркем-сурет факультетін бітіріп, қазір училищеде суреттен сабақ береді. Әлгі орыс әйелінің көзі түспесе, Мейрам өз талантын аша алар ма еді, жоқ па еді?! Екі туып бір қалғаны емес, сонау ауылдан әкеп, қамқорлық жасап, оқу бітіруінде ең алдымен үлкен бауырмалдылықтың, мейірімділіктің нышаны жатыр. Халықтар достығы жөнінде небір терең зерттеулерге мәйек боларлық өміріміздің үйреншікті көріністері ғой бұл. Үйреншікті болғаннан соң ба, ол көріністерге бірде зер салып, бірде зер сала бермейміз.

Сол сияқты, I класқа Қуаныш атты бала келді. Оны алып келген — Анна Степановна, мамандығы фельдшер. Оның өмірі мұнайға бай Тюмень өлкесімен байланысты. Сол жақта әскери қызметте жүрген Қаратай Амреевке күйеуге шығады. Қаратайдың қарындасы Қуанышты туғаннан кейін, бір айдан соң қайтыс болады. Бір жылдан кейін оның әкесі басқа әйелге үйленеді. Қаратайдың шешесі, яғни Қуаныштың әжесі баланы өз бауырына салады. Сойтіп, бала әже қолында жетіге келеді. Жас ұлғайған сайын, Қуаныш жайын көбірек ойлайды. Демалыс айларында келіп-кетіп жүрген келіні Анна Степановнадан қарт жүрегі қалтқысыз бір мейірімділікті көргендей болады. Он ойланып, жүз толғанып Қуанышты ақыры жеті жасында келініне аманат етеді. Ана жүрегі тіптен де қателеспеген. Міне, енді көрдіңіз бе, олар туған шеше мен баладай.

— Қуаныш үшін Қазақстанға көшіп келдік, — дейді Анна Степановна, — Тюменьде еңбекақымыз да, жағдайымыз да жаман болған жоқ. Бірақ баланы туған жерінен қашықтатпау керек қой. Әрі қазақша да білуін ойладық. Жыл сайын Қуанышпен енді Тюменьге, менің төркініме барып тұрамыз. Ол өңірдің байлығы, тоғайы балаға аса ұнайды. Саңырауқұлақ теріп, кептіріп қайтамыз.

Осы сөздерді айтқанда Анна Степановнадан аса бір мейірімділік лебі еседі. Соның бәріне күйеуінің көңілі үшін емес, өз жүрегінің өмірімен барғандығы байқалады.

— Қазақшаны қазір Қуаныштан үйреніп жүрмін, — деп жымияды ол. Осы кезде Қуаныш келіп оның мойнына асылады. Жан тебірентерлік көрініске куә боласыз.

Анна Степановнаның мейірімі үшін Қуаныш та жақсы оқып жүр. Бір күні 4 класқа сабақ бергенімде, жақсы көрген адамдарың жайында жазыңдар деп тапсырма бердім. Сонда Қуаныш Анна Степановна жөнінде былай деп жазды: “Менің мамам жұрттың бәрінен де жақсы. Ол ашуланбайды. Үйді өте таза ұстайды. Маған ылғи ертегі айтады. Маған қазақша ертегі айтқызады. Әжем оны ылғи әдемі, ақылды Аннашым дейтін”.

Сәби жүрегінің осы бір лүпілінен-ақ Анна Степановнаның кім екенін аңғару қиын емес. Мені де ол кісімен таныстырған оқушының осы шығармасы болатын. Шығарманы оқи салысымен одан сұрағаным бар:

— Сенің мамаң кім?

— Анна Степановна! — деді ол мақтаныш сезіммен.

Анна Степановнамен кездескен сайын, өмірдің осындай өз шығармаларын сабақ барысында пайдалана бермейтініміз мені едәуір ойға қалдырады. Интернационалдық тәрбие жөнінде таптырмайтын көрнекі құрал ғой. Қоғамтану сабағында осы бір мейірлі жүректер жөнінде айтқандарым сабаққа әр беріп, тақырыптың табиғи шығуына көмектесіп жүрді. Өмірдің өзі новелла дейміз. Ал новелла деген түптеп келгенде латынның “өмір заңына енгізілген өзгеріс” деген сөзінен шыққан екен. Ал сол өзгерістердің төркініне көңіл көзін салсақ, өміріміздегі аса бір мәнді құбылысты, интернационалдық құбылысты көрмейміз бе. Осы құбылыстың қыр-сырына үңілуге көмектесетін қоғамтану пәнінен сабақ беретініме де шүкіршілік...

Қоғамтану

Бұл пәннің өте пайдалы, мектептерде оқытылуы керек екені қазір ешбір дау туғызбаса керек. Әңгіме қай мұғалім оны қалай өткізеді, қоғамтануды беру жөнінде қандай жақсы методикалық тәсілдер қалыптасты, міне, өз тәжірибем жайында айта кеткенді жөн бе деймін.

Орта мектепті бітіріп өмірге жолдама алған әрбір жас таңдаған мамандығы бойынша оқуға түседі немесе бірден еңбекке араласады. Сонда оның бойында нендей қасиет бар, өмірге көзқарасы қандай, қоғам, табиғат құбылыстарын өздігінен, материалистік тұрғыдан қарай ала ма? Жаңа коллектив, жаңа ортаға жақсы әсер қалдыратын — ең алдымен осы сапалар. Бұл сапаларды мектеп қабырғасында қалыптастыруға көптен-көп үлес қосатын қоғамтану сабағы. Осы пәнді оқыту тапсырылған алғашқы жылдан бастап, мен өз міндетімді осылай ұқтым. Міндетті ұғу бар да, оны

орындауға жету бар ғой. Бұл жолда сені ізденістер, талай қиындықтар күтіп тұрады екен. Ол қиындықтармен күресу керек. Бір сөзбен айтқанда, қоғамтану күрескерлікке баулитын пән дер едім. Сол үшін де оны оз басым өте жақсы көрем. Енді азды-көпті тәжірибеден білер үзік.

Біз белгілі тақырыпқа кошпес бұрын, оқушыларға кездесетін жаңа ұғымдардан сөздік жасаймыз. Айталық, философия дегеніміз — табиғат пен қоғамның жалпы даму заңдылығын зерттейтін ғылым. Гректің софия — даналық, фило — сүйемін деген сөзінен шыққан деп жаздырып қоямыз. Сол секілді әр ұғымның қысқаша тарихына, қазір қандай мағынада қолданылатынына тоқтаймыз.

Сосын теориялық мәселені оңай түсіндіруге көмектесетін мысалдар ізделеді. Бұл тұста оқушылардың физикадан, химиядан, биологиядан алып жүрген білімдерін пайдалануға тырысамыз. Бұл пәндердің мұғалімдерімен тығыз байланыс жасап, сабақ өткенде кейбір мәселелердің философиялық қырын аңғарта отыруды сұраймыз. Мұның өзі жақсы нәтижесін берді де. Мысалы, XI кластың оқушысы Тұраш мемлекеттік емтиханда “Материя және оның өмір сүру формасы” деген сұраққа жауап бергенде, химиядан мысал келтірді. Материяның мәңгі қозғалып тұратынын, жаңа заттардың пайда болуын формула арқылы көрсетті.

Болмаса мына бір мысалды алайық. Материализм жөнінде өткенде, идеалистік көзқарас бойынша құдайдың қалай қолдан жасалатынын айтқанбыз. Осыған өздерің мысал іздеңдер, оқыған ғылыми, көркем әдебиеттерді философиялық тұрғыдан топшылаңдар деген тапсырма берілді. Міне, оқушы Өзбекстандағы газдың (көгілдір оттың) алғаш шығу тарихы жөнінде айтып тұр. “Вокруг света” журналынан оқыған. Өткен ғасырдың аяқ кезінде бір керуенді бастап имам келе жатады. Қараңғы түсісімен керуен тақырға тоқтайды да, имам оңаша барып шақпақ тұтатады. Тақырдың жарығынан от лап ете түседі. Сасып қалған имам шапанымен жаба қояды. От сөніп қалады. Қайта шақпақ жағады, қайта тұтанады, қайта сөндіреді. Әлгі имам сол сиқырлы отты “құдайдың оты” деп бірнеше жыл пайдаланады. Өткен-кеткен керуеннен от үшін алым жинайды. Сойтіп, мықтап байыпты ол. Ал түптеп келгенде бұл сол кездің өзінде-ақ жердің жарығынан сыздықтап сыртқа шыққан жер астындағы табиғи газ екен. Оны қазір қалай пайдаланып отырғанымызды, газ құбырларының тартылып жатқанын, оған әмір жүргізуші сінқандай да құдай емес, адам екенін оқушы жақсы айтып берді.

Бүгінгі өмірдегі осындай мысал идеализмнің торкінін түсіндіруде мықты құрал болды. Оқушылар осыдан кейін әр құбылысты терең толғауға, оны жай құбылыс екен деп қарамай, арғы-бергі жағын материалистік тұрғыдан пайымдауға назар аудара бастады. Дөп келетін жақсы мысал табушыларды класс алдында котермелеп отырамыз. Мұның өзі оқушылардың қоғамтану пәніне ықыласын арттырып, қызықтыра түсті.

Әр тақырыптың ішкі мәнін қарапайым да түсінікті етіп аша түсуге диспуттардың да тигізер жәрдемі үлкен. Бір жылы үш диспут ұйымдастырдық. Оның бірі — “Адамды тәрбиелеу — Қоғамның басты міндеті” деген тақырыпта болды. Диспут отерден бұрын мынадай сұрақтар жазылып ілінді:

1. Оз замандасың туралы ойларың қандай?
2. Қандай мінезді жақсы дейміз?
3. Кімді идеал (мұрат) тұтасың?
4. Оқыған кітаптарыңда қатты ұнатқан кейіпкерің кім?
5. Неден бойды аулақ салу керек деп есептейсің?

Бұған қоса XI класс оқушыларына “Лениншіл жас” газетінен “Жақсы адамдар жаныңда жүр”, “Социалистік Қазақстан” газетінен “Ерен еңбек адамдары” деген рубрикамен берілген мақалаларды тағы басқа баспасөздегі бүгінгі замандастар жайлы материалдарды жинауды, оны оқып зерттеуді тапсырдық. Диспут өте қызықты өтті.

Бұдан соң “Еңбек адам — көркі” деген тақырыпта диспут өткіздік. Ондағы сұрақтар мынау:

1. Еңбек, уақыт және сен.
2. Оз жолдастарыңның ішінде еңбек сүйгіш кім?
3. Ақ саусақ дегенді қалай түсінесің?
4. Арманың — қандай мамандық?
5. Жалқау адамда арман бола ма?

Бұл диспуттың бір ерекшелігі — үлкен әңгіменің арнасы мектеп өміріне келіп сайды. Зина деген қыз кейбір оқушылардың жұмыс десе қашқақтап тұратынын, қазірден бұлай болса, бара-бара еңбекке енжар қарайтын жалқау болып шығатынын айтты. Сабакты жақсы оқудың өзі де еңбек екені атап көрсетілді. Бірқатар оқушылар ұлы адамдардың қалай оқығаны, жұмыс істегені туралы тамаша деректер келтірді. Еңбектің достықты, татулықты қалай қалыптастыратыны жөнінде де көп пікірлер айтылды. Диспут қоғам мен еңбек — егіз, оның материалдық-техникалық базасын да қажырлы еңбексіз жасау мүмкін емес, адамдардың жақсы қасиеті де еңбекте қалыптасады, еңбек — тәрбие мектебі, адам көркі, ал адам — өмір көркі деп қорытылды.

“Бірі — бәрі үшін, бәрі — бірі үшін” деген тақырыптағы

диспутты откізерден бұрын оқушыларға озат коллективтерді зерттеуді, олардың өмірінен мысалдар табуды тапсырдық. Біздің мектептің ер балалары заводта өндірістік сабақ отетін. Осы заводтың өмірімен, ондағы еңбек озаттарымен оқушыларды таныстырдық. Еңбектің адам бойына коллективтік жауапкершілік сезімін егетініне, татулықтың тамаша үлгілерін тудыратынына балалардың назарын аударуға тырыстық.

Сонау алпысыншы жылдары Надежда Загладаның “Ар алдында жауап берейік” деп бүкіл еліміздің дихандарына, еңбеккерлеріне тастаған үндеуін, ол шақырудың сол кездегі дамуымызда алған орны жөнінде оқушылар баяндама жасады.

— Атақты күріш өсіруші Ыбырай Жақаев, әйгілі шопан Жазылбек Қуанышбаев кезінде жастарының ұлғайғандарына қарамастан, неге еңбектен қалмады?

Осындай сұрақтар оқушыларды қатты тебіrentті. Олар абзал жанды, коллектив абыройы, Отан абыройы үшін бәріне де әзір ағалары мен апалары барлығын білді.

Осы үш диспут ұйымдастыру арқылы оқушыларға жаңа қоғамдық қарым-қатынастарды қалыптастыру, жаңа адам тәрбиелеу мәселелерін берік түсіндіруді көздедік. Мемлекеттік емтиханда оқушылар сол диспуттарда айтылған мысалдарды алдымызға тартты. Мұның өзі олардың ойларын, пікірлерін ажарландырып тұрды. Теориялық білімді өмірмен байланыстырудың артықшылығын айқын көрсетті.

Диспуттардың тағы бір үлкен пайдасы оқушыларды өздігінен ізденуге, белгілі бір мәселені зерттеуге, сойлеу мәдениетіне баулыды. Бұрын мерекелерде баяндама жасау мұғалімдерге тапсырылатын еді. Бірде 8 Мартқа байланысты баяндаманы оқушы Нұрбүбіге тапсырдық. Бұл сенім оған үлкен ой салды және зор жауапкершілік артты. Баяндамадан оқушының тарихтан, қоғамтанудан алған білімін жақсы пайдаланғанын, біраз ізденгенін көрдік.

Әрине, әр шара белгілі мақсатпен ұйымдастырылуы керек. Жаңа, тың идея келгенде, оның берер пайдасын күні бұрын білуге тырысқан мақұл. Асығыс, әйтеуір “өтсін-бітсін” демей, ол шараға белгілі бір дәрежеде тәрбиелік салмақ салу керек. Балалармен жұмыста бұл өте-мөте қажет.

Ұлы Отан соғысының 40 жылдығы бізді қатты ойландырды. Мұны тарихи дата ғана етін өткізу ұлы оқиғаның шеңберін тарылтқандық болар еді. Біз дирекциямен, партия ұйымымен ақылдаса отырып, бұл күнді оқушылардың бойындағы патриоттық сезімді оята түсу, Ұлы Отанға шексіз берілудің онегесін туғызу тұрғысында өткізуді жөн көрдік.

Үлкен стенді жасалды. Суретті, Ұлы Отан соғысы туралы деректерді балалардың өздері жинады.

Терең бойлаған сайын сол бір жеңістің оңайлықпен келмегенін, бүгінгі бақытты өмір үшін құрбан болғандарды құрметтеу керек екенін ұғынғандай болды олар. Стендіде майдандағы ерлікті де, фашизмнің адамдарға жасаған жан түршігерлік азаптауын да, партизандар қимылын да, тылдағы қажырлы еңбекті де көрсетуге тырыстық.

Оқушылардың өз бетімен жұмыс істеуіне, инициативасын көтеруге ықпал ететін тағы бір жай — әркімді назардан тыс қалдырмай, қоғамдық жұмысқа тартып тұру. Бізде бұрын халықаралық жағдай туралы мұғалімнің өзі хабарлама жасайтын. Мұны енді “сұрақ-жауап кешіне” айналдырдық. Ол былай ұйымдастырылды. Мектептегі залға жәшік ілініп қойылды. Оздерінің білгісі келген, түсінбеген мәселесі жайлы оқушылар сол жәшікке сұрақ жазып тастап кетеді. Тарих үйірмесінің старостасы сол сұрақтарды жинайды да менімен ақылдасады. Сосын бұл сұрақтарға жауап беруді бірнеше балаға тапсырамыз. Олар әзірленіп, халықаралық мәселелер жайлы әдебиетті оқиды. Сұрақтарға жауап іздейді. Біз осы шараға әр баланы тартуға тырыстық. Тәжірибе құрбыларының арасында қысылып қалмас үшін оқушының мейлінше жақсы әзірленетінін көрсетті. Мұның да қоғамтану пәнінен оқушылардың білімін кеңейтуге көп көмегін тигізгенін байқадық.

Жыл басындағыдай емес, жыл аяғында класс оқушылары көп өсіп қалады. Солардың сөздері мен істерінде тұтастық, идеялық сенімділік байқалады. Түрлі оқиғаға, айналадағы құбылыстарға материалистік тұрғыдан, әр нәрсені бір-бірімен байланыстырып қарайтын болды. Белсенділіктері артты, көбісі қоғамдық жұмыстарда “мынадай шараларды жүзеге асырайық” деп ұсыныстар жасап жүрді.

Оқу озаты Әлиман әрдайым әңгімелескісі келіп тұрады. Оқыған кітаптары жөнінде пікір алысады. Сол әңгімелердің кейде қызықты болатыны сонша, ол — оқушы, мен мұғалім екенімді ұмытып кетеміз. Ойы, пікірі тең адамдардай сөйлесеміз. Бұл баламен пікірлескен кезде, мен үлкен ләззат аламын. Өйткені ақылды, ойлы сөйлей біледі. Бір жылы көктемде ол Брест қаласына барып келді, жолда Москвада болды. Брест қамалы, ондағы ерлердің күресі жөнінде, Москвадағы тарихи орындар жөнінде майын тамыза айтқанда және әр нәрсеге өз қатынасын, өз қозғарасын білдіргенде, менің бойымды ерекше бір мақтаныш сезімі биледі.

Әлиманмен болған әңгімеден кейін маған осы қоғамтану пәнінің пайдасы жөнінде оқушылардың өз пікірін білсем

кайтеді деген ой туғызды. Сол мақсатпен N2 мектеп-интернатта 50 оқушыға “Анкеталық сұрақ” таратуға тура келді. Міне соның жауаптары:

Мүлікбаев — Мен өзім өмір сүріп отырған қоғамның артықшылығын, ондағы өз орнымды ұқтым. Егер бір кезде дүниедегі құбылыстар, олардың өзара байланысы жөнінде айқын түсінігім болмаса, енді оның заңдылықтарын ұқтым. Сол үшін де қоғамтануды сүйіп оқимын.

Өлтебаев — Бұл пәнді оқу арқылы мен қоғам дамуына ат салысу, азамат болу керек екенін ұқтым. Діни көзқарастың да зиянды, жалған екеніне көзім жеті. Бұрын оған аздықөпті сенетін сияқты едім, енді біржола күдер үздім. Күнгірт, алдамшы бір нәрсе екен. Ой бұлдырлығы қандай жаман.

Рашев — Қоғамтану — айқын мақсатты ұқтыратын ақылшы пән. Өмірде өз орнымды дұрыс тапсам екен деп армандаймын.

Қалқожаева — Мен бұрын жалқау да сылтаушыл едім. Соныма қазір қатты ұялам. Бірақ өткеннің орнын қалай толтырарсың. Уақыттың да бағасын ұқтырған — қоғамтану пәні.

Желдікбаева — Әрине, бұл — қиын пән. Құмартсаң, сол қиындығы білінбей кетеді екен. Өмірдің әр қырына өзіңді тартып әкетеді. Мағыналы, қызық өмір сүруіне көмектесетін пән деп білем. Бірде біз еңбектің сапасы жөнінде сабақ өттік. Сосын УПК-ға бардық. Тігін цехында ол күнгі ықыласымыздың, жауапкершілігіміздің, еңбекке деген көзқарасымыздың мәні ерекше болды. Содан былай тіпті қанаттанып жұмыс істейтін секілді көріндік. Мен өзім қоғамтануды түсініп оқуды кешірек сезгеніме өкінем.

Анкетаға алынған жауаптардың қызықтығы сондай, ол маған мектептің педагогикалық советінде “Оқушылардың бойында дүниеге көзқарасты қалай қалыптастыру керек” деген тақырыпта баяндама жасауға мүмкіндік берді. Мысалдар нақты, оқушылардың өз жазғандарынан келтірілді. Бұл олардың бүкіл ішкі-сарайын, ой-санасын аңғартатын таптырмас документ еді. Мен осы уақытқа дейін оларды сақтап келемін.

Қоғамтану пәнін бергенде оқулықтағы тұжырымдарға байланып қалмай, мезгіл-мезгіл жарияланып тұратын мәнді мемлекеттік документтерде айтылған ойлармен ол тұжырымдарды байытып отырған жөн. Мысалы, басылым беттеріндегі ойлы жазылған дүниелерді жібермей оқып отырған мақұл. Соны қай қырынан, қалай етіп оқушыларға жеткізген дұрыс? Бұл жайды ұдайы ойланып, ізденіп жүргеннің ешбір артықшылығы жоқ. Бұған бара-бара оқушылар да үйренеді екен.

Бірде үнем тақырыбына үлкен әңгіме болды. Фактілерді балалардың өзіне жинаттыруға тура келді. Міне, сонда келтірілген деректер: халық шаруашылығында материалдық шығынды бір процентке кемітсек, ұлттық табысты бір миллиард арттыруға болады екен. Бұл қаржыға былайша айтқанда, 1 миллион “Беларусь” тракторын, 500 мың жүк таситын вагон, 4 миллион оқушы оқитын мектеп салуға болады.

Тағы бір мынадай мысал айтылады: біздің елімізде 270 миллионнан астам халық бар. Соның әрқайсысы 30 грамнан үнемдегенде, бір күнде 6 миллион килограмм үнемделмек. Ал осыны қалай болса солай тастай салу фактісі жиі кездеспей ме. Оның үстіне асханалардың ұқыпсыздығы тағы бар. Сонда 7 миллион килограмм нанды тектен текке ысырап етеді екенбіз. Ал мұның өзі бір жыл бойы 50 миллион адамды асырауға жетер еді. Ой салатын осындай фактілердің пайдасы көп.

Сол әңгімеден кейін балалар мектеп-интернаттың асханасындағы нанның дұрыс жұмсалуын бақылады. Бір күнде 18 килограмға дейін нанның босқа ысырап болатынын анықтады. Оқушылардың осы рейдінен кейін нанды жұмсауда біраз тәртіп орнады. Жатақханада, мектеп болмелерінде текке жанып тұратын шам бар ма, крандардың суы бекер ағып тұрмай ма – осының бәрі шәкірттердің назарына ілікті. Кейбіреулері ауылдарында далада қалатын техникалар, олардың ерте істен шығатынын айтты. Киімді ұқыпты киюдің өзі де үнем екенін зердесіне тоқыды олар. Қысқасы, аздан да, көптен де үнемдеу өмір нормасына айналуға тиіс, тұрмыстың жақсарғаны барды бет алды шаша беру емес деген түйін жасалды.

Осы тақырып әңгіме болғанда, Жапонияға барған сапарым, онда көргендерім жайлы айттым. Осы бір шағын елде шикізат қоры аз. Ал техникалық прогресс жөнінен дүние жүзінің алдында. Оның жасаған машинасы, телевизоры, радиотехникасы, медицина жабдықтары жөнінде таңданбайтын адам жоқ. Мұның сыры неде? Әрбір адамның бойына титтей күнінен бастап еңбекқорлық, үнемшілдік, ұқыптылық қасиеттерін егуге күш салынатындықтан. Мұның өзі бүкіл халыққа тән асыл қасиетке айналған. Ал байлар тап осының есебінен байып отыр. Олар мұны өздерінің насихатында, әрине, капиталистік қоғамның артықшылығы деп түсіндіргісі келеді. Шын мәнінде ол қоғамдық құрылыстың емес, ғасырлар бойы қалыптасқан халыққа тән сапа, әр адамға ана сүтімен сіңген қасиет.

Біз мектептің идеологиялық мекеме екенін ұмытпауымыз керек. Идеология саласындағы табанды күрескерлер мектеп

қабырғасынан қалыптасады. Осы ретте қоғамтану пәні баға жеткісіз. Сол себепті де оның оқытылуы да, қабылдануы да творчестволық болуға тиіс деп ойлаймын. Бала еңбектенуді сабақтан, яғни мектеп қабырғасынан бастайды. Осындағы дағды қалай болса, өмірде де солай болып кетеді. Оның мысалы сан мың. Сондықтан күр жаттауға емес, толғана білуге баулу — негізгі парызымыз. Осы ретте қоғамтану пәнінің, оны оқытатын адамның өзіне алар жауапкершілігі аса зор. Менің есіме Лев Николаевич Толстойдың “Егер мұғалім іспен оқушы сүйіспеншілігін біріктіре алса, онда ол — нағыз мұғалім болғаны” деген сөзі түседі. Осы парасатты пікірді қоғамтануға әбден бұруға болады деп білем. Алдымен ол пәнді сүю керек, бұл сапа оқушыларға деген сүйіспеншілікпен, олардың болашағы жайлы жауапкершілікпен ұласқанда ғана, табыс, оқудағы табыс өз-өзінен тобе көрсетері сөзсіз.

Қазір еліміз аса бір ұлы кезеңде тұр. Ол қайта құру, жеделдету кезеңі. Табанды күрескерлер, идеялық сенімі мықты, саяси тұғыры берік ұрпақ қай кездегіден де аса қажет. Қоғамтанудың ролі енді бұрынғыдан күшейе түспесе, кемімейді деп білем.

Қайта құру және мектеп

Қайта құру. Жеделдету. Бұл ұғымдар қазір өміріміздің өзегіне айналды. Әрбір адам дамудың жаңа кезеңінде өзіне-өзі сұрақ қоюда. Мен енді қандай болуым керек, осы бір ұлы өзгеріске қосар үлесімді немен өлшейін?

Мұның, әсіресе, оқу-ағарту орындарына, педагогтерге қатысы тіпті үлкен. Қайта құрудың, жеделдетудің түпкі жеңісін көруге қызығасың. Сөйтесің де, өткен өмірге, істеген ұстаздық қызметіне сын қозбен қарайсың. Шіркін-ай, талай нәрсе істелмепті-ау, талай қапы соққан жайларымыз да бар екен-ау дейсің. Бүгінгі өз міндетіне немқұрайды қараушылар, жайбарақат жандар болса, осында ұстаздар жіберген ақаулардың да көрінісі жоқ па екен деп ойланасың.

Әдетте, дикандар жақсы өнім алу үшін жерді жақсылап баптап жыртады, содан кейін тұқым себеді, бар гәп осы тұқымның қандай екендігінде. Егер ол таза, таңдаулы болса — өнім жоғары, ал сапасы төмен болса — егінді арамшөп қаптап кетті дей бер. Осы ұғымды бала тәрбиесіне, мектеп өміріне аударсақ, сапалы тұқым дегеніміз жақсы оқу процесі ғой. Соған жете мән береміз бе? Өмірде аз кездеспейтін жағымсыз құбылыстарды жандарына серік ететін адамдардың рухани жүдеулігінің сыры неде?

Осы селқостық бала тәрбиесінде орын алса ше? Ең қиыны осы дер едім. Бүгінгі селқос оқушы – ертеңгі селқос жұмыскер, не қызметкер. Ертең сондай жандар басшылық ете қалса, қарауындағы қызметкерлерді де селқос, өз ісіне жауапсыз қарайтын етуі даусыз. “Сынықтан басқаның бәрі жүғады” демей ме. Сондықтан ертеңгі маман, бүгінгі оқушы тәрбиесіндегі селқостықты болдырмау ата-ана мен мектепке үлкен жауапкершілік жүктейді. Қай жерде жауапкершілік аз болса, сол жерде селқостық, салғырттық басым жатады.

Бұдан біраз бұрын біздің мектепке ауылдан Сланбек деген оқушы келді. 8 класты “4” және “5” бағаларымен бітіріпті. Аз ғана уақыт өтсе де, байқаймын, баланың білімі бұл бағалар дәрежесінде емес. Сабақтағы отырысында селқостық байқалады, ынта жоқ, білімге талпыныс, оқуға құмарлық мүлде аңғарылмайды. Консультацияға шақырылып, қосымша сабақтар берілді, бірақ оқушыда талпыныс жоқ. Бұл мінез оның бойына әбден қалыптасып қалған сияқты.

Бір күні алыс ауданнан Сланбектің әкесі келді. Сланбекке сабақ беретін мұғалімдердің бәрі де баланың жалқау, жауапсыз, сабақта селқос отыратыны, бойында ынтаның жоқтығы туралы айтты. Баланың әкесі бұрынғы мектебінде оқушының кілең “4” пен “5”-ке оқығанын, ендігісіне қатты таңданатынын байқатты. Біз мынандай шешімге келдік: Сланбектің әкесіне сабаққа қатысып, баласының білім дәрежесін, ынта-қабілетін байқауын сұрадық. Нәтижесінде баланың мұғалімдер айтқандай екеніне әкесінің көзі жетті.

Ауылына кетерінде ағынан жарылып:

– Өзім Ұлы Отан соғысының мүгедегі едім. Жұмысымда да абыройлымын, беделім бар. Соны пайдаланып 8 кластың документін “4” пен “5”-ке өзгерттіріп алып едім. Ойым: астанада оқысын, адам болсын дегендік еді. Мұным зиянды қамқорлық екен, – деп, көзіне жас алды. Біз де шалды аяп кеттік. Осы аяушылықтың ақыры өйтіп-бүйтіп әлгі баланы он бірінші класты үшпен бітіруге әкеп тіреді. Мұны айтып отырған себебім: ол кезде оқушыны класта қалдырмау салт болатын. Ал осы “кешірімділіктің” азамат болашағы үшін қаншама зияны бар. Енжарлар, дербес өмір сүруге бейімсіздер осындайлардан шығады.

Бұл тұста ең алдымен, ата-ана жауапкершілігін баса айтқым келеді. “Ұяда не корсе, ұшқанда соны іледі” демей ме. Ендеше, оқуға деген селқостық көріне бастасымен, оған қарсы дереу күрес ашу керек. Бара-бара асқынып, мұның жазылмас дертке айналып кетуі мүмкін. Оны болдырмас үшін

мектеппен байланыстың мықты болғаны жөн. Баланың қалай оқып жүргені, оның күнделігінде қандай бағалардың бар екені, қай пәннен қабілетті, қайсысына селқос екені, тоқсанды қалай оқып жүргені бақылануға тиіс. Ата-ананың бала оқуына селқос қарап, оны білгісі келмейтіні кері әсерін тигізеді.

Бірде көшеде Сәуленің шешесі кездесті. Сәуле 11 класты бітіретін еді. Оқушының қабілеті жақсы, бірақ жалқау, жауапсыз, өзіне өзі есеп бермейді. Жауапкершілік сезімі жетіспейді. Мен шешесінен қызының жағдайын білетін-білмейтіндігін сұрадым. Ана еш нәрсе білмейтін болып шықты. Баласының сабақ үлгерімі мүлде төмендеп кеткенін, ынта-ықыласының азайып бара жатқанын айттым, ол маған таңдана қарады.

— Қызым барлық сабақтан да жақсы оқиды. Баламның өзі солай дейді. — Яғни ана бала сөзіне көбірек ден қояды екен. Мен шешесінің Сәуленің айтқанына сеніп, күнделігін тексермейтініне көзін жеткіздім. Шешесі Сәуленің 11 кластағы соңғы емтиханына келді. Қызы әрең-әрең үшке жауап берді. Осы кезде барып шешесі бүлк етпестен “3”-ті “4”-ке өзгертін беруді сұрады. Онымен қоймай:

— Институтқа түсуі керек қой, сіздің сабақтан көтеріңкі баға қажет, — деді.

Мен үзілді-кесілді ананың бұл тілегін орындай алмайтынымды айттым. Ол маған жатып ренжісін. Бұдан шығатын қорытынды селқостық, жауапсыздық балаға кімнен жүкқан? Ата-ананың өзінен. Отан алдындағы жауапкершілікті былай қойғанда, ол өз перзентінің алдындағы жауапкершілікті де ұмытып отыр.

Жаңаша ойлау машығы дегенде, біздер бүкіл қауым боп осының бәріне өзгеше қарауымыз керек. Аттестатқа оқуға түсетін документ деп қана қарау қате. Ол қай жағынан болса да сол жас азаматтың кәмелетке толғандығын куәландыруы керек. Кәмелетке толды деген сөз — дербес өмір сүруге жарады деген сөз. Ата-ананың жетегіне иек артпауы қажет. Енжар, селқос болудың басты көзі де осы иек артуда. Керек десеңіз, аттестат — ата-ананың да сол баланы қалай тәрбиелегеніне берілген баға. Ата-анаға қашан да бала алдындағы жауапкершілікті ұмытып, өзі оқиды ғой, ер жетіп қалды ғой, деп селқостыққа салынуға болмайды. Ата-ана тарапынан бала тәрбиесіне жасалған селқостық ақыры өкінішке әкеп тірейтінін өмір көрсетіп те жүр.

Біз де мынандай жағдай болды. Бағдат деген оқушының апасы оның документін: “Енді мұнда оқытпаймын”, — деп алып кеткенін айтты. Біз де оны кеттіге санап жүрдік. Ол үйіне барған соң, сол жердегі мектепке кеттім деген

сылтаумен қалаға қайта келген. Сөйтсек, ол көше балаларына еріп, бос жүрумен уақыт өткізіпті. Бір күні мұғалімдердің бірі Бағдатты көшеде көріп қалып, мектепке алып келді. Балаға коллективтің қамқорлығы керек болды. Өйткені оның әке-шешесі жоқ еді. Оқуға қайта алдық. Әрине, едәуір уақыт сабақтан қалған баланы қатарға қосу бізге оңайға түскен жоқ. Дегенмен, мұғалімдер қамқорлығы өз нәтижесін берді. Ал мектеп тарапынан селқостық болса, осы баланың тағдыры не болар еді?

Біздің N2 мектеп-интернатта оқушылардың білім алуына барлық жағдай жасалынған. Оқушы ата-ана қамқорлығында аз-ақ уақыт, тек демалыс күндері және каникулда ғана болады. Олар үйінен гөрі интернатқа бауыр басқан. Сол себептен де бірсыпыра ата-ана барлық жауапкершілікті мұғалімдерге, мектепке жүктегісі келеді. Кейде кейбір ата-ананы баланың мінез-құлқына, үлгіріміне байланысты шақырта қалсақ, кемшілікті мектептен іздеп: “Бірінші кластан бастап өздерінде оқиды ғой, біз қайдан білейік” деп шыға келеді. Тіпті кейбір ата-аналардың жылдап мектеп қарасын көрмейтіні де шындық.

Рас, ата-аналар қашықта тұрады, дегенмен, бала бауыр ет емес пе? Баласының оқуын, мінез-құлқын, өмірге деген көзқарасын, неге қызығатынын білу — солардың тікелей парызы. Мектептегі тәжірибеге сүйенсек, үнемі келіп, баласының оқуын қадағалап, мұғалімдердің пікірін біліп жүретін ата-аналардың балалары жақсы оқиды. Өйткені бала әкесінің, не шешесінің келетінін біліп отырады. Соған орай, ол да сабақ үлгірімін жоғарлатқысы келеді, соған талпынады, жауапкершілігі артады. Қысқасы, ата-ананың мектеппен үнемі байланысы оқушының сабаққа деген ынтасын арттырып, кемшілігін жоюға, жауапкершілікті сезіндіруге ықпал етеді. Бірде менің сабағымнан жақсы үлгіріп жүрген Гүлзира класындағы кейбір жауапсыз балалардың ықпалына түсіп, сабақтан нашарлап кетті. Дер кезінде шешесі келіп, Гүлзира кемшілігін тез түзеді. Шешесі қызына аналық ақылын, тәртіп пен жақсы үлгірім ғана абыройға жеткізетінін айтты. Міне, ата-ана ықпалы деген сол.

Сондықтан осынау жауапкершілігі жоғары жұмысты орындауда мектеп пен ата-ана арасындағы тығыз бірлікті сақтауды үнемі ескеріп отырған абзал. Өйткені мектепте жас жеткіншек тәрбиесі формаларын қаншалықты тиімді ұйымдастырғанымызбен, ата-ана көмегінсіз ойдағыдай нәтижеге жету қиын болар еді. Қалай дегенде де шәкірттердің бойындағы рухани, адамгершілік қасиеттердің дамуында, олардың мінез-құлқы мен көзқарасындағы әдет ерекше.

Демек, ата-ананы оқу-тәрбие ісінің бар саласына қатыстыру, бүкіл педагогикалық процеске ортақтастыру мұғалімдер коллективінің маңызды міндеті болуға тиіс. Мұның оқуға селқостық секілді дерттен де аулақ ететіні сөзсіз.

Екіншіден, оқушының селқос болмауы кластас жолдастарына да байланысты. Бізге Шолпан деген қыз келді. Өзі пысық. Өлең де шығарады. Қоғам жұмысына да белсене қатысады. Сабағын да жақсы оқиды. Класс кемшілігін жасырмайды. Бірақ бір жылдан кейін бұл сапаларынан айырыла бастады. Сөйтсек, “сен көптен озып қайда барасың, ақырын, аса пысық болма” деп мазақтағандардың ықпалына түсіп қалыпты. Мұны мұғалімдер тез байқап, селқостыққа бой ұрушылардың өзін қамшылады. Сондай-ақ, нашар оқушының үлгірімі күшті класқа ауысқанда, жақсарып кететін жағдайы да болады. Әңгіме, түптеп келгенде, класс коллективінің қалай қалыптасуына байланысты.

Класс коллективінің жақсы болып қалыптасуында тәрбиешінің, класс жетекшісінің, сол класқа сабақ беретін мұғалімдердің ықпалы аса зор.

Ұстаз үшін оқу-тәрбие процесіндегі қандай жұмыс болмасын маңызды. Сабақ үстінде де, кластан, мектептен тыс жұмыстарда да ол бәріне зер сала, оларға жан-жақты терең талдау жасап отыруы, ештеңені қалт жібермеуі қажет. Бұл – шәкіртті енжарлықтан, салғырттықтан, селқостықтан сақтанудың бірден-бір кепілі. Мұғалім селқос сабақ берсе, тәрбиеші, класс жетекшісі селқос жұмыс істесе, бала да селқос бола бастайды. Селқостыққа бойы үйреніп кеткен оқушыны кейін қызықтыру қиынға түседі.

Сондықтан баланы селқос, жауапсыз етуге итермелейтін себептерді өзімізден іздесек деген ой келеді маған. Өйткені арамызда жұмысты жүрдім-бардым істейтін, балаға тым жұмсақ қарайтын “аяғыш” мұғалімдер әлі де кездеседі. Ондай әріптестеріміздің аузынан “кейін адам болып кетеді ғой, бір “үште” тұрған не бар, соның несін қимаймыз” деген сөздерді де жиі естіп қаламыз. Осындай арзан бағалар оқушының жауапкершілігін кемітеді, селқостық, немқұрайды қараушылық осындайдан туады. Тіпті мұғалім жауапсыз қойған артық бағалардың институтқа түсуге үміткерлердің легін көбейтіп жүргенін де несіне жасырамыз.

Кейде мынадай да жайларға жол береміз. Класта болған қолайсыз оқиғаны, балалардың тәртіпсіздігін сыртқа шығарғымыз келмейді. Сойтіп, класс “намысын” қорғаған боламыз. Мұның тәрбие ісіндегі кері әсерін ескере бермейміз. Ол мысқалдап, оқушылар бойына “бас сынса, бөрік ішінде, қол сынса, жең ішінде” деген зиянды принципті егуі мүмкін.

Ашық айтып, ашық сынаудан аулақтатамыз. Бүгінгі жариялылық жағдайында оған жол беруге болмайды. Бүгін класта жасырса, ертең өмірде жалған патриоттыққа салынып, көзбояушылыққа баруы мүмкін. Сондықтан тәрбие танабында бірде-бір арамшөп ұрығының болмауын қарастырғанымыз жөн.

Түтіп айтқанда, қайта құру процесі үйреншікті деген істердің бәріне басқа көзбен қарауды, педагогтік әрбір қадамның ойлы, мақсатты, салиқалы болуын талап етеді. Сайып келгенде, біз тәрбие ісіндегі енжарлықты, самарқаулықты, көргеннен жазбаушылықты батыл жойып, қоғамымыздың болашақ иелерін селқос емес – сергек, сезімтал, енжар емес – екпінді, елгезек, белсенді етіп тәрбиелеуге міндеттіміз. Ұстаздарға қойып отырған бүгінгі таңдағы өмір талабы да – осы.

Оқушы жанын түсіну

Қайта құру басталғаннан бері, “Учительская газета” бірсыпыра педагогикалық айтыстар, пікір таластарына мұрындық болды. Сондай пікірталастың бірінде мынадай жолдарға көзім түсті: “Всегда ли педагог видит внутренний мир подростка, что его волнует, о чем он мечтает”.

“Педагог жасөспірімнің ішкі жан дүниесіне әмсе үңіле бере ме, оның көңіл күйін не толқытып, нені армандайтынын, неге қабілетті екенін біле бере ме?” деген сөз ғой бұл. Ойлы сұрақ, өте орынды сұрақ.

Біздің көбіміз оқушыларды 45 минут ішінде алған деректеріміз бойынша ғана бағалаймыз. Онда да сабаққа қалай әзірленгені, сабақты қалай тыңдағаны, өзін сыныпта қалай ұстағаны бойынша. Ал осы 45 минут жан дүниеге үңілуге жеткілікті ме? Әрине, қабілетті, тәжірибелі ұстаздар біраз жайларды аңғарады, бірақ белгілі бір оқушыны жан-жақты білуге ол жеткіліксіз. 45 минуттың сыртында да үлкен, ағынды өмір бар. Сол өмірдегі орнын оқушы қалай түсінеді, қандай қаракетке бейім, қабілетін аша алар тұстар бар ма? (Әттең, осыны білуге иә құлқымыз жоқ, иә уақытымыз жете бермейді ғой.)

Бір жылы бір ауыр класқа тап болдым. Шетінен балалар сабаққа ықылассыз. Мектеп-интернатқа жан-жақтан жиналғандықтан, олардың бұған дейін әр жерде осылайша қалыптасқаны даусыз еді. Болар іс болған, енді сол енжарлық, селкостық дертті қалай жазу керек? Мұғалімдер коллективі күшті осыған салды. Бір немесе бір топ бала емес, бүкіл кластың селкостығы қиын шаруа ғой. Шаршап шығамыз, бірақ класты да шаршатамыз, мықтап қысымға алдық. Бұған

дейін оқуға деген көзқарасты мүлде өзгерту керек. Әрине, табыстың бір күнде келе қоймайтыны белгілі. Бірақ өткен еңбек зая да кете қоймас деп ойлаймыз. Төркініне үңілсек, бұл енжарлықты жою жөнінде коллективтік күрес еді.

Мен Гүлдана деген қызды ерекше бақылауға алдым. Қаншама ескертіп, қаншама қайрағанмен, өзгеріс жоқ. Сабаққа әзірлігі нашар. Ескерту жасасаң, әуелі аузын бүртитып ашуланатынды шығарды. Сабақта тыныш отырамын, тәртіпті бұзбаймын, осы апай маған ылғи неге қыдия береді дейтін сияқты. Ашып айтпағанмен ол создерді көзінен оқимын. Маған керегі оның белсенділігі, оқуға ынта қоюы. Жоқ, өзгеріс сезілмейді. Бірді- екілі “екіні” де журналға қонжытып жібердім. Мұның да әсер ететін түрі жоқ. Неге оқымадың десем, айтар сөзі “түсінбедім” ғана болады. Түсіну үшін сабақты ықылас қойып тыңдау керек қой. Ол жағы да жетіспейді. Не істеу керек?

Бір байқаған жайым — қыз өте таза, әдемі киініп жүреді. Өзгенің үстіндегі сондай киім мұның үстінде ерекше жарасымды. Гүлдана кезекші болған күні кластың тазалығы да ерекше, еден жарқырап, желдеткіш ашылып, кластың ауасы түп-тұнық болып тұрады. Бөлмені жуғанда, балаларды аяғының ұшымен жүргізеді екен. Яғни мұнда табиғи бір ұсынақтылық қасиет бар. Сол қасиет арқылы бала жүрегіне кілт іздеп көру керек.

Бақсам, ол бір кластың емес, бүкіл мектеп-интернаттың тазалық комиссары екен. Қарамағындағы тазалыққа жауапты оқушыларды шырқ иіреді. Сабақ біткен соң әр класты қабылдап алу, оны тазарттыру осының мойнында. Тәрбиешілер оны мақтағанда, аузынан суы құриды. Бір күні Гүлдана тарих кабинетін тәртіпке келтіруді сұранды. Рұқсат еттім. Ертесіне келсем, терезенің молдірлігі сонша, тіпті жарқырап тұр. Перделердің ілінуінде де бөлекше әсемдік бар. Қысқасы, асқан ықыласпен істелген істің табы көрініп тұр.

— Жарайсың! — дедім, риза болғанымды жасыра алмай.

Кластағылардың бәрі жымың ете қалды. Менін Гүлдана бойындағы жақсы қасиетті көргеніме олар да қуанғандай.

— Осы пейілді Гүлдана сабаққа да салады деп білемін. Мұндай оқушының нашар үлгеруі мүмкін емес.

Бұл сөзім оған үлкен қамшы болыпты. Үндемейтін қызым еңсесі көтеріліп, жадырай бастады. Ал мен болсам өзімді-өзім сөгумен болдым. Адам баласына бір жақты қарау деген қиын. Әсіресе, бұл ұстаз тарапынан болса, тіпті ол қиянат қой. Гүлданада жаңа бетбұрыстың кеш басталғаны. Бітіру кешіне келген әкесі:

– Гүлдана бәрін жасырмай айтты, сабаққа көңілді кеш қойғанына өкінеді, – деді.

– Өмірі әлі алда, нені болса да пейілмен істеуінен танбасын, – дедік.

– Пейілмен істеген еңбек оны ешқашан қор қылмайды.

– Иә, өзі де мектептен кейінгі қадамын еңбектен бастаймын деп отыр, – деді әкесі масаттанып.

Мен ол жөнінде бір жақты пікір де қалмай, бойындағы жақсы бір қасиетті көріп қалғанымға қуандым.

Тағы бір осыған ұқсас мысал. Ұмытпасам, ол қыздың аты – Гүлбаршын. Сабаққа қорқып келеді, бұғып отырады. Кейде тіпті бір мүсәпір күйге түседі. Неге бұлай? Өз басым оқушының жасық болғанына қарсымын. Татар халқының белгілі мақалы бар: “Жігіт болсаң, от бол, от болмасаң, жоқ бол”. Осыны жалпы тірлікке аударсақ, дүниеге келген соң жанып, жарқылдап өту керек. Үйде бұйығы, өмірде бұйығы болған соң, не тірлік? Бықсып өткен өмір өмір ме, жанып өту керек деп білемін. Бұл қыздың неден қорқақтай беретініне зер салдым. Сөз қоры жоқ, жауап бергенде екі-үш сөз айтады да, қақалып-шашалып тұрып қалады. Өзі де қатты қиналады, ақыры жылайды. Балалар жаны ашып, “Мен толықтырып жіберейінші” деп бәйек болады. Кейбіреуі “тапжылмай отырып дайындалған еді” деп қорғайды. Бірде Гүлбаршын үзіліс кезінде сұраңызшы деген тілек білдірді. Онда да еш нәрсе шықпады, жауабы жауап емес.

– Апай-ау, бізді төменгі класта сөйлеуге үйретпей сорлатты ғой, – деп еңіреп қоя берді. Өзім де аяп кеттім. Ол ащы шындықтың бетін ашып тұр.

Сөйлеу өнері, сөйлей білу, ойдың логикасы, мәселенің түйінін аша алу бағытында біраз жұмыс істеуге тура келді. Қайталаудың өзін қалай оқу керектігін үйреттім. Көркем әдебиетті көбірек оқытуға тура келді. Ертеректе “Тіл ұстарту”, “Көркем жазу” деген сабақтар болушы еді. Сол сабақтар кейіннен программаны жасаушылардың пышағына ілініп, соның зардабын қазір қатты тартып жүрген жоқпыз ба? Қазір оқушылардың көбінің тілі ғана шолақ емес, жазуының сұрқы да нашар, әрең танысың. Бұл каллиграфия дегенді жиып қойғанымыздың айғағы.

Гүлбаршынды қатарға қосуға біржола бекіндім. Өзім ғана сұрамай, қасындағы қыздарға да тапсырма бердім. Сабақтан тыс кездерде де сұрандар дедім. Олар бір қуанып, бір ренжіп келіп жүрді. Балалар сырын жасырмайды ғой тегі. Жақсы жауап берді, нашар жауап берді деп жүргені. Дегенмен, азды-көпті ілгері басу бар секілді.

Бір күні мерекеге арналған концерт болатын болды. Оқушылар қызыл танау болып дайындалып жүрген.

— Осы концертке міндетті түрде келіңізші, апай, — деді Хадиша деген қуақы қыз.

...Концерт жүріп жатыр.

— “Әкеме”. Орындайтын — Ілиясова Гүлбаршын, — деді. Мен елең ете қалдым. Өз көзіме өзім сенбеймін. Сахнада әбден көзім үйреніп, көңіліме ұялаған бұйығы қыз емес, өнер күдіреті өзгертіп жіберген жарқын қыз түр. Әншейінде бірде тындап, бірде тыңдамай жүрген “Әкеме” әні жұртты ұйытты да тастады. Залға қосылып мен де қол ұрып жатырмын. Жерден алтын тапқандай алып-ұшып барады жүрегім. Қарным ашып, қабағымды қатайтып жүрген қызымды өзге қырынан көрдім. “Әнді бақытты ететін әнші екен ғой” деген бір әдемі ой басыма сақ ете қалды. Сол ойдың ізін қуалай “Ұстазды бақытты ететін ұрпағы ғой” деген пікір де үйіріле кетті.

Көз алдымнан Бибігүл Төлегенова, Роза Бағланова, Ермек Серкебаев, Роза Рымбаева, Әлібек Дінішевтер өтті. Өлардың ұстаздары да бір кезде осы мен сияқты қуанған шығар, бүгінде оларды көрген сайын төбелері көкке бір елі жетпей отыратын болар деймін. “Табиғат еш адамды құр тастамайды, оған бір дарын береді, әңгіме сол дарынның ашылмауында, дүниеде қабілетсіз адам жоқ”, — деген көне көз философтардың айтқаны есіме түсті. “Ал оны ашатын кім?” деп, өзіме-өзім жауап беремін. Көңілім толмай жүрген қыз міне, қаншама көрікті ойды қозғады.

— Ендігі орындалатын ән — “Ұстазым”. Орындайтын — Гүлбаршын.

Жүзі бал-бұл жанып, ар жағынан бір тегеурінді күш кернеп тұрғандай. Арқасы бар ма дедім өзінің, ықыласымның мүлде ауғандығынан ба, бұл ән тіпті әдемі айтылған сияқты көрінді.

Гүлбаршынды шақырып алдым да, бетінен сүйдім.

— Өнеріңнен айналайын, жарайсың! — дедім.

Бұл сөзіме бұған дейін оның жанына аса үңіле қоймағанымды мойындау да, ол үшін өзімді айыптау да, әрі талантына шынайы ризашылығым да бар еді.

Ертеңіне класта Гүлбаршынның өнері арнайы сөз болды. Мен балаларға өнер адамының сезімі терең, жүрегі нәзік, көңілі кіршікшіз болатынын айттым. Жақсы өнер сол адамның ғана емес, көптің қазынасы. Ендеше, оны аялау керек.

Сол күннен бастап Гүлбаршынның көңілін құрсаған шідер үзілді. Екеуіміздің ара қатынасымызда үлкен өзгеріс туды. Мен оның әніне тәнті болсам, ол менің өнерді бағалай алатыныма көзі жетті. Ұстаз бен шәкірт арасында бір алтын көпір түсті. Бірін-бірі түсіну, бірін-бірі бағалау көпірі еді бұл.

Көбімізге осы көпір жетпейді ғой. Сабак үстіндегі танымға баланың бар қыры сыя бере ме? Ендеше, көп нәрсе кластан тыс өмірде жатыр ғой, соған үнілу керек деп білем. Оқушының пәннен үлгірім беруі міндетті. Бірақ оның ар жағында не қазына бар, табиғаттың бергенін тәрбие ұштай алып жүре ме? Осы орайда М.А.Лаврентьевтың бүгін мектеп партасында отырған Королевтерден, Курчатотардан көз жазып қалмайық деген тамаша сөздері еске түседі. Оқушының жан дүниесіне үнілу дегенді мен осы тұрғыдан түсіну керек деп білемін. Мынау қоғамымызды дамыту процесін таланттар көзін көбірек ашқанда ғана жақсы жүзеге асырмаймыз ба?

Осы орайда Берік деген оқушының төңірегіндегі жайлар да біраз ойды сабақтайтын сияқты. 8 кластан бастап бақылауға алғаным бар оны. Әрине, барлық оқушыны да шама жеткенше зерттегің келеді ғой. Берік аса белсенді де, аса бұйығы да емес. Сұрасаң жауап береді, сұрамасаң, “мен айтайыншы” деп жұлынып тұрмайды. “Үш”, “төрт” — бағалары тарихтан, кейін қоғамтанудан осындай болып жүрді. Оның бойынан бөлек бір көзге түсер қабілетті аңғара қоймағандаймын.

Бір күні “Пионер” журналынан “Ұстазыма” деген шағын мақала оқыдым. Авторы — өзіміздің Берік. Назарымды аударған — мақаланың шыққаны емес, ондағы Беріктің байқаулары. Ұстаз еңбегін бағаламайтын өз құрбыларына, жалқаулықтың неден туатынына реніш білдіріпті. Өзіндік пайымдаулары, ойлары бар.

Тегі, біз — мұғалімдер балаға бала деп қараймыз ғой. Сол балалық көңілде үлкен сыншылдықтың бар екеніне назар аударма бермейміз. Өз құрбылары былай тұрсын, тіпті мұғалімдердің жүріс-тұрысы, киім киісі, сөйлеу мәнері, білімі, әділдігі, бостығы, қатаңдығы — бәрі-бәрі олардың көңіл елегінен өтеді, сен жайлы жүрегінің бір қалтарысында пікір қалады. Ал бұл, шынын айтсақ, нағыз адал пікір. Сен жайлы жазылған қандай бір ресми мінездемеден әлдеқайда дәл пікір. Беріктің мақаласындағы ұстаздарына айтқан алғыс сезімнің өзінен осындай дәлдікті байқадым. Бақсам, ол әдебиет үйірмесіне белсене қатысады екен. Осы класта оқитын Толқын дейтін қыз екеуі сол үйірменің жаны болып шықты. Олар жазатыны және байқалды. Көрдіңіз бе, көзге аса түсе бермейтін баланың қандай белсенді өмірлік позициясы бар. Ол соны біртіндеп дамытуға бет алған. Ал біз бірден бәрін лақ еткіз, жарқ ете түс дейміз. Жарқ ете түсетіндерден гөрі Берік секілді “салмақтылардан” тұтанған от ұзақ лаулайды, олар алысқа шабады. Мұның өмірде жиі кездесіп жүргені бәрімізге ақиқат.

Мектептерде болатын дәстүрлі Апталық “Зачетті” әдетте

балалардың өзі алады. Осы зачет бойынша, Берік консультация беретін 9 класқа білдірмей кіріп келдім, арт жаққа барып елеусіз ғана отырдым. Берік менің класта екенімді байқаған жоқ, маған керегі де сол. Біріншіден, ол ғалстук тағып, әдемі киініп келген. Өзі де салмақты бала, онан сайын салмақтана түскен. Бірақ мұнысы көзге ұрып тұратын “маңғазсыну” емес, жарасымдылық салмақтылық. Екіншіден, Шоқан Уалихановтың еңбектеріне байланысты көрнекі құралдар рет-ретімен әдемі ілінген. Үшіншіден, сөз мәнері, түсіндіруі тіпті қисынды. Өзінің жақсылап дайындалғаны байқалады. Класс та ықыласпен тыңдап отыр. Консультациясын аяқтай бергенде, маған көзі түсіп кетті.

— Ой, апай-ай, сіздің мұнда екеніңізді мен байқамай қалдым, — деді абыржып.

— Соның жақсы болған. Консультацияң жақсы. Енді басқа класқа барайын, — дедім де шығып кеттім.

Басыма әр түрлі ойлар келді. Балаларға сену, еркіндік беру жөнінде тым сараң емеспіз бе, қызмет бабын теріс пайдаланыпты деген сияқты, ұстаздықты да әсіре тұқырта беруге әкетіп қалып жүрген жоқпыз ба?! Мынау Беріктің сабақтағы сөзі қалай, өздігінен консультация бергендегі сөзі қалай? Еркіндік адамды қалай ашады!

Апталық зачетты жақсы өткізген балалардың ішінде Беріктің де аты аталғанда, менің бойымды бір мақтаныш сезімі биледі.

Берік домбыра да тартып, ән де салатын болып шықты. Ән салғанда, кәдімгі Досқан Жолжақсыновқа еліктейді екен. Қоңырлатып, сезіммен айтады. Және де аса бір сазды, жүрекпен айтатын өндерге құмарлығы байқалады.

Жүрек демекші, осы Беріктің тағы бір қыры есіме түсіп отыр. Салауат деген баланы, үлгірімі нашар болған соң, Берікке қосарлап қойғам-ды.

— Өзінді қалай ашсаң, мұны да солай аш, оның бойындағы жалқаулыққа қарсы өзі де күрессін, сен де күрес, — дедім. Байқаймын, ол бұл тапсырманы ауырсынбай, ықыласпен істеп жүр. Оның жолдастық қамқорлығы Тасболатовты да оята бастады. Бұған бәріміз қуанып жүргенбіз. Бірақ оқу жылының аяғында Салауат қайта таз қалпына түскендей болып көрінді.

Басын сипап қасыма Берік келіп тұр. Бір нәрсе айтқысы келеді.

— Апай, Салауаттың жалғыз ағасы аварияға ұшырағанына біраз болып еді. Бүгін ауруханада әл үстінде жатыр екен. Бірге барып, халін білгенбіз. Жүрегі жаншылып жүрген адам қайтып жауап бере алсын. Бұл күндері ол байғұс сабаққа да дайындала алған жоқ.

Ұстаздың жан-жақты хабардар бола алмауының осындай

да қапы соқтырар жайы бар. Әрине, Тасболатов ағасының ауыр халін алдыға тартқысы келген жоқ. Бірақ бұл оның сол сәтте көңіл-күйіне, қабілетінің төмендеуіне әсер еткені сөзсіз. “Екі” қою арқылы бұл жараны мен тіптен тырнай түскен екенмін. Осыны аңғарған Беріктің жүрегі бұл сәтте мұғалім жүрегінен мейірлі болып шықты. Мен Беріктен де, Салауаттан да кешірім сұрадым. Әрі мұны кішіру, оқушы алдында беделімнің төмендеуі деп ұққан жоқпын. Әділ жасаған әрекет ешқашан беделге нұқсан келтірмейді. Ең бастысы — оқушы сенің адамгершілік қасиетіңнің қандай екенін әрдайым біліп жүрсін. Бұл қасиетті түрлі-түске бояуға да, жасанды етуге де болмайды. Жасандылықты жасыра алмайсың. Яғни қағілездік, қашан да қалт жібермейтін ұстаз жүрегінің көрегендігі керек.

Осы орайда мені ғана емес, бүкіл мектеп коллективін опық жегізген бір оқиға болды. Ол Жарас атты оқушының төңірегінде болған еді. Жарас біріншіден тоғызыншы класқа дейін үздік оқыды. Бәріміз оған ризамыз. Жарас, Жарас дегенде тіпті жағымыз сембейді. Осы Жарас он бірінші класта аяқ асты өзгерді, күрт төмендеп кетті. Жақсы Жарастан жалқау Жарас шыға бастады. Не болып қалды? Әдетте мұндайдың себебін баланың кіммен жүргенінен, кластан тыс уақытта қайда болатынынан іздейтініміз бар ғой. Ол “зерттеуіміздің” бәрін жүргіздік. Әкетіп бара жатқан ештеңе жоқ. Оқу қалпы, өмір қалпы бұрынғыдай-ақ. Енді не болды? Ауылдан әкесін шақырттық.

Бақсақ, бала әбден шаршаған. Өзіміз шаршатып алғанбыз. Барлық пәнді “беске” оқимын деп тырысатыны өз алдына, олимпиада бола қалса, бәріміз сол Жарасқа жабысқанбыз. Әрі бір пәннен емес, көп пәннен. Ауданда, қалада толып жатқан олимпиада өтеді. Одан экспериментті мектеп-интернатты күр қалдырмайтыны белгілі. Тапсырма болды-ақ, озат оқушыны іздей бастаймыз. Мектептің беделі, пәннің беделі дейміз. Қай мұғалім өзінің жүзін төмен еткісі келеді. Қысқасы, айналып келгенде бүкіл “бедел” Жарасқа келіп тірелген ғой. Мұның оқушыға қаншама ауыр жүк, қаншама қосымша дайындық екенін ескере бермеппіз. “Түйенің танығаны жапырақ” — бәріміз Жарасқа жармаса бергенбіз. Ол шаршамағанда, кім шаршайды.

Өкініштісі сол, сонау бірінші кластан жақсы оқып келе жатқан бала медальға бітіре алмай қалды. Зорықтырып, шаршатып алдық. Бұл үшін, әрине, баланы айыптау қиын. Кінәнің, жауапкершіліктің бір ұшы мұғалімдерде жатыр деп білем. Білімнен негізі бар бала шаршағанын да басар, жоғары оқу орнына да түсер-ау, әңгіме бір кезеңде ұстаздық қалт жібермеудің жетпей қалғандығы жөнінде болып отыр ғой. Жарастың әкесі мектепті бітіру кешінде:

— Математика факультетіне түсем деп жүр еді. Медальға бітіре алмады, амал не, — деді.

Опығы да бар, обалына кім қалды деген өкініш сұрағы да бар сауал бұл. Бала жанына кезінде үңіле білудің жетпей қалғандығының салдары бұл.

Тағы бір мысал. Ойлап қарасак, оның тоңірегінен де біраз ойлар өрбиді.

...Талғат барлық мұғалімді ығыр етіп болған. Адам түсіне бермейтін мінездері көп. Қисықтығымен көзге түскісі келетін көкірегі де, балаларға маза бермейтін озбырлығы да, кейде аяқ асты жонге келіп қалатын сынықтығы да, сөйлеп кетсе, бой бермейтін көк езулігі де бар. Кейде құтырып кетеді де, кейде жуасып қалады. Бір күні:

— Мен айтайыншы, мен айтайыншы, — деп қолын котеріп қоймады. Мен әдейі сұрамай қойдым.

— Ал енді мен тарихты оқымаймын, — деп, партаға колденең түсін жата кетті. Өзінше балалар ду күледі деді. Бірақ олар менің қабағымды танып, Талғаттың “тапқырлығына” назар аударған жоқ. Үзіліс кезінде мүләйімсін қасыма келіп тұр.

— Апай осы мінезімді қалай қоямын. Не істеуім керек, — деді.

— Сен жас емессің. Оны озің ойлан.

Бірір күн тәп-тәуір болып жүрді де, қайтадан бұзылып шыға келді. Ескі әдетіне басты. Тәрбиешімен сойлесіп, өмірбаянымен танысып шықтым. Талғаттың әке-шешесі ерте өліп, әжесінің қолында қалған екен. Ол кісі мұны бетін қақпай, айтқанының бәрін істеп, әбден асқақтатып жіберген. Кері сөйлеп, кері әрекет жасауды дағдыға айналдырған. Ерке ғана емес, бұл тіпті нағыз шолжаңның өзі болып кеткен ғой.

Содан әжесі қайтыс болады. Бүкіл ағайыны боп аяйды, мүсіркейді. Аяғандары сонша, тіпті асқақтатып жібереді. Ақыры іс насырға шауып бара жатқан соң, интернатқа әкеліп откізген ғой. Ол ауылдағысын мұнда да жасауға бел буған. Ауру қалса да, әдет қала ма?!

Сонымен шектен тыс еркеліктің “жемісі” мен педагогика айқасқа түсуі керек болды. Алғашқы кезде одан сабақ сұрамадым.

— Сұрамасаңыз қойыңыз, — дейді де, әдетінше партаға жата кетеді. Сол кезде жайлап барып басын котеріп кетем. Сабақ тындамай қалған кезде, “не айттым мен” деп сұрай қоям. Ол жауап бере алмай, басын сипалап қипақтай бастайды. Кінәсін мойындатам да, бірақ баға қоймаймын. Бір күні сабақ оқып келмеді, сол күні сабақ сұрадым.

— Бүгінгі сабақты оқығам жоқ.

Әдейі өткен материалдардың білетін жерінен сұрадым.

Қуанып кетті. Өзінің әдеті, білсе қоқиланып сөйлейді. Сонысына басып, класқа козін бір қысып қойды да, айта бастады.

— Жауабың өте жақсы, бірақ кешегі сабақты неге оқымағаның? Соны оқып келген күні “бес” қоямын, — дедім. Ол “уһ” деп отыра кетті. Ондағысы — оқушыларды күлдіру. Бірақ ешкім күлмеді. Сол күннен бастап күн сайын оқып келіп жүрді. Көңіл-күйі де жақсара бастады. Алайда, ол ұзаққа бармады, тағы төмендей бастады. Енді ауырғандығын сылтауратты. Солай жағаласып біраз уақытты өткіздік. Тоқсанның аяғы жақындап қалды. Өзінше қулығын асырып “үш” алса да менен құтылмақ. Сөйтіп, каникулға кетпек. Мен одан сабаққа келмеген күндердің материалдарын сұрадым.

— Апай, ол күндері мен ауырып жаттым ғой, — деді.

— Ауырған адам программадан қалуы керек пе? Бәрін білуге тиіссін.

Үзіліс кезінде қасыма келді де, “үш” қоя салуды сұрады.

— Жоқ, олай болмайды. Сенде қабілет бар, оның үстіне оқығаныңды ұмытпайсың. Бәрін қайталап кел, сонда баға қоям.

— Ендеше, “екі” қойыңыз. Мен егессем ғана оқимын. Егеспесем оқи алмаймын.

— Қандай баға қоюды сен маған үйретпе! — деп, түсімді суыттым.

— Апай, онда мен ертең сабаққа келмеймін.

— Өзің біл. Мен сені қолқаламаймын.

Ертесіне сабаққа келмеймін деген “батырым” класта отыр. Оқып келгенін отырысынан-ақ байқадым. Мен жаңа сабақ бастап кеттім.

— Апай, сабақ айтайықшы, — деді ол.

Сөзіне назар аудармаған болдым. Сонымен қай күні сұрайтынымды білмей ол дал болды. Амалсыз күнде оқып, дайындалып жүрді. Маған керегі де сол.

Бір күні үзіліс кезінде қасыма келіп, басын сипап тұр.

— Не айтайын деп ең?

— Жоқ, ештеңе емес.

— Жасырма, бірдеңе айтқын кеп тұр ғой?

— Қайдан біліп қойдыңыз, апай. Шынымды айтсам, ұрыспайсыз ба?

— Неге?

— Жан-жаққа қаратпайсыз. Бір нәрсені ойлап кетсем болды, сарт еткізіп сабақ сұрайсыз. Бүйте берсеңіз, адам зорығып оледі ғой.

— Өзінде өзгеріс бар екенін байқайсың ба? Шыдамдылыққа үйреніп келесің. Тарихтан төрт ала бастадың.

— Ой, апай, бәрібір басқа сабақтардан “екі” ғой. Класта қалатыныма көзім анық жетеді. Мені кейбір тәрбиешілер “жынды Білібаев” дейді. Ондай адамнан не шығушы еді.

Мен ойланып қалдым. Бала торыға бастаған. Бұл өте қауіпті. Қалай оның еңсесін көтеру керек?

...Тарихтан, қоғамтанудан Алматы қаласындағы Фрунзе ауданы бойынша олимпиада өтетін болды. Бұл шара басқа пәндерден де белгіленген екен. Тәуір деген оқушыларды өзге мұғалімдер алып қойыпты. Тіпті жұмыс қызу жүріп те жатыр. Не істесем екен, менің жағдайым ауырлау болды-ау. Олимпиадаға дайындалу — откенді қайталау, программаға сәйкес ұлы тұлғалардың еңбектеріне тағы да үңілу. Күнделікті халықаралық жағдайдан да толық хабардар болған жөн. Кімдерді дайындаймын? Әрі толғандым, бері толғандым. Тәуекел, “үш” пен “төртке” үлгіретіндердің ішінен іздеп корейінші. Тізім жасадым, сол тізімнің ішіне Білібаевты да кіргіздім. Класқа келіп, жасалған тізімді оқығанда, бірінші етіп Талғаттың фамилиясын атадым. Оқушылар ду күлді. “Шын айтасыз ба?” — дегендей бәрі маған қарады. Талғат үшін де бұл күтпеген жай. Басын бір сипап алды да:

— Мен бармай-ақ қояйыншы, апай, бәрібір құлап қалам ғой.

Класс ду күлді.

— Тоқтатыңдар күлкіні. Талғатта намыс күшті. Неге тек оқу озаттарын ғана апаруымыз керек. Кластың намысын, мектептің намысын басқалар қорғай алмай ма? Олар өз мектебінің патриоты бола алмай ма? Соғыста ерлік жасатқан — сол патриоттық сезім. Бұл сезімнің күшіндей күш жоқ. Осы жолы мектеп намысын Талғатқа тапсырамыз. Сөзді қойып, мына тізімде көрсетілгендер бүгіннен бастап дайындыққа кірісіңдер.

Тізімді тағы оқыдым. Байқаймын, Талғат бір толқыныс күйге түскендей.

— Талғат саяси олимпиадаға баратын болыпты.

— Одан басқа бала табылмағандай.

— Бұл эксперименттің аяғы не болар екен?

Мектепте гу-гу әңгіме. Әсіресе, мұғалімдер тіпті қуаттамады. Тізімді коріп шыққан директор:

— Апаратындарыңыздың бәрі “үштің” оқушылары, оның үстіне Білібаевты қосыпсыз, — деп езу тартты.

Мен неде болса, бастаған істі ақырына дейін апарғым келді. Бүгінгі мақсат — әрбір оқушының белсенділігіне жету. “Үшке” оқитындарды елемеу, оларды сырттату бұған дейінгі үлкен қателіктердің бірі. Қазіргі жаңашыл педагогтардың көтеріп жүрген мәселесінің бірі де осы. Елімізге белгілі

В.Ф.Шаталов, Ш.А.Амонашвили, М.П.Шетинин, С.Н.Лысенкова, Е.Н.Ильин, И.П.Волков, В.А.Караковскийлер осы орайда талай жақсы тәжірибелерді өмір сынағынан өткізін жүр. Біз неге қалыс қалуымыз керек. Осындай ойлар келсе де, өзім жүрексінем. Талғаттың тағдыры сөйтіп барған сайын үлкен бір арнаға жетелеп келе жатқан секілді. Неде болса тәуекелге бел будым. Шынында да, “үшке” оқитындарға қозғау салу керек қой. Мүмкін, олардың жанына үңілу жетпей жүрген шығар. Олардың ар-намысын оята алмай жүрген шығармыз.

Күн сайын сабақ соңынан олимпиадаға баратындарды жинап алам. Не оқып жүргендерін тексерем. Пікір таласын туғызам. Цитаталар келтіруді үйретем. Талғатымның қолында ұлы адамдардың еңбектері, түрлі анықтама кітаптар, сөздіктер. Мұны көріп жүрегім қуанады, ішім жылиды.

Енді нақты, ойды дәл беру жағын тексердім. Білу бар да, дұрыс жеткізу бар ғой. Қойған сұрағыма жауап беру үшін екі-үш оқушы қол көтерді, Талғат көтерген жоқ.

— Сен не, бұл еңбекті оқыған жоқсың ба? — дедім оған.

— Жоқ, оқыдым, бірақ басқалар қалай айтар екен, соны байқағым келіп отыр.

— Оның дұрыс. Ал енді сен айтып көрші.

Жауабы әдемі шықты, артық сөз жоқ, орны-орнымен. Мен қуанып қалдым.

— Бәрекелді, олимпиадада дәл осылай жаз.

Бір күні дайындыққа Талғат келмей қалды. Балалардан сұрасам:

— Ол кітапханада отыр, — деді.

Бір оқушыны жіберіп тексеріп едім. Ол:

— Талғаттың өзі жоқ, кітаптары жатыр, — деп келді.

“Мынау ескі әдетіне қайта баспаса жарар еді”, — дедім ішімнен. Тәрбиешісі де класқа кіріп, оның жоқ екенін көріп кетті. Ертеңіне дайындыққа қайта отырдық. Талғат бір жолдасына кеткенін айтып, кешірім сұрады.

— Мен саған сенемін. Қысылмай-ақ қой, — дедім. Ол қуанып кетті.

Олимпиада КазПИ-дің негізгі корпусында отетін болды. Танертеңгі 8.30-да келдік. Талғат пен Нұрлан жоқ. Оқушылар класс-класқа бөлінді. Менің өзге оқушыларым айтылған аудиторияларға кетті. Тықыршып әрең тұрмын. “Әй, Талғат-ай, жүйкемнің талай клеткасын сен-ақ өлтірдің-ау” деймін ішімнен. Бірақ мына сынақ алдында оны ренжітуге болмайды. Бір уақытта келді-ау.

— Ал сендер ана 9 кластар отырған аудиторияға барындар. Сөйтіп, аудан бойынша жиналған 200 оқушының ішінде Талғат та бәйгеге түсті. “Ат шаппайды, бап шабады” деген мақал бар. Бұл қоғамтану мен тарих пәнінен сабақ беретін ұстаздарға да сын екенін сезіп тұрмын.

Бір жетіден кейін қорытынды шықты. Сұрақтарға жақсы жауап жазғандардың ішінде Қарлығаш деген қызымыз және Талғат жүрді. Жауап жаза алмады дегеннің ішінде бізден бірде-бір бала болған жоқ. Мектеп үшін бұл үлкен қуаныш еді. Мен аудандық оқу бөлімінен Талғаттың жазба жұмысын әдейі сұрап алып, класқа оқып бердім.

— Әдемі жазған, жауабы дәл, — деп жатыр балалар.

— Осыны тағы да толықтыруға бола ма? Нені ұмыт қалдырған?

Класс толықтырды.

— Қап, оны білетін едім. Ұмытып кеткенімді қарашы. Онда “бес” болатын еді ғой, — деді Талғат.

Мен “екіден” артыққа оқи алмаймын деп жүрген оқушының бойында өзіне деген сенімнің оянганына қуандым. Сенім шіркіннің сергітер, серпілтер күші ғажап қой. Бірақ сол батыл сенуге бара береміз бе?! Бұл да оқушы жанына терең үніле білмеуден туатын қорқақтық, әсіре сактық. Оның талай қабілеттердің ашылуына бөгет жасап, тұншықтырып тастамасына кім кепіл?! Ұлы жазушы Максим Горькийдің мұғалім әрбір адамды алғаш ашатын кілт деген сөзі ешқашан менің есімнен кетпейді. Мұндай кілт болу оңай емес те.

Үкімет мұғалімді біздің жас өрімнің рухани дүниесінің мүсіншісі, қоғам өзінің ең қымбаттысы, ең құндысы — балаларды, өзінің үмітін, өзінің болашағын оған сеніп тапсырады деп есептейді. Бұл тапсырманы орындау қазіргі қайта құру кезеңінде өте-мөте жауапты. Максим Горький айтқан кілт бола білу — әрбір адамды аша білу, яғни адам факторының жандануын мектептен бастау міне, бүгінгі ең зору мәселесі осы дер едім. Ал оның жолы алуан сырлы, алуан қырлы. Әр ұстаздың әдемі қолтаңбасы арқылы ғана келеді. Мектеп үшін қайта құрудың, жана реформаның мәні осы болса керек.

Педпрактика төңірегіндегі ойлар

Экспериментті оқу орны болғандықтан ба, әлде қаламызда қазақ мектептерінің аздығынан ба, әйтеуір, бізге педагогикалық практикаға студенттер көп келеді. Әсіресе, Абай атындағы Қазақтың педагогика институты жиі жібереді.

Кей ұстаздар, мектеп басшылығы осының өзі оқу сапасына кері әсерін тигізбес пе екен деп қалады. Қалжындап болса да кейбіреулер “ал мұғалімдердің демалатын уақыты келді” дейді. Мен өз басым бұл екі пікірге де қосыла алмаймын. Неге дейсіз гой? Студент-практиканттардың сабақ беруі оқу процесіне кері әсерін тигізеді деп қашқақтасақ, олар педагогикалық дағдыға мектепте үйренбегенде, қай жерде үйренеді? Болашақ инженерлер, агрономдар, дәрігерлер, журналистер өндірісте, егіс даласында, ауруханада, газет редакцияларында күні бұрын болмаса, мамандық дағдысын қайдан алады? Оның үстіне бүгінгі тәжірибелі деп жүрген ұстаздардың бәрі де бір кездегі студенттер емес пе? Екіншіден, “ал енді студенттер берсін сабақты” деп, мұғалімдер жатып алса, ол болашаққа жан ашығандық болар ма еді? Мәселен, тәжірибелі дәрігер бас-көз болмаса, студент-практикант операция жасай ала ма? Бүлдіріп алса, адамды олтіріп алса қайтеді? Бұл да сол сияқты, студент-практикант тәжірибелі педагог ұстаздың көмегіне, ақыл-кеңесіне, бақылауына зәру.

Яғни мектеп ұстаз болғысы келген студенттің өз қабілетін байқайтын, белгілі бір дәрежеде сынайтын станогі, ЭВМ машинасы, операция столы, газет редакциясы, институтта алған білімін нақты қолданатын, байқап көретін егіс танабы іспетті. Қысқасы, сол білімді одан әрі жалғастыратын, дәйектей, байыта түсетін орын. Бәріміздің де басымызда болған, педагогикалық практикаға студенттер жүрегі лүпілдеп, қорқып келеді. Осы кездегі демеу, көмек, мектеп мұғалімдерінің қолдауы аштықта жеген күйқаның дәміндей, олардың таңдайынан еш уақытта кетпейді. Өйткені бұл — дәлірек айтсақ, тұсау кесер, алғашқы қадамдағы аса қажет сүйеу. Тап осы практикада талайдың бұған дейін көмескі болып келген көп қырлары ашылады, яғни бәрімізге ортақ жалпы процестің, жаңа адам тәрбиелеуге ертең жауап беретіндерді даярлау процесінің жалғасы бұл. Ал бұл міндеттен қалай сырт қалуға болады? Ол ұстаздық атқа лайық бола қояр ма екен.

Түйіп айтқанда, педагогикалық практика мемлекеттік тұрғыдан да, азаматтық, ұстаздық тұрғыдан да аса маңызды міндет. Сол себепті де осы салада ұзақ жылдар бойы толғандырған кейбір ойларды ортаға салғым келеді.

Оның алғашқысы педагогикалық оқу орнына студенттерді таңдап алу тәңірісінде. Бұл мәселеде талғаусыздық бар екенін ашық мойындау керек. Неге өзге оқу орнына күші келмейтіндер педагогикалық институттарға қарай ағылады? Осы мамандықты таңдауына не себеп болғанын анықтайтын алдын-ала іріктеу ұйымдастырса қайтеді? Педагог боларлық

сапалары бар ма, рухани тұғыры қандай, сүйе ме бұл мамандықты? Мысалы, актерлік, кинорежиссерлік оқу орындарына түсетіндерді тап осылай таңдайды ғой. Ұстаздыққа жұрттың бәрі бейім, ол кімнің де болса қолынан келеді деп қарауға болмайды. Бұған да дарын керек.

Бірде біздің мектебімізге Абай атындағы қазақтың педагогика институтынан бір топ практикант келді. Әдетімше, мен олардың әрқайсысымен сөйлестім. Осы мамандықты неге таңдап алғанын сұрадым. Сонда Гүлнар деген қызға бұл сұрақ тосын көрінді.

— Негесі қалай? Диплом алу үшін, — деп жауап берді.

— Осы мамандықты сүйесің бе, өзің?

— Ол жағын әлі білмеймін. Диплом алсақ, ар жағын бірдеңе етеміз ғой.

Бізді құртатын — осы “бірдеңе етеміз”. Оның ұрпақ тәрбиесіне бүгінгі қозқарсы, өзінің бүгінгі сенімі осындай, ертең қалай болады? Бірдеңе етіп ұрпақ тәрбиелеуге бола ма? Айқын мақсаты жоқтың ар жағы тайыз болғанын өмір де көрсетіп жүр. Гүлнар сабақ бере алмады, класты ұстай алмады. Методисін де, мені де, өзін де, балаларды да қинады. Практиканттардың сабағы оқу процесіне кері әсер етпей ме дегенде, мектеп басшылары осындайларды көріп, шошитын болса керек. Ақыры, ол құлауға айналды. Ағайын-туғаны араласты, телефондар соғылды, институт та өз “намысын” жыртуға кірісті. Қойшы, жарты сабағын методисі, жарты сабағын өзі беріп, әйтеуір, “үш” алып кетті-ау.

Негізгі мамандығынан “үш” алған студентті толық қанды маман болады деу қиын. Гүлнардың ұстаз бола алатынына менің күмәнім бар. Ең сорақысы — ертең ол сабақ беретін балалардың тағдыры не болады? Дүмбілез мұғалім оқушыны да дүмбілез етін жібермей ме?

Ресми документтерде жоғары білімді педагогтермен біздің республикамыздың қамтамасыз етілуі 68 процент-ақ, бұл жөнінде одақта артқы орындардың біріндеміз деп жазылып жүр. Әрбір облыс орталығында педагогикалық институт бар. Университетті былай қойғанда, Алматының өзінде үш педагогикалық институт жұмыс істейді. Бұл күнге дейін мұғалім кадрларына неғылған бұл тапшылық деген сұрақ әркімді-ақ толғандырады сөзсіз.

Меніңше, жаңағы Гүлнардай талғаусыз, таңдаусыз келіп түскендер педагогтік жұмыста барқадау тауып істей алмайды. Шаштараз, аспаз, сатушы болады немесе басқа жаққа кетіп отырады. Мұндай ауысу бір жыл емес, әр жыл сайын болып жатса, ұстаздар қатары қайдан толықсын? Және бізге керекті сапалық толығы ғой. Менің есіме Гетенің бір сөзі түседі:

“Бешпенттің алғашқы түймесін дұрыс сала алмаған, қалғанын да дұрыс сала алмайды”. Яғни институтқа болашақ педагог кадрларды о бастан дұрыс іріктемеу — бір-бірімен ұласқан ауыр зардаптарға әксп соғуы сөзсіз. Сайып келгенде, бұл ұрпаққа обал жасау деген сөз.

Тап сол Гүлнармен бірге Қазына деген қыз келді. Ол екі жыл түсе алмай, үшінші жылы әрең түсіпті.

— Өзім ұстаздар семьясынан едім. Содан ба, балаларды өте жақсы көремін. Түспей қоймаймын, қайтсем де ұстаз боламын деген мақсат қойдым алдыма, — дейді әңгімесінде.

Міне, оның практикасы да жақсы өтті. Ықыласпен сабақ та оқыған, ықыласпен практикасында өткізді. Оның сабақ беруден үлкен ләззат алатынын байқадық. Практика ол үшін қиямет емес, қуаныш болып жүрді. Осылайша беріліп жұмыс істеген адам ертең жақсы ұстаз бола алады. қараңызшы, қандай көреғарлық! Осындай жас сүйген мамандығы бойынша оқуға түсе алмай, екі жылын өлтірген. Басқаша айтқанда, оны ұстаздық қызметке екі жыл кешігіп қостық деген соз. Меніңше, мұндай фактілер Абай атындағы қазақтың педагогика институтында ғана емес, өзге педагогикалық институттарда да бар ғой деп ойлаймын.

Ендігі бір түйген ой — институттарда методикалық жұмыстың жолға қойылуы. Қазіргі шындық жағдай мынадай: методика жөнінен институттардан гөрі мектеп күшті. Бұл керісінше болуы керек. Әр мектептегі жақсы тәжірибені жинақтап, институт студенттерді сабақ берудің ең үздік үлгісінде баулуы керек емес пе. Яғни, ол педагогикалық, методикалық озық ойдың шоғырландырылған орталығы болуға тиіс деп білеміз. Осылай еткенде ғана болашақ ұстаздарды методикалық жағынан жақсылап тағалап, тиянақты білім беруге болады. Өкінішке қарай, олай болмай жүр.

Студент-практиканттарды бастап келетін методистер, әдетте, мектепте бір күн де істемеген адамдар болып шығады. Оқуды бітірген соң институтта бірден қалдырылғандар — ассистент, аспирант, педагогикадан диссертация қорғауға талап етіп жүргендер. Мектеп қазанында қайнамаған адамның жөні түзу методист бола алатынына өз басым қатты күмәнданамын. Студенттер сабағына талдау жасағанда, ондайлар, әдетте анырып отырады, айтар ойлары, жасар ескертпелері тым тапшы болады. Басында “методиспін” деп қоқиып келгенімен, бірте-бірте студенттерінің алдында ұстаз ретінде аласара бастайды. Студенттер институтта оқығандары мен мектепте көргендерінің арасындағы алшақтықты байқаған соң, олардан қашықтай береді, тіпті пікірімен санасудан қалады. Ондай “методистер” үйретуші, методикалық тәсілдерге жетілдіруші емес,

практикантарды мектепке ертіп әкелуші, алып кетуші ролінде ғана қалып қояды. Методикадан диссертация қорғау үшін, методикалық әдістердің алуан түрін қолданудың “азабын” бастан кешпей болмайды. Бұл — бір.

Екіншіден, мектептерге практиканттармен бірге, тіпті андасанда болса да, лекция оқып жүрген оқытушылардың өздері неге келмейді? Сонда олардың оқып жүргендерін өмірмен салыстыруға мүмкіндіктері болар еді ғой. Лекцияны біреу оқиды, педагогикалық практиканы біреу жүргізеді. Практиканы жүргізушінің лекцияның қалай оқығанынан, лекция оқушының практиканың қалай өткенінен еш хабары болмайды. Келешекте өзара біртұтас осы процестерді түйістірудің жолдарын қарастырған қандай жақсы болар еді. Яғни қазірге дейін қалыптасқан қасаң тәртіпті өзгерту керек.

Кейде студенттерге белгілі пәннен сабақ беру методикасы сол пәннен педпрактика өтіп кеткеннен кейін оқылған жайларды да кездестірдік. Осыны салақтыққа ғана жатқызуға бола ма, нағыз жаны ашымастықтың өзі емес пе!

Содан кейінгі бір пікір: болашақ ұстазға ең керекті — сойлей білу, ойды анық жеткізу, оқушы алдында өзін ұстай алу. Айтып тұрғанын балалар тұрғай өзі де түсінбейтін ойы бұлдыр, қыстырма сөзсіз қадам баса алмайтын, сасқалақтағанда, тер онан да, мұнан да кететін, оқушылар алдында тіпті жылап жіберетін студент-практиканттарды да кездестіріп жүрміз. Ондай жағдайда:

— Тәте, саспаңыз, өзіміз оқып келеміз ғой, — деп, оқушылардың жанашырлық жасайтыны да бар. Қайтсін, аянышты халін көргеннен кейін, өздерінше корсеткен жәрдемдері ғой.

Осы аянышты халге студенттер неге жеткен? Олардың сөйлеу мәнеріне, ойлау машығына бір кезде мектепте көңіл бөлінбесе, енді институтта тіпті көңіл бөлінбейді. Педагог қандай болуы керек екені жөнінде құр жадағай сөзді көп айтамыз да, іс жүзінде сол сапаларға баулымаймыз. Өздігінен ізденбейтін, өзіне талапты қатаң қоя алмайтын студенттер курстан курсқа көшеді де, зачет, емтихан өткізгендеріне мәз болады. Содан соңғы курсқа келгенде, практикада болғанда, өмір оның мандайынан соғады келіп. Сосын сасады, жылайды.

Мынадай бір оқиға болды: бір келген практиканттар сабақ бергенде, шетінен дәптерге жазғандарын оқи бастады.

— Сен баяндамашы емессің. Сабақ берушісің. Балаларға өз сөзіңмен айт!

— Бізге институтта осылай үйреткен. Конспектке карап айт деп талап етеді.

Қайсысы дұрыс? Өмірдің талабы дұрыс па, институттың талабы дұрыс па? Меніңше өмірдің талабы дұрыс. Өз ойын

өз сөзімен айта алмаған адам ұстаз бола алмайды. Қағазға карап сөйлеу жалықтыратыны былай тұрсын, ойды оятпайды ғой. Соңғы курстағы халдері осындай, сонда олар қашан сөйлеп үйренеді?

Қазақстан мұғалімдерінің VI съезінде Шығыс Қазақстан облысындағы Боран орта мектебінің директоры, СССР халық мұғалімі Қ.Нұрғалиев өз сөзінде педагогикалық институттарда кадр даярлаудың соңғы 20-25 жыл ішінде нашарлап кеткенін сынады. “Білімдері төмен, методикалық шеберліктері жоқтың қасы болып келеді”, — деді. Оның бұл пікірін одан әрі дамытқан Алматыдағы 29-мектептің директоры, ол да өте тәжірибелі ұстаз, Н. Дардикина Абай атындағы Қазақтың педагогика институтының математика, тарих факультетін бітіргендерді сабаққа жіберуге қорқатынын, олар бұл жауапты қызметке, ең алдымен, моральдық жағынан дайын еместігін айтты.

Яғни институт қабырғасында белгілі пәнді терең меңгеруге, методиканы зерттеуге жете көңіл бөлмейді деген сөз. Біз әуелі көрнекі құрал жасауды, сабақта түрлі техникалық құралдарды қолдануды, мектептен тыс жұмыстарды — үйірмелер ұйымдастыруды, жиналыс, диспуттар өткізуді, қабырға газетін шығаруды үйретін әуре боламыз, осыған көп уақытты жұмсаймыз. Түптеп келгенде, мұның өзі педагогикалық тәжірибенің қажетті элементтері ғой. Институт қабырғасында одан бейхабар ету дұрыс па? Толыққанды ұстаздар даярлау үшін бұл мәселелерді ұсақ-тиек деп санауға болмайды.

Психология кафедрасынан келіп, бізде зерттеулер жүргізетіні бар. Бірде сол кафедраның қызметкерімен “шексіп” қалуға тура келді. Балалар сұрақ таратыпты. Оның түрі мынадай:

— Туған күніне кімді шақырасың?

— Киноға барсаң кіммен барасың?

— Кластағы лидер кім?

Біздің бір оқушы бұл сұрақтарға жауап беруден үзілді-кесілді бас тартқан. Әңгімеге араласуға тура келді. Неге жауап бергісі келмейтінін сұрағанда, оқушының айтқаны:

— Жылда қойылатын осы сұрақ, институтта бұдан басқа сұрақ құрып қалған ба? Бұл сұрақтарға мен тіпті сегізінші кластан бері жауап беріп келемін.

Оқушы жағына шығуға тура келді. Психологияны зерттеуде, баланың жан дүниесіне үңілуде не береді осы сұрақтар? Оның үстіне жыл сайын қойылып, жауыр болса...

Осындай жайлар айналып келгенде педагогикалық практикаға институттардың дұрыс дайындалмайтындығын, оған жалпы оқу процесінің жалғасы деп қарамай, әйтеуір,

өткізе салуға тырысатынын көрсетеді. Егер методикалық сабақтарды талай тәжірибені бастан кешірген, мектеппен етене адамдар жүргізсе, бұлай болмас еді.

Оның бірнеше жақсы өнегесін де көргенбіз. Уасиха Садықова- құрметті ұстаз. Өмірінің 21 жылы мектепте, 22 жылы КазПИ-де өткен. Қазір құрметті пенсияда. Педагог болып туа жаралған десек, ешбір артығы жоқ. Жүріс-тұрысы, киім киісі, сөйлеу мәнері-бәрі-бәрімен адамды өзіне баурап тұрады. Педагог “сиқыры” деген сөл ғой. Уасиха Садыковнамен бірнеше практикалық жұмыстарды бірге жүргізуге тура келді. Студенттерді алдымен әлденеше рет сабаққа алып кіреді. Өзі солармен қоса мұғалімнің сабағын тыңдайды. Методикалық тәсілдердің жаңа дегенін студенттерге жаздыртып отырады. Сосын бірнеше күн өзі тарихтан сабақ береді. Іс жүзінде көмек боларлық тәсілдерді қолданады. Осыдан кейін барып қана студенттерге сабақ беруге рұқсат етеді. Онда да олардың дайындығына өзі тікелей араласады.

Уасиха Садықовна схема, таблицалар жасауға тіпті шебер, өзі екі тілге бірдей, қосымша әдебиеттерді орыс тіліндегі материалдардан да алып пайдалануға үйретеді. Қысқасы, кәдімгі спорттағы бапкер сияқты практиканттарды мықтап дайындайды. Оның сабақты талдауы бір студент үшін емес, бар студент үшін үлкен тағылым болып шығады. Кластан тыс жұмыстарда да студенттердің жанында жүргені. Қысқасы, ертен диплом алып, мектепке барғанда, мұғалімге не істеу керек, соны бір-екі айдың ішінде практиканттардың миына “құйып” жіберуге тырысады.

Тоқ етерін айтқанда, ол кісі — студент-практиканттың нағыз жанашыры. Уасиха Садықовна келгенде, біздер-мұғалімдер көп нәрсені үйреніп қаламыз. Ол жасатып кеткен көрнекі құралдарды көпке дейін пайдаланып жүреміз.

Екінші адам — қазақтың белгілі тарихшы ғалымы, Қазақ ССР тарихы жөніндегі оқулықтың авторы Ермұхан Бекмахановтың жұбайы, педагогика ғылымының кандидаты Халима Адамовна. Бұл кісі негізінен орыс тілі мен әдебиеті методикасының маманы, Халима Адамовнаның сабағында болу — үлкен ғанибет. 45 минуттың қадірін, міне, сол кісіден үйрену керек. Класқа бөлекше жан бітіріп жібереді. Қоңырау соғылғанда, оқушылардың өкініп қалғанын сан көргеніміз бар, яғни сабақ өте қызықты болады деген сөз.

Өзі қандай ойлы, жігерлі, ақ жарқын болса, практиканттарды да сондай еткісі келеді, олардың бойында сондай қасиеттерді егуге тырысады. Ол кісінің жетекшілігімен практикадан өткен студенттер сол бір күндерін жуыр маңда

ұмыта қоймас. 9 мектеп-интернатта жұмыс істеп жүрген кезде, “кімге ұқсағың келеді?” деген анкета таратқанымызда, оқушылардың, әсіресе, қыздардың көбі:

— Халима Адамовнаға ұқсағым келеді, — деп жазғаны бар. Яғни ұстаз келбеті, оның сабақ беру үстіндегі өнері, баурап алу қабілеті жас жүрекке мықтап ұялаған. Халима Адамовна да Уасиха Садықовна сияқты студент-практиканттардың киім киюіне, қыздардың шашына, жүріс-тұрысына қатты назар аударатын, “Ұстазда бәрі жарасымды болуы керек” деп үйрететін. Ол кісі де қазір пенсияда.

Осы методист-оқытушылардың табыс сыры неде? Мектеп өмірін, балалар жанын жақсы білетіндігінде, сол өмірді басынан кешкендігінде. Педагогикалық институттарға осындай методистер керек. Олар — институт пен мектеп арасындағы мықты дәнекерлер. Мұндай дәнекерсіз жас ұстаздарды тәрбиелеуде табысқа жету қиын. Әрі ондай адамдардың тәжірибесі жалпы педагогика ғылымының дамуына, методикалық қызметтің өрістеуіне үлкен үлес қосар еді. Осы тұстағы қадамымыздың мардымсыз екеніне Қазақстан мұғалімдерінің VI съезіне қатысушылар үлкен алаңдаушылық білдірді. Бұған мен де қосыламын.

Қысқасы, педагогикалық практикаға да қайта құру процесіне тән батылдық, жаңашылдық, жанашырлық керек. Бұл түптеп келгенде ұрпақ тәрбиесіне деген ұлы жауапкершіліктен туындайтын міндет.

“Тоғыз ауыз сөздің тобықтай түйіні бар” дейді ғой. Сол қағиданы ұстансақ, мынадай тұжырымдар тілге оралады: ұстаздар даярлауды түбегейлі жақсарту үшін педагогикалық институттарға дарынды жастарды қабылдау керек. Екіншіден, институт бес жылдың ішінде мейілінше мол білім беруге тиіс, ол үшін онда нағыз дарынды педагогтардың болғаны жөн. Студенттерді мектепке соңғы курстарда ғана әкелмей, бірінші курстан-ақ жақындата беру керек. Осы орайда педпрактиканың қазіргі тәртібін мүлде қайта қараған абзал болар еді. Методистерге, тіпті студенттерге практикада болған күннен бастап, тәрбие, оқу процесіндегі ойға түйгендерін жазып жүруді неге міндеттемеске! Сонда коллективтік педагогика туар еді. Өзіміздің Макаренколар, Сухомилинскийлер, Шаталовтар, Шетининдер сонда шығар еді. Осы жағы жетпегендіктен де небір жаңалық, ізденістеріміз бір күндік немесе бір мектептік болып қана қалып қойып жатқан жоқ па.

Педпрактика тоңірегіндегі толғаныстар осындай ойларға жетектейді. Қайта құру процесінде әрбір адам толғанбаса, әсіресе, адам тәрбиесі, ұрпақ тәрбиесі жөнінде толғанбаса болмайды. Толғанудан толымды істер туатыны сөзсіз.

II бөлім

Мақалалар мен интервьюлер

Мектебім — мақтанышым өмірім.

Ұстаз деген абыройлы атаққа ие болғанымда биылғы жылы 45 жыл, ал мектебімізге — 40 жыл толды. Мектепті бітіргендердің саны 2800-ге жақын. Ойлап қарасақ, қаншама жыл артта қалды. Ұйқысыз түндер, мазасыз күндер, қызықты жылдар. Бірақ артта із қалды, ол-мектебімізді бітірген шәкірттерің. Азамат болып, атақ-даңққа ие болған шәкіртінді көргенде, бойынды қуаныш билеп, құшақтап мәз боласың да қаласың. “Еңбек бос кеткен жоқ” деп іштей мақтанасың. Ал кейбір кездері ұстаздарға айтылған ыңғайсыз сөздер жаныңды ауыртады. Құдайға шүкір, Алматы қаласында қазақ мектептерінің саны биылғы оқу жылында 28-ге жетті. Бірақ қала тұрғындарының арасында кейбір қазақ мектептері оқушыға білім негізін бере алмады, сондықтан баламызды орыс мектебіне бердік. Әрине, бұл жерде кетпеннің сабы ата-ананың өзіне тиіп жатқанын байқамай қалады. Өйткені кейбір ата-ана өз тілінде сойлей алмайды, білгендері де отбасында өз тілінде сойлемейді. Ал бала өз тілін еркін меңгере алмағандықтан, оған сабақ түсініксіз. Үй тапсырмасын орындау барысында бала қиналады, ата-ана көмектесе алмайды. Ақыры баланың сабаққа деген ынтасы төмендеп, сабақтан кетіп қалуға не кешігіп келуге дағдыланады. Ал баланың шала сауатты, шала қазақ, шала білім алуына ұстаздар мен ата-ана да кінәлі. Ал, ұстаздардың ішінде де шала білім алған, оны әрі дамытпаған, өзінің таңдап алған пәнін жетілдіргісі келмейтін жүрдім-бардым сабақ беретіндер де бар. Осылардың қолына түскен бала, сөз жоқ білімсіз қалады. Шала білімді мұғалімді нағыз ұстазға айналдыратын ұя — мектептің ұжымы, білгір ұстаздар және мектеп басшылары.

Ал қазақ мектебіне тағылатын екінші сын оқушыдан мектепке керекті заттарды сатып алу үшін деп, салықты (ақша) көп жинайды. Ал мына заманда, алған ақшаң тамағыңа жетпей, жүйкең жұқарып жүргенде қиын екен, сондықтан

баламды орыс мектебіне қайтадан бердім. Олар да ақша жинайды, бірақ мөлшермен және ақшаны не нәрсеге жұмсайтынын ата-анаға ескертіп отырады деген пікірлерді естисің. “Жел болмаса, шоптің басы қимылдамайды” деген ғой. Осындай сөздерді болдырмау қазақ мектептерінде істейтін әрбір ұстаздың, мектеп басқарушыларының парызы.

Ал мектептің атақ-даңқын шығаратын мектеп басшысы – директор. Директордың ұжымды ұйымдастыру қабілеті мол, білімі ұшан-теңіз, мәдениеті жағынан қарамағындағылардан биік тұратын, қызметкерлерінің іскерлігін айыра білетін, дер кезінде көмек бере алатын, тіпті мектеп оқушыларының қабілетін, мінез-күлкын, олардың ата-анасын, тұрмысын жетік білуге талпынған директор ғана мектептің — бақыты. Мұндай директорлар бұрын да болған, қазір де бар. Сондай директорлар біздің мектепте істеген, мектептің даңқын шығарған да. Мектебіміздің ашылғанына 40 жыл толып отырғандықтан бір-екі директорлардың кейбір істерін сөзге тиек етсек артық болмас.

Әлі есімде, 1957 жылы қыркүйек айында астанамыз Алматыда қалалық N2 эксперименталды мектеп-интернат ашылды, оған жоғары білімді, оқушымен жұмыс істей алатын, жүріс-тұрысы, киген киімі, шашы сәнді мұғалім-тәрбиешіні алып жатыр дегенді естідім. Есіл дертім мұғалім болу, бірақ бұл мектепке келуге жүрексіндім. Кейде өзімді-өзім қайрап, „сен де озық дипломмен бітірдің, ауыл мектебінде төрт жыл сабақ беріп, оқушыны тыңдата алатын дәрежеге жеттің, олай болса, бағыңды сына” деген оймен 1958 жылы мамыр айында N2 эксперименталды мектеп-интернаттың директорына келдім. Мектептің ауласы айнадай жарқырап, егілген жас ағаштар жайқалып, гүлге оранып тұр. Кіре-беріс дәлізде қоңырау соғушы бикеш сыпайы амандасып, директордың кабинетіне жол сілтеді. Бірінші қабаттың қабырғасы оқушы қолымен салынған суреттермен безендірілген. Әр суретте халқымыздың өнер тарихы, салт-дәстүрі бейнеленген. Таң калғаным сонша, директорға келгенімді ұмытыппын.

— Сіз кімге келдіңіз? — дегенде ғана ұзын бойлы, әсем киінген жігітке көзім түсті. Директор Қадыржанов Қапан екен. Шаруамды айттым.

— Тарихшы жетіп жатыр, ал тәрбиеші болу үшін жоғары білім жеткіліксіз, оған қоса психолог болу керек. Әр оқушының көрінбей жатқан қабілетін дамытып, оқушының үлгерімін, киім киісін дұрыстап, тұратын болмесін өзінің туған үйіндегідей ыстық ошаққа айналдыру, туған анасындай ықылас қорсету әркімнің қолынан келмейді. Бұған қоса іс тіге білу керек. Әрбір класс жетекшісі, тәрбиешісі балалар

киімін іс тігушінің басқаруымен өздері тігіп алады — деді де, маған кадала қарады. Бойыңыз, келбетіңіз, киген-киіміңіз, шашыңызды әдемілеп қойғаныңыз — бәрі ұнап тұр, бірақ „ақсаусак” сияқтысыз деп әзілдеді. Тәрбиеші өнерлі болу керек, билеу, ән айту, мәнерлеп тақпақ оқу, қысқасы — тәрбиеші деген жан-жақты азамат. Мұғалімнің бәрі бірдей тәрбиеші бола алмайды.

Сөз түсінікті болды. Ішімнен ерте ме кеш пе осы мектепке орналасуым керек деп бекіндім. Ақыры 1961 жылы ақпан айында 3-ші кластың тәрбиешілігіне алындым. Әрбір бөлмеде кілем, көздің жауын алатын жиһаз, терезе перделері, қабырғада сирек кездесетін суреттер. Жататын бөлменің алдындағы бөлмеде телевизор. Әр оқушыға жағдай жасалынған. Директор ертемен келіп, мектепте, жатақханада кешке дейін жүреді. Жоғары басшыға барса, сөзін өткізіп мектепке керектінің бәрін жеткізеді. Мектебіміз сол кезде республикаға танымал мектепке айналды, тіпті шет елден келетін қонақтардың көріп кететін орнына айналды. Гүл өзіміздің жылы жайда оқушылардың көмегімен өсірілді. Сол кезде ұстаздардың сабақ жоспарларының үлгісі Москва халық шаруашылығы жетістіктері көрмесіне қойылды. Мектептегі ұсақ-түйек дейсің бе бәрі де директор көзінен таса қалмайтын. Кейбір оқушының аяқ киімінің байланбай тазартылмай қалғанын байқаса, дереу сол класты сапқа тұрғызып оқушылардың киген көйлегінің жағасынан бастап түймесінің қандай жіппен тігілгеніне дейін, шалбарының қырына дейін көзімен шолып, ұнамаса әзілдеп айтқан сөзі оқушы тұрмақ тәрбиешінің өңменінен өтіп кететін. Ай сайын әрбір кластың оқулықтарын, дәптерлерін өзі жүріп қарап шығатын. Дәптер — оқушы айнасы дейтін. Ал төменгі кластың тәрбиешілері сабақтан, дайындықтан тыс кезде балапандарын ерткен қаздай балаларының бірін шашау шығармай өз айналасында ұстап, биін билетіп әнін айтқызып үйірмелерге жіберіп, ата-анасына хат жаздырып жататын. Бұл олардың дағдысына айналған еді. Оқушылардың туған күнін ай-сайын атап отетін. Ол күні асханада тәтті нандар, үй тағамдары пісірілетін, оған оқушылар көмектеседі. Әрбір күн тәрбиешілер мен оқушылар үшін қызыққа толы еді. Бірақ мен қалада жаңадан ашылғалы жатқан мектеп-интернатқа оқытушылыққа кеттім. Аз істесем де, көп нәсені үйрендім. Коллективтің іскерлігі, оны басқарған Қадыржанов Қапан мен оқу ісінің меңгерушісі Садықова Васиға әлі есімде...

1969 жылы сүйікті мектебіме шақырумен қайта оралдым. Сол кездегі отыздың ішіндегі жап-жас мұғалім қыздар-келіншектер, жігіттер қазір мектебіміздің мақтанышына

айналды, әлі істеп жүр. Мектебімізге 40 жыл толып отырған кезде оларды еске алмасақ болмас. Мектепті үйіндей көрген тарихшы Дәуленова, Таниев, Әмірханов, биолог Нұрғазин, т.б. Қадыржановтан кейінгі директор Әмірханов Сераж аға екен. Өзінің көзі жетпей, біреудің қаңқу сөзіне ермейтін, жоғарғы жақ айтты екен деп басын шұлғи бермейтін, идеясы көп, оқытушы-тәрбиеші, оқушы пікіріне ден қоятын, дауыс көтермей, көзқарасымен ұқтыратын, жүрісі әсем, жүзінен нұры шашылып тұратын, бойында тұнып тұрған ақсүйектігі бар нағыз оқытушы, іскер басшы екен. Екеуміз пәндес едік, мен ол кісінің білімділігіне, кісі тани білетіндігіне табынатынымын, кейде әкемдей еркелеп, білмеген, түсінбегенімді сұрап алатын едім. Директордың әрбір мұғалімді жұмысқа ынталандырып отыруы шығар, мен де күні-түні демей уақытпен санаспай бойымдағы бар білімді оқушыға беруге тырыстым, кейде үй-жайынды ұмытып кететін кездер де болды. Ондай кезде ағай:

—Қарағым, уақытпен санасып жүрген жоқсың, аз уақыттың ішінде коллективтің арасында беделге ие болдың, оның дұрыс, ал енді бедел, атақ саған өмір бойы қызмет етеді. Мұғалім деген өмір бойы оқушы, ізденуші. Оқуды қойған күні ол мұғалімдіктен кетеді, — деп отыратын.

Бірде: — Қарағым, сенің алдында кінәлі болып жүрмін, — деді ағай. — Өзің білесің бізде сіресіп қалған тәртіп бар емес пе? Бұл мектепте істегеніңе жыл толмаған деп, саған Владимир Ильич Лениннің 100 жылдығына байланысты шығарылған медальді бергізе алмадым. Тірі болсам келесі жылы дәл осы уақытта медальді боласың. Оларға сенің Америкадан емес, қаланың мектебінен келгенінді, ол жерде де алдыңғы қатардан көрінгенінді айттым.

Мектебіміздің оқушылары жаз шыға колхоздан алған жерге қауын-қарбыз егеді. Ол сатылып, мектептің керегіне жұмсалатын және тұрмысы мәз емес оқушыларға, мектеп бітірушілерге деп, ақша қорын жасайтын. Қазір “Өтпелі кезең, шаруашылыққа бөлінген қаржы жоқ”, — деп сылтауратып, мектептің шаруашылығын басқаратындар өз жұмысын класс жетекшіге, мұғалімге аударып тастады емес пе? Сондықтан мұғалім сұраншақ, салық жинаушы болып шыға келді. Мектептің беделін арттыратын директордың іскерлігі ғана емес, оның оң қолы тәрбие, оқу ісінің меңгерушісі, сол қолы — шаруашылықты басқаратын азаматтары болуы керек. Мақтап отырған ағамыздың оң қолы мен сол қолы мықты еді. Сондықтан да мектебіміздің беделі бұрынғыдан да артты. Біздің мектеп республикада бірінші болып техникалық кабинетті жабдықтады. Сабақтың көбісі

кадаскопсыз, диафильмсіз, оқу фильмсіз өтпейтін. Әрбір класта киноэкраны қондырылып, сабақ кезінде класс оқушыларының көмегімен кино сабақтарын өте беретін едік. Мектебімізде Ыбырай Алтынсарин атындағы педагогикалық зерттеу институтының ғалымдары, қорғайын деп жүрген аспиранттар сабақ берудің әдіс-тәсілдерін, жазған жоспарлары біздің оқытушылар сабақтарында тәжірибеден өткізілетін.

— Мұғалім мен ғалымның бірігіп жұмыс жасағаны жақсы. Мұғалім сабағында ғалым отырса, мұғалім сабағына жақсы дайындалады. Сондықтан сіздер республика мұғалімдеріне сабақ бергенде қысылмай жүргендерің, кез-келген сабақтарыңның ашық сабаққа айналып жүргені — бірігіп жұмыс істегеннен, — деп отыратын директорымыз... Естерінде болсын, ғалымдардың ішінде де әлсіздері бар. Одан күнделікті сабақ берін, әбден шындалған өздерің күштісіңдер, — деп біздерді жігерлендіріп қоятын.

Бір күні ауырып қалып, Сераж ағайға телефон шалдым.

— Аландама сабағыңды мен берем, — деді. Үш күннен кейін тәуір болдым деп директорға келдім. Алдында көп ауыратын мұғалім отыр екен.

— Не болса соны сылтау етіп, сабақты көп босатасыз. Сіз жоқта қанша бала бос жүретінін, қанша сабақ материалы өтілмейтінін білесіз бе? Сөздің қысқасы, анау жоғарыда отырған күйеуіңізге хабарлаймын, бүгіннен бастап боссыз. Оқушыларды білімсіз қалдыра алмаймын, — деді. Мен де ауырып келгеннің бірімін ғой, ыңғайсызданып қалдым.

— Ал, сен, — деді маған, — әлі жазылған жоқсың, оны көзің айтып тұр, бір-екі күн жатып, айығып кел, оған дейін сабағыңды мен бере тұрамын, — деді. Көп жылдар ағаймен бірге қызметтес болдық. Бір күні аға мені кабинетіне шақырды.

— Неге шақырғанымды білесің бе? — деді.

— Білмесең, мен зейнеткерлікке шығам, бірақ оқу министрлігінде жұмыс жасаймын. Өз қолыммен саған қоғамтану пәнін жүргізуді тапсырам, мынау — оқулығы, мынау — қолдан жасаған көрнекілік. Ие бол, — ағаның көзінен бір тамшы жас домалады. Менің көзіме де жас толып кетті.

— Аға, директорлықты беріңіз де, сабақты өзіңіз жүргізе бермейсіз бе? — дедім даусым дірілдеп.

— Жок, қалқам, өміріме, оқытушы болғанымға өкінбеймін. Қаншама жыл директор болдым. Жақсы істедім бе, жаман істедім бе, оны сендер білесіңдер. Уақыт зымырап өтіп кетті, бәрінен де сүйікті ісіңмен қоштасу қиын екен...

Иә, содан бері де жиырма жылдан астам уақыт өтті. Аға қолынан алған пәннің беделін арттыруға ат салысып келемін...

Мұғалім - мектептің жүрегі

Жас ұрпақтың болашағын ойласақ ұстаздарға мемлекеттік тұрғыдан ерекше көңіл бөлінгені жөн.

Иә, мұғалім – мектептің жүрегі. Жасөспірімдердің әкешесінен кейінгі қамқоршысы, азамат болуына, дұрыс жолын табуға жетелейтін ақылшысы. Қазіргі кезде ұстаз туралы әртүрлі көзқарас бар. Бірі – біз оқыған кездегі мұғалімдей мұғалім жоқ, олар білімді болатын, сыр айтсаң сырынды ұғатын; адамгершілігі мол, сыпайы, салмақты еді-ау, десе, екіншілері – қазіргі ұстаздарда бедел жоқ, сабағын бере алмайды, өз пәніне деген ынта-ықыласы жоқ дейді. Бұл – бұл ма: “Мұғалімдер саудагер болып кеткен, үстіндегі киімі де ұсқынсыз, өздерінде оқушыға деген мейір жоқ” – деп менсінбейтіндер де бар. Иә, бәрі де рас. Шындық. Жала жаптың деп те айта алмаймыз. Күнімді көріп, ақша тапсам деп ықылассыз, уақытша жүрген, тиын-тебені көп жерге ауысып, сауда жасайтындар да бар. Оны көріп те жүрміз. Бұлардың кейбіреуі амал жоқтықтан, отбасын асырау үшін осындай жолға түссе, қалғандары сауда жасаудың ешқандай ерсілігі жоқ қой, әйтеуір жан бағу керек дегенді сылтау еткендер.

Бірақ, қалай болғанда да мұғалім оқушының кір жуытпайтын, таза жанды пірі болып қалу керек қой. Мұндай мұғалімдер бар және аз да емес.

Тұрмыс жағдайы қиындап кетсе де бойындағы бар жинаған-тергенін оқушысына беріп, соны қанағат тұтып жүрген әріптестеріміз қаншама. Міне, мектептегі басты тұлғалар осылар. Кеңінен ойлап ақылға салып көрейікші. Ұстаз біздің қоғамымызда неге беделсіз, неге олармен ешкім санаспайды?

Қоғамымызда барған сайын теңсіздік үстемдік құрып, қалталылар көбейіп, мұғалім мен дәрігердің тапқаны тамағына жетпесе, осы салада қызмет істегендердің жұмысқа деген ықыласы, ынтасы бола ма? Кейбір мекемеде басшының алдындағы қабылдау бөлмесінде отыратын қарапайым қызметкер жалақыны мұғалім көп алады. Ал бес жыл институтта оқып, диплом алып, мектепке мұғалім болып келгендердің алатын еңбек ақысы өте мардымсыз. Оның үстіне ол баспанамен қамтамасыз етілмейді, яғни біреудің есігінде тұрып, оған ақы төлеуі керек. Ал алған ақшасы 4 күнін көруге ғана жетсе, қайтіп шаңырақ көтереді?

Ұстаз оқушы алдында олпы-солпы болмай, жарасымды киінуі керек. Бірақ оған қалта котере ме? Кейбір мектепте екі ставкаға дейін жұмыс істеуге болады. Жетісіне 30 сағат

берсеңіз, күніне 5-6 сағатта алдыңыздан 180-200 оқушы өтеді. Ұмытпаңыз, олар әр үйдің еркетайы. Олардың жүрегіне жол тауып, біліммен қаруландырып, қикарлығын ұмыттырып, қуанышына қуаныш қосып, жігерлендіріп жіберу әр мұғалімнің міндеті, парызы. Ұстаз үйіне келген соң ертеңгі сабаққа дайындалады. Ол — өмір бойы оқушы. Мұғалім адаммен жұмыс істейді. Оның тарапынан кеткен әрбір қателік, әділетсіз қойылған баға, оқушының жүрегін өмір бойы жаралауы мүмкін. Сондықтан мұғалім көзінен ешнәрсе таса болмауы керек. Ол үшін қаншама қуат, білім, ақыл, педагогтік әдіс керек десеңші. Ал жыл сайын оқушыны кластан класқа көшіріп, жақсы бітіргендері үшін қуанып, білімсіз қалғандары үшін жүрегін жаралап, тіпті өз үйінің тіршілігін ұмытып жүретіндер қаншама. Мектеп жыл сайын орта есеппен 100 оқушыға аттестат берсе, сонда 40 жыл ұстаз болған оқытушының бір өзі өз пәнінен 4000 азамат тәрбиелеп шығарады екен. Олар — қоғамымыздың тірегі, Отанымызды қорғаушы. Сонда неге мұғалім еңбегі еленбейді? Ол неге қоғамның төменгі адамы болады.

Мұғалім тұрмысының нашарлығын былай қойғанда, олар рухани ашаршылыққа да ұшырап жатқан жоқ па? Ол білімді болу үшін газет-журнал оқу керек. Ал оның әрқайсысының бағасы 400-500 тенге. Өзінің төл газетін, журналын алуы тиіс. Өткен жылы мұғалімнің өз газеті мен журналы бірде шықты, бірде шықпады. Қағаз жоқ. Ал шыққан жағдайда байланыс орындары иелеріне жеткізе алмады. Ойланып көріңізші, халайық, болашақ азаматтарды оқытып жатқан мұғалімнің жайын. Қазір мұғалімдер мектептен кетіп жатыр. Сонда қалғандар кімдер дейсіз ғой. Олар өмірін, жүрегін мектеп оқушыларына бергендер. Мұғалімдік қызметке берілгендер. Сонда оларға қамқорлық бар ма? Жоқ, қырық-елу жыл жұмыс істеп, ең болмаса “Қазақстан Республикасы халық ағарту саласының үздігі” деген значоке ие бола алмай, зейнеткерлікке кетіп жатқан оқытушылар қаншама.

Оқытушы қауымның мүшелтойлары ескерілмейді. Тіпті басқаны былай қойғанда өзі жұмыс істеген мектептері де оны атап отуге енжар. Олар туралы баспасөз де жұмған аузын ашпайды. Одан гөрі “көріпкелдіні” көп жазады. Ал мұғалімнің жазған-сызғаны жоқ емес, бар. Бірақ, оны шығарудың жолы қиямет. Әсіресе, кітап шығара алмайды. Өз қаржысымен шығаратын коммерсант емес. Мұғалімнің көбі демалыс үйіне бара алмайды, барам демейді де. Оған шашы шақ келмейді. Тізе берсең, біздерге кедергі көп. Беделімізді арттырып, сөзімізді тыңдап, санасып жатқандар

жоқтың қасы. Сөйте тұра неге мұғалімде бедел жоқ деген сөз кобейеді? Ұстазсыз қоғамның өмір сүруі мүмкін бе. Мұғалімсіз жас ұрпақ елінің тарихын, әдебиетін, өнерін, ғылымын біле ме? Ұстаздың, қазақша оқулықтың жетіспегендігінен Қостанайдағы ата-аналар балаларын орыс кластарына ауыстырып жатыр. Басқа ауылдарды былай қояйық. Алматының кейбір мектептерінде де мұғалім жетіспейді. Сабақ жүрмейді. Отын, жарық жоқтықтан кейбір ауылдарда қаңтар, ақпан айларында мектеп жабылып қалады. Балалар оқуға келудің орнына көшеде, базарда сауда жасап, машина жуып жүр. Ата-анасының жалақы алмауынан сабаққа киін келетін киімі болмағандықтан үйде отырған оқушылар бар. Тіпті, олар оқулықпен қамтамасыз етілмеген де. Алыс аудандарға оқулық мүлде бармайды екен. Барса саудагерлер алып барып, екі есе бағамен сатады. Осы көріністерге тоқтау салмаса, мектеп жасындағы балалар көше кезіп, ойына келгенін істемей ме? Сондықтан жас ұрпақтың болашағын ойлайық. Ата-аналардан бастап, істің басында отырған азаматтар бұл мәселеге ерекше көңіл болгені жөн. Мұғалімге мемлекеттік қамқорлық қажет-ақ.

Оқушы пікірімен санаса білейік

Бірнеше күннен бері бойымды тұмау билеп, төсектен тұра алмай жатқанмын. Телефон шылдыры мазамды алған соң, тұтқаны көтердім.

“Арман шығармашылықтан бірінші орын алды, құттықтаймын” — деген ғылыми оқу ісінің меңгерушісі Бақыткүл Иманбекованың лебізін естігенде төсектен тұрып кетіппін. Айнадан тәлтіректеп тұрғанымды көрсем де, бет-әлпетім нұрланып, көңілім аспанда қалықтап тұр. Шәкірттің қуанышы-ұстаз бақыты деген осы. “Оқушым — студент!” дегенде даусым қаттырақ шығып кетінті. Есіктен қараған балаларым: “ыстығың көтеріліп жатқанына уайымдап жүрсек, билеп тұрсыз,” — деп таңырқады.

Астанада өткен Республикалық ұлттық ғылыми жобалар жарысында үш жүз жүйріктің ішінен оқушым бірінші дәрежелі диплом алды. Қуанышты хабардан жазылып кеттім, алаңдамандар, — дедім.

— Сөздің қысқасы, бізге өзіңнің денсаулығың керек, — деді кіші ұлым.

Баламның ренжуінің жөні бар еді. Күндіз-түні демей архив ақтарып, басылым беттерінен шығармаға керекті құнды деректерді жинастырып, білім қоржынына материал жиналды. Алынған ақпаратты қорытып жүйелеу, салыстырмалы талдау

жасап жазу оқушыға оңай соқпайды. Әрі күнделікті сабағы бар. Шаршайды, еркіне жіберсең құрбыларымен әзілдескісі келеді. Қасында болып үнемі ынталандырып, қызықтырып, мына іріктеген қосымшаң дұрыс болды, ал мына деректі құжатты есте сақта. Есінде болсын, шығарманы қорғауға небәрі он минут уақыт беріледі, осы уақытты дұрыс пайдалану үшін, оның ойын да, “тілін” де жаттықтыру керек. Ал өзін оқы, өзін жаз десек, оқушы нәтижеге жете алмайды. Сондықтан тұмауратып жүрсем де Арманның жанында болғанмын. Енді міне, еңбек жанды, абырой болды. Ойыма “Арман – қабілетті оқушы” деген Шынардың сөзі түсті. Ол былай болған еді. Оныншы сыныпқа алғаш сабақ беруге барғанымда, артқы партада отырған арық, бойшаң Арманға көзім түскен. Байқағаным, қозғау салмасаң, өздігінен сабақ айтуға ұмтылмайды. Сұрасаң, кібіртіктеп, ықылы көбейіп, қолы сермеліп тұрып алады. Оқығанын жинақтап айтуға дағдыланбаған жалқау оқушы ма деп қалғанмын. “Сабақты күнделікті оқы, әрі уақытты үнемдей біл, тоқсандық бағанды көтеруге тырыс”, – дегенімде сыныптың әкімі – Шынар Арманға қосымша тапсырма беруімді өтінген.

– Апай, Арман оқығанын есінде сақтайды, бірақ сабақ айта алмауы VIII сыныпқа дейін орысша оқыған, сөздік қоры аз, ұзақ тұрып алатыны сондықтан, оның үстіне жалқаулығы да бар, оны біреу жетектеп жүру керек. Бірақ, әдеби кітаптарды көп оқиды. Шынардың Арманға, сыныптас жолдастарына берген сипаттамасына риза болғанмын. Арман жылдық қорытындыда “Қазақ тарихы”, “Адам және қоғам” пәнінен беске жеткен.

Жаңа оқу жылы басталғанда XI сыныптарға:

– “Сіздердің биыл мектеппен қоштасу жылдарын Қазақстан тәуелсіздігінің он жылдығымен тұстас келді. Сіздер үшін ұмытылмайтын ерекше жыл. Тәуелсіз ел болғанмыздың арқасында VII-VIII ғасырдағы Күлтегін ескерткіші табылып, оның тұңғыш көшірмесі астанамыз – Астанадағы Еуразия университетіне мәңгілікке орын тепті. Ал мамыр айының 18-19-да университетте “Байырғы түркі өркениеті жазба ескерткіштері” атты ғылыми-теориялық конференция өтті. Мұндағы мақсат – Қазақстанның бүгінгі ұрпағының санасына сіңіру. Ал, біздің мектептің оқушыларының білімін арттыру мақсатында “Орхон-Енисей жазбалары – дәуір тарихы” деген тақырыпта баяндамалар оқылып, шығарма жазсақ, – дегенде тағы да Шынардың пікірімен санасып, Арманға тоқтағанбыз. Арманның білім жарысында жеңіске жетуіне Шынар себепкер болды. Сондықтан Шынарға телефон шалдым.

— Апай, Арман Астанаға жүрерде кішірейіп, шөгіп, көзі-басы ісіп, ұйқы көрмей кетіп еді. Енді қорсеңіз, бойы өсіп, түрі әдеміленіп кеткен. Өзінше паң-ақ. Студентпін дегендей. Жарысқа қатысқандардың көбі тест сұрағына жауап бере алмағандықтан жазып барған шығармаларын қорғауға жібермеді. Арман тест сұрағына жүз пайыз жауап беріпті. Шығармасын қорғағанда сауалдар көп болыпты. “Апай көп жаттықтырып еді, соның пайдасы тиді” деп қояды. Апай, сізге айтайын дегенім, алаңдамаңыз. Кабинетіңізде бүлінген, сынған, жыртылған зат жоқ. Сабақ бітісімен Жадыра екеуміз парталардың бетін, сыныптың тазалығын қарап аламыз. Бұрынғы әдет бойынша бейсенбі күнгі үлкен үзілісте Тәуелсіздіктің онжылдығына арналып жазылған толғаулардың (*Егемен Қазақстан газеті*) мазмұнымен оқушыларды таныстырып жүрміз, оған белсене қатысып жатқандар — Жұлдыз, Айнұр, Нүргүл. Ер балалар, өзіңіз айтқандай жалқау, тек Қуанбек қана “Шежірелер сойлейді” деген тақырыпты жақсы түсіндірді. Өрен тапсырған картаңызды майлы бояумен жақсы етіп салып қойды. Келешекте жақсы суретші болатын шығар. Өзіңіз стендінің кейбір сөздері ескірді деп едіңіз ғой. Соны Берікке тапсырып едім. Компьютер арқылы үлкейтіп, қайта шығарды. Қолынан бәрі келеді, ұйымдастыру қабілеті бар, үндемей жүргенмен, іші алтын ба деп қалдым. Апай деймін. Сізді оқушылар сағынып жүр, күнде қашан келеді деп сұрайды. Тез сауығып шығыңыз...

Телефон тұтқасын қойған соң, Шынардың сөзіне де, істеп жатқан істеріне де тағы да риза болдым. Қазірден бастап бойында тұлғаға лайық қасиеттер бар. Өзім демейді, өзгеге болсын дейді, өз сөзімен айтқанда, біреуге жақсылық жасаған күні ұйқым тыныш деп әдемі жымияды. Мамам солай үйреткен дейді. Бірақ жасаған жақсылығымды кейбір оқушылар жағымпаздық деп түсінеді. Мейлі айтса-айта берсін, менің арым таза, бір Алла куә. Әрине кемшілігім бар, бір әулеттің алақанына салып өсірген жалғыз қызымын. Туған-туыс маған қызмет жасаған. Осы мектепке келгенімде оқушылардың бәріне өз айтқанымды істетпек болдым. Бірақ қателігімді тез түсіндім, мұндағы оқушылардың бәрі де біреудің еркесі не кенжесі деген ой келді. Дегенмен, бала күннен қалыптасқан өзімшілдікті бойыңнан аластай алмайды екенсің. Өкініп қалып, кейде таяқ жеп қалған күндерім де бар, — деп еркелейді. Еркелеген кездегі түрі бал-бұл жанады, еріксіз өзінді жаулап алады. Күлгендегі күлкісі, бидай өңді келбетіне киген киімі жарасып, шашы жотасын жауып, тілерсегіне жетеді. Жүріс-тұрысы салмақты, үнемі көңілді жүреді. Ұнатпаған кезде бетін бар, жүзін бар демейді, пікірін ашық айтады. Қандай тапсырма берсең де ұқыпты атқарады.

Ұйымдастырушылық қабілеті мол, сондықтан кабинет жұмысын тапсырғанмын. “Жұмысың кобейіп кетіп, сабақ оқуды кейінге қалдырып жүрген жоқсың ба?” – дегенде, “Сенбесеңіз, қазір сұраңыз, ХІ сыныпты беске бітіреміз – деп мамама уәде бергенмін. Уәдеде тұрамын, бірақ төменгі сыныптарда бір-екі сабақтан төрт шыққанмын. Мені қойыңызшы, бір жерден шығамын. Менің уайымым – Ғалияның жағдайы, жалғыз анасы бар, бірінші сыныптан бастап беске оқыған, бірде-бір төрті жоқ. Мектептегі, аудандағы, қаладағы өткізілген пікір сайысында жеңіп келеді, бірақ Республикалық олимпиадаға қатыспаған. Биыл әзірленіп жүргенде, ауырып ауруханаға түсті. Енді алтын белгі ала алмайды”, – деп мұнайды. Мен де Шынардай оқушы коп болса деймін.

27.07.2002жс.

Оқушыларыма риза болдым

Жолдасым о дүниелік болғалы сабақ беретін сыныпқа келем де, мұғалімдер бөлмесіне бас сұқпастан үйге қайтамын. Бүгін де үш сабақтан шығып үйге қайтуға ыңғайлана бергенде, оқу ісінің менгерушісі Нағима Бекмағамбетова – ІІ “В” сынып оқушылары сабақта жоқ, іздемеген жер қалмады. Жаңа сағат 12 де оқу министірлігінің лауазымды қызметкері “сіздің мектептің оқушылары парламент үйінің ((бұрынғы Комсомол көшесі)) алдында “Алаш” газетін таратып, “Республикамыз егемен ел болсын, депутаттар алаңға шығып, сұрақтарымызға жауап беруді талап етеміз!” – деп айқайға салып жүр. Тез алып кетіңіздер, ұйымдастырушыларын мектептен шығарып жіберіңдер, – деп телефон шалды. Үш жігітті жіберіп едім, олардан хабар жоқ. Автобус дайын, екеуіміз барайық, сіз сынып жетекшісіз ғой.

– Япыр-ау, Нағима сынып жетекшілігінен босатпаған екенсіздер. Менің тірі жүргенім болмаса, есіл-дертім о дүниелік болып кеткен жолдасымда – дедім.

Қазір сынып оқушылары пән оқытушысын сынып жетекшіні өздері таңдасын – деп жатқан жоқ па?, Соны пайдаланып, сізді дирекциядан сынып жетекшілігіне өздері сұрап алды. Демократияны жалау етіп, шеруге сұраусыз кетуі де сондықтан. Осы сыныптың оқушылары жаңалыққа құмар-ақ, қолдарынан газет түспейді, “Алаш”, “Азат”, “Желтоқсан” газеттерін жастана жатып оқиды. Оқығандарын ойланбай, қорытпай сол қалпында жұта бере ме деп қорқам.

– Кешір Нағима, сынып жетекшісі болғанымды қара басымның қайғысымен жүріп есімнен шығарып алыппын.

Бұл сынып өздерін-өздері басқара алатын, өнерлі сынып. Дархан ба, әлде Қайрат па “Қазақстаным” деген күй шығарды, шетінен өлең жазады. Қыздары да жанып тұр. Қуаттарын бойына сыйғыза алмай жүрген талапты да талантты оқушылар. Тек бұларды дұрыс басқара біліп дұрыс жолға салса өздері-ақ алып кетеді. Сірә, шеруге алып кеткендер бұл сыныппен тығыз байланыста болған болу керек. Әңгімемен отырғанымызла балалар әлемі үйінің жанына келіп тоқтаппыз. Екеуміз шеруге қатысқандардың екі жағынан шығу үшін, бөлініп кеттік. Парламент үйінің қарсысындағы Комсомол көшесінің бойы шерушілерге лық толы, әртүрлі сөз жазылған плакаттар, соның бірінде Республикаға Егемендік берілсін деген жазуға көзім түсті. Шеруге шыққандарды айналдыра қоршаған милиционерлер тұр. Парламент үйімен шерушілердің арасындағы бос кеңістікте, иығынан беліне дейін түсірілген аспан түстес лента байлаған, онда “Алаш” деген жазу бар, бір білегіне асып алған бір топ газеті, екінші қолындағы уысында бір сомдық ақша: “Алаш” газетін алыңыздар, өкінбейсіздер, — деп айғайлап жүрген бала — Қайрат болып шықты, мен оның қолынан ұстай алдым. Жалт қараған Қайрат мені көріп абыржып қалды. Иығындағы лентаны сыпырдым, білегінен газетін, уысындағы ақшасын алып, иесіне бер дегенімше бір топ жігіт сұстана қасыма жетіп келді.

— Менің баламда жұмысыңыз болмасын, сұрамай алаңға алып келіп, айқайлатып қойғандарыңыз үшін жауап беретін жерде жауап бересіздер, — деп отты көзімді қададым. Олар мені Қайраттың анасы деген болу керек, үндері шықпай қалды. Қайратты ертіп, қалған оқушыларды ізделік. Бір топ оқушы қол ұстасып алған, “Менің Қазақстанымды” айтып тұр. Бір-екеуінің қолдарын ажыратып, орталарына кірдім. Оқушыларым әнін тоқтатып, жер сүзіп қалды. Оқушылардың сыртында тұрғандарға көзім түсті. Инкубатордан шыққандай жасанды былғарыдан тігілген ұзын плащ киген, бойлары да сорайған, бет-әлпеттері сүп-сүр. Иектеріндегі сақалдары құнарсыз жерге шыққан шөптей сирек-сирек сидиып, сүп-сүр өңдерін одан сайын ұсқынсыз етіп көрсетіп тұр.

— Балаларда жұмысыңыз болмасын, кетіңіз!- деген зілді дауыс шықты. Топ-топ болып тұрғандардың бәрі оны колдады. Орталарында тұрған бір сорайған бойлысы маған жакындап, “Сіз кімсіз?” — деді.

— Мұғаліммін, сынып жетекшісімін.

— Қай пәннен бересіз?

—Тарих пәнінен беремін, —дегенде, қарқ-қарқ күлкіге,

кекесін қосылып, олар “Тарихымызды бұрмалап, теріс оқытып жүрген сізсіз ғой!” — деп шуылдап кетті. Мен де тілімді тартпадым. “Ал сіздер, ата-анасы алыста жатқан балаларды алдап, алаңға әкеп, алдыларыңа қалқан етіп тұрғызып, өздерің жасырынып тұрып, кешегі “Алаштықтардың ісін жалғастырушыларымыз” деп көкіректеріңді қағып, өздеріңше жалған отан сүйгіш” болып тұрсыңдар. “Азамат-ақ” екенсіңдер! Шын Алаштықтар сіздер сияқты оқушыларды алдап алаңға әкелмеген. Топ сұстана мені ұрып жіберетіндей жақындай түсті.

— Апайға тиіспеңіздер! — деп айғайлады Дархан.

— Балалар, кеттік! — деді Аманғали. Мен оқушыларымның ортасында шалқая басып қыр көрсете кете бардым. Автобус жанында Нағиманы күттік. Біраз уақыт күткен соң, төрт-бес оқушымен Нағима келді.

— Балаларды алаңға әкеп жүргендермен шекісіп қалдым, әрең дегенде құтылып шықтық. Топтың ішінде тұрған жігіттердің бір-екеуін шырамыттым. Осыдан бес-алты күн біздің мектептің алдында тұрғанын көргенмін. Солар екен үгіттеп алаңға шақырған. Өздерін “Алаш” қозғалысының белсенділеріміз деп мақтанады. Бір жерде “Азат”, Бір жерде “Желтоқсандықтармыз” деп тұрған топтарды кордім. Тұрсын ғой, партиялардың көп болғанына қарсы емеспін, көмелетке толмаған желкілдеп тұрғандарды алаңға әкеп, абыройын арттырғысы келгендерге не дерсің? Біздің оқушыларымызда да ақыл жоқ, тәртіпсіз болды деп түрмеге қамаса, ата-аналарың сорлап қалмай ма? Әрі күндіз-түні жүрген біздердің еңбегіміз еш болмай ма? Мектептің аты былғанады. Сонда сендер не ұттыңдар?” — деп ренжіді.

— Оқушыларымыз түгелденді, кетейік, — дедім Нағимаға. Автобуска отырған соң, “алаңда айқай салғандарың үшін мұғалімдер ұжымының алдында жауап бересіңдер. Ал бізді, ұрып жібергісі келіп, тілдеп тұрғандардың аузына құм құйып, соңымыздан еріп беделімізді жоғарлатқандарың үшін ризамыз. Сіздерге деген бар ренішімді сол жерде-ақ ұмыттым,” — деп ағымнан жарылдым. Мектеп ауласына кірісімен бізді мұғалімдер ұжымы күтіп отырған болмеге шақырды. Есіктен кірген бетте-ақ “көзсіз батырлар келді” деп, кекете бастады. Қаны бастарына шауып, сезімін ішке жасыра алмайтындар оқушыларды жеке-жеке қысты.

— Ұйымдастырушыларың кім?

Оқушыларда үн жоқ.

— Алаңда айқайлауды білесіңдер, үндерің қайда кетті?

11 “В” сыныбын таратып, ата-анасын шақыртып, балаларын қолдарына беру керек.

Қысқасы, айтылмаған сөз қалған жоқ. Ұйымдастыру осының қолынан келеді деген оқушыны қысса, ешкім бізді зорлаған жоқ, әрқайсымыз өзіміз бардық, — деп қасарысады. Аманғали сөйлесін дегенде, сөзі былай болды: “Бойымда қазақ деген қаным қайнап тұрғанда, Қазақстан Егемендік алғанша күресемін,” — деді.

“Сенің қолыңнан не келеді? Үкіметке қарсы шығып, өле алмай жүрсің бе?” — деп бақырды бір ағайы.

“Ресей, Украина, Белоруссия, Өзбек, Қырғыз егемендігін алды. Біздің Республикаға неге егемендік керек емес?” — деп ашу шақырды оқушы Қайрат.

“Қарай көр, бұлардың бесіктен белі шықпай жатып саясатшылын!” — деген шу шықты. “Сынып жетекшісі не дейді екен?” — деп қалды маған ертеден қыжылы қайнап, ойын ашық айта алмай жүрген әріптесім. Осы сәтті пайдаланғысы келіп, “Жиналыс басқарушы, онда созді сынып жетекшісіне берейік, — деді.

— “Алаңға сұраусыз барып, газет таратқанын, “қамқоршы ағаларының” ақылын алғандығын қоштамаймын. Мектептің заңын бұзды. Бір күндік сабақ отілмеді. Дабыл оқу министрлігіне дейін жетті. Бір-екі оқушыны мектептен шығарып жіберіндер деп телефон соғылды. Ал сіздердің үкімдеріңіз өте қатаң, сыныпты таратайық дейсіздер. Таратқаннан не ұтасыздар. Осы мектептің ұжымының жұмысы төмен деген сөз. Бұлардың ата-анасы біздің мектеп-интернатқа білім мен тәрбие береді деп сеніп тапсырды. Олай болса, бір сынып жетекшісі ғана емес, бүгінгі оқиғаға бүкіл ұжым жауап береді. Сырттан келген богде адамды неге көрмейміз? Кезекші қызметкер қайда қараған? Осы мектеп пен жатақхана арасында күні бойы жүреміз деп кеудесін қакқанда богде адамның келіп-кетіп жүргенін неге көрмеген? Оқушыларымыздың өздерін “Алаштықтармыз” деп атап жүргендердің соңынан еріп кетуі, біздің тәрбие жұмысының кемшін болуынан екендігін мойындауымыз керек. Хабар таратушы басылым беттері, радио, теледидар- бәрі жариялылық болсын, әр азамат өз пікірін ашық айта алады. Керек болса, шеруге шығуына болады деген сөздерді айтып та, жазып та жатыр. Көптеген қалаларда, соның ішінде Алматыда митингіге шығу әдетке айналды. Парламент үйінің алдында үкіметке риза болмаса аштық жариялап жатқандар көбейді. Осының бәрін оқушылар теледидардан көріп, газеттен оқып жүрген жоқ па? ССРО-дан бөлініп, егемендік алып жатқан республикалар бар. Біздің Республикаға да егемендік

керек, топ көбейтіндер, ол үшін сендерді жазаламайды деп үгіттеген. Аманғалидың егемендік үшін қанымды берем деп тұрғаны сол. Меніңше оқушылардың саналары бізден ілгері кеткен бе деймін. Бірақ біз де іс пен сөздің арасында алшақтық бар екенін балалар түсіне алмаған. Оқушыларыммен мен де кетуге дайынмын”, — деп мен сөзімді аяқтадым. Мұғалімдер кеңесі болған істі оқушылардың ата-анасына хабарлап, оларды шақырту керек деп шешті. Бір он күн өтісімен қазанның 25-де 1991 жылы “Қазақстан-Егеменді Республика” делінген Егемендік декларациясы жарияланды.

Өз ошағын аңсаған ана

(болған оқиға ізімен)

Ауруханаға түскелі үш-төрт күн өтті. Өзіме-өзім келгендеймін. Кіммен жатырмын деп жан-жағыма ақырын қараймын. Маған қарсы отырған ақ шашты, келбетті келген, сексенді ауқымдап қалған, жүзінен жылу шашқан апаны көрдім. Менің басымды көтергеніме мәз сияқты.

— Халіңіз қалай, апа? Менің есімді жинағанымға қуанып отырсыз ба? — деймін.

Үн жоқ, сөйтсем апам естімейді де, сөйлемейді де екен. О, құданың құдіреті дедім. Мына кісінін түріне қарағанда құдайға да, адамға да кінәлі болатындай қылығы жоқ сияқты, бірақ ауруға не істерсің, кәріліктің ісі шығар дедім.

Мен сол орында бірнеше күн жатып қалдым. Апаға ешкім келмеді. Менің балаларымда тыным жоқ. Басымды көтеріп, ас ішуге жарағалы үйдегі қазан-ошақты көшіріп келеді. Біреуі басымдағы орамалымды түзеп жатады, біреуі “сорпаны ыстықтай ішсең, терлеп жақсы боласың” — дейді. Немерелерім аяғымды қымтайды. Солар жанымда болған соң беті қайта бастаған дерттен де оңалғандаймын. Олар кеткен кезде шаршап қалғанымды байқаймын. Бірақ, өз бақытымды түсініп, тәубеме келгендей боламын. Ал апама қарасам, жүрегім ауырады. Сыр шертіп, ішіндегіні айтып тастауға да тілі жоқ. Бір күндері маған “сені ертіп әкелген кім?” деген сөзді үзіп-үзіп айтты. Апаның үнін естіген медбикелер бір-бірінен сүйінші сұрап дәрігерге жүгіріп кетті. “Апа сойледі, апа сойледі, тағы бір сөз айтыңызшы, тағы, апа!” — деп қуанысып жатты. Бірақ, аздан соң ол баяғы меңіреу калпына қайта түсті. “Байғұс, баласыз-шағасыз екен ғой”, — деймін. Менің балаларым келгенде әрқайсысына назар аударып, ұзақ қарап қалады. “Апа, алыңыз, тісіңізге жұмсақ”, — деп алдына жылы-жұмсағымды қоямын. Астың бәрін де жейді, асықпай шайнап жұтады. Сосын қолын жуып, салмалы тісін шайқап

кружасына салып болып, халатын шешіп, іліп, жастықты қопсытып алып, жантаяды. Жастыққа басы тиісімен ұйықтап кетеді. Ұйқысы сәбидің ұйқысындай, қорылдау, жөтелу, қақыру деген атымен жоқ. Қасында жатқан маған, болмаса, медбикелерге ауырлығы жоқ, бар-жоғы білінбейді. Кейде беті-қолын жууға шыққанда оның аяғының дыбысы да естілмейді. “Қартайғанда, қолдан келсе, осылай дұрыс қартаю керек-ау” деген ой келеді.

— Апа, сіз біраз жаттыңыз, тәуір болдыңыз, алатын еміңізді алдыңыз, балаларыңыз келсе, айтыңыз, жұма күні шығарамыз, — деді бір күні дәрігер.

Апа “сойлей алатын боламын ба?” дегенді бөліп-бөліп әзер жеткізді.

— Уайымдаманыз, сөйлейсіз.

— Апаның меңіреу қалпы тез өзгеріп, козінің жанары жарқ етті.

“О, дүние-ай, әншейінде біз ненің қадірін біліп жатырмыз, не тілі, не құлағы жоқ кісінің тірлігі қараң екен-ау!”

Кіріп-шығып жүрген дәрігерлердің бірі: “Бұл кісі кезінде белгілі болған, үлкен қызмет атқарған адам” деп құлақ-қағыс етті. Ол туралы мен де талай естігенмін. Көріп отырғаным осы. Бәрімізді аң-таң еткен нәрсе басқа еді. Айдан астам сартосек болып жатып, ауыр дертінен енді ғана айыға бастаған кемпірдің балалары да бар көрінеді. Дәрігерлердің айтуларына қарағанда, бір көргенде тәп-тәуір, мәдениетті жандар сияқты дейді. Бір өкініштісі, осында әкеп салған соң олар анасына келмек түгілі, өлі-тірісін де білмеген көрінеді.

Япыр-ай, бір кезде елге қадірлі жанның бүгінде балаларына неге қадірі болмады екен деп іштей күйзелемін. “Қызмет-қызмет” деп жүріп, балаларына аналық мейірімін бере алмаған біреу болғаны ма? Әлде басқа бір себептері бар ма екен? Әйтпесе, балаларының неге іші жылымайды? Ана өзінің жылы ошағына жете алмай, ауруханада балаларын ұзақ күтті. Әлгілерден хабар жоқ. “Телефондарын алмайды”, — дейді медбикелер. Дәрігерлер болса, “Апа, абыржымаңыз, оларды табамыз, амандық болса, үйіңізге де барасыз”, — деп, оның арқасынан қағып, көңілін аулап қояды. Апа болса бір киініп, бір шешініп, поезд күткен жолаушыдай отырды да қойды.

“Ұйықтаңыз, асықпай тамағыңызды ішіңіз” — десе де алаңдауынан жазбады. Аяғындағы жеңіл ілмесін шешіп алып сүртіп, қалтаға салып, аурухананың халатын тастап туфилін, жемпірін киіп, есікке қарап телміреді. Бірдеңе айтайын десе, тілі келмейді.

Қайта шешінеді, қайта жантаяды, ұйықтайды, тұрады, қайта киінеді.

— Балаларының қолы тимесе, туған қызы бар ма екен? — деймін — медбикені сөзге тартып.

— Қызы жоқ, келіндері бар, — дейді бір медбике түңіліп.

— Бар болғаны құрысын, біреуі ұрып, осы халге келтіріп, қораға шығарып тастаған жерінен көршісі жедел жәрдеммен бізге тапсырды.

Бұл — тәуір болғаны ғой, келгендегісін көрсеңіз...

— Ондай келінді атып тастау керек қой! — деймін ашумен.

— Ол озінді атпаса, озін аттырмас, от шашып тұрған біреу екен.

Төртінші күні түстен кейін палатаға әжептәуір киінген жігіт келді. Бетін көре алмадым, көлегейлей береді, сірә ұялғаннан беті күйеді-ау деп шамаладым. Апаның оны құшақтағысы келеді, бірақ ол бөтен адам секілді, иілмеді. Осыны сезген ана лажсыз дайындап отырған дорбасын қолына алып “кетеміз бе?” деп ымдады. Ол апаны отырғызып, қапшығын қолынан алып, тумбочканың үстіне қойып, құлағына айқайлады: “Анауың, ұлыңды айтам, үйіне барсам есігін ашпайды, звондасам телефон құлағын көтермейді. Әрең дегенде таптым, апанды ал десем, маған шеше керек емес”, — деп отыр.

— Өзіңнің үйіңе алсаңшы, — деген сөзді апа зорға жеткізді.

Көзінде моншақтаған жас.

— Біздің үйге барасың.

Апа қуанғанынан тумбочка үстіндегі дорбасына қайта жабысты.

— Бүгін емес, ертең алып кетемін, — деп құлағына айқайлады ұлы. Сөйтті де біреу қуып бара жатқандай, палатадан жүгіре шығып бара жатып бірдеңе деп міңгірлеген болды, оны ешқайсымыз түсінгеніміз жоқ. Апа қайта шешінді...

Ертеңіне таңғы асты ішер-ішпестен апа өз киімін киіп алып, дорбасын дайындап қойды. Түске дейін тағатсыз күтті.

Түскі тамақты да ішпей қойды. Осы көрініске шыдай алмаған дәрігер:

— Кешегі келген үлкен ұлыңыздың үйіне звондадық. Балалары “Әке-шешеміз бір жаққа кетіп қалды” деп жауап берді, — деді.

Ақыры, ананы көршісі әкетті. Кетіп бара жатып маған саусақтарын жыбырлатты. “Қайран апа-ай” дедім ішімнен “өзіңнің еңбегіңмен тапқан кең сарайдай үйіңнің бір бұрышы тимей, жинаған дүниенің өзіңе бұйырмай, сені сонша қорлыққа салған келін бе, әлде, келінге билігі жүрмеген, ішіңнен шыққан “шұбар жыланың ба?” Әлде атағың аспандап тұрғанда балаларыңның тәрбиесін біреуге ысырып тастағаныңның нәтижесі ме? Неде болса, апатай, ендігі қалған аз өмірің тыныштықта өтсін” деп тілеймін.

... Одан бері біраз уақыт өтті. Әлгі кейуананың тағдыры не болғаны маған беймәлім еді. Кейде түсіме де енеді. Ал, түсімде ол үнемі бейкүнә, қорғансыз қалпында орнынан тұрып, түйіншегін жинап, үйіне қайтуға асығып жатады...

Таяуда аялдамада ауруханада емдеген медбикелердің біреуін көріп, автобус келгенше оны-мұны айтып тұрып әлгі апаны еске алдық:

— Ой, апай, білесіз бе, ол кісіні балалары карттар үйіне орналастырыпты, бізден келіп дәрігердің беретін қағазын алса керек... Сонда естідік, — дегені. Мен жағамды ұстадым. “Солай болған екен-ау!” деп іштей күйзеліп, осы оқиғаны жазуға сонда оқталып едім...

Сәуір. 1996ж.

Шылым шегуге тиым салдық

Бірде 11 сынып оқушысы Қанат ұлдар жиналысы болатынын айтты.

Сіздің пәніңізден демократия дегеннің не екенін әбден түсіндік. Ойды ашық айту реті келген сияқты, сондықтан ертеңгі жиналысқа келіңіз деген тілегін білдірді. Ұлдар жиналысында директор бастаған бір топ ер мұғалімдер түгел келінті. Менің қатысуым оларды таң қалдырды. Директор бүгінгі айтылатын мәселе: “Шылым шегудің зияндылығы, оның адам ағзасына әсер етіп, денсаулығын құртатындығы, адам өмірін қысқартатындығы туралы” мәлімдеме берді. Сөзінің соңында жоғарғы сыныпта оқып жүрген үш оқушының атын атап: “Шылым шегіп тұрған жерінен ұстадым, ренжігенім сонша, сол күні дұрыс ұйықтамадым. Бүгін үш оқушыға тыйым салмасақ, ертең ер бала біткен бәрі шылым шеге ме деп қауіптенем. Сондықтан бүгін ашық сөйлесіп, пікірімізді ашық айтайық, сол үшін жиналып отырмыз”, — деді.

Үш оқушы оқушылар алдына шығарылды. “Жасыңа жетпей шылым тартып не көрінді. Шылым шегуді қоймасаң мектептен шығарыласың, үйіңе хабар беріледі” деген өктем дауыспен ер мұғалімдер түс-тұстан жамырай сөйледі. Үш оқушыда үн жоқ. Бет-жүзі сұрғылттанып, басы салбырап, иықтары түсіп тұр. Бұлар сөйлемесе, сыныптас құрбылары сөйлесін дегенде Болат, Ереймен, Бақыт бастаған бір топ оқушы ортаға шықты.

— Бұлардың шылым шеккендерін бұрын-соңды көргеніміз жоқ, бірақ бізден жасырып тартып жүргенін дұрыс дей алмаймыз. Естеріңізде болсын, бұлардың істегенін біз қайталамаймыз, одан қауіптенбеңіздер Ал, сіздерді сынасам ұрыспайсыздар ма? — деп Қанат күлімсіреп ағайларына

қарады. “Айт-айт” ағайлар даусы, “не айтқалы тұр?” деп таңырқаған залдағы оқушылардың көздері Қанатқа қадалды.

— Оқушылар еліктегіш жандар, көргенін айнытпай қайталайды. Өздеріңіз шылым шегесіздер, бізбен амандасқанда бір қолыңызда шылымыңыз түтіндеп тұрады. Кейбір оқушылар соны қызық көреді. Олар да сіздерге ұқсағысы келеді. Ағайдың (директордың) кабинетіне кіргенде көк түтін ішіне кіріп кетесің, исі мұрныңды жарып, тамағыңды ашытып, қақалып-шашалып шығасың, ағай соны байқамайды.

Директор қызарақтап қалды. Мұғалім жігіттер шу етісті.

— Біз шылымды дәлізде емес қорада тартамыз. Бізде жұмыстарың болмасын. Әңгіме біз жөнінде емес, анау үш оқушының қылығы туралы, соларды жөндеңдер. Бізді сынауға құқыларың жоқ. Сендердің алдарыңда есеп бермейміз, — деп ызғарлы дауыспен отырғандардың зейінін өзіне аударған географ ағай:

— Әй, Қанат, сені мақтағанда жеткен жеріміз осы болды ма? Оқушылар ұйымының төрағасы деп силап жүрсек, бізді дүрелеп тұрсың, ақыл айтқыш керемет болсаң, ана тұрғандар бұрыш-бұрышта тұрып шылым шекпеген болар еді. Осының бәрі сенің жұмысыңның нашарлығынан, — дегенде оқты көзінен оқушылар сасайын деді. Көздері жаутаңдап маған қарай береді. Өз ойларыңды бүкпесіз айтыңдар, шындыққа жетудің жолы пікір таласы, бойдағы бұйығылықтан арылыңдар, кемшілікті жасырма деп үйреттіңіз, енді бізді қорғай алмай отырғаныңыз қалай деген сияқты. Шылым тартқандар жайына қалды. Мұғалімдер бірінен соң бірі шығып Қанатты сөкті. Демократияны жалау етіп оқушыларды бізге қарсы қойды деген сөздер көп болды.

— Ағайлар, сіздерге шылым шекпеңіз дегенім жоқ. Оқушылар көзге түспейтін бір болме бола ма, әлде бұрыш бола ма, сондай жерде деп тұрмын. Ал мына үш оқушы енді шылым шекпейді, сеніңіздер, — деді.

Мұғалім жігіттер шындықты айтқан оқушыларды тұқыртып бара жатты. Мен сөзге араластым:

— Кінәлі болған мына үш оқушы менің пәнімнен жақсы, бойларына жақсы қасиет жиған, өздерін-өздері тани алатын, жауапкершілігі мол оқушыларым деп жүргем. Әлде де сол пікірімдемін. Үнсіз тұрғандары — ұялғандары, кешірім сұрағандары делік. Меніңше, бұлар бойын шылымға алдырған жоқ. Кешірейік, бақылайық. Ал, Қанат, Ереймен, Болаттар көргенін айтты, ол үшін оларды жазғырмайық. Шындықты айту керек деп өзіміз үйретеміз, өзіміз қарсылық көрсетеміз. Мұғалім жігіттердің көпшілігі шылым тартады. Ал директордың кабинетінің іші көк ала түтін. Рас па, рас. Олай

болса, оқушыларға шылым шегуді өзіміз үйретіп жатырмыз. Біздің жүріс-тұрысымыз, сөйлеген сөзіміз, ісіміз оқушылардың қоз алдында, құлағында. Айтқан сөзімізге ісімізбен жауап берейік. Меніңше, ашу шақыратындай артық сөз жоқ. Шылымның зияны туралы қаншама мысал келтірілді, соны біле тұра, ересектер, ақыл тоқтатқан өзіміз, әрі мұғаліміз шылым шегуді бүгіннен бастап қоялық. Сонда оқушыларымыз да шылым шекпейді. Ал қоя алмасандар, оқушылар көрмейтін бір таса жерді таңдап алыңыздар.

Байқаймын залдағы манағы шу басылып, мұғалімдер сабасына түсіпті, жазалы бола жаздаған оқушыларымыздың көздері күлімдеп, беттеріне қан жүгіре бастаған, ал директорымыз күбірлеп:

— 45 жыл өзіммен бірге жасасқан досымды бірден тастаймын десем өтірікші болармын, бірақ біртіндеп қоштасармын, сіздерге кабинетте шылым шекпеуге уәде берем. Сөздің қысқасы, бүгіннен бастап шылым шекпеуге уәде берем, бүгіннен бастап мектеп ауласында шылым шегілмесін.

Манадан бері орындарынан қозғалмай кінәлі болған үш оқушы да “шылым шекпейміз” деп күлімсіреді. Сол күннен бастап біздің мектепте шылым шегілген жоқ.

1997 оқу жылы

Үлкендер бізбен неге санаспайды?

— Апа, үлкендер бізбен неге санаспайды? — деді Жұлдызым. Мен жүре тындадым.

— Сізбен қалжындасып тұрғам жоқ, ықыласпен тыңдап ойға салыңызшы.

— Сенің жан-дүниеңе бататындай не боп қалды? — дедім.

— Әңгіме менің өзімнің жеке жағдайым емес. Құрбыларымды да ойландырып жүрген мәселе. Санап бер десен санап берейін.

Таңдана қарадым.

— Иә, иә, таңдана қарайсыз, мойындағыңыз келмейді. Біріншіден, күнделікті оқу кестесіндегі сабақтардың саны көп емес деп айта алмайсыз. Жетісіне орта есеппен жай мектептерде 36 сағат, ал тереңдетілген мектеп дейді де, кейбір мектептерде апталық сағат саны 40-41 сағат болып кетеді. Бұл аз дегендей, факультатив деген тағы бар, оған да бару керек, бәрі сен үшін, адам болуың үшін, көп білуің керек. Ау, осы өткізген сағаттағы барлық пәндерді біз ұғып, түсініп, миға жинап отыруымыз керек емес пе? Рас деңіз. Сонымен мектепке үйден 7.30 да кеткеннен 3-те кейде 4-те келсіміз.

Келген соң бір сағат болса да демалу керек. Үйінде жағдайы бар, үй шаруасын мамасы тындырып қойған отбасында демалуға болады. Ал әке-шешесі күнкөрістің соңында жүрген отбасында үйдің бар шаруасы сол үйдің баласының мойнына түспей ме?! Хош деңіз. Сонымен осы шаруаларды тәмамдап болғанша сағат тілі қай уақытты көрсетеді, әрине 6-7. Одан кешкі тамақ. Әбден шаршап барып ертеңгі сабақты оқуға кірісесіз. Айтыңызшы, апа, өзіңіз біздің орнымызда болсаңыз не істер едіңіз.

— Бәріміз де сендердің мойындарыңдағы жүкті көтердік, соғыс кезінде өстік, төздік қой, — дедім.

— Жоқ, апа, біздің заманымыздың оқуы күрделі екендігін мойындаңызшы. Біріншіден, шет тіл дәл қазіргідей оқылған жоқ. Қазір оқушылардың бәрі осы шет тілін білуге жанталасып жатыр. Ол үшін күніне қанша сөз жаттау керек. Бәрі де дұрыс-ақ. Бірақ біздің басымыз компьютер емес, болмаса созыла беретін “резина мешок” емес. Бәрін білем деп жүрген оқушыларыңыз жүйке ауруына шалдықпасына кім кепілдік береді. Жастары жүйке ауруына ұшыраған мемлекет қандай мемлекет болады?

Мен дау айта алмай ойланып қалдым. Бұл кез 1992-96 жылдар еді. Кейбір директорлар демократия жалауын жамылып, ойына келгенін істеп жатқан-ды. Достарына, туысқандарына сағат тауып беру үшін негізгі пәндерден қосымша пәндердің санын көбейтіп, оқушылардың басын қатырып қойған. Тіпті, сол кездегі бір директорымыз онбірінші сыныпқа “сольфеджио” пәнін енгізіп, әйеліне сабақ бергізді. Расында да оқушылардың атқаратын жүгі санай берсең толып жатыр.

Мектептің бүкіл жөндеу жұмысын жасап жүрген, онын керекті заттарын сатып әкелетін солар. Бұрын жазғы каникулда лагерь болушы еді, қазір ол жоқ. Жаз бойы ауылдың баласы ауылда әке-шеше жанында жұмыс істейді. Сонда бұлар демалып та жарытпайды. Зауқы соққан заттарын сатып ала алмайды. Балалық шақтары да балмұздақсыз, конфетсіз, печеньесіз өтін жатыр. (Бұл жерде бизнесмен, коммерсант балалары сөз болып отырған жоқ.) Балалармен санаспайды дегені үлкендер тарапынан балаға әділетсіздік жасалынып, кейде жылы сөйлеуді де ұмытып, үйде де, мектепте де үстемдік жасаймыз. Мойындауымыз керек. Уақыттың қиыншылығына салынып баланың проблемасына көңіл қоймай жан дүниесіне сызат түсірсең, жазылмайтын дертке айналып кетпей ме... Сондықтан балаға әке-шешесі, мектеп — бәрі де қамқорлық жасау керек.

1994-95 жылдары 10 сыныптардың ішінде Дархан көзіме түсті. Талдырмаш бойлы, қараторының әдемісі сабақты ықыласпен тыңдайды, айтқаныңды тез қабылдайды, газет, журналдағы мақалаларды түгел оқиды. Саяси тақырыптар туралы түсіндіргенімде көп жайларды біледі, мен айтып жіберсем деп отырады. Оқу жылының соңында Дарханмен сөйлестім.

— Көзім тимесін, сен жақсы жігіт болып өсіп келесің, білімің бар, келесі жылы 11 сыныпты үздік бітіруге шамаң келеді. Жазғы демалыста біліміңдегі олқылықтарды толтыр, жолың болсын, — деп тілек айттым.

Жаңа оқу жылында қайта табыстық. Бірінші, екінші тоқсанды оқушы жақсы аяқтады. Ал үшінші тоқсанда оқытушылар тарапынан “Дархан жалқау, мақтағанға тасып кетті, жүре тыңдайтын болды, сабақтан қалады” деген сөздер көбейді. Мен бақылауға алдым. Кейбір сабақтардан үшке түсіпті. Өз сабағымнан да кешігіп келеді, сабақ сұрасаң кейінірек айтайын деп сырғыта береді. Менің де бір күні шыдамым таусылды.

— Дархан, әке-шешеннің бірін ертіп әкел, барлық оқытушылар болып сөйлесейік, — дедім.

— Апай, айтып тұрғаныңыздың бәрі рас. Қазір мен тоқырауға ұшырап жүрмін, сабақ оқығым келмейді. Мамам, папам біледі.

Саған тоқырауға, болмаса депрессияға қанша күн, ай керек. Дауысым қатқылдау шықты. Бірақ қатқыл дауысқа қимайтын оқушым еді. Оқу жылының аяқталып қалуы мені мәжбүр етті ғой деймін. Ертеңіне Дархан мамасымен келді.

— Балаңыздың тәртібі жақсы, бірақ, оқуы төмендеп кетті, шаршадым, — дейді. Онысы рас. Қазір сабақты аз уақытқа жиып қойып, фантастикалық кітаптар оқып, әңгіме жазады. Университетке сабақ беретін жолдастарымызға Дарханның білімін тексертіп едік, олар 3-ші курстың студентіндей білімі бар деп отыр. Мектеп оқытушыларына рақмет.

Баланың жан дүниесін екі жақ болып түсіндік. Түсіністік болмаса, баланы тоздырып жіберер едік-ау. Оқушы көп кешікпей бұрынғы қалпына келді. Мектепті “4”-пен “5”-ке бітіріп, Шет тілдер институтына түсіп кетті.

Айтайын дегенім, үлкендер тарапынан оқушыны ұғып, жылы сөйлеп, оқушының өз күшіне сендіре білу керек. Бір жылдары мектеп директоры болған Т.Мешітбаев түстен кейін 4 кластың оқушыларының әрқайсысымен шахмат ойнап отыратын.

— Азамат, мына жүрісің дұрыс емес, былай жүру керек

десе: Ағай, өзіңіз де дұрыс жүрмедіңіз, сөзге айналдырып пешкімді алып қойдыңыз, — деп, оқушы мен оқытушы дауласып жататын. Мешітбаев жолдастың осы қылығын біріміз ұнатқанмен, екінші тобымыз құп деп айта алмайтынбыз. Одан да шешімін күтіп жатқан басқа проблемамен шұғылдансын дейтінбіз. Ал, Мешітбаев болса, шахматтан жеңіп шыққандардың жарысын өткіздіріп, өзі де мәз, балалары да мәз болып жүреді. Директормен сөйлесе қалсаң, 4 кластағы ана оқушы шахматты мықты ойнайды, өзім үйретіп едім, енді өзімді ұтып кетеді. Шахматқа қызығу арқылы оларды математика сабағына ықыласын аудардым. Өздеріне өздерінің сенімі орнықты, жеңіп кеттің-ау сен деген баламның кеудесін керіп кетіп бара жатқанына қуанам дейтін. Ал, шахмат ойнаушыларды сөзге тартсаң ағай бәрімізге шахмат ойнауды үйретті. Ойын қызығына түсіп отырған кезде: Әй, сенің сабағың оқылмай екі алып жүрген жоқсың ба? — дейді. Ондайда бәріміз: “Жоқ, жоқ, ағай, жақсы оқимыз”, — деп шуылдаймыз.

— Онда, азамат екенсіңдер, ертең күнделіктеріңді әкеліңдер, көрейін дегенде, ертеңгі сабақты жанталаса оқитынбыз.

— Ағай өзі қызық адам. Енді-енді ағайдың королін жеймін деп дәмеленіп отырғанда, сені тәрбиешің бөлмені жақсы жинайды, тосегін солдаттардың тосегіндей сірестіріп жинап қояды, — дейді. Соны көріп келсек қайтеді. Ол кезде тосегін дұрыс жинамағандар болмеге бізден бұрын зытып кетеді. Оларды ағай байқайды да, байқамаған болады. Ағайдың мінезін біліп алғаннан бері бөлмемізді, тосегімізді әдемі жинап, күнделігімізге бағамызды қойғызып келеміз. Ондайда ағай: Әй, сен, қу бала екенсің. Мейлі, құлық ақылдылықтан шығады. Жарайды кел, бір партия шахмат ойнайық, екеуіміздің қайсымыз жеңіп шығар екенбіз, ал отырғандарға бізге дұрыс төреші болыңдар дейтін. Ондайда төрешілер қоқиланып кететін. Ағай мектептен басқа қызметке ауысып кеткенде сағынып, күтіп жүрдік, — деп әңгімелейтін.

* * *

“Жылы-жылы сөйлесең, жылан да інінен шығар” деп балаға жылы сойлесең, бар сырын ақтарып тастайды. Шіркін, балалық, балғын дәурен-ай, бұлардың жүрегінің пәктігі жазылмаған ақ қағаз ғой. Сені сүйсе құлай сүйеді, тек бұларға адал, әділ бол, санас, сонда олардың тауды қопарып тастайтын күштері бар екендігіне көзің жетеді. Жыл сайын оқу жылы аяқталысымен кластарды жөндеуден өткізген кезде бірі әктеп жатса, бірі еден-терезені майлап жатады,

шаршадыңдар, кішкене болысып жіберейін десен, апай, қолыңызды былғамаңыз, үйіңізге алаңдамай қайта беріңіз. Ертең келгеніңізде класыңыз жарқырап тұрады. Айтса айтқандарында тұрады. Бірде Ләззаттың қолының жара болып кеткенін байқадым. Қолың ойылып қалыпты, енді әктемей-ақ қой десем, ой, апай-ай, ананың ақтағаны ала болып қалады. Сондықтан екі істегеннен бірақ істеген жақсы деп күледі. Қолыңның ойылып қалғаны алаңдатып тұр деймін, ол күліп ештеңе етпейді, бір басқа бір қол да жарайды деп қалжындап қояды. Сен істемедің, мен істедім деп бірімен-бірі санасып тұрған жоқ. Бәрі бір анадан туғандай. Ал, сыныптағы бір оқушыға, мұғалім тарапынан әділетсіздік жасалынса олар оны кешірмейді. Әсіресе, дейді олар жазықсыз жазаланып жатқандарға жаның ашиды. Кейде бала болған соң қикар мінезі болады, болмаса қалжынбас, қылжақ болады. Сол үшін жазаланып қалады. Оның рас сөзі өтірік, қалжыңы тәртіпсіздік болып кетеді. Осы сөз көбейіп кетсе жап-жақсы оқушы аяқ астынан нашар, бағынбайтын оқушы болып кетеді. Осыған не деп жауап бересіз апай, деп өзіне сұрақ беріп әрі сынап тұрады. Иә, бұлардың көзінен ештеңе жасырып болмайды. Жақсы көретін оныншы сыныпты бітіріп жатқан Ержан деген оқушымның оқиғасын әңгімелейін.

Оқу жылы аяқталып, емтихан жүріп жатқан кез. Мектепке келіп аулада тұрып қалдым. Қасыма Ержан келді. Апай, мектептен шығарылдым. Кеше педагогикалық кеңесте мені бағындыра алмаймыз, балаларды ұрып-соғып, қырып барады. Ержан мектепте қалса, бізді де шығарыңыз, — депті. Сонымен бірсыпыра тәрбиешілермен тәрбие ісін басқарушы мені мектептен шығарды, мені жақтаған екі оқытушы: бірі сіз екенсіз. Егер Нағима апай ауырып қалмағанда ол кісі менің сөзімді сөйлейтін еді.

— Өзіме де сол керек. Қызба болма, ашу қысқан кезде өзінді ұста, егер осы мінезінді қоймасаң келешегің қиылып кетеді, дейтін едіңіз. Қанша рет өзімді-өзім бақыласам да үйренген мінезімді қоя алмаймын, деді мұңайып. Ержанның 10-сыныпта оқып жүрген кезі, апай, сізді әділетті деп еститін едік, бірақ сіз қазір осы тұста әділетсіздік жасадыңыз, дегені есіме түсті. Әрине оқытушы оқушылардан осындай сөз естігенде қандай күйде болатынын бір сәт еске түсіріп көріңіздерші. Бірақ мен саспадым. Қазір сабақ бітті, сабақтан тыс кезде ертең сөйлесейік деп кетіп қалдым. Артыма қарамасам да құрбылары Ержанның қолын алып, батыл сөйлегендігі үшін құттықтап жатқанын көріп тұрғандай сезіндім. Ертеңінде сабаққа келдім. Олар амандасты, отырғыздым. Көзіммен сыныпты бір шолып шықтым. Әсіресе

ер балалардың көздері менде. Кешегі сөз оқытушының шамына тиіп, ушығып кетіп жүре ме деп маған ұрлана қарайды. Мен ашуланбадым, жаңа сабақты түсіндіріп алып, ал Ержанның әділетсіздік жасадыңыз деген сөзіне жауап қайырайық дедім. Ержанның ойынша, мен Айнаға біліміне сай келмейтін бес қойыппын, соған жауап берейін. Айна бұрын оқып келген мектебінде бірде-бір төртсіз тоғыз жыл бойы сыныптан сыныпқа мақтау қағазбен көшіпті. Оның үстіне өнерлі, оздерің көрін жүрсіндер ол ән айтқанда ет-жүрегін балқып отырады, әрі домбырашы, мінезді, сыпайы, бет әлпетінен жылу шашып тұрады, біреуге болмасын демейді, сылдыр сөзден аулақ, аз сөйлесе де, сөзі дәмді, әсіресе, болған оқиғаны, табиғатты суреттеуі тіптен ерекше. Осыны сендер байқамайды екенсіндер. Ал бір рет артық “бес” қойылды. Себебі, оқушының жоғарыдағы қабілеттерін байқап анау алыс Ырғыздан мен әкеліп едім. Балаларын маған ертін жіберіп тұрғанда әке-шешесі, мұғалімдері: Апайлар, Айнаның өнеріне өнер, біліміне білім қосарсыздар деп тапсырып еді. Ал оқушы қазір қаланың көрікті жерін тамашалап оқу оқуға уақыты жетпей жүр. Ол көбінесе мұғалімнің айтқанын тоқып алып, сонымен жүр. Мен оқушыны бірден төмендетіп тастасам, оқушының өзіне деген сенімін жоққа шығарар едім. Оның үстіне өмірі 4 алмаған оқушы ғой. Осы сөзді естіген Айна сыннан қорытынды шығарады, оған тез арада оздеріңнің көздерің жетеді дедім. Ержан ұялғандай болып басын изеді. Ал Ержан жайлы айтсам өте білімді, шешен сойлейді, байқайсындар ма, төкпе ақындар сияқты қай мәселеде болмасын төгіп-тогіп жібереді. Кейде оқушы емес зерттеуші ғалымға ұқсайды. Газет біткеннің бәрін оқиды. Күн сайын біліміне білім қосып отырады. Арқалы бала, ақ көңіл, білгенін сендерге үйретіп жүр. Мен мұны байқамай жүрген жоқпын. Сонымен бірге қызба, ешбір әділетсіздікке тозбейді. Өмірде бәрі мен ойлағандай болсын, мендей өмір сүру керек деген болмайды. Адамдардың бәрі де оздерін адалмын, әділеттімін деп ойлайды. Сөйте тұра әділетсіздікке барады. Бірақ саған әділетсіздік болып көрінген нәрсе оның тарапынан әділетті болып келетін кезі де болады. Ержанның тілін алмаған оқушыларды ұрып тастайтын жағымсыз қылығын да айтып кетуім керек. Мүмкіндігінше, адам белгілі мөлшерден аспау керек. Ал, Ержанның маған айтқан сыны әділ дедім. Осы күннен бастап бала маған жақын болды. Асып кететін кездерін өзі біледі, оны да өзі айтады. Сыныптағы менің оң қолым Ержан да, ал сол қолым Айна болды. Сабақты оқушыларға түсіндіретін мен, ал оқушылардың білімдерін бағалау, диспут ұйымдастыруда бұлар кеңесшім болды. Алматыда Дүниежүзі

қазақтарының бірінші құрылтайы болып жатқанда, біз мектепте өз елінен еріксіз кеткен қазақтардың жолда шеккен азаптарын, бірі баласынан, екіншісі анасынан, әкесінен өлідей айырылып кетіп бара жатқан көшті сахнада көрініс етін көрсеттік. Сондағы Айнаның, “Елім-айды” айтқандағы зарлы даусы әлі құлағымда қалды. Ал, Ержанның көштің ақсақалы болып ойнағаны, дағдарып отырған халқын тыңнан ой айтып, көшкен елді ақылымен жылытқанын шебер ойнағаны сонша, сол заманды көз алдымызға әкелді. Оқушының істеген ісін мақтау оқушыны жігерлендіреді, іздендіреді...

Өкініштісі, сол Ержан 11 класты қаланың бір мектебінде оқыды. Қысқы демалыста қалалық олимпиада болды. Сол олимпиадада Ержан тарих пен қоғамтанудан 1-ші орынды жеңіп алды. Мақтау қағазын алып, мен отырған жерге келіп: Бұл қағаз сіздердің еңбектеріңіздің жемісі, — деп, мені құттықтады. Мұғалім үшін бұдан артық қуаныш бар ма?!

Ержан университетте оқып жүр. Теледидардан ол қатысып жүрген білімділер командасын көргенде тобем көкке жетіп-ақ қалады.

1996 жыл.

Таяқтың екі ұшы бар

Кейінгі жылдары басылым беттерінде: “Қазақ мектептерінде білім сапасы ойдағыдай емес. Сондықтан баламды орыс мектебіне бердім. Сауатсыз ұрпақ көбейді, мұғалім беделі төмен”, — деген сөздер, пікірлер көбейіп кетті. Жоққа шығара алмаймыз. Бірақ бар кемшілікті мектептен, мұғалімнен ғана іздеуге болмас. Толып жатқан себептері бар.

Алдымен қазақ мектептері туралы бірер сөз. Қазіргі еліміздің атағын әлемге танытып жүрген зиялы қауымның бәрі де қазақ мектебін бітірген. Атақты жазушылар, композиторлар, артистер, актерлар, ғалымдар... Бұлар қазақ мектебінен сусындамаса ұлт дәстүрін, өмірін білмесе, шығармалары халықтың жүрегінен орын алмаған болар еді. Білген адамға қазақ мектебінің артықшылығы көп. Баласы ең алдымен қазақ тілін, әдебиетін, тарихын, өнерін меңгереді. Үлкенді сыйлау, тыңдау дегендер олардың қанына сіңген. Өзімшіл емес. Оның үстіне екі тілді бірдей біледі. Қазіргі аудармашы, қазақ тілінде құжат дайындаушылар, мемлекет аппаратында екі тілде, керек болса үш тілде қызмет істеп жүргендердің көбісі, міне, сол қазақ мектебінен баласын алып кетіп жүргендер. Өздері орыс тілінде сойлейді, үйде орыс тілінде сөйлейді, баласының не сөйлеп тұрғанын түсінбейді. Сабағына көмектесе алмайды. Жауапкершіліктен қашып, орыс

мектебіне береді. Рас, қазақ мектептерінде шешілмей жатқан проблемалар да жоқ емес. Әңгіме міне, осы жайында.

Біріншіден, оқушылардың әрқайсысы оқулықпен қамтамасыз етілмейді. Екі, кейде үш балаға бір кітап. Сатылатын оқулықты ата-ананың бәрі бірдей ала алмайды. Мектептің жағдайы жоғарыдағыдай. Оқулығы жоқ шәкірт үй тапсырмасын күнделікті орындамайды. Екілік алмас үшін сабақтан қашады, түрлі сылтау айтып, өтірікші, жалқау, енжер оқушыға айналады. Төксан аяғында, не жыл аяқталарда бірлі-жарым үштік баға алып, бағдарламалық материалды меңгермесе де сыныптан-сыныпқа өтеді. Оқушыны оқулықпен қамтамасыз ете алмай тұрып, оны білімді етуге болмайтындығын бәріміз де білуіміз керек.

Екіншіден, оқулықты авторлар орысша жазады. Сондықтан оны қазақшаға аударғанда, шәкірттердің түсінігіне ауыр сөйлемдер кездеседі. Сабақта болмаған оқушы үй тапсырмасын өз бетінше оқып пайымдай алмайды. Оқулықтың әрбір тақырыбының мазмұны бай, түрлі-түсті картасы тақырыпқа сай салыстырмалы кестелер, диаграммалар керек емес пе? Оқулыққа балама оқулықтар әлі жоқ. Мұғалімге арналған методикалық кітаптар да бірен-саран.

Бізде “Қазақфильм” туындылары баршылық. Бірақ қазақша сөйлеуі шамалы. Бала ойын, сезімін билеп алатын мультфильмдерді қазақ тіліне аударып, коптеп шығаратын мезгіл келді. Көркем фильм, деректі фильмдердің үзінділері оқу процесінде тақырыпқа сай пайдаланылса, бала білімі байытылар еді. Келешекте сахна қойылымдары мен фильмдердің үзінділерінен құрастырылған 5-10 минуттық оқу фильмі болса деген де ой бар. Тағы бір проблема, кейінгі жарық көрген жазушылардың шығармаларын кітапханалар дер кезінде ала алмайды. Бағасы қымбат, оны оқушы тұрмақ оқытушы да ала алмайды. Ғалымдарымыздың көбісі шығармаларын орыс тілінде жазады. Сонда қазақ мектебі рухани азықты қайдан алады?

Ендігі сөз ата-аналарға арналады. Баланың сапалы білім алмауына, жоғары оқу орнына түспей қалуына мектеп кінәлі деп көз жұмып, қол қусырып отырсақ, әлі де келесі онжылдарда да түзеле қоймаспыз. Атап айтатын нәрсе, ұрпақ тәрбиесіне, оның сапалы білім алуына ең алдымен ата-ана да жауапты. Жас шыбық дұрыс отырғызылмаса, оған қамқорлық жасалмаса, ол да дұрыс өспейді. Бұл жерде ата-ананың бәрін кінәлауға болмайды, дегенмен де олардың ішінен үштің бірі бала тәрбиесіне, оның білім алуына селқос қарайды десек, артық айтқандық болмас. Рас, ата-ананың біразы күнкөріс деп, қап арқалап базарда жүр. Мұндайлар үшін мектеп екінші

кезекте екені анық. Бақылаусыз қалған бала мектепке бірде келіп, бірде келмейді. Оларға керегі білім емес, үшке сүйретіліп сыныптан-сыныпқа көшіп, аттестат алу. Аттестат аларда баласының қалай оқып жүргенін бұрын-соңды сұрамағандар, мектеп қарасын көрмегендер: “Сіздің пәніңіз ұстап тұр. Көмектесіңіз, институтқа түсіре алам, апасы, ағасы істейді?” — деп қиылып келгенде ренжисің. Білімді бір күнде бойға жинауға, не сатып алуға болмайтынын, оны баланың қанына, миына егу керектігін ата-ана неге ұмытады?

Баланың күн сайынғы үй тапсырмасын орындауын дағдыға айналдырып, сабақ оқу ол үшін басты міндет екендігін ұқтырмайынша, оның жинақы болуын, бір нәрсеге жауап бере алатын, дербес, өзінің мені бар етіп өсірмесе ата-ана да, қоғам да опық жейді. Қазір соның көріністерін көріп жүрген жоқпыз ба? Әскерге барса, міндетін дұрыс атқара алмайды. Қиындыққа шыдай алмай қашады, не өзіне-өзі қол салады. Алданып шетел асып кетіп елге қайта алмай жүрген қыздарымыздың, жұмыссыздардың санын көбейтіп, болмаса үй тонап, мал ұрлап жүрген жолдастарымыздың ісі үлкендердің қателіктері екендігін іштей білетін шығармыз.

Әрине, баланы тәрбиелеп оқыту оңай емес. Өзіңіз газет оқып, телевизор көріп не қонаққа кетіп бара жатып: “Сабағыңды оқы, адам бол, сен кереметсің”, — деп бос сөзбен қамқорсуға болмайды. Қажет болса, балаңызбен бірге оқып, үй тапсырмасын мүмкіндігінше бірге орындаңыз. Алған жақсы бағасына қуаныңыз. Екілікті, үштікті неге алды, себебін іздеңіз. Балаңызды орынсыз шолжаңдатпай, жөнімен еркелетіп, мектепте оқыған өмірін қызықты етіп, алған білімінің сапалы болуына қамқор болсаңыз, ол да өз жауапкершілігін түсінеді. Ата-ана, мектеп, оқушы бірімен-бірі тығыз байланыста болмаған жерде сапалы білім жоқ. Сондықтан, ағайын, бала тәрбиелеуде, білім беруде енжарлыққа жол бермейік.

Мұғалім туралы сойлесек. Сапалы, нәтижелі білім беру ұстазға байланысты. Ол білімді, тәрбиелі болса, сол мектептің бағы жанады. Оқушылары да алғыр болады. Республикамызда өз ісінің шебері, өмірін оқушысына арнаған, жан-тәнімен беріле істейтін мұғалімдер баршылық. Өкініші сол, ондай ұстаздар көзге ілінбей, алқалы жиындарда, мерейлі тойларда әлі еңбегі сіңе қоймаған, басшыға жағымпаз, өзіндік пікірі жоқ елпекбайлар жүреді. Немесе жергілікті басшылар бұдан отыз-қырық жыл бұрын атақ алған бірлі-жарым мұғалімдерден жармасып айырылмай, кез-келген жерге сүйреп, ұстаздарды сыйлағанымыз деп қозбояушылыққа салынады. Осындай ісіміз не нәтиже береді, ойланайық! Неге

республикамызда екі әйтпесе төрт мұғалім ғана атақты болу керек. Оқушыларымыз 3 миллион болса, ұстаздар 3000 мың екен. Осынша мұғалімі бар респуликамызға бұл ұят-ақ. Нағыз мұғалім оқушыларының бағасына риза. Рас, мұғалімдердің бәрін білімді деп айта алмаймыз. Оқытушы атағын жамылып, күні үшін жүрген, дипломы болса да өз пәнін жете білмейтін, сабақ берудің әдіс-тәсілін жетілдіруді ойламайтын, басылым беттеріндегі құнды мақалалардан хабары жоқ, тіпті өзінің төл газеті мен журналын да жаздырып алмайтын енжар, сүлесөк мұғалімдер бар. Пәнін жетік білгенмен, бойындағы қуатын артық шашқысы келмейтін, оқушы өзі ойланып оқу керек деп жаңа тақырыпты шәкірттердің өздеріне жүктеп қоятындар да кездеседі.

Мұғалімнің бәрінің бірдей тұрмысы ауыр деп айта алмаспыз. Әрине, жетімбұрышта жүргендер баршылық. Жалақыны 30 пайыз көбейттік десек те айына 7 мыңға жетпейтін ақша неге жұғын болады? Ақша үшін кейбір оқытушылар екі есе артық сағат алады. Мұғалімнің әрбір сабағы кішігірім сахна төрінде қойылып жатқан көріністей болып өтілуі керек. Күніне 6 сағат сабақ берген ұстаздың білімі жеткенмен, күші жете ме? Әр сыныпта – отыз оқушы. Оларға сол ұстаз білім бере ала ма? Оқушысының білімін кейде шаршағаннан, кейде дұрыс тыңдамағаннан болмаса, өзі әлгі сабағын үстірт берін, тақырыпты жетік білмегеннен артық бағалайтындар да бар. Сабағында оқушылар түгел отыр ма, немесе сабаққа неге келмеді, соны түгендемейтін мұғалімнің енжарлығы шәкіртке де ауысады. Жалқау оқушыны былай қоялық, жақсы оқушының өзі енжар оқушыға айналады. Олай болса шәкірттің жалқаулығын, ештеңеге қызыға қоймайтынын, бақылау жұмысын көшіріп алатын, досының нашар қылықтарын көрсе де айтпайтын, жалған намысы бар шәкірттер мұғалім бойындағы кемшіліктен үйренгендер. Ал оқушы білімі кейбір мектептерде артық бағаланғандықтан, жоғары оқу орнына түсуші талапкерлердің соңғы екі жыл бойы 29-30 пайызының жауаптары “екілікке” бағаланып жүрген жоқ па? Сандық корсеткіш үшін емес, оқушы білімінің сапалы болуына көңіл аударатын кез келді. Енжар мұғалімдерге арамызда орын болмасын, мұны жоғары оқу орындары ескерсе. Ол үшін менің ойым мұғалімге бейімі бар, талапкерді қабылдаса. Кездейсоқ өткен, курстан-курса қарыздар болып жүрген, білімсіз “үштік” иесі студентке мұғалімдік диплом берілмесе. Мұны айтып отырғаным: институтты жаңа бітіргендердің ішінде теориялық білімі төмен, оқушымен тіл табыса алмайтындар бар. Екінші ойым: мектепке тәжірибелі, білімді

мүғалімді таңдап алса, оның сыртқы бет-пішініне, киім-киісіне көңіл аудару керек. Оқушылар бәрін аңғарады.

Сөз соңында ұстаздың жүріс-тұрысындағы жарасымдылығы, жан-жақты білімділігі, ойының, тілінің нақтылығы, үнінің жағымдылығы, қара қылды қақ жаратын әділдігі, талап қоя отырып, оқушы бойындағы жылт ете қалған сәулені жарқырата тұтандыра алатын ұстаздық қасиеті ғана мектептің абыройы. Ісіне енжар “ұстазсымақтар” оқушы жүрегінен орын ала алмайды. Ол мектепте білім сапасы төмен. Осыны ұмытпайық.

2001 жыл

Ұстаз бақыты — ұрпағында

Әңгімелескен журналист Б. Үсенбаев

— Бүгінгі ұрпақты тәуелсіздік рухында тәрбиелеу жөнінде өз ой-пікіріңізді білсек деп едік.

— Қазақстан 2030 жылы Орта Азия барысына айналу үшін қазірден бастап кез келген шәкірт сол жұмысқа ат салысулары керек. Ең алдымен терең білім иемдену, санандағы қалдықты өзгерту, қазіргі заманға сай өмір сүруге икемдену, нарықтық экономиканы меңгеруі қажет. Өзіңе өзің ертең қызмет таба алатындай білімге ие болуың басты шарт. Сырттан келіп біздің экономикамызды ешкім де дамытпайды. Шет елдіктер келеді, кетеді. Иесі өзің болып қаласың. Сондықтан ең алдымен біліммен жан-жақты қаруланып, мәдениетінді көтеруің керек. Сондықтан да халқыңның атағын шығару үшін, ұлтыңның мәдениетін жоғалтпау үшін қазірден бастап онердің кез келген саласын үйренуің қажет. Өн сал, би биле, сегіз қырлы, бір сырлы бол. Ақын-жазушылардың шығармаларын оқы, тоқы. Күнделікті ісінде өзіңнің кім екенінді көрсет. Тұлғалану әрекетін жаса. Қазір индивид болсан, тұлғаға айналуың керек. Тұлға болу үшін баланың бойында мынандай қасиеттер болуы шарт.

Ең алдымен Елбасының өзін алайықшы. Оның бойында қандай керемет қасиеттер бар. Спорт ойындарының неше түрін біледі, сен де соны біл. Шет елге барған кезде ел басшыларымен еркін сойлеседі. Оның бәрі білімділікке, көрген-түйгеніне байланысты. Ертең сен де президенттікке жетуді, президент болмасаң да өндірісімізді басқар, директоры бол, мәдениетімізді жандандыр, соның ұйытқысы бол, ауыл шаруашылығының білікті маманы бол. Ауыл шаруашылығына қажетті машиналарды қашанғы шет елден аламыз? Неге өзіміз жасай алмаймыз?! Қазірден бастап неге сен оған үйренбейсің. Ауылдағы әке-шешеннің тәжірибесін үйрен. Жақсысын

бойыңа сіңір. Жаманын қалдыр. Мектепке шәкірт не үшін келеді. Білім іздеп келеді. Олай болатын болса өзінді өзін оқыт.

Оқушы бірін-бірі оқытсын. Мұғалімнің оқытқанымен еш шектелуге болмайды. Оқушылар өзара білімділік тұрғысынан бірін-бірі әділ сынай да білуі тиіс. Менің шәкірттерім осыған ыңғайланған. Мысалы, мектепаралық олимпиаданы өзімізде озат шәкірттерден комиссия құрылып, оқушылардың өздері өткізеді. Ең соңында тарих пәні бойынша өзін тексеріп шығамын. Шәкірттердің жауапкершілігін арттыру, білім сапасына әсер етеді.

— Өз іс-тәжірибенізбен сабақтастыра кетсеңіз.

— Тәуелсіздігіміздің мәнін жас ұрпақ санасына сіңіруде мектебімізде жүйелі жұмыс жүргізіліп тұрады. Әр бейсенбіде 11 класс оқушылары 25 минуттық үлкен үзілісте әрбір жылға сипаттама беріп, түсіндіріп отырады. “Егемен Қазақстан” газетіндегі Ә.Кекілбаев, А.Сәрсенбаев, К.Смайылов, Т.Әбдіков, М.Жолдасбеков т.б. толғаулары бойынша хабарлама жасап, сол материалдағы мәселелердің басты-бастыларын айтып шығады. Баспасөздегі тәуелсіздік шежірелерін пайдаланады. Соңын өзім толықтырам. Бүкіл мектептің оқушылары (8-11 кластар) тыңдайды. Сұрақтар береді. Балалар осыған бейімделген. Ел тарихын білуге ықылас-ынтасы артып отыр. Ұлт тарихын, ел тарихын, мәдениетін оқыту, сол арқылы ұлттық патриотизм мен дүниетанымды қалыптастыру бірінші кезекте тұруы керек.

Он жылдың ішінде ғасырға татырлық іс бітірдік. Балалар осыны дәлелдей алады. Мемлекеттік нышандар толық жасалды. Іске асырылып жатыр. Бұрынғыдай емес, балалардың санасы өзгерді. Бала өзі оқуға, бағыт берсең білім көздерін өзі табуға тырысуда, өзара бәсеке, білім жарысына ұмтылыс, кластың намысын қорғау нышаны байқалуда. Оқымаған баланы баланың өзі оқытуда. Таяуда мынандай оқиға болды. Журналға бір оқушы бұрын, екі “төрті” бар екен, өзі бір “төрт” қойып қойыпты. Бірден білдім. Өздеріне талқыла деп тапсырма бердім. Ертеде жолдастық сот дегеннің болғанын түсіндірдім. Өзім қатыспайтынымды, тәрбиешісіне де айтпауды, топ алдында ұялтпауды сұрадым. “Ол қателік жасады, соны санасына жеткіз” — дедім. Баланың балалығы болды. Тағы сұрап қала ма деген қауіппен осындай әркетке барыпты. Достары оған түсіндірді, кешірім сұрады, қайталамайтынын айтқан. “Санасына жеткіздік”, — дейді сыныптастары. Ретіне қарай жұмысты баланың өзіне тапсыру орынды, сенім білдіру керек. Сонда іс ілгері басады.

Шәкірттерім шетінен өзі білуге талаптанады, қосымша

материалдар іздейді, өзінің көзқарасын айтады, тарихи оқиғаларға талдау жасай алады. Мысалы: “Хрушев Қазақстанға қандай зиян келтірді?“, “Брежневтің атаққа құмарлығы“ т.б. Балалар осының бәрін салыстырып айта алады.

— Мектептегі тарих пәнінің бағдарламасы заман талабына сай деп ойлайсыз ба?

— Қазақстан тарихының оқулықтарында кемшіліктер бар. Мен академиктермен күресе алмаймын. Мәдениетіміз арқылы ұлтымыздың рухын өсіруіміз керек. Мәдениет деген — Құрманғазы оркестрі, “Гүлдер”, “Отырар сазы”, драма театрларымыз, киномыз т.б. Біріншіден, жүзден астам киномыз бола тұра қазақша сөйлемей жатыр. Қазақша сөйлетпейінше біз қазақ бола алмаймыз. Белгілі кино режиссер С.Нарымбетов жөнінде франциялық әріптесі “Қазақстанның киносы базарға бара жатқан баладай, біздің киномыз базардан қайтқан адамдай” деп баға беріпті. Яғни бұл біздің киномыздың өсіп келе жатқанының айғағы. Осыны балаларға ұғындыру керек. Мультфильмдерімізді де қазақша сөйлетпейінше рухани азық олқы соғып тұрады. Оқулықтарда мәдениетке айрықша көңіл бөлу керек. Екіншіден, атакты актерлеріміз, кинорежиссерлеріміз, композиторларымыз қаншама, солардың суретін, аз болса да өмірі, еңбектері туралы деректер беріп тұрса, бұл балаға көмек. Мен ол туралы қысқаша айтып кетемін, бала біреуін жазады біреуін жазбайды. Ертең қайдан іздеп табады? Кітапханалар он жылдың көлемінде жаңа жазылған кітаптармен толықтырылған жоқ. Өзім де сол кітаптарды ала алмаймын. Бірде ана кітапты сатып алсам, екіншіде елу жыл қызмет істеп жатқан менің де қаражатым жетпейді. Жас мұғалімдер оны қайдан алады? Сондықтан оқулықта мәдениеттің тақырыптары дұрыстап жазылмайынша, мәдениеттің тұлғасы болған, егемен еліміздің негізін қалаған сонау XX ғасырдан бастап, оған дейінгі адамдар жөнінде дұрыс мәліметтер керек. Ол мәліметтер болмайынша балада ұлттық дүниетаным болмайды. Мысалы, Қытайдан келген Майра Мұхамедқызын алайық. Газеттер жақсы жазып жатыр. Ол туралы шәкірттерге оқы деп те қосіліп айта аламын. Ал, Қалибек Қуанышбаев, Серке Қожамқұлов туралы ертеде жазылды, қалды. Керемет тұлғалар ғой. Әрқайсысы туралы жеке-жеке сабақ өткізуге болады.

Оқу программасын жасағанда неше түрлі кітап қосетіледі. Мынадай материалды оқу керек, — дейді. Оқулықта жоқ. Тіпті, соны жазып отырған адамның қолында бар ма екен? Баланың да өзінің қабылдау өлшемі, шегі бар. Елу жыл сабақ беріп жүргенде мен естімеген кейбір кітаптар қосылады. Біз кітапханамызда бар материалды көрсетеміз.

Автор, не программа жасаушы сол тақырыпқа керекті кітапты оқытқысы келсе, сол жөнінде қысқаша жазсын, мұғалімге көмек, жеңілдік болады. Бәрін іздей беруге мұғалімнің уақыты да, жағдайы да жоқ. Бес мың теңге алатын ұстаз бәрін сатып ала алмайтыны белгілі.

— Шәкірттеріңіз жөнінде бірер ауыз айта кетсеңіз?

— Менің алдымнан дәріс алған шәкірттерімнің алды алпысқа ат ізін салды. Соңы солардың немерелері.

Қаттаубаев Талдыбек — Алматы қалалық Көші-қон басқармасының бастығы, Бегенов Х. ҚР Орталық циркінің директоры, Сәулебек Асылханов, Нұрқанат Жақыпбаев — белгілі режиссерлар, ҚР еңбек сіңірген артистер, Мәулен Әшімбаев — Президент аппаратында, генерал-лейтенант Мәлік Сапаров — Республика Қарулы Күштерінің бірінші орынбасары болып істеді ғой. Әттең, өмірден ерте кетті ғой..., Ұлан Есбергенов — заңгер, ақын Тұрсынзада Есімжанов т.б., ғылым докторы, кандидаттары, мемлекеттік жауапты қызметте жүрген жүздеген шәкірттерім бар. Осыдан артық ұстаз үшін бақыт бар ма?! Мектепте өткен жарты ғасыр өмірім зая кетпеді деп есептеймін.

— Әңгімеңізге рахмет!

Мұғалім мектептегі басты тұлға

Ұстаз болу үшін өмір бойы оқу қажет. Ұлы жазушы Ғабит Мүсіреповтің, жазушы жазуын қойған күні өлгені дегені бар. Сол секілді мұғалім оқуын, тоқуын тоқтатқан күні мектеп табалдырығын аттамағаны ләзім. Ол күнделікті оқу арқылы ойы мен бойына білім қорын жинауы тиіс. Тек өз пәнін біліп қою жеткіліксіз. Оқушының оған қояр сұрағы да аз болмасы анық. Әр кез іркілмей жауап беруі керек. Сонда ғана ұстаз беделі артады, оқушының ілтипатына боленеді. Беделді ұстаз — мектептің жүрегі де тірегі. Оған жетудің бір ғана жолы: білім мен білігінді оқу арқылы толықтырып отыру. Білім, білігің мықты болса, басшы да, қосшы да алдынды қиып өтпейді. Тіпті кезі келгенде оларға кеңесшілік етесін. Жас мұғалімдер айналаңа үйіріліп, кеңесінді сұрайды. Елу жылдық ұстаздық еткен еңбек жолымда бір рет те мен сол басшылыққа ұмтылмаппын. Тек ұл-қыздың ортасында келемін. Ғайыптан ғайып болып өмір жолым қайта басталар болса, бәрі бір мұғалімдікке оралар едім. Себебі, баладан асқан бақыт бар ма! Олардың пәк көңілін көріп жүрудің өзі бір ганибет қой.

Мұғалім әділ болуы керек. Бала еңбегін дәл бағалау, қараулыққа жол бермеу, мұғалім үшін ауадай қажет. Жалпы,

ұстаз айналасында жүрген адамның бәріне әділ болуы тиіс. Екі сөйлеу деген ол үшін жат. Баланың бал тілін таба біл. Жақын жүр. Сырынды алдырып қойма. Әр қойған бағаңның әділ екеніне оқушының көзі жетіп тұрсын. Егер адал болмасаң, оқушы сырттай ренішін айтпағанымен іштей назаланады. Осыдан келін мұғалімдік беделіңе нұқсан келеді. Баланы қойып, ата-ананың да қарсылығын туғызасың. Білімі терең, өділдіктің ақ жолында жүрген мұғалімнен кім де болса айылын жияды. Артық ауыз сөз айта алмайды. Қандай ортада болса да өзгелермен тең дәрежеде сөйлеседі. Бұл тек мұғалімге ғана емес, мектепке де абырой болып есептеледі.

Жас мұғалім — ертеңгі ел тұтқасын ұстайтын ұрпақ секілді алдыңғы толқынның ізін басушылар. Жасыратыны жоқ қазір мұғалімдер дайындайтын жоғары оқу орындары мен мектеп арасында байланыс көңіл көншітпейді. Студенттер тәжірибеден өтуге мектепке келеді. Ашы да болса айтайын, олардың арасында жұлқынып тұрғандар аз. Шамамыз келгенше үйретеміз. Ал институттардан қадағалап отыратын әдіскерлерді кормейсің. Әркім өзімен өзі. Бұрын студенттермен бірге методистер қатар жүретін. Өткізген сабақтарын бірге талқыға салатын. Бұл жас мұғалімнің болашағына ашылатын үлкен жол ғой.

Осы олқылықты биыл Білім және ғылым министрлігі қолға алды. Бұл құптарлық нәрсе. Тек көптің қолдауы керек. Көзбояушылыққа салынбай, жүзеге асырсақ, қане.

Жалпы, жас болсын, үлкен болсын мұғалімге арналған жүк ауыр. Ұстаз бен дәрігер адаммен жұмыс жасайды. Мұғалім алдына — асқақ арман иесі, бейкүнә ұрпақ, дәрігер алдына — жаны ауырған, тәні жараланған, көңілі жабырқаған адам келеді. Дәрігерді қайдам, шын ұстаздың әр сабағы театрдағы бір кішігірім спектакль десем, артық айтқандық емес. Сол спектакльдегі басты тұлға бұрын мұғалім дейтінбіз. Енді ол ұғымды өзгертіп отырмыз. Басты тұлға — оқушы дегенге тоқтадық. Себебі, бар мақсат оқушыны азамат етіп шығару. Мұндай жағдайда ұстаз әр баланың жан дүниесін, қарым-қабілетін бес саусағындай біліп демеп отыруы керек. Ол үшін жоғарыда айтқанымдай оқытушы білімді, өнерлі, өнегелі болуы тиіс. Бір сағат емес, бір минөтін қалай өткізу керектігі көкейінде сайрап тұрғаны жөн. Оқушы сұрап қалады-ау деген ұрма тұстарға ол тас түйін әзір болуы қажет.

Қазір мұғалім жетпейді дейді, мен оған сенбеймін. Неге десеніз, жоғары оқу бітіріп жатқандар көп. Бірақ олар мектепке баруға тайсақтайды. Әрине, бәрі деуге аузым бармайды. Дегенмен, денінің білімі нашар, білігі төмен. Оны ашық айтқанымыз жөн. “Керек тастың ауырлығы жоқ”, деп

мұғалімдік мамандыққа кездейсоқ бұрылғандар баршылық. Бұған ақылы оқу деген қосылды. Ақылы оқу — ақша. Ақша жүрген жерде тиянақты білім болмайтынына иманым кәміл. Ақша төлегендер ертеңгі күнді көре жатармыз, бүгін көпірден отсек болды дейді. Сонда бұларға жетпейтін нәрсе не дегенге келетін болсақ, біріншіден, теориялық білім шала-шарпы, тәжірибе жоққа тән. Шала мұғалімнен — шала сауат бала шығады.

Бір қызығы, демократия заманында бала бәрін айтады, бәрін біледі. Сабағына көңілі толмаса, кітаптан өзіміз де оқып аламыз, үйге тапсырма берсеңізші, деп шыға келеді. Енді осыдан келін, мұғалім беделіне дақ түседі. Бұл мәселе аз айтылып, аз жазылып жүрген жоқ. Бірақ тосқауыл қойылмай жүр.

Мұғалімнің еңбек ақысы. Иә, ұстаздың жалақысы 30 пайызға өсті. Бірақ күнде көтеріліп жатқан бағаға қарасаң, ол да жұғынына жүк болуы скіталай. Қайтсем жан бағам деген мұғалім мүмкіндік келсе, аптасына 36 сағат жұмыс істейді. Сонда бұл әр күн сайын 6 сағаттан сабақ береді деген сөз. Өзіңмен өзің емес, алдындағы 25-тен 40-қа таяу балаға білім үйрету оңай ма? 6 сағат сөйлегенде жағың қарыспаса да, қалжырайсың. Тәжірибелі мұғалім болса, бір жолын табар. Ал жас оқытушы әр күні 6 сағат беруге әзір ме? Әй, қайдам. Сіз осындайда білім сапасы жақсаруда дегенге сенер ме едіңіз? Сене қоймайсыз.

Кейде еңбекақының жетімсіздігінен болар, әсіресе ауыл мұғалімінің сырт келбеті қораш көрінеді. Алдында отырған “байшыкештердің” торқа-тонға оранып отырған баласы оларға төбесінен қарайды. Сондай кезде жаның ауырады. Оны айтасың, мұғалімді “қайыршы” дейтіндер де табылады екен. Көрінгенге төуелді болып тұрған соң айтатын шығар. Мектеп үшін жаралған, бар ғұмырын балаға арнаған жандарға әлгіндей жат сөздерді естіртпеу үшін жағдай жасап, жалақысын әлі де كوبейтіп, жалтақ тірліктен құтқару керек деп білемін. Онсыз білім сапасын арттырамыз, тәрбиені оңалтамыз деу бос сөз болып қалмақ.

Мен ауыл мұғаліміне деген қамқорлықты арттыру керек дегенді баса айтуды өзіме парыз санаймын. Себебі, олардың тұрмыс-тіршілігі коп жағдайда көңілге қаяу салады. Бәрін ақша шешетін заманда оларды жетімсіздіктің желкелеп отырғаны да шындық. Жеңілдіктерден де құралақан қалып жүр. Қай елді мекендерде толенуге тиіс қосымшаны да бермейтін көрінеді. Айтар сылтаулары бюджеттегі тапшылық.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев ауылға баса назар аударуды түрлі деңгейдегі басшыларға қатты тапсырып отыр. Содан

ой өрістетер болсам, алғашқы кезекте ауыл мұғаліміне көңіл аударсақ ұтылмас едік. Олар қазір сол ауылдың ұйытқысы, рухани ортасы. Ауыл мұғалімдерінің еңсесінің биік жүруі қазақ ұлтының алтын тамыры, нағыз бет-бейнесін танытатын ұрпақтың саналы да салиқалы, білімді де парасатты болып өсуіне мүмкіндік жасамақ.

“Қиын” бала. Балада алуан түрлі қасиеттер бар. Олардың бойынан үлкен адамдарға тән қылықтардың бәрін табуға болады. Жалқаулық, екіжүзділік, біреуді біреуге айдап салу, жыланаяқтап келіп досын жамандау, тағы басқалары. Мен осының бәрін зердеден откізіп, жақсысы не, жаманы не деп орын орнына қойып отырамын. Жеткіншектің арына тимей, әлгі жат қылықтарды бойынан, ойынан сылып тастауға ұмтыламын. Бұл желік сүйекке сіңсе, ол өмір бойы залал келтірумен болады. Жас мінезден бейкүнә жасты ерте арылту керек. Ол ата-ана мен мұғалімге жүктелген ең ауыр қарыз деп білемін. Қарызды өтемеу – қайырымсыздық. Ол үшін баланы тану керек. Жапонияда жаңа тіккен жас шыбықты түзу ағашқа байлап қояды екен. Бала да сол секілді. Ол мектепте жоғарыда айтқан оғаш әрекеттерден арылса, азамат болғанда ала жіпті аттамайды. Жат қылықтан аулақ жүреді. Көбіміз баланы кінәлауға әзір тұрамыз. Өзіміз не үлгі жасадық дегенді ойламаймыз. Тіпті баланың жан дүниесіне бойламай тұрып, бас салып үрсатынымыз бар. Балаға бала деп қарау, не біледі дейсің деу қиянат. Ол бәрін біледі, біз октем тұрған соң сыр аша алмайды. Ынжықтық осыдан келіп туады. Бауырыңызға тартып, сойлесіп көріңізші, түк сезбейді деген баланың өзі өзегінді өртер ойларды алдыңа кесе көлденең тартады.

Баланы танымағандықтан, психологиясын білмегендіктен кейде “қиын” баланы қуыршақ секілді қолдан жасап аламыз. Ол жеткіншек неге осындай десен кейбіреулер “қиын”, түк білмейтін топас, деп шыға келеді. Ал білмегенді білдіру біз үшін парыз емес пе десен, ренжиді. “Қиын” баламен жұмыс жасауға ерінеді. Мен сондай “қиын” баланың талайын көрдім. Б. деген оқушыны бүкіл мектеп тік тұрып жамандайтын. Ол маған 10 сыныпта келді. Байқаймын жүріс-тұрысы қыңыр. Отырып үйренбеген. Кердең. Кері қарай лағады. Кекшіл. Оған тоздім. Арасында арқасынан қағып қоямын. Ебін тауып, әңгімеге тартамын. Жылы қабақ көрсетемін. Сөйтіп жүріп, онымен әңгіме-дүкен құрғанда естіп-білгенім әке-шешесі жоқ, әжесінің қолында тұрады екен. Тағдырға окпелі. Оны түсінбегендерге наразы. Әр тақырыпты откеннен кейін жеке шақырып алып, тапсырма беремін. Қадағалап сұраймын. Іргетасы мықты болмаған соң ба, жауаптары олқы шығады.

Бірақ, ұмтылысы байқалып тұрады. Сабақ үстінде оған жеңіл сұрақтар қойсам, оқушылар ду күледі. Оны да тыйдым. Аудандық олимпиадаға жіберуге ұсыныс жасағанымда: “Алай, сізді ұятқа қалдырамын ғой!” — деп күмілжіді. “Дайындалсаң, ұятқа қалдырмайсың!” деймін. Менің бұл ісіме мектеп ұжымы, оқушылар наразы болып жүрді. Алған беттен қайтпадым. Сенім артқан оқушымды сырттай бақыласам, кітапханадан шықпайды. Бұрынғыдай оған тыжырына қарайтындардың да үміті оянған секілді. Біздікі ұят болған екен дегендер де табылды. Әлгі балам олимпиадаға үкілеп қосқандар құлап жатқанда төрт алып келді. Мектепті бітіргенде рахметін айтып, мені кимай тұрды.

Оқулық. Мектептегі басқа пәндерді қайдам, өзім жақсы білетін тарих оқулықтары ойдан шықпайды. Шындыққа мойын ұсынсақ, баланы оқулықпен толық қамтамасыз етпей тұрып, сен неге оқымайсың деуге қақымыз жоқ. Біздің қолымызға толыққанды оқулық әлі түсе қойған жоқ. Ондай оқулық дегеніміз — түрлі түсті суреттері, қажетті құжаттары, қосымша диаграммалары, схемалары, карталары, хрестоматиясы бар оқулық. Біз осындай оқулықты он жыл күтіп келеміз. Оған қашан қолымыздың жетері белгісіз. Бұрын көп қиындықты көлденең тартып едік. Енді қалай шешілерін уақыт көрсете жатар. Балама оқулықтар жазылып жатыр деген сөз айтылғанмен, ол да әзірше көріне қойған жоқ. Пайдаланып жүрген оқулықтарды түсіну қиын. Сөйлемдері байланыспайды, сөздері киыспайды. Орысшамен салыстырсаң, аударманың орашолақтығына көз жеткізесің. Қанша жамандасаң да кеңес заманында оқулық аудармасына қатаң мән беретін. Мықты аудармашыларды тартатын, одан кейін баспадағы редакторлардың, бөлім меңгерушілерінің, өзге де адамдардың сүзгісінен өтетін. Қазір ондай талап әлсіреп кеткендей. Оқулық авторларына қарасаң, атағы жер жарған ғалымдар. Мені бір ой мазалайды. Оқулықтарды ғалымдардың өздері емес, аспиранттар жазатын секілді. Кейбіреулері орысша жазып, аудартатыны белгілі. Сол аударма дұрыс болмағандықтан, тақырып ашылмай қалуда. Бұл күмәніме бір дәйек келтіре кетейін. Алматыдағы тарих пәнін оқытатын мұғалімдер жиналып, оқулық авторларымен жүздесейік, пікірлесейік дедік. Оған ғалымдар келмеді. Аспиранттарын жіберіпті. Олар түк айта алмайды. “Айтарыңыз жоқ, неге келдіңіз” дейміз. “Жетекшім бар деді” деп желкесін қасиды. Сонда оқулық авторлары баланы былай қойып, мұғалімдерді көзге ілмейді екен деген тұжырымға тоқтауға тура келді. Сойте тұрып, әлгі ғалымдар мектепте сабақ нашар беріледі, мұғалімдер білімсіз дейтінін қайтерсіз. Оқушылар

олимпиадасында атақшы тарихшы Е.Бекмаханов туралы жансақ сұрақты оқып, жағамды ұстағаным бар. Ол аз десеңіз, “Аққу әні болған қай бес жылдық?” дегенді де көрдік. Мұндай нәрселер баланы шатастыру, шала түсінік беру болып саналады.

Мектептерде оқулық жеткілікті деген ақпараттарға сене қоймаймын. Кейбір оқулықтарға қала баласы зәру болып отырғанда, оған ауыл баласының қолы қайдан жете қойсын. Біз көбіне көп жалған ақпарға сенеміз. Шындықты бүркемелеуге құмармыз. Мұндай нәрсе, басқа салаға жарасар, ал ұрпақ мәселесіне келгенде мүлде жат жәй десем қателесе қоймаспын.

Оқулықты кімдер жазу керек дегенге айтар уәжім — ғалым, әдіскер, жан-жақты білімді, тәжірибелі, тілі, жаны таза, баланың қарым-қабілетін білетін ұстазға тапсырылуы керек. Мұғалім не біледі деп мойындамайтындар баршылық. Кейбір пысық мұғалімдер оқулық жаздық деп, кеуде керіп, көсіле сөйлеп тұрады. Бірақ оқулығының олқылығы көзге ұрып, сынға ұшырап жатады. Мұғалімге сенім артпаудың бір сыры осында жатпаса неғылсын. Оқулықты кім көрінгенге, тіпті жең ұшынан жалғасып жаздыруды тоқтататын уақыт жеткен тәрізді.

Тек оқулықпен шектеліп, қосымша әдебиетке сүйенбей, оқушыға жан-жақты білім бере алмайсың. Бір қынжылатынымыз, осы қосымша әдебиет кемшін. Қыруар ақша шығындап алған дүниелердің кейбірі оқулыққа үш қайнаса сорпасы қосылмайды. Мұғалімге де, оқушыға да пайдасы шамалы осындай кітапсымақтардың мектеп кітапханасына қалай келетініне, қандай жолмен жететініне таң қалмасқа лажың жоқ.

Бір сөзбен айтқанда, оқулық дегеніміз білім нәрінің мөлдір бастауы. Мөлдір бастауды лайлау лайықсыз. Мұны көп болып, ойланып қана қоймай, қолға алу керек. Оқулық жазу — өнердің үлкені. Ұрпақ алдындағы адалдықтың асқар шыңы.

Жазып алған Сүлеймен Мәмет “Егемен Қазақстан”

Білім сапасының төмендігі туралы айтсақ

Биылғы жоғары оқу орнына түсушілердің 45492 талапкері екілік алған. Неге? Себептері көп-ақ, соның біразын тілге тиек етелік. Бірінші себебі, айтылып, жазылып жүргендей мұғалімдердің біразының біліктілігі талапқа сай емес, өз пәнін жетік білмейді, сабақты дұрыс түсіндіре алмайды, білімі төмен оқушыларға қосымша сабақ беріп, үлгеретін оқушы қатарына қосуға біліктілігі жетпейді. Әрі күнделікті баспасөз

материалдарында шығып жатқан жаңалықтармен өздерін де және оқушы білімін де байыта алмайтын өз ісіне құлықсыз мұғалімдер бар. Сондықтан, артық бағамен аттестат алатындардың саны көбейді.

Екінші себебі, кейінгі он-онбес жылда мектептер бірде-бір баланы үлгере алмағаны үшін екінші жылға қалдырмайтын әдет пайда болды. Кезінде осындай нұсқау болған, үлгермейтін бала жоқ, үлгерте алмайтын мұғалім болуға тиіс емес. Егер бір мұғалім өз пәнінен үлгермейтін оқушы берсе, ол көзге шыққан сүйелдей, әрі мектептің жаман атын шығармау керек. Баланы қолтығынан сүйеп жіберсең әлі-ақ азамат болып кетеді деген сөздер мұғалімдер мен ата-аналар тарапынан айтылып жүрді. Сонымен үлгермеушіні күзгі сынға да қалдырмаймыз, қалдырсақ та дайындалыпты деп сыныптан сыныпқа көшіреміз, не басқа мектепке ауысады, әйтеуір ол оқушы аттестат алады. Неге білімі сай емес балалар он бірінші сыныпқа дейін сүйретіледі, тоғызыншы сыныпты бітірген үшке оқитындарды кәсіптік мамандық алатын училищеге жібергенде бала ертерек мамандыққа ие болып өз тіршілігін өзі көріп кететін еді ғой деген ой тууы мүмкін. Біріншіден, біздің кейбір аудандарда ондай училище, техникум жоқ, сондықтан ата-анада мектепте үлгерімі төмен болса да, бала бос жүрмесін деген пиғылмен мектепте ұстайды. Оның үстіне қанымызға сіңген дағды бар. Баласында білім жоқ екендігін білсе де, он бір жылдықты бітіртіп, жоғары оқу орнына сүйреу, түсіру керек. Сана солай қалыптасқан.

Үшінші себеп, он біржылдықты бітіре алмай қалғандар үшін біраз аудандарда, қалаларда кешкі мектеп бар. Оқитындардың тізімі алынып, қосымша сабақтар ұйымдастырылады. (Тізімге алынғандардың біреуі келеді, екіншісі келмейді). Бас аяғы бір айға жететін курстардан өтіп, кәмелеттік аттестат алады.

Аттестатқа ие болғандар өздерінің білімсіз екендіктерін біле тұрса да, әке-шешелерінің, апалары-ағаларының көмегіне сүйеніп, ар-ұятты жиып қойып жоғары оқу орнына түсетін талапкердің санын көбейтеді. Жоғарыдағы 45492 екілік алған талапкерлер осылар емес пе? Қазір де мектеп бітіретіндердің ішінде бос жүргендер бар. Ескі форманы жаңамен ауыстыруға жаңа министр кірісіп кетті. Мемлекеттік емтихан мен жоғары оқу орнына түсетін емтихан біріктіріледі. Дұрыс, құптарлық іс. Оқушыларға да жеңілдік, әрі уақыт шығыны азаяды, білім сапасын арттыру мүддесі көзделген.

Сонымен 40 балдан төмен алғандарға аттестат жоқ деп оқушылар санасына сіңіріліп жатыр. Оқушылар арасында сілкініс бар. Қолдарында тест сұрақтары, біреуі түсініп миына

сiңiруде, бiреулерi түсiнбей, жобалап жауапты белгiлегенге маз, ұйқысынан оянбай жүргендер де кездеседi. Мұғалiмдер де өз пәнi бойынша тест сұрақтарына жиi-жиi көңiл болуде. Апталық тест, айлық тест, тарауды бiтiргеннен кейiнгi тест, директорлық тест ауыруы ұлғаюда. Емтиханға мектеп мұғалiмдерi қатыстырылмайды. Сондықтан бағаны артық қоятын, “мырза” мұғалiмдер де ойланып қалды.

Бiлiм сапасын жақсартуға жол ашылғандай. Бiрақ күрделенiп қалған олқылықтар бр жылда түзетiлмейдi. 2004 жылдың түлектерiнiң бiразы 40 балл ұпай ала алмайды, яғни аттестат жоқ. Бiр кезде мектептерде еңбекке баулу мақсатында iс тiгу, машина жүргiзушi пәндерi енгiзiлiп аттестатқа қоса қосымша куәлiк беретiн. Кейiнгi кезде мұндай пәндер алынып тасталған, болмаса ақша төлеп оқу керек. Оған кейбiр ата-ананың қалтасы көтермейдi. Сонда аттестатсыз қалғандардың келешегi қандай болмақ. Жұмыссыздардың саны көбейiп кетпей ме? Әсiресе, ауыл балалары не iстейдi? Әрине өзгерiс жасау керек, ол үшiн алдыңғы шарттарын мүмкiндiктерiн дайындап алмай тұрып жарға соқтығып қалмаймыз ба? — деген ой мазалайды. Мүмкiн, мен қателесермiн. Аудандарда ұста, дәнекерлеушi, токарь, құрылысшы, сылақшы, тас бетiн бедерлеушi, тракторшы, комбайыншы, тұрмыстық қызметке арналған т.б. мамандық иелерiн дайындайтын курстар ашылғанын (кейбiр аудандарда бар) басылым беттерiнен оқымадым. Егер мұндай оқу орындары, курстары көп болса, онда бiраз оқушылар соны жағалар едi.

Мектеп кiтапханасы туралы

Бүгiнгi күнi ашық айталық, мектеп кiтапханасы тәуелсiздiк алғаннан бергi жылдарда шыққан ақын-жазушы, ғалымдардың шығармашылығымен толық қамтамасыз етiлген жоқ. Өйткенi мектепте дүкендерге түскен кiтапты қолма-қол сатып алуға қаржы жоқ. Бiрiншiден, кiтап қымбат. Екiншiден, мұғалiмде де, ата-анада да ақша жоқ. Тiптi президенттiң кiтабын да сатып ала алмайды. Сатып алса, бiреу-екеу. Кiмге жетедi? Атақты жазушыларымыздың 14 томдық шығармалары шығып жатыр. Ол мектепте жоқ. Сонда ол кiтаптарды кiм оқиды? Кiтаптардың бағасы қымбат болғандықтан мұғалiм де, ата-ана да сатып ала алмайды. Кiтапсыз — бiлiм жоқ. Кейбiр пәндерден пышпақтың жүзiндей оқулығымыз бар. Соны толықтыру үшiн қосымша әдебиеттер, кiтаптар керек-ақ. Қазақ мектептерiнiң бiлiм сапасы төмен деген сөзден гөрi қазақ мектептерiнiң кiтапханаларының қорын көбейтiп, рухани байлығын қалай байытамыз, жәрдемдесемiз деген көмектер керек сияқты. Кейбiр

жазушылар кітаптарын сата алмаған соң балконында сақтап, ерте ме, кеш пе сатылар деп үміттенеді. Жазушыларды да түсінеміз. Оларға да қаражат керек. Бірақ оқушыларынан ажырап қалып жатқан жоқ па? Оқылмаған кітапта күн бола ма? Мектептерге мектептің программалық бағдарламасына байланысты кітаптар керек. Кейде кітапханаға кітап бердік деп екінші кезектегі кітаптар бөлінеді. Олардың оқушылар үшін пайдасы жоқ. Қысқасы, мектеп кітапханаларының қорын жаңа шығармалармен толықтырмайынша білім сапасы жоғарыламайды.

Тест туралы айтсақ

Тест туралы екі түрлі пікір бар. Соның біріншісі тесті мақұлдайды, тамыр-таныстық азайды десе, екінші топ кешені енгізілгелі жоғары оқу орнына түсуші талапкерлер саны көбейді. Өйткені талапкер мұғаліммен бетпе-бет отырмайды, ауызша айтпайды, қосымша сұрақтар қойылмайды, дайындығың жоқ деген ескерту сөздерді естімейді. Өзіңмен-өзің боласың. Тесттің жауаптары жазылған. Соны белгіле, жобалап белгілеп жоғары ұпай аларсың, сондай ниеттегілер білімсіз бола тұрса да талапкердің санын көбейтіп жүр дейді. Бұл пікірге қосылуға болар. Жолы болғыштар студент. Курстан-курсқа қарыздар болып жүргендер қаншама? Тест білім мөлшерінің деңгейін көрсете алмайды деушілер де бар. Тест кешені енгізілгелі оқушылар да сойлеуден қалып барады. Мысалы тарих, әдебиет пәндерінен оқиганың жылын, шығармалардың атын жаттайды. Ал мазмұнын, оқиганың себебін, сипатын, оқиганың барысын талдауға келгенде кекештенеді, кібіртіктейді. Дұрыс сөйлем құрып, тақырыптың мазмұнын талдай алмаған соң, ой дамымайды, іздену азайып оқушылар білімсіз қала ма деген ой да мазалайды. Оның үстіне 2004 жылдан бастап мектептерде әдебиеттен шығарма жазылмайтын болды. Шығарма жазу үшін оқушы көптеген әдебиеттер ақтаратын, керегін жазып алатын қысқасы, оқушы ізденіс үстінде болатын. Шығарма жазу болмайды дегеннен бері мұғалім де, оқушы да жеңілденіп, ізденістерін азайтқан сияқты. Келешекте шығармашылықпен айналысатын ақын, жазушылар азайып кете ме деген де қауіп бар.

Қорытындылай келе, тест кешенін сынасақ та, ол өміршең. Сондықтан тест құрастыруда олқылықтарға жол бермей, ойланбай, жеңіл-желпі сұрақтар енгізуді қойып, оқушыларды шатастырмайтындай тест кешенін құрастыру керек. Ол үшін, **біріншіден**, тест сұрақтарға оқу бағдарламасынан тыс тақырыптар енгізілмесін. **Екіншіден**, негізгі мәселеден

ауытқып негізсіз, белгісіз, мәні жоқ сұрақтар болмасын. **Үшіншіден**, сұрақ шатастырылмасын. Мысалы бір жылдары олимпиада сұрақтарында тарихшы Е. Бекмаханов орыстың қай тарихшысының еңбегін көшіріп алғаны үшін сотталды, болмаса, “Аққудың әні болған бесжылдық” деген сұрақтар болды. Ал, мына сұрақтар оқушыға білім бере ме? 1958 жылы еттің бағасы неше сом болды? Шоқанның аяқ киімінің размері, Шыңғысханның итінің аты, II Екатеринаның көңілдесі кім? Экономистер шашын жұмасына неше рет жуу керек?

Қазақ әдебиетінен Қамшының сабын жырлаған жырау кім? Осының орнына Ел бірлігін жырлаған жырау кім десе болмай ма?

Қазақ тілінен 2003 ж. Астанада шыққан тестің 22-вариантының 17 сұрағы:

Бақа

А) пырылдайды

Б) ырылдайды

В) құрылдайды

С) шәуілдейді

Осы сұрақтан оқушы ойы дамыды ма?

Олимпиада туралы бірер сөз

Мемлекет біраз қаржы боледі. Қанша оқытушы, оқушы жұмылдырылып оқушы білімін саралайтын комиссия белгіленеді. Алдымен ауданда, одан қалалық, облыстық, республикалық олимпиада өтеді. Республикалық олимпиаданы өткізу үшін облыс орталығы таңдалынады. Ал, мектептер олимпиадаға оқушылардың ішінен әрбір пәнге бейімдісін таңдап алып, қосымша сабақтар өткізіп, әбігерге түсіп, оқушыларды жарысқа дайындайды. Әрине, олимпиадаға қатысқандардың ішінде жеңілгендер жоқ. Қайта білімінді байыттың деп орынға ие бола алмай келгендерді жұбатамыз. Бірақ олимпиаданы өткізу кезінде біраз кемшіліктерге әдейі жол береміз. Біріншіден, олимпиадаға қатысқан оқушылардың біліміндегі кемшілігін, жетістігін дұрыс талдаймыз ба? (Комиссия мүшелерін айтып отырмын). Талдасақ, үстірт талданады. Екіншіден, баланың білім мөлшеріне қойылатын баға төмендетіледі. Өйткені бұл жерде де тамыр-таныстыққа жол беріледі. Сондықтан әділетсіздікті көрген баланың тауы шағылып, ендігәрі олимпиадаға қатыспаймын деп келетіндер баршылық. Олай болса, соншама қаржы шығарып, олимпиада өткізудің қажеті қанша? Олимпиада өткізілетін болса, әділетсіздік болмасын.

Мынандай пікірлер айтсақ

Біріншіден, қазақ тілінің мәртебесін өсіріп білім сапасын көтеру үшін қазақ тілінен, қазақ әдебиетінен емтиханда шығарма жазылып, қазақ тілі мен әдебиетінен олимпиаданы халықаралық мәртебеге көтерсе, өйткені көптеген тәуелсіздік алған елдерде, Монғолияда т.б. елдерде, қазақ мектептері бар.

Екіншіден, әрбір оқушы өз тарихын, мәдени мұрасын білу арқылы рухани байлық жинайды, өз елінің тарихын мақтанышпен баяндау үшін өз ойын дұрыс жеткізіп, тарихи тілде сөйлеуі керек, сондықтан Қазақстан тарихынан ауызша емтихан керек сияқты.

Республикалық мамандандырылған дарынды балаларға арналған қазақ тілі мен әдебиетін тереңдете оқытатын орта мектеп-интернатының, тарих пәні мұғалімі, “Қазақстанның еңбек сіңірген қызметкері”

Орынша Қарабалина-Қазыбаева

Орынша Қарабалина Қазыбаеваның ой түйінділері:

Ұстаз оқушылар бойына білім негізін егуші ғана емес, отанын жанымен сүйуге тәрбиелеуші.

Ұстаздың жүріс-тұрысындағы жарасымдық, жан-жақты білімділігі, қара қылды қақ жаратын әділдігі, талап қоя отырып оқушының бойындағы жылт ете қалған сәулені жарқырата жандыратын ұстаз — мектептің абыройы.

Ұстаз мектеп табалдырығын аттаған сәттен, үйіндегі тіршіліктің бар тауқыметін ұмытып, оқушыларына бойындағы білімімен-тәрбиесін сығып беруші.

Екі жүзді, бірді бірге соғып атыстырып шабыстырып қойып, өзі сүттен ақ судан таза келген “Ұстазсымақтар” оқушы жүрегінен орын ала алмайды.

Сабақтар, кештер

Сабақ жоспарлары және мектепте өткізілген театрландырылған кештердің мазмұны

ҮІІІ тарау. 1940 ж. екінші жартысынан 1960 ж. ортасына дейінгі Қазақстан

10-сынып

- Сабақ тақырыбы:** §18. Қоғамдық-саяси өмір
- Сабақ жоспары:**
1. Соғыстан кейінгі өміршіл-әкімшіл жүйе билігінің күшеюі.
  2. Қазақстан Компартиясының басқаруындағы кеңестер, қоғамдық ұйымдар.
  3. Қазақстанның саяси жағдайы.

Сабақ мақсаты: Өміршіл-әкімшіл жүйе дегенімізді оқушылардың өздеріне талдатып, соғыстан кейін жүйе билігінің күшеюінің себебін түсіндіріп, КСРО құрамындағы Қазақстанның сол кездегі саяси жағдайын айтып, қазіргі Егемен, тәуелсіз Қазақстанмен салыстырып, қорытындылауға үйрету арқылы білімділіктерін арттыру.

Сабақ түрі: Дағдылы жаңа сабақты меңгеру сабағы.

Оқушылармен жұмыс түрлері: Сынып үш топқа бөлінеді. Екі топ сұрақ жазылған үлестірмелі карточкамен жұмыс істейді. Сабақ материалдарын талдауға қатысады. Үшінші топ төрешілер.

Сабақтың көрнекілігі: Тақта, қолдан сызылған сызба (кесте), үлестірмелі карточкалар, оқулық.

Бұрынғы алған білім негіздеріне сүйену:

Ауыл шаруашылығын күштеп ұжымдастыру. 1931—32ж. қолдан жасалған ашаршылық. Саяси репрессия. 1936 жылы КСРО-ның, 1937 жылы Қазақ КСР-ның конституциялары туралы алған білімдеріне сүйендіру.

Негізгі тірек:

Өміршіл-әкімшіл жүйе, партия, Одақтас республикалардың құқы туралы сызба нұсқа. Қазақстан мемлекеттік құрылымы ретінде ешқандай құқы жоқ, Ресейдің бөлінбес аймағы болғандығын басшылыққа алу керек.

Сабақ нәтижесі

Оқушылар КСР-дағы мемлекеттік басшылық, қоғамдық ұйымдар Компартияның қол астында болғанын, Одақтас республикалардың сөз жүзінде құқтары кеңейтілгенмен іс жүзінде іске асырғысы келмегенін Қазақстан жағдайымен байланыстырып түсіндіре алады.

Жаңа сабақты баяндау

Оқушыларды жаңа сабақтың жоспарымен таныстырып, сабақтың мақсатын түсіндірген соң, сабақ жоспарының бірінші тақырыпшасын өткен сабақпен байланыстыру үшін оқушыларға төмендегідей сұрақтар қойылады.

1. 20-жылдардың аяғынан соғысқа дейінгі әміршіл-әкімшіл жүйенің басқару әдістері қандай еді?

2. Заңдылықтардың бұзылуы және жаппай қуғын-сүргінді қоз алдарыңа елестетіп көріңдер.

Жауаптар

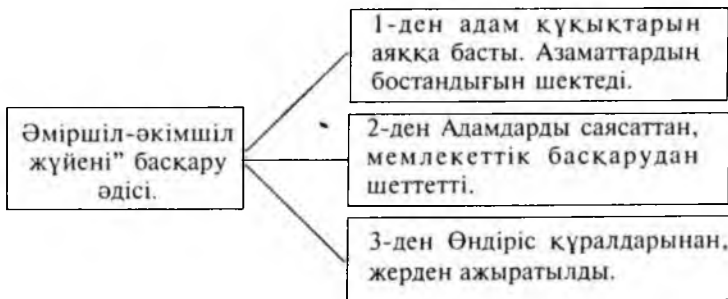
а) Ауылшаруашылығын жаппай күштеп колхоздандыру.

б) Байларды, кулактарды жер аудару.

в) Жергілікті жердің ерекшелігін ескермей, Жоғарыдан жоспар жасау.

Партия туралы айтқанда:

“Дамыған демократиялы елдерде саяси партиялар қандай функциялар атқарғанын айтқызып, ал біздегі Коммунистік партия өзінің саяси ұйым ретіндегі функциясын ұмытып, мемлекеттің саласындағы барлық билікке араласты” – деп ауызша айтып түсіндіргеннен кейін, мына кестені көрсеткен дұрыс, өйткені мұғалімнің кеңейтіп айтқан тақырыбының түйіндері осы кестеде тұр. Оқушылар мұны тез ұғып, есінде сақтайды.

Оқытушы әрі қарай түсіндіреді:

КСРО-ның соғыстан жеңіп шығуына риза болған халық, күшті жауды жеңуді ұйымдастырған Компартия, оның көсемі Сталин деп түсініп, Сталиннің көрегендік қасиетін дәріптеді. Ал соғыстан кейінгі қиындықтарды уақытша деп келешекке сенді. Қазақстандықтар да Сталиннің жеке басына табынды. Мұның бәрі жеке билікке ие болған Коммунистік әкімшіліктің билік басында бұрынғыдан да нық отыруына мүмкіндік туғызды. Адам құнын аяққа басу, азаматтардың бостандықтарын шектеу соғыстан кейін де жалғасты, әміршіл-әкімшіл өкімет кез-келген бөгде пікір иесіне ошіге қарап, ізіне түсіп, оларды “халық жаулары” немесе “империалисттердің құйыршығы” деп елді дүрліктірді, — деп оқушылардың зейінін тақтадағы тұжырымға аударып, жазып алуына мүмкіндік беру керек.

Компартия — Кеңес мемлекетінің, қоғамдық ұйымдардың кооперациялардың, кәсіпорындармен шаруашылықтардың, бәрінің істеріне араласты, қызметіне басшылық етті.

Компартияның съездері мен пленумдарында Мемлекеттің барлық мәселесі қаралды, шешім қабылданды. Қарсы пікірге, қалыс қалуға болмайды.

Партия өзінің жұмысын қолында күші бар М.Қ.К., І.І.М-гіне сүйенді, керек болса әскер күшін де пайдаланды.

Қазақстан Компартиясы да республикадағы барлық билікті иемденді. Партияның Құрылтайы өткен бесжылдық қорытындыларын жасап, жаңа бесжылдықтың бағдарламаларын қабылдады. Партиялық ұйымдастыру, кадр мәселесі, үгіт-насихат, өнер, әдебиет, ғылым, білім мәселесін партия ұйымы бақылады. Ал республика партия ұйымының басшыларын, бөлім меңгерушілерін, министрлерді орталық шешіп бекітті. Сондықтан республика басшыларының қолында билік жоқ, тек орталықтың нұсқауын орындады. Тегеурінді пікір айтқандарды жұмыстан босатты. *(Қазақстан Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Ж.Шаяхметовты 1952ж. Д.А.Қонаевты 1962ж.).*

Кеңестер туралы: Кеңестер — республиканың жоғарғы мемлекеттік билік органы. Қазақ Кеңес Социалистік Республикасының Жоғарғы Кеңесі деп есептелінеді.

Облыстық, қалалық, аудандық, поселкелік өкімет билігі еңбекшілер депутаттарының жергілікті атқару Комитеттерінің қолында болды. Бірақ Партия белгілеп берген нұсқаумен жұмыс істеді.

Енді оқулықпен жұмыс. Оқулықтың мына беттері көрсетіледі.

Бірінші топ: Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі қандай міндеттер атқарды, Кеңестердің құрамын, 1957ж. КОКП Орталық Комитетінің қаулысында не айтылды соны анықтайды.

Екінші топ: Кәсіпшілер одақтары, Комсомол ұйымдары қандай ұйым, мүшелердің саны, қосқан үлестерін анықтайды. Н.Назарбаев туралы күні бұрын тапсырма алған оқушы 2-3 минуттық мәлімет береді. Топ мүшелері материалды оқып шығып, түсінгендерін, анықтаған мәселелерін топ жетекшісіне жазып береді. Топ жетекшісі сынып алдында 1-2 минуттық хабарлама жасайды. Қазір Комсомол ұйымы сияқты жастар ұйымы керек пе? (оқушылардың көзқарасы айтылады.).

Үшінші топ: Топ жетекшілерінің материалды жеткізу шеберлігін бақылайды. Қазіргі Қазақстан кәсіпшілер одақтарының жұмысымен салыстыра алды ма? (оқушыларға кәсіподақ ұйымы, жастар ұйымы туралы баспа беттерінен ата-аналарынан мәліметті жинау күні бұрын тапсырылған).

Оқытушы оқушылардың жауабын, пікірін қорытындылайды. Оқушылардың зейінін сабақ жоспарының екінші тақырыпшасы КСРО құрамындағы Қазақстан тақырыбын тыңдауға, көз-қарастарын айтуларына, сұраққа жауап беріп, кестемен жұмыс істеуге жұмылдырады.

Оқытушы материалды әрі қарай түсіндіреді:

Қазақ КСР-нің Конституциясы жарияланды. Бірақ конституциядағы жазылғандар қағаз жүзінде қалды. Қазақстан да өзге одақтас республикалар сияқты мемлекет құрылымы ретінде еш құқығы жоқ, Ресейдің болінбес бір аймағы болды. Оған дәлел:

1. Республика ішкі-сыртқы саясатын өзі айқындай алмады.
2. Республика өз басшыларын Орталықсыз тағайындай алмады.
3. Халық шаруашылығын өздері жоспарлаған жоқ.
4. Республиканың түсті металл беретін кәсіпорындары Ресейдің қарамағында болды.

5. Шетелдермен экономикалық мәдени байланыстар жасаса, одақтық министрліктер шеңберінде жасады.

6. Тіліміз тұрмыс тілі болып қалды, қазақ мектептері азайды, газеттер орыс тілінің аудармасы болды, салт-дәстүрімізді ұмыта бастадық.

Барлық мәселені орталықтан шешу әдісінің өзі қоғамның алға жылжуын тежеді. Сондықтан КСРО министрлер кеңесінің 1955 жылғы мамырдағы қаулысы бойынша одақтас республикалардың құқтарын кеңейтуге мәжбүр болды.

Осы жеңілдіктердің бәрі одақтас республикаларға емес оларды басқарып отырған өз адамдарына берілді. Бүгінгі сабақ материалдарынан ол кезде демократияның болмағандығын түсінген шығарсыңдар.

Сұрақ-жауап: Бүгінгі сабақтан өзіңе қандай ой түйдің, нені білдің?

Жаңа сабақты қорыту: Күні кеше одақтас республика болдық, шетелге Қазақстан көптеген өнім түрлерін шығарды, делегациялар мен туристер алмасу жолға қойылды дедік. Партия бастаушымыз – абырой-ақыл ойымыз деп мақтандық, отарлық сипатта өмір сүргенімізді түсінсек те тілімізді тістеп қалдық. Бүгінгі күні тәуелсіз ел болғанымызды қастерлейік, қадірлейік, мақтанайық. Отанымыздың Орта Азия барысы болуына үлес қосады деген сеніммен сабағымызды аяқтайық.

Үйге тапсырма: Өтілген тақырып бойынша оқулықтан мына беттерді оқып шығып, бүгінгі Қазақстан жағдайымен кешегі Қазақстан жағдайы туралы бір-екі беттік мазмұндама жазып келу.

Д.Қонаев. Ақиқаттан аттауға болмайды. 159-163 бет.

Н.Назарбаев. Әділеттің ақ жолы. 7-31 беттер.

11-сынып

Сабақтың тақырыбы: §19. Саяси қысым жағдайында

Сабақ жоспары:

1. Қазақстан – Лагерлер өлкесі.
2. Хрущев жылымығы.
3. Ұлт-зиялыларының қудалануы.

Сабақтың мақсаты: 1.Білімділік мақсаты:

Компартия билеген Қазақстан Лагерлер өлкесіне айналып, онда жазықсыз адамдардың жазаланып, азап шеккендігін, “Хрущев Жылымығы” да аяқсыз қалғандығын, соғыстан кейін ұлт зиялыларының тағы да азап шеккендігі жайлы кең түсінік, мағлұмат беріп, қуғын-сүргінге ұшырағандарға аяушылық сезімін тудыра отырып, олар туралы жазылған шығармаларды оқуға деген қызығушылығын тудыру.

2. Сабақтың дамытушылық мақсаты:

1. Өз беттерінше қорытынды жасап, құбылыстарды салыстырып, айырмашылығын айта білу.

2. Зерттеу әдісіне негізделген тапсырмалар айналасында іздене білу дағдыларын дамыту.

3. Сабақтың тәрбиелік мақсаты:

Әділетсіздікке тозбеу. Халқымыздың дарынды тұлғаларын қадірлей білуге, олардың еңбектерін, сөздерінің мән-мағынасына түсініп бағалай білуге, туған елін, жерін сүйуге тәрбиелеу.

Сабақтың көрнекілігі: Қарағанды лагерінің схемасы.

Әдебиеттер.

1. А.Тасымбеков “Жан дауысы”.
2. 50 жылдардың басында қазақ тарихы қалай қыспаққа алынды. Қазақ тарихы 1994 (3)
3. Е.Бекмаханов. “Тарих рецеппен жасалмайды”.

“Егемен Қазақстан” 27/09.2000.

Бұрынғы білімге сүйену: Алашорда партиясын құрушылардың қудалануы, 1937ж. Саяси репрессия.

Негізгі бөлім: Қазақстандағы лагерлер. Демократияның лебі ұлт зиялыларын жазалаудың жаңа толқыны.

Сабақ нәтижесі: Сталиндік тоталитарлық әкімшіліктің Қазақстан жерін саяси тұтқындарды ұстайтын лагерьге айналдырғандығы жазықсыз жер аударылған ұлттардың отбасыларынан ажырап жетім қалған жас балалардың өмірін ашына әңгімелеу. Ұлт зиялыларын тұтқындау, ату арқылы халқымыздың ақыл-ойын тежемеке болған тоталитарлық жүйені жек көрдік деп баяндады.

Сабақ барысы: Өткен сабақ пен жаңа сабақты байланыстыру үшін оқушыларға томендегідей сұрақ қойылады.

1. Әміршіл-әкімшіл жүйе әдісі дегеніміз не?
2. Қазақстанның құқы жоқ мемлекет екендігін дәлелде.

Оқытушы жаңа сабақтың материалын күні ілгері деректі мәліметтер оқыған оқушыларды қатыстыра отырып әңгімелейді. Қазақ ССР Атқару Комитетінің төрағасы Құлымбетов Ұзақбай тағы басқа азаматтардың қарсылығына қарамастан өміршіл-әкімшіл өкімет Қазақстан жерінде Ақмола мен Қарағанды арасында Карлаг, Алжир, Далалық лагерін салды. Плакатқа сызылған Қарағанды лагерінің схемасын

көрсетуге болады. Лагерде 25 болімше болған. Оның алып жатқан аумағына Франция мемлекеті сыйып кетеді. Онда 22 мыңнан астам жазықсыз жазаланған, "отанын сатқандардың" әйелдері отырды. Сотталған аналар орналасқан "мекен-жайды" көпшілік "Алжир" деп атаған. "Акмолинский лагерь жен изменников Родины" деген мағынаны білдіреді. Лагерде Мәскеулік, Ленинградтық, Қазақстандық әйелдер, олар оқытушы, артист, дәрігер, инженер, биші, режиссер, ғалым, жазушы, партия қызметкерлері және үй шаруасындағы әйелдер болды. 3-8-10 жыл отырды. 18 жыл "халық жауының" әйелі, қызы, баласы, тұқымы деген қара таңбаға ие болды. Енді деректі материалдар оқыған оқушылардың әңгімесін тыңдандар.

Түрмеде отырған әйелдердің біраз бөлігі қиындыққа шыдамай жынданып өлген. Өзін-өзі өлтірген. Жұмысты таңғы 4-тен түнгі 12-ге дейін істеген. Жер қазған, қамыс орган, киім тіккен, бау-бақша еккен, фабрика салған.

Екінші оқушы Сұлтанбек Қожановтың әйелі Күланданың өлеңін оқиды.

Ақмола, Қарағанды арасында,
Қой бағам Батық, Жарық даласында.
Сақтаймын оң көзімдей баққан қойды,
Ешбір ой қойдан басқа болмай қойды.

Алыста жылай-жылай бала қалды,
Жүрген жер Ақмола мен Қарағанды.
Қайран ел сені көрер күн бар ма екен,
Мұңымды алыс-жақын тыңдар ма екен?

Оқытушы оқушылардың назарын өзіне аударып, міне қандай ауыр заманды басымыздан өткіздік, әкемізді әке, анамызды ана деп айта алмаған кезеңдер болған. Әміршіл-әкімшіл өкімет басшысы Сталиннің қысымымен Қазақстан жері лагерьге ғана айналған жоқ, соғыс кезінде фашизмге сатылып кетеді деген оймен көптеген ұлт өкілдерін 1945 жылғы мәліметтер бойынша 2мил 3940 мыңға жуық адам Қазақстанға көшірілді. Солардың да қонысына айналды. Көшіп келгендерге Қазақ халқы көмектесті. Олардың көбі біздің елде қалып қойды. Ал соғыста жау қолында амалсыздан қалып қойғандарды да соғыс біткен соң Қазақстанға жер аударды. Осы айтылғандардың бәрі Қазақстанның құқығы жоқ, орталыққа бағынған аймақ екенін көрсетпей ме?

“Хрущевтың жылымығы” туралы

Сіздер 9 сыныптың дүние жүзі тарихынан ХХ құрылтайда Хрущевтың “Жеке адамға табынушылық және оның зардаптары” туралы баяндама жасағанын білесіңдер. Еске түсірейік:

1. ХХ құрылтай қай жылы болды?

2. Н.С.Хрущев баяндамасында не айтылды, неге сол кезде жарық көрмеді?

Әрі қарай оқытушы Н.С.Хрущев советтік өмірге бұрын-соңды болып көрмеген өзгеріс-соққыны іштен жасаған басшы. Егер Хрущев пен оның ХХ съездегі баяндамасы болмаса, М.С.Горбачев те, оның қайта құруы да болмас еді. Хрущевтің жылымығы Сталин аязынан, ызғарынан кейінгі шуақ еді, ұзаққа бармаса да біраз тоңды жібітіп, біраз адамды жылытып үлгерген шуақ еді. Яғни 1937-38ж. жазықсыз кеткен қайраткерлерді, оның ішінде Қазақстанның мемлекет қайраткерлері: Ұ.Құлымбетов, Т.Жүргенов, О.Исаев, И.Мирзояндардың т.б есімдері қайта қалпына келтірілді.

Сталинге табынуды әшкерелеген, жасырын құпияларын жайып салған баяндаманы Хрущевтың өзі ұсынған, өзі жазып, өзі дайындаған. Бұл өз заманындағы Хрущевтың батылдығы деуге болады. Сталинді аударып тастаған соң оның Берияны биліктен тайдыруы, Сталиннің үзеңгілес серіктесі Молотов, Маленков, Кагонович т.б Хрущевты орнынан босатқысы келгенде Хрущев оларды антипартиялық топ деп 1957 ж. маусымдағы пленумда орындарынан босатып жіберді. Одақтас республикалардың құқтары кеңейтілді. Бұл әрекеттің бәрі демократиялық қайта құру істеріне біршама жол ашқандай болды. Бірақ Хрущев реформасы (жылымығы) аяқсыз қалды. Кәне, қандай мысал келтіресіңдер?, – деп оқушылардың өздеріне айтқызып, дәптерлеріне негізін жаздыру керек.

Біріншіден: Саяси репрессияға ұшырағандар толық ақталған жоқ.

Екіншіден: Соғыс кезінде көшірілген ұлттардың біразы корейлер, немістер, қырым татарлары, мекхет түріктерінің құқтарын қалпына келтірмеді. Оларды еліне қайтармады.

Үшіншіден: Әкімшіл-әміршіл жүйені түбірінен құлата алмады. Оны ойлаған да жоқ. Өйткені Хрущевтің өзі де сол жүйенің адамы еді.

Енді сабақ жоспарының соңғы тақырыпшасы **Ұлт зиялыларын қудалаудың жаңа толқыны** дегенді түсінейік. Оқушылар топтарына үлестірмелі карточка беріледі, ондағы сұрақтар:

1. “Звезда”, “Ленинград” журналдары соғыстан кейін неге сыналды?

2. “Дәрігерлер ісі”, “Ленинград ісі” дегенді қалай түсіндіңдер?

Ойлануға 1-2 минут беріледі. Оқушы жауаптарынан соң оздерін айтқандай БК(б)П Орталық Комитетінің 1946ж. тамыздың 14-індегі “Звезда” және “Ленинград” журналдары туралы шығарылған қаулы Қазақстандағы ұлт зиялыларын қудалаудың жаңа толқынының бастамасы болды.

Орталықтың қаулысынан соң 1947ж. наурызда Қазақстан К(б)П Орталық Комитетінің қаулысы шықты, онда тарихты, әдебиетті, өнерді зерттеуде орын алған саяси қателіктер мен ұлтшылдық бұрмалаушылыққа қарсы күресті кеңінен өрістетуге керектігі айтылады. Әдебиет, өнер, ғылым қайраткерлеріне негізсіз саяси айып тақты.

Ал 1947ж. қаңтардың 21-і Қазақ КСР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы саяси өрескел қателіктер туралы қаулысында 19-ғ. рухани мұрасын зерттеуге тыйым салынды. Қазақ интеллегенциясының қатарынан байшылдар, ұлтшылдарды іздеу науқаны басталды. Зиялылар арасында күдік өршіп, үрей биледі. “Бекмаханов ісі” қолға алынды, дарынды тарихшының “19-ғ 20-40ж. Қазақстан” деген атпен жарияланған монографиясы сынға алынып, орысқа қарсы жазылған, Ресейге қарсы ұлттық көтеріліс дәріптелген деп авторға К.Қасымұлы бастаған қозғалысты ақтау тұрғысынан корсетілген еңбек буржуазияшыл-ұлтшыл идеологияны дәріптеді деп кінә тақты. 1950 жылдың желтоқсанында “Правда” газетінде “Қазақстан тарихы мәселелерін маркстік-лениндік” тұрғыдан баяндайық” деген мақаладан кейін Бекмахановты саяси тұрғыда айыптау басталды. Е.Бекмаханов 25 жыл мерзімге бас еркіндігінен айырылып, сібірге айдалды. Күні бұрын тапсырма алған оқушылардың бір-екеуі Е.Бекмахановтың лагерден әйеліне және Қазақстан К(б)П Орталық Комитетінің Хатшысына жазған хатының мазмұнын айтып береді. 1954 жылы Бекмаханов ақталды. Ал, М.Әуезов, А.Жұбанов, Қ.Сәтбаев, жазушы Ю.Домбровский Қазақстанды тастап кетуге мәжбүр болды. Тарихшы Б.Сүлейменовты да Сібірге жер аударды. К.Кенесбаев, Е.Ысмайлов, Қ.Жұмалиев т.б қудаланды. Биология, медицина, геология ғылымын дамытушы ғалымдарға “Космополит” деген айыптар тағылды. Осындай қудалану Н.С.Хрущевтың кезінде де жалғасты. Сталин зиялы қауымды түрмеге отырғызып ату жазасын берсе, Хрущев ол әдісті өзгертіп “өзінше ойлайтындарды” жүйке ауруына шалдыққан деген сылтаумен жындыханада ұстатқан. Олардың саны 90 мыңнан асқан. Соның бірі қарапайым

оқытушы М.Елікбаевты айтуға болады деп сабақты аяқтауға болады.

Сұрақ-жауап. Бүгінгі сабақтан өздеріңе қажетті не алдыңдар?

Жаңа сабақты бекіту. Өткен XX ғасырда қазақ халқының көз жасы көп төгілді. Елімізден, жерімізден айрыла жаздадық. Ақыл-ойымыз деп танылған азаматтардан ажыратып, өміршіл-әкімшіл өкімет біздің ұлтымызды мәңгірт етпек болды. Бірақ халқымыз бәрін жеңді. Егеменді, тәуелсіз ел болдық. Соның арқасында 1990 жылы Малиновка поселкесінде Сталиндік зобалаңда, Алжирде қайтыс болған аналарға арнап ескерткіш орнатылды.

Үйге тапсырма. “Біз не қормедік” деген тақырыпта сабақ барысында материалды тез меңгерген оқушыларға 2-4 беттік мазмұндама жазу тапсырылды. 4-5 оқушыға А.Тасымбековтың “Жан даусы” деген кітаптан үзінділер беріледі. 6-7 оқушыға Е.Бекмахановтың “Тарих рецеппен жасалмайды” (“Егемен Қазақстан” 27/09-2000ж) деген мақаланы оқып келу тапсырылады. Қалған оқушылар оқулықтағы сұрақтарға жауап әзірлейді.

Сабақта: “Үш анық”, “Адам мен қоғам” 11-сынып

“Адам мен қоғам” пәнінен “XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ ойшылдары” деген тарауды өткенде Шәкәрімнің өмір деректерін және еңбегі “Үш анықты” жоспарға енгізіп, төрт сағат оқыттым. Шәкәрімге дейін қазақ халқында белгілі философиялық дәстүр, данышпандыққа баулу мектебі болмағанын, алғаш осындай мектептің есігін ашқан, арнаулы дүниетанымдық еңбек қалдырған Шәкәрім екенін, оның “Үш анық” еңбегі оқушылардың ой-өрісін молайтып, адам жанының таза болуына, яғни арлы, мейірімді, ынсапты болуға тәрбиелейтінін оқушы зейініне сіңіруді, халқымыздың тарихында Шәкәрімнің өз орны бар, философ-ақын болғанын түсіндіруді мақсат еттім.

Жаңа тақырыпты түсіндіруге екі сағат арнадым. Оқушылардың түсінігін байқауға, иікір-таласына екі сағат арналды.

Сабақты бастағанда үстіміздегі жылы Шәкәрімнің туғанына 140 жыл толатынын, елімізде кеңінен атап өтілетінін айтып, оқушылардың Шәкәрім туралы не білетіндерін сұрадым. 1858-1931 жылдар арасында өмір сүргенін, Абай тәрбиесінде болғанын, арнайы оқу орнында оқымаса да, өздігінен білім ізденіп, бес тілді меңгергенін, Антика дәуірі

ойшылдарының, Шығыс пен Батыс ғұламаларының еңбектерін оқып, керегін бойына сіңіріп, өз тұжырымдарында жазып, артында көптеген әдеби, тарихи, философиялық мұра қалдырғанын баяндадым. Шәкәрім Кеңес өкіметінің саясатымен келісе алмаған, өз заманының “плюралист” ойшылы. Өзін толғандырған сұраққа жауап іздеп Меккеге барды, кітапханада отырды. Бірақ сұраққа жауап таба алмай ой қайғысына, ой дертіне ұшырағанын:

“Қауымнан қаштым қағылып,
Оңаша өмір сағынып...”
“Ойға оңаша жер керек,
Ойыңды ұғар ел керек...”

— деп қапаланған. Елден кетіп, оңаша, тау ішінде өмір сүргені Кеңес өкіметінің шолақ белсенділеріне күдік туғызып, НКВД бастығы Қарасартовтың қолынан қаза тауып, денесі құдық ішінде қалдырылды...

Шәкәрім өзінің белгілі бір кезеңде ұмытылатынын білді. Өзіне “Мұтылған” деген ат қойды.

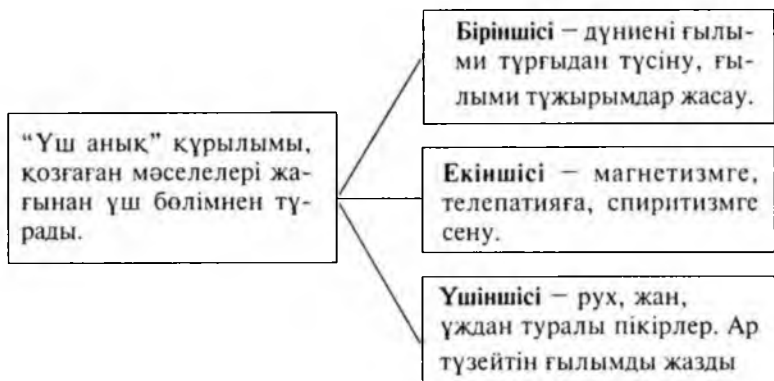
Жаралы жаным шықсын деп,
Қара жер мені жұтсын деп,
Өлген соң халқым ұмытсын деп —
Атымды қойдым “Мұтылған”, — деп толғанды.

Рас, жетпіс жыл ұмытылды, еңбектері қолжазба күйінде қалдырылды. Егемен ел болдық. Ұлы Абайдың 150 жылдығы әлем көлемінде аталып, кесене тұрғызылды. Сол кесененің біріне Шәкәрім және ұлы Ахат сүйегі жерленді. Қазір қолжазбалар кітапқа айналды. Отыз жыл бойы жазған (1898-1928 жылдар аралығында), “Ұш анық” деп атаған, көлемі екі баспа табак, философиялық еңбегі 1991 жылы жарық көрді. Бұл еңбегі туралы Шәкәрім:

Отыз жылдай жиғаным,
Сау ақыл — иманым
Аламын соған сыйғанын

— дегеніне қарағанда философиялық еңбек жазу оңайға түспегенін байқатады. Осы еңбегінде не айтпак, соны түсінейік деп, оқушылар зейінін тақтадағы сызба-нұсқаға аудардым және дәптеріне жазып алуды тапсырдым.

Сызба-нұсқа оқушының түсінігін жеңілдетеді. Сызба-нұсқа жобасы төмендегідей.

Сонымен, “Үш анықтың” бірінші бөліміне тоқтаймыз.

Тіршілік туралы екі түрлі пікір, түсінік

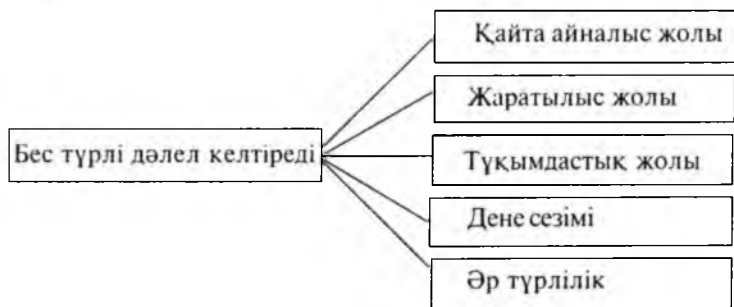
Біріншісі — барлықтың бәрін жаратқан ие бар. Дене өлсе де, жан жоғалмайды. Өлгеннен соң да бұл тіршілікке тіпті ұқсамайтын, бір түрлі өмір бар. Осы өмірде қылған ісіне қарай, ол өмірінде де өлшеусіз бақ, қиын азап бар. Мұны бізге жаратушы ие білдіреді.

Екіншісі — әлемдегі барлық нәрсенің бәрі оздігінен жаралып жатыр, оны былай қылайын деп жаратқан иесі жоқ, өлген соң тірілетін жан жоқ.

Шәкәрім екі пікірдің қайсысы анық екенін білу — ақылы сау адамға міндет, өйткені өлген соң бір түрлі өмір бар деген шын болса, онда түпкілікті бақытқа жетудің қамын бүгіннен ойлау керек. Өтірік екеніне көзіміз жетсе, әуреленбей осы дүние қамын қылу керек.

Ғылым: “Жаратқан ие жоқ, өлгеннен соң өмір жоқ” деп, дүниенің пайда болуын жаратылыстың заңынан іздейді. Шәкәрім өзі де қосылатынын байқатады. Мәселен, ойшылдар дүниенің негізі төрт нәрсе деп түсінген. От, су, топырақ, ауа олардың ішінде көзге көрінбейтін де бөлшектері бар екенін айтады дей келіп, Шәкәрім әр дененің көзге ілінбейтін кішкентай тараулардан қосылып жаралғанын, ол кішкентайды қанша ұсақтаса да бөлінбейтінін, осы бөлінбейтін заттың түп негізін “атом”, арабша “мадда” немесе “әсер” деп атайтынын, денелердің осындай бөлінбейтін 80 бөлшегі бар

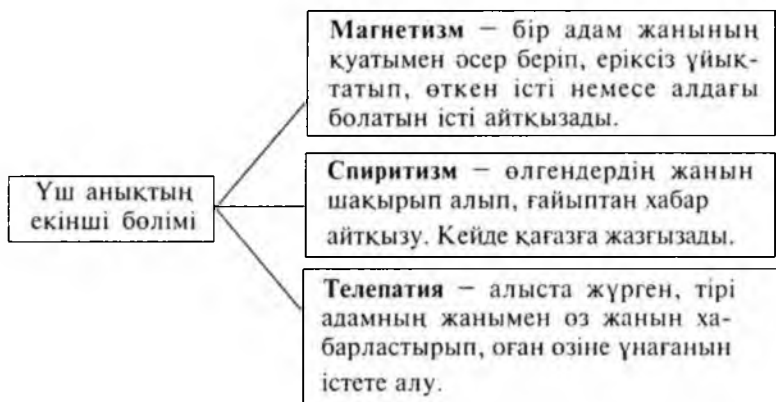
екенін айтады. “Алғаш атом туралы ұғымның негізін салған Финикияның Саада қаласынан шыққан Моско” дейді Шәкәрім. Шәкәрімге дейін атомдық теория негізін салған грек философтары Левкипо мен Демокрит деп келсек, бұлар барлық әлем атомнан өршіп жаралып жатыр деген пікірді уағыздағандар екен. Ал, Декарт, Ньютон, Линней Демокрит пікірін қайта жаңғыртқан. Әр нәрседі бірін-бірі тартатын қуат барлығын, оны орысша “притяжение” деп, арабша “тажозиб” деп атаған. Мұны ашқан Исаак Ньютон. Физика ғылымының соңғы жаңалығы атомның электронға бөлінетінін айтып жүр. Атомның осындай болшектерінің бірін Шәкәрім “нұр” деп, әлемнің түп негізін “нұр” болған деп тұжырымдайды. Шәкәрімнің “нұр” деп отырғаны “сәуле” (жарық). Ғалымдар “нұр” бір секундта үш жүз мың шақырым жүреді. Күннің нұры жерге 8 минут 17 секундта келіп жетеді дейді. Бар нәрсенің бәрі өздігінен табиғи жаралған, оларды ешкім жаратпаған деген ғалымдардың пікіріне Шәкәрім де қосылады.

Осылардың әрқайсысына жеке тоқталып, оқушылардың физика, биология, ботаникадан алған білімдеріне сүйеніп және Мәшһүр Жүсіп Көпейдің “Аспан, жер, адам жаратылысы” туралы айтқан пікірін оқушыларға айтқыза отырып, Шәкәрім материалист болды, табиғат құбылыстары бірімен-бірі байланыста, ұдайы өзгерісте, қозғалыста, дамуда екенін қолдады, оны жыр жолдарында былай деп жазды деп ұғындырдым.

Әлемде жоғалатын ешбір зат жоқ,
Өзгеріп түрленеді, ойла шырақ...
Көктен жаңбыр жауады, жерде бұлақ
Қанша ақса да оларда бар таусылмақ.

“Үш анықтың” бірінші бөлімінде Шәкәрім ғылыми пікірлерді әңгімелейді, өзі дүниені ғылыми тұрғыдан түсінеді, ғылыми тұжырымдар жасайды, бұл – **бірінші анық.**

Осы пікірлер 20 ғасырдың басында кеңінен етек алды. Сперт мектебі болды. Месмер мен Калиостро істеріне Европа білімділері таң қалды. “Жұмбақ бір қуаттың барлығын мойындады” деп жазды Шәкәрім, өзі де иланды. Ол үшін Шәкәрімді кінәлай алмаймыз, оның арнаулы философиялық білімі болмады, өйткені қазақ жерінде белгілі философиялық дәстүр болмады. Шәкәрім үнемі ізденісте болды. Шығыс пен Батыс ғұламаларының еңбектерін ғана емес, көпшілікке арналған және діни кітаптарды, әлемдегі баспа беттерінде шыққан мақалаларды оқығанын, содан қызықты мысалдар келтіріп, кейінгі ұрпаққа ғылыми да, діни де дүние қалдырғанын айтып, өздігінен білім алу, алған білімінді ой өрісіне салып тоқып, өз тұжырымыңды айтуды Шәкәрім аталарыңнан үйренуге болады деген ой тастаймын.

Ал, телепатия, спиритизм, магнетизм дегендер адам баласы өмір сүргелі бірде жанданып, бірде өршіп, бірде ескіріп, ұмытылып, жоғалып кетіп, қайта тірілетінін, мысалы 1991-1996 жылдар арасында көріпкелдер көбейгенін, бірақ бәріне бірдей сенуге болмайтынын ескертіп, көріпкелдер ашылған биоэнергетикалық, экстрасенстік жаңалықтар адам бойында ашылмаған талай құпия жатқанын көрсетті, осы жұмбақты шешу сыры сендердің қолыңда деп оқушыларды ізденуге ұмтылдырдым.

Сонымен **үш анықтың екіншісі — діни ұғымдар**, ғажап жағдайларға сену. Бұл қазір де бар. Шәкәрімнің екінші анық деп отырғаны осы.

“Үш анықтың” үшінші бөлімінде қаралған мәселелер

Жан, рух

Ұждан

Шәкәрімше, жан – денедегі қозғаушы күш. Жан – қуат, өлмейтін рух, тән – жанның өмір сүрер орны. Тән бұзылып, бүлінуі мүмкін. Ал жан өлмейді, жоғалмайды. Тұрған денесі орын болуға жарамаған соң, денеден шыққанда біржола жоғалып кетпейді, бір түрге түсін, барлықтың ішінде бар болып жүреді. Жан – жоғалмайтын, бұзылмайтын нәрсе. Барған сайын жоғарылайтын нәрсе. Егер өлгеннен кейін бұл өмірге ұқсамайтын басқа дүние бар болса, онда жанның екі өмірде де азығы – ұждан. Орысша “совесть” дейді.

Сонымен: Ұждан дегеніміз – мейірім, ынсап, әділдік

Осы үшеуі – адам жанының басты қасиеті. Ол жоқ жерде, жан тірексіз қалады, адам адамгершіліктен айырылады, адам баласы тыныш өмір сүре алмайды. Ал жауыз халық жоқ, жат нәсіл жоқ. Бар кілтипан – теріс пиғыл, жемқор, қиянатшылдықта жатыр. Адамда ынсап та, мейірім мен шапағат та мол. Алайда, мылтық билеп тұрғанда әділет жоқ. Адамзат оң жолға – бауырластық, кісілік жолына түсуі үшін “ар түзейтін ғылым” керек, сонда ғана зұлымдыққа тоқтау салынбақ, – дейді Шәкәрім. Осы ілімді, яғни Ар ілімінің негізі болып табылатын Ұждан туралы күрделі проблеманы “Үш анығында” басты мәселе етіп көтереді.

Адам оқып, білім үйренуі қажет. Білімсіз, ғылымсыз өнер табылмайды. Біліммен, адал еңбекпен жаратылыстың мол байлығын пайдалануға салса, табылмайтын нәрсе жоқ. Табылған байлықты адам баласының керегіне, пайдасына жарату керек. Арлы, ақылды адам қиянатты, зорлықты, өзімшілдікті, мақтанды білмейді және істемейді. Рухани әлемге керегі де – жан тазалығы. Жан тазарған сайын онда әділет, арлылық, махаббат ұлғая бермек. Олай болса, біз өмір сүріп отырған кезеңде де жан тазалығы – ұждан керек. Әрқайсысымыздың қанымызға ұждан сіңірілуі керек. Шәкәрімнің бізге қалдырған өсиеті, өнегесі бәріміздің санамыздан орын алуы керек, – деп тақырыпты аяқтаймыз.

Сонымен, үшінші анық деп отырғаны — ұждан. Адамның моральдық мәселелерін арнайы қозғайды.

Үйге тапсырма ретінде оқушыларға төмендегі сұрақтарға жауап іздеу тапсырылады.

1. “Үш анықты” оқи отыра, Шәкәрімге қандай баға бере аласың?

2. Шәкәрім жанды — қуат, жаратушы, қозғау беруші деп келіп, жанның әр түрлі қасиеттері болады деген. Сенің көзқарасың?

3. “Ар ілімі” қазіргі заманда керек пе?

4. Баласағұн, Абай, Шәкәрім өсиет еткен адамға керек қасиеттің қайсысы өзінде басым? Әлде зиянды қылықтар басым ба? Ойлан.

5. “Үш анық” дегеніміз не?

*“Ар намысым, қасіретім, мақтанышым —
желтоқсан” атты сахналандырылған
тарих кеші. (1998-1999 ж.)*

Б А Ғ Д А Р Л А М А С Ы

1-жүргізуші: Маткарімова Ұ.

2-жүргізуші: Аяғанова Н.

1-жүргізуші: Армысыздар, құрметті ұстаздар, оқушылар және осы кештің қонақтары.

2-жүргізуші: “Ар-намысым, қасіретім, мақтанышым - желтоқсан” атты тарихи кешімізді бастаймыз.

1-жүргізуші: Дауылға желтоқсанның желі айналды,
Ашуға мінді Алатау кәрі айбарлы.
Күтпеген іс ақыры не болды деп
Күллі әлем Алматыға қарай қалды.

2-жүргізуші: Кез емес жаугершілік “аттан” атты,
Алаңның шеру емес салтанатты.
Қытымыр қыстың басы сол бір айда,
Желтоқсан жеті әлемді жалт қаратты.

1-жүргізуші: 1986 жылдың 16 желтоқсанында Республика Орталық Комитетінің V пленумы болды. Небәрі 18 минутқа созылған осы пленумда партия ұйымын 26 жылдан астам уақыт бойы үздіксіз басқарып келген Дінмұхамбет Ахметұлы Қонаевтың орнына Г.В.Колбин сайланды.

2-жүргізуші: Кеңес өкіметі өмір сүрген 70 жылда Қазақстанды басқарған 21 басшының 18-і жоғарыдан күштеп жіберілгендер және басқа да ұлт өкілдері болса, қазақтан үш-ақ басшы болды.

1-жүргізуші: Олар: Мұхаметқалиев, Шаяхметов, Қонаев.

2-жүргізуші: Қазақстанға үш қайнаса сорпасы қосыл-

майтын Ульянов облыстық партия комитетінің 1-хатшысы, қатардағы көп инженердің бірі, бұрын Қазақстанды көріп-білмеген, әрі оның ішкі-сыртқы саясатынан, экономикасынан баспасөз дәрежесінде мағлұматы бар Колбиннің ойда-жоқта басып болып топ ете түсуі көп адамдарға ашық күнгі найзағайдай әсер етті.

1-жүргізуші: 17 желтоқсан, Таңертеңгілік уақыт. Шамамен 7-8 аралығында Брежнев атындағы алаңға 200-300-дей жастардың алғашқы тобы шоғырлана бастады. (Сахнаға алаңға шыққан жастардың кейпінде 10 “б” сынып оқушылары шығады. Қолдарында “Әр Республикаға өз көсемі болсын!”, “Халықтар достығы жасасын!”) (Осы кезде мінбеге бір қыз көтеріледі)

Гүлбану: “Қазағым-ау, қашанғы қой сияқты қор болып жүре береміз? Не тілімізді, не дінімізді, не жерімізді қорғай алмайтын мүсәпір күйге түскеніміз бе? 1937 жыл ұлтымыздың қаймағын қалқып алып, халықты рухани аштыққа ұшыратқан империалистік жүйеге қарсымыз, қиратылсын! Абылайдай ел бармысың, қайдасың?!” Мінбеге ер адам шығады. Біз кешегі болған пленум шешіміне қарсымыз. Қазақстанды басқаратын бір қазақтың табылмағаны ма? Немесе қазақтың салт-дәстүрін білетін басқа ұлт өкілі болсын. Біз өз наразылығымызды бейбіт шеру арқылы білдіреміз. *(Бұл рольде Күлшікенов Мейірман)*

2-жүргізуші: Республикалық Орталық Комитетінің хатшысының кабинеті. Кабинетке Г.В.Колбин, З.Қамалиденов кіреді. *(Колбин ролінде — Есенбеков Жұмағали, Қамалиденов ролінде — Батпанов Берік)* Азырақ ақылдасқаннан кейін Колбин былай дейді: — Жолдас Қамалиденов, жиналған топқа пленум шешімін түсіндіріңіз. Сахнада Қамалиденов: — Дорогие товарищи! — дей бергенде, “қазақша сойлеңіз” деген жан-жақтан дауыстар шығады. — Жастар, студенттер, бұл барып тұрған бассыздық! Жатақтарыңа қайтыңдар, болмаса күш қолданамыз.

Халық алдына жезтаңдай әншіміз, бұлбұл үнді, сүйікті апамыз Роза Бағланова шығады. *(Роза Бағланова ролінде — Құлдарова Жанар)*

— Айналайын, ұл-қыздарым, үйлеріңе қайтыңдар. Жас өмірлерің қыршын қиылып кетпесін. Албырттықпен ашуға берілмендер! Бәрін де ақылмен істендер.

2-жүргізуші: Алаңға жиналғандар саны кешке дейін 5000-нан асты. Жастарды басып-жаншуға милиция мен ішкі әскерлердің жеке құрамының 3200 адамы, 11 орт сөндіруші машина, 30 ит тиелген машиналар, әскери округтен 15 БТР қатыстырылды.

1-жүргізуші: Өзінің әлсіз беделін нығайту үшін Колбин Жазушылар Одағының үйінде акын-жазушылармен кездесу өткізді. Кездесуді Орталық Комитетінің хатшысы Қамалиденов жүргізді. (*Қамалиденов ролінде — Жүсіпов Айдос*)

— Алаңға шыққандар арақ пен нашаның буына масайрағандар, нағыз ұлтшылдар!!!

Осы кезде залдан: “Маған сөз беріңіз”, — деп, қазақтың үлкен ақыны Жұбан Молдағалиев шықты мінбеге. (*Ақын ролінде — Күлшікенов Мейірман*).

— Мен қазақпын, мың өліп, мың тірілген! Өрт сондіруші машиналардың, иттердің, су шашқыштардың айлалы арандатудың құрбаны болған жас жігіттер мен қыздардың жасаған істеріне қарсы ойланбастан, істеген әрекеттерді қостаймын десем, онда өз арымның алдында ақ, адал болмас едім. 17-18 жастағы жас қыздардың шашынан сүйреп, сабағанын көргенде, оның артынан не болғанын естігенде, жасырып қайтейін, осы күнге дейін өмір сүргеніме өкіндім.

2-жүргізуші: Әкімшіл-әміршіл жүйе өз дегенін істеп бақты. Болмағанды болды дегізіп, айтпағанды айтты дегізіп, адам тағдырын ойыншыққа айналдырды. Бұған дәлел ретінде сол оқиғаны өз көздерімен көрген көрермендерге сөз берейік.

1. Тайырова. Ауылшаруашылық институтының студенті. (*Маханова Айнұр*).

Институтқа келе жатып, түп-тура институт алдындағы алаңқай үстінде шашырап жатқан қара қошқыл қан іздерін көрдім. 1 қабаттағы баспалдақтан да әлі кеппеген қан іздерін көрдім!.

2. Қаһарманова М.О. (*Байтикова Динара*). Мен 17 желтоқсан күні кітап дүкенінің жанынан бір жүк машинасын көрдім. Жүк машинадағылар жәшік-жәшік арақты түсіріп жатты. Сірә, жастарды әдейі мас қылғысы келген арам ниетті адамдардың істері болса керек.

3. Үшкемпіровтердің жанұясынан. (*Жүсіпов Айдос*). 17 желтоқсан әрі ызғарлы, әрі аязды күн еді. Соған қарамастан, бейбіт шеруге шыққан жастарға орт сондіруші машиналар су шаша бастады. Өған ызаланған жастар бірнеше машиналарды аударып тастады. Жастарды аяусыз жаншып сабады.

4. (Нұрлыбаева Гауһар). Айқай-шу күшейген соң, балконға шықсам, бір топ қыз бала жан ұшыра қашып барады. Олардың біреуі оқыс сүрінін құлады. Қуып жеткен үш солдат оны тұрғызбай, етіктерімен басынан тепкілей жөнелді. “Тоқтатыңдар!” - деген менің айқайыма да қараған жоқ.

5. (Қорғанбекова Меруерт). 17 желтоқсан күні түс ауа

дауыс күшейткішпен өктемді бұйрықтар алаңнан тезірек кетуді талап етіп, алдымен 5 минуттық, 10 минуттық рұқсат берілетінін, одан кейін өрт сөндіргіш машиналармен су шашылатынын жеткізіп тұрды. Алайда, жиналған топ қозғала қоймады.

6. (Есенбеков Жұмағали). Қашып бара жатқан қыздардың екеуі жанымнан өте бергені сол еді, еңгезердей курсант шалып құлатты. Қатты екпінмен құлаған қыздың басы тасқа соғылды. Бетін қан жуып кетті. Қатты аяп кеттім.

(М.Шаханов ролінде — Андиров Бекет)

М.Шаханов бөлмесі. Телефон сылдырлайды.

— Алло, Шахановтың пәтері ме?

— Алло, бұл кім, жеті қараңғы түнде мазамды алып тұрған?

— Егер Мәскеудегі съезде желтоқсан оқиғасын тілге тиек етсең, желтоқсан оқиғасында қаза тапқандарды көрден көтермек болсаң, өзін де сол жастардың кебін құшасың! Мұхтар ойланып қалды, ерсілі-қарсылы жүрді.

— Не көрсем де елім үшін көремін. Өмірімді елге арнадым. Жаным - арымның садағасы.

2-жүргізуші: Желтоқсан оқиғасын зерттеген комиссия қорытындысы, партиядан 55, комсомолдан 787 адам шығарылды. Әкімшілік жолмен 707 адам жазаланып, 2404 адамға тәртіп қорғау орындары тарапынан қатаң шара қолданылды. 99 адам сотталды, 2-уі ату жазасына кесілді.

1-жүргізуші: Енді желтоқсан оқиғасының қаһарман батыры Қ.Рысқұлбековтың түрмедегі көрінісін назарларыңызға ұсынамыз.

(Қ.Рысқұлбековтың ролінде — Батпанов Берік)

Түрме іші. Қайрат өлең жазып отыр.

“Елбең-елбең жүгірген,
Ебелек отқа семірген
Арғымақ мінген жаратып,
Ақсауыт киген темірден
Алатаудай бабалар,
Аруағыңмен жебей көр!!!ң

Осы кезде тергеуші келеді (Есенбеков Ж.)

— Рысқұлбеков тергеуге!

Алып кетеді.

— Рысқұлбеков кінәңды мойындайсың ғой?

— Жок!

— Мойындайсың!

— Ешқашан болмаған істі мойындай алмаймын!

— Алып кетіндер!!!

Сахна сыртынан: (Күлшікенов Мейірман).

Темір есік сықырлап ашылатын, жабылатын. Қайратты тергеуге алып кететін. Қайтадан алып келген кезде үстінде сау-тамтық жер қалмайтын. Есін жинағаннан соң:

— Жок, шындықтың жеңілуі мүмкін емес, шындық жеңеді, — дейтін теріс қараған күйі.

“Қаймана қазақ қамы үшін
Қарусыз шықтық алаңға
Алыстан әскер алдырып
Қырып салды-ау табанда.
Сөйлесең даусы жетпейтін,
Кез болдык, мынау заманда.
Шовинизм еді ғой,
Басты себеп жанжалда.
Екі жүзін қырылып,
Екі жүзін ұрылып,
Екі жүзін сотталып,
Жоктаусыз кетіп барасың.
Қатарым жусап қалғанда,
Қыршынымнан қиылып,
Солармен бірге өлсемші-ай!
Артта қалған ата-анам,
Арулап қолдан көмсеңші-ай!”

Сахна сыртынан: *(Күлшікенов Мейірман)*

“Қайрат тордың ар жағында отырып, үй-ішіне, бауырластарына хат жазатын”.

Қайрат хатын оқиды

“Әкетай-ау, пайғамбардай жасың бар,
Туа бермес сіз секілді асылдар.
Қартайғанда, жүрегінді жаралап,
Кесір болды-ау біз секілді “Масылдар”

***

Айналайын, қарындасым, қарағым,
Қолда кісен, мен айдауға барамын.
Қайғы шертін, азап тартқан ағанды,
Айтшы, жаным, қандай жанға баладың?

***

Айналайын, інішегім, құлыным,
Сені ойласам, үзіледі жұлыным.
Сенің ерке, ақ жүзінді коре алмай,
Кетіп барам мен айдауға құлыным”

Тергеуші қайта келеді.

- Рысқұлбеков, ақтық сөзіңді айт! Савицкийді өлтірдің бе?
- Жок, өлтіргем жок.
- Мойында, мойындасаң жазан жеңілдейді.

— Жок. Мен Савицкийді өлтіргем жок. Мен ешкімді де өлтіргем жок.

Қайратты ұрып-соғып әкеп тастайды. Есін жиып:

“Ақтық сөзің не?” деген,
Бүгін қойды сот сұрақ.
Айтайын оны халқыма,
Жоқ пиғыл менде жасыман,
Қорлай да беріп қайтадан,
Титыққа орыс жетпесін.
Туған жердің намысы,
Бөтен қолда кетпесін!!!
Ақтық сөзді тебіреніп айтады.
Тергеуші үкім оқиды:

“Қ.Н.Рысқұлбеков “қылмысты” деп табылып, қазақ КСРО-ның қылмыстық кодексінің 60-бабы бойынша 3 жыл бас бостандығынан айырылсын. Және қазақ КСРО-ның қылмыстық кодексінің 173-бабының 1-тармағы бойынша, жазаның ең ауыр түрі-олім жазасына, атуға кесілсін!!!ң

Қайрат Рысқұлбеков:
Қайрат деген атым бар,
Қазақ деген затым бар,
Қасқалдақтай қаным бар,
Бозторғайдай жаным бар,
Еркек тоқты құрбандық,
Атам десен атыңдар!!!
Қайратты алып кетеді.

2-жүргізуші: Алаңға қатыспағандар да, жұмысқа кетіп, жұмыстан қайтып бара жатқан қазақ жастары да жазаланды. Желтоқсан оқиғасы тек Алматыда ғана болған жоқ. Митингілер мен шерулер Талдықорғанда, Талғарда, Көкшетауда, Шымкентте, Қарағандыда болды.

1-жүргізуші: 1992 жылы Республика алаңында желтоқсан құрбандарын есте қалдыруға арналған ескерткіш тақта қойылды. 1996 жылы желтоқсанда тәуелсіздік ескерткіші ашылды.

2-жүргізуші: Енді назарларыңызға Әбдірахман Асылбековтың сөзіне жазылған Әбиірбек Тінәлиевтың “Желтоқсан желі” әнін ұсынамыз. Орындайтындар Батпанов Берік, Андиров Бекет.

1-жүргізуші: Құрметті көрермен қауым! Ертең, яғни 16 желтоқсан еліміздің тәуелсіз, демократиялы, хұқықтық мемлекетке айналған күні. Сол күнмен сіздерді шын жүректен құттықтаймыз! Егеменді елдің білікті, білімді, жігерлі, зиялы азаматы болыңыздар!

2-жүргізуші: — Келесі кездескенше, қош сау болыңыздар!!!

ҚР тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған сахналандырылған тарихи кеш

Кеш басталар алдында оқушылар жиылғанға дейін фоеде көңілді күйлер тартылып, би биленеді. Залға оқушылардың таңдаулы баяндамалары, Республика өмірін бейнелейтін оқушылардың салған суреттері, шығарған өлеңдері мен плакаттағы тәрбиелік, білімдік сойлемдермен әрбір сынып оқушылары танысты.

Бұл дүниеде біздің бір ғана Отанымыз бар. Ол – тәуелсіз Қазақстан.

Н.Ә.Назарбаев

* * *

Бірнеше жылдың ішінде өзіне тән барлық айқын сипаты бар жаңа мемлекеттілік құрылды.

Н.Ә.Назарбаев

* * *

“Біз осы он жылдың ішінде ғасырға татырлық жолдан өттік”.

Н.Ә.Назарбаев.

* * *

Егерде ел болсақ, ел боламыз десек бірінші сыныпқа барған балаларымыздан бастап үлкендерімізге дейін Ата заңымызды оқып-үйрену, оны ежелей білу, мүлтіксіз орындау камын жасауымыз керек.

Н.Ә.Назарбаев.

* * *

Тәуелсіздіктің ендігі тағдыры тоталитарлық қоғамның қайшылықтарын бойына сіңіріп үлгермеген жас ұрпақтың біліктілігіне, білімділігіне, отаншылдығына, жауапкершілігіне байланысты.

Н.Ә.Назарбаев.

1-жүргізуші: Қазақстанның Тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған тарихи кешімізді бастаймыз!

2-жүргізуші: ҚР-ң Тәуелсіздігінің 10 жылдық тойына өзі арнап шығарған олеңін оқитын 10 сынып оқушысы Найманов Бауыржанды шақырамыз.

1-жүргізуші: Иә, бұл күнге жету үшін ата-бабамыз қанын төкті, жанын берді, бүкіл жеріміздің тұтастығын сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа табыс етті.

2-жүргізуші: 300 жыл патшалы Ресейдің отары болдық. 70 жыл әміршіл-әкімшіл үкімет үстемдік етті. Тілімізден, дінімізден айырылды.

1-жүргізуші: Тәуелсіздік үшін 325 рет көтеріліске шықты.

2-жүргізуші: Ол көтерілістер 1916 жылғы ұлы дүрбелеңге ұласты. 1986 жылдың желтоқсан оқиғасымен тарихқа енді.

1-жүргізуші: 1920-1921, 1931-1932 жылдары ұлтымыз қолдан жасалған аштықтан, зорлық-зомбылықтан елінен безіп, өз ұясын, руын, туған-туысқанын сақтап қалу үшін 44 елге тарыдай шашылып кетті.

2-жүргізуші: Сіздерге елімізден пана таба алмай кетіп бара жатқан қандастарымыздың көшінен көріністі ұсынамыз. (Көрініс).

Көш келе жатыр. (“Елім-ай” әні сахна сыртынан ойналуда). Әбден арып-шаршаған адамдар.

Көштің басшысы (Әбділдаев Асхат):

— Біраз тынығып демалайық, жол жүргенімізге қанша күн болса да, асқанымыз бір-ақ асу.

“Үгілеп” біреулері қос тігуде, біреулері көрінген жерге қисая кетуде. Бәрінің жүзінде үрей, қорқыныш, ыза-күйіктер бар. Ақсақал күңірене сөз бастады (*Қайса Қуанбек*):

— О, Қасірет, қасірет! Шыныменен-ақ сорлағанымыз ба? Қорланғанымыз ба? Өз жерімізден өзіміз безініп. Әлде сұм тағдырымыздың жазғаны ма, еді? Көрсетпеген нең қалып еді, тағы да?

Бәйбіше (Әшірбаева Алина):

— “Қой отағасы-ау, басқа түссе баспақшыл деген тағдырдың салғанына конеміз-дағы. Артта аяулы күндеріміздің келмеске кеткені рас. Әбден азып-тозған мына қаралы көштің бар үміті сенде. Жасыма! Жігерлен, отағасы!”

Енді сахнаға жас қыз шығады (Кәукербекова Индира):

— “Самал жел сонша неге ызғарлысың?”. Нәресте кезімде де сен емес пе едің осы ызыңмен уатқан? Ол кезде тым нәзік, есер едің... Шынары биік қара тау, неге үндемейсің? Әлде мына менен шошынып тұрмысың? Іштей күңіреніп, іштей түңіліп тұрмысың? Кең сары далам, қос жанардан, қан ағызып кетіп барам. (әндетіп):

Жаныма жара шоқталып кетіп барам,
Мына өмірден баз кешіп налып барам,
Қимастықпен жаутандап қарайлаймын,
Бел арқада барады қалып далам.
Жасаған, кеше гөр, албыртты пәк перзентіңді,
Сені тастап кетіп барам...

Балалы ана (Досанбаева Ғалия). Сәбиі дамылсыз інгәлайды: – “Балам-ау, неге сонша көп жылайсың? Әкеңді алғаны аздай не корсетпек мына қара шұнақ құдай? Құлыным-ау, сенің не күнәң бар еді. Бәрінен мына бейкүнә сәби емес пе едің? Ең ақыры кіндік қаны тамған жеріңе де, туған жерім-ау деп те, сезіне алмай келесің ғой! Құдайым қаралы өлім азабынан күтқара гөр, енді! Туған жер сен де бүгін қаралысың, перзентің бізде қаралымыз. Түншықтырып, жүрек сыздатып барады. Мынау қасірет!... Лағнет, саған лағнет! – деп, ашына жүріп қолындағы орамалына бір уыс топырақты түйіп алып, маңдайына басады. Көш жүруге қамданып, тігілген қостарын жығып, буылған төсек-жабдықтарын арқалап сахнадан “Елім-ай” әнімен шығып кетеді.”

1-жүргізуші: Кешегі көшіп кеткен бауырларымыз тәуелсіздік алып, егеменді ел болғаннан кейін, Отанына қайта оралды. Бүгін қазақтар өз елінде 52 пайызға жетті.

2-жүргізуші: Тәуелсіз мемлекет болғанын көре алмай, өмірден өткен желтоқсан құрбандарының рухына тағзым етіп еске алуды парыз санаймын, – деген еді желтоқсан оқиғасының 5 жылдығында президентіміз.

2-жүргізуші: 70 жылдан асқан жер-дүниені тітіренткен қызыл империяның жаназасы Алматы қаласының Құрманғазы көшесіндегі Достық үйінің дөңгелек залында 11 мемлекет басшыларының “Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының” құрылуына байланысты, Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы өзінің өмір сүруін тоқтатады деген құжатқа қол қойылумен шығарылды.

1-жүргізуші: Ақтық сағаттары Алатау баурайында, қазақ топырағында аяқталды.

2-жүргізуші: Қазақ халқының ғасырлар бойы аңсаған асыл арманы 1991 жылдың 16 желтоқсаны күні жүзеге асты. Дүниеге жаңа мемлекет – тәуелсіз Қазақстан Республикасы, дербес қазақ елі келді.

1-жүргізуші: Тәуелсіз Қазақстан үшін ду қол шапалақ. Сахнаға кіші домбырашылар тобын шақырамыз. Түркештің күйі “Қоңіл ашар”.

2-жүргізуші: Кеше мәңгі мұз таудай көрінетін Кеңестік Компартия елеске айналып, Көппартиялық жүйе дүниеге келді. Қазақстан тұңғыш рет өз Конституциясын қабылдады.

1-жүргізуші: 1992 жылдың маусымында тәуелсіздік туы – көк байрағы желбіреп, гимн қабылданды. Гимнді бәріміз хормен айтамыз.

2-жүргізуші: Қазір тәуелсіз Қазақстан 114 елмен дипломатиялық қарым-қатынас жасалынуда. Алматы, Астана қалаларында 55 елдің елшіліктері қызмет істеп жатыр.

1-жүргізуші: Қазақ мемлекеті әлемдік қауымдастыққа белсене араласып, қарым-қатынасқа түсті және Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше болды.

2-жүргізуші: 1992 жылдың мамыры ҚР-ң Президенті Н.Назарбаев “ҚР-ң Қарулы Күштері құру туралы” жарлыққа қол қойды.

1-жүргізуші: Бұл жарлық Қазақстан үшін мәні зор еді. Қазақстанның шынайы егемендікке жетудегі қорғанысын нығайтуда және халықаралық беделін көтерудегі бір жана қадамы болды. Сахнада Кіші домбырашылар тобы. Құрманғазының күйі “Балбырауын”.

2-жүргізуші: Шекарада перде ысырылып, адамдардың таяу, алыс елдерге сапар шегуі күнделікті үйреншікті тіршілікке айналды. Қазақстан әлемнің 160-тан астам елдерімен сауда қарым-қатынасын нығайтты.

1-жүргізуші: 1993 жыл 15 қарашада сағ. 8.00 де ҚР-н халықаралық ұлттық валютасы теңге айналымға енгізілді.

2-жүргізуші: Теңгеміз Англияның қаласында жасырын шығарылып, екі ұшақпен әкелінді. 8 ұшақпен Қазақстанның барлық облыстарына таратылды.

1-жүргізуші: Осы жерде көрермендерге сұрақ қойылады. 200 теңгемізде кімнің бейнесі бейнеленген? Ал, 50 теңгеде ше?

2-жүргізуші: Тест сұрақтары, шығарма, республиканың өркендеуін, келешегін бейнелеген оқушылардың салған суреттерінен жарыстар өткіздік. Осы кеште сол жарыстың жеңімпаздарын атап, сыйлықтар берілді.

ҚР тәуелсіздігінің 10 жылдығына арнайы әр аптаның “Егемен Қазақстан” газетінде жарияланған мақалаларды, толғауларды, шежірелерді басшылыққа алып, ХІ сынып оқышылары баяндама жасады.

Осы оқушылардың құрметіне Әбдімомун Желдібаевтың “Ерке сылқым” күйін 8-сынып оқушылары орындайды.

1-жүргізуші: 1991 жылы 29 тамызда “Семей ядролық сынақ полигонын жабу туралы” жарлыққа президентіміз қол қойды.

2-жүргізуші: Ядролық қарудың кесепаты халқымызға қара нөсер боп жауды, қаншама жазықсыз жандар қыршынынан қиылды.

1-жүргізуші: Осындай ауыртпалықты көз алдыңызға елестететін “Заман-ай” әнін тыңдаңыздар. Орындайтын 8 “а” сынып оқушысы Мамбеталиева Әлия.

2-жүргізуші: Тәуелсіздік алған соң өз еркімізбен ядролық қарудан бас тарттық.

1-жүргізуші: 1994-1998 жылдары Қазақстан территориясы ядролық қарудан толығымен тазарды.

2-жүргізуші: Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев Американың, Еуропаның, Азия мен Африканың басшыларымен келіссөздер, кездесулер өткізіп, Қазақстанды әлемге танытуда. Қазақстан әлемді тануда. Мәдениетіміз өркендеу үстінде.

Би. Орындайтын Сақыпбекова Мереке.

“Туған жер” әні, орындайтын Өзгелдиева Айгүл.

1-жүргізуші: 1998 жылы жаңа Астана еліміздің болашағының символына айналғанына енді ешкім күмәнданбайды. Бас аяғы 2-3 жылдың ішінде Сарыарқаның нақ ортасында, Батыс пен Шығыс өркениеттерінің мәнді белгілерін бойына жинаған әсем шаһар пайда болды!

Ортаға үлкен домбырашылар тобын шақырамыз. Құрманғазының күйі “Сарыарқа”!

2-жүргізуші: Қазақстанның еңсесін көтеріп, тәуелсіздік жолымен алып жүру міндеті Нұрсұлтан Әбішұлының маңдайына жазылды.

1-жүргізуші: Еліміздің әміршіл-әкімшіл жүйесі нарықтық экономикалық жүйеге ауысты. Өтпелі кезеңнен экономикамыз тұрақтану кезіне аяқ басты!

2-жүргізуші: Мұнай қоры мол Қашаған кен орнының ашылуына байланысты Қазақстан мұнай өндіру бойынша әлемде 5 орынға көтерілді.

1-жүргізуші: Ортаға 11“б” сынып оқушыларын шақырамыз. Ш.Қалдыаяқовтың әні “Менің Қазақстаным” орындалады.

2-жүргізуші: Еліміз мырыш қоры бойынша әлемде I орын, қорғасын қоры бойынша II орын, марганец қоры бойынша III орында!

1-жүргізуші: Біз осы он жылдың ішінде ғасырға татырлық жолдан өттік.

2-жүргізуші: Бірнеше жылдың ішінде өзіне тән барлық айқын сипаты бар жаңа мемлекет құрылды.

1-жүргізуші: Енді Б.Тілеухановтың әнін тыңдаңыздар. Орындайтын 11“б” сыныбының хоры.

2-жүргізуші: Кеш аяқталды. Көріп, тыңдағандарыңыз үшін рахмет!

Тарихтың ақтандақ жылдарына арналған сахналандырылған тарих кеші

1-жүргізуші: Сапарбаева Раушан.

2-жүргізуші: Қожмамбетов Еркебұлан.

1-жүргізуші: Армысыздар бүгінгі кештің қонақтары, құрметті ұстаздар және оқушылар!

2 жүргізуші: Қош келіпсіздер!

1-жүргізуші: 11 сыныпта өтіліп жатқан тақырыпқа байланысты Тарихтың ақтандақ жылдарына арналған сахналандырылған кешімізді ашық деп жариялаймыз.

2-жүргізуші: Иә, егеменді тәуелсіз ел болу оңай болған жоқ. Ата-бабамыз қасықтай қаны қалғанша күресіп жеріміздің тұтастығын сақтап, ұрпағына табыс етті.

1-жүргізуші: 200 жыл патшалы Ресейдің отары болдық

2-жүргізуші: Тәуелсіздік үшін халқымыз 325 рет көтеріліске шықты.

1-жүргізуші: Ол көтерілістер ұлы дүрбелеңге ұласты.

2-жүргізуші: 1920-21, 1931-32 жылдары ұлтымыз қолдан жасалған аштықтан, зорлық-зомбылықтан елінен безіп, өз ұясын тастап, тарыдай шашылып кетті. 1936-37-нің қан төгіе қырғыны әдейі істелді.

1-жүргізуші: Сіздердің назарларыңызға, талантты журналист, бұл күнде өмірден отіп кеткен Армиял Тасымбековтың “Жан даусы” кітабынан үзінді 11 “а” сынып оқушысы Мергенбаева Шұғыла оқиды:

“Қуғын-сүргін сол бір аяулы азаматтардың берекелі шаңырағын шайқады-ау келіп. Шындық шырқырап, құлындағы даусы естіліп жатса да “троцкишіл жапонның, ағылшынның, немістің тыңшысы” деп халық жауы атанған талай-талай азамат айдауға жөнелтіліп жатты. Ана күйеуінен, бала анасынан айрылды. Заман тыныш. Апырай, сонда халықтың жауы кім болғаны? Қайдан келген жау? Әй-шайға қарамастан “халық жауы” атанып ұсталғандардың отбасы мүшелері, туыс-туғандарының қамауға алынуы жығылған үстіне жұдырық болды. Сәбилердің шат-шадыман күлкісі естіліп жататын базарлы үй мазарға айналды. Оған мыңдаған тұтқын әйел отырған Ақмола қаласының маңындағы сол кездегі ресми түрде лагерьлер Бас басқармасының 26-шы нүктесі куә бола алады. Сотталған сол бір аналар отырған орналасқан мекен-жайды көпшілік “Алжир” деп атайды екен. Сонда әрбір әрпін әліптесек “Акмолинский лагерь жен изменников Родины” деген мағынаны білдіріпті. Қайтып қана таң қалмассыз. Олар – біреудің әпкесі, біреудің

қарындасы, ал екіншісінің анасы емес пе еді. Сол бір тағдыр тауқыметін көрген мыңдаған әйелдер кімдер еді? Разия Мендешова, Әзиза Рысқұлова, Күләнда Қожанова, Күнжамал Майлина, Сағадат Таштитова, Шәкітай Тәтімова, Гүлбахрам Сейфуллина, Рабиға ханым Асфандиярова, Мәриям Тоғжанова, Мағрипа Қазыбекова, Мәриям Ескараева, Майнұр Сарымолдаева, Айша Қабылова, Баршын Кәлменова, Шаһзада Баймағанбетова, Әйіш Құлымбетова, Дәмеш Жүргенова, Бибіжамал Сырғабекова, Хадиша Мусина, Лиза Сәдуақасова, Мәдина Оразова, Мағрипа Рүстемова, Зүпнүн Нұрмакова, Мағрипа Досжанова, Фатима Диваева, т.б. Сол азапты уақыттың мұң-қайғысын басынан өткізген мыңдаған аналардың күйеулері үшін от кешкен ерлігіне қалай ғана таңданбассың. Олардың ерлігіне тағзым етуге болады. Олар қаталдыққа қайқайып қарады. Күйеулерінің таза екендігін айғақтап, дәлелдеп жауап берді. Қиын-қыстау кезеңде сүйген жарларынан бас тартпай оларды жақтап сойледі. Жан түршігерлік әділетсіздік болып жатқанын бар дауыстарымен айғайлап, жан жүрегімен, көз жасымен дәлелдеді.

“Бір жағадан бас, бір жеңнен қол” демекші бірігіп, барақ салды. Мал бақты. Фабрика салды. Қамыс орды. Жер қазды. Бау-бақша екті. Бір лагерьде енесі, келіні, қызы болғандар да кездесті. Лагерьдің шектен асқан қаталдығына шыдамай өздерін-өздері мерт жасағандар қаншама? Ауырып олгендері ше? ... Ақталу қағаздарын қолына ала алмай арманда кеткендері қаншама... мыңдаған адамдардың саны қазір селдіреп қалған. Уақыт шіркін өз дегенін мойындатқызған екен. Сол әңгімелерін есіте отырып, жазықсыз сотталған мыңдаған аналардың көзсіз ерлігіне таңқаласың. 1937 жылдың аптабы көз алдымызға келгенде 3, 5, 8 жылдан отырып, ал жалпы өмірінің 18 жылын қуғын-сүргінде өткізген “қатаржан” аналар өмірін тіпті айтуға қорқасың.

2-жүргізуші: Алжирден аман-есен қайтып оралған Күләнда апай ролінде 11 “ә” сынып оқушысы Мырзалимова Қарлыға. Үйден-үйге, қаладан-қалаға, елден-елге сапар шегіп, аралап, іздеп, сұхбат алған Армиял Тасымбековтың ролінде 11 “ә” сынып оқушысы Сауытбеков Дулат.

А.Тасымбековтың сұрағы: Апа, амансыз ба? Өмірдің талай қиыншылығын бастан өткердіңіз. Алжирдегі жағдайыңызды баяндап берсеңіз.

Күләнда апа: Өмірдің бел-белестерін, қиындықтарын бастан өткіздік. Көкірегінді қайғы шалған қасіретті күндер ертегі сияқты.

А.Тасымбеков: Сұлтанбек аға қалай ұсталды?

Күләнда апа: Сұлтанбекті таңертен ұстады. Есікті қаққан

көршіміз шығар деп есікті ашсам, үйге екі жігіт кірді. Сұлтанбекті сұрады. Үйде дедім. “Жок!” – деді Сұлтанбек. Тірсегі кедей Кеңес үкіметі өсірген, тәрбиелеген, шындаған мені оңай беріледі демендер! Қане мүрсат беріңдер НКВД бастығымен өзім сөйлесейін, – деді. Осы арада тағы НКВД-нің екі мүшесі кіріп келді. Қолдарында ұстауға берілген рұқсат қағаз. Оны көргенде Сұлтанбек орнына отыра кетті. Қайтейін, сонымен Сұлтанбекті алып кетті. 16 жасар қызым Зипаны Өзбекстан Орталық партия комитетінің бірінші хатшысы А.Икрамовтың үйіне жүгіртіп жібердім.

А.Тасымбеков: Өзіңізді қашан тұтқындады?

Күләнда апа: Өзімді екі айдан соң ұстады. Әйтеуір туыс туған, бала-шағаны алып кетті, соған шүкір дедім. Өзімдей әйелдер еңіресе, етегі жасқа толады. Тапшанға сыймаймыз. Кейбіреулері емшектегі балаларымен келген. Сөйтіп, бізді этап вагонға салып, Алматыдан Ақмолаға әкелді. Халық жауының әйелісің деп соттады. Содан 8 жылдан кейін шықтық қой. 18 жылдан соң, көзіміз ашылды, ел қатарына қосылдық қой. Халық жауының әйелісің, баласысың деген мойнымызға тағылған қара дақтан арылдық.

А.Тасымбеков: Апа, Сұлтанбек ағаның Сталинге қайтарған жауабын шала естіп жүрмін, сізден анығын білейін деп едім.

Күләнда апа: Е, балам, ол да бір тарих қой. 1937 жылдың басында Мәскеудегі жиналыста Сұлтанбекке Сталин:

— Қалай Шыңғысхан, Өзбекстанға билігінді жүргізіп жатырмысың? – депті. Сонда Сұлтанбек аған:

— Жолдас, Сталин қазір Шыңғысхан мен емес, сіз болып тұрсыз ғой, – деген.

Сонда бар сыры ішінде кеткендей қаһарын тоқкен көсем сырт айналып жүре беріпті.

А.Тасымбеков: Сталиндей адамға осындай жауап қайтарған Сұлтанбек ата керемет екен. Сондай керемет кісіні өмірлік серік еткен сізде кереметсіз, апа! (әзіл-күлкі)

Күләнда апа: Сұлтанбек: “Сталиннің қаһарына ұшырармын”, – деп жиі айтушы еді. Кетті ғой, қайтейін, амал қанша. Есімін ел білмейді, сол қиын.

А.Тасымбеков: “Апа, уайымдамаңыз, әлі-ақ есімін ұрпақтан-ұрпаққа жеткіземіз. Аман сау болыңыз, ауырмаңыз, сау болыңыз!”

І-жүргізуші: Дәмеш Жүргенова ролінде 11 “ә” сынып оқушысы Қалиакбарова Г.

Дәмеш Жүргенова: Е, балам, ол былай болған. Танертең Темірбек мені жұмысқа апарып тастамақ болып, өзінің кеңсесіне кіріп кетті. Бір уақытта маған бір бейтаныс жігіт келіп, менімен жүріңіз деді. Мені Акт залына апарып, осында

отыра беріңіз деп өзі шығып кетті. Темірбектің айтқаны болар деп отыра беріпшің. Біраз уақыт өтті. Кенет оның көмекшісін көріп қалып, Темірбекті сұрадым. Ол әлгінде кетіп қалғанын айтты. Жүгіріп далаға шықтым, машина ішінде шешем жылап отыр. Әлгінде, әлгінде дейді ол – Темірбекті екі жағынан екі жігіт ұстап, басқа көлікпен алып кетті. Сірә бірдеңе айтқысы келді ғой деймін. Машина жаққа қайта-қайта қарады. Сол кеткеннен мол кетті, оралмады. Темірбекпен кездесе алмадым. Кездестіреді дегенді естіп, НКВД-ге бардым. Онда да кездесе алмай, хат жазып кеттім. Ертеңінде бардым, хатында айлық ақшасын алатын қолхат бар екен, басқа ештеңе жазбаған. Содан соң халық жауының әйелі деп бізді де тұтқындады, лағерге апарды. Біз қатарлы әйелдер. әсіресе Т.Рысқұловтың әйелі – Әзиза емшектегі баласымен көрмегенді корді-ау, байғұс, қабырған қайысады.

А.Тасымбеков: Дәмеш апай, осы қазіргі Алматы қаласындағы Абай опера және балет театрының орнын сол кісі белгілеп кетті деп естідім, сол рас па? Темірбек ағадан қандай естелік қалды?

Дәмеш Жүргенова: Бір күні екеуміз кешке жақын серуендеуге шықтық. Бір кезде ол “Таптым, таптым! Болашақ театрымыздың орнын таптым!”— деді.

Менде қалған жалғыз суреті. Ол Мәскеуден келгенде түскен суреті еді. Осыдан басқа ешнәрсе жоқ. Бәрін құртып, жойды, өртеді. Содан бері қанша жыл өтсе де, Темірбегім есіктен кіріп келетіндей көрінеді.

Дәмеш жылайды...

2-жүргізуші: Бибіжамал ролінде Жұмашева Жұлдыз.

Бибіжамал апай: Е, балам, өтті де кетті ғой. Көп нәрсені ұмытып та қалыппын. Ұмытпайтыным, 1937 жылғы қазан айы еді. НКВД-дан келген бірнеше адам Нығметті ұстап әкетті. Кейін кездесуге түрмеге бардым. Жүдеген, оңбай жүдеген. Саусақтары ісіп кетіпті. Не болған десем, үсіп кетті дейді. Сөйтсе, көбесінің астына ине шаншыпты. І.Қабыловты да көрдім. Төрт тағандап еңбектеп барады. Жынданып кеткендер қаншама. Сейфуллиннің әйелі Гүлбаршын өлі баласын үш күн бойы құшақтап отырды. Міне, балам 1937-нің шындығы осындай болған.

1-жүргізуші: 1941-45 соғыс жылдарында көп қырылған қазақ еді.

2-жүргізуші: Соғыс жеңіспен аяқталса да, Сталин өз халқынан жау іздей бастады. Қазақстанда Бекмахановтық іс басталды.

1-жүргізуші: 31 жасында докторлық атақ алған дарынды тарихшы Бекмаханов Кенесары Қасымовтың көтерілісін Ресейге қарсы ұлттық көтеріліс деп дәріптеді деп айыпталып, 25 жылға бас бостандығынан айырып, Гулагтың алыстағы лагерьлерінің біріне 1952 жылы айдалды. Лагерьден әйелі Қалимашқа жазған хатынан үзінді. 11 “а” сынып оқушысы Мұқаев Данияр Бекмаханов ролінде:

1-ХАТ Қадірлі Қалимаш!

Тағатсыздық пен беймаза ойларды қуаныш нұры сейілтер шақ та туар-ау ақыры... Менің айтарым- ешқашан мойыма. Еңбек ету мен болашағымызға үмітпен қарау біздің кездесу сәтімізді жақындата түспек. Ждановқа хат жазған жон сияқты, неге десең ол осынау шытырманның бәрінен хабардар ғой. Әзірше жазған хаттарымның ешқайсысына жауап алған жоқпын. ...Менің ісімнің ақ-қарасы айқындалар деп ойлаймын. Аққа қара жүкпайды. Түптеп келгенде, Кенесары үшін менің жаза тартуым мүмкін емес. Кеңестік әділ заң менің жағымда.

17. 05.1953 жыл.

Сүйікті Қалиматай!

Ұзақ уақыт тағатсыздықпен сарғая күтіп жүрген шағымда бірден екі хат алдым, жүрегім қуанышқа толы... енді міне, сендердің бір ауыз хабарларыңның қаншалықты қымбат екенін енді түсіндім, соңғы үш айдың ішіндегі бірінші алған хабарым ғой бұл. Міне сендер үшін, сүйікті балапандарым үшін өмір сүріп жатырмын. Мен үшін басқаша өмір сүру мүмкін емес. Сенің хатыңды қайта-қайта оқимын, оның әрбір жолы мен үшін ыстық болғаны сонша, тіпті жанарыма жас үйіріле береді. Түрмеде жүрген кезімде армян ақыны Додохтоның шығармаларын оқыған едім, соның мына жолдары жатталып қалыпты:

Жаным менің жаралы
Тарттым қанша жаланы
Қайғы ішкен жылдарым
Жылап отіп барады.

...Кесімді мерзімім туралы ойламайтын болдым. Бұл мерзімді түгелдей отырмайтыным мен үшін айдан анық...өзіме қандай жеңілдік балатынын шамалап сезетін сияқтымын. Кешірім жасау туралы өтінішімді шегерінкіреп тұрмын, сонда да болса, К.Е.Ворошиловқа хат жолдамақпын...

27. IX.1953ж

2-жүргізуші: Назар аударыңыздар, бүгін ортамызға Ермұхан ағайдың өмірлік жолдасы Қалима апай келін отыр. (Апайдың көзінде жас).

1-жүргізуші: 1949ж қазақ халқы атом полигондарының сынағына тасталды. Қазақ қоян құрлы болған жоқ.

2-жүргізуші: 1954-55 ж.ж. Тынды игеру желеуімен қазақ жеріне кілең түрмеде отырғандарды жіберді.

1-жүргізуші: 1970-80 жылдары тілді құртты, жерді таптады. Ата- бабамыздан бергі келе жатқан салт-дәстүріміздің быт-шытын шығарды.

2-жүргізуші: 1986 ж Қазақтың рухын құртпақшы болып тас төбеден ұрды.

1-жүргізуші: XX ғ. Дүние жүзіндегі бірде-бір ел қазақ көрген азапты көрген жоқ. Еліміздің азаттығы үшін күрескендерді, бүгінгі күнге жете алмай кеткендердің рухын бір минут тұрып еске алайық.

10 “а” сынып оқушысы Мамбеталиева Алия “Заман-ай” әнін орындайды.

2-жүргізуші: Армандаған күнге жеттік. Мемлекеттік егемендігімізді алып, тәуелсіздікке қол жетті.

1-жүргізуші: Тәуелсіздіктің көк байрағы желбіреп, әнұран қабылданды.

2-жүргізуші: Қазақтың жаңа астанасы бой көтергеннен бері 7 жылдың ішінде әлемді сүйсіндірді, сұлулығымен таңқалдырды.

1-жүргізуші: Бас-аяғы 13 жылдың ішінде Қазақстанды бүкіл әлем таныды.

2-жүргізуші: Мектеп оркестірінің орындауында “Ата толғау”, “Әлқисса” күйі орындалады.

1-жүргізуші: Бүгінгі кешіміздің аяулы да ардақты қонағы Қалима апайды ортаға шақырамыз.

2-жүргізуші: Бекмаханов ағайды жігерлендірген, қиын-қыстау кезеңде сүйеніш болған Қалима апайдың ерлігін таныстыру үшін Орынша Жолмұратқызын ортаға шақырамыз.

1-жүргізуші: 11 “ә” сынып оқушысы Бактияр мен 8 “а” сынып оқушысы Әлібидің орындауында “Анашым” әні.

Сұрақ-жауаптар. Апайдың сөзін оқушылар көздеріне жас алып тыңдап, шын жүректен апайға алғыстарын жаудырды, өздері шығарған өлеңдерін оқыды.

1 қазан, 2003ж

III бөлім

Орынша Қарабалина-Қазыбаева туралы жазылған мақалалар, пікірлер

Ғибраты мол ғұмыр

“Кейбіреулердің өз ісін үршықша иіріп, дөңгелентіп әкететіні сонша адам нанғысыз ғажайып тірліктер жасайды... Құдды бүкіл ғалам солар үшін жаралғандай...” депті бір сөзінде М.Барго. Қарапайым ғана мектеп мұғалімі Орынша Қарабалина-Қазыбаеваның іс-тәжірибесімен, өмір тарихымен танысқанда осы бір сөз ойыма орала берді.

1. Қара дауыл

Ол кейінгі ұрпақтың өңі тұрғай, түсіне кірмейтін тар жол, тайғақ кешуді бастан өткізіпті. Маңдайының соры бес елі бейбақ болса, әлдеқашан-ақ тырапай аспақ екен. Ең болмағанда барынан айырылып, базары тарқап, күр сүлдері қалса керек-ті. Ал Орынша Жолмұратқызы замана дауылына қарсы жанұшыра қарсыласып бағыпты. Соның арқасында сан қыспақтан аман шыққаны өз алдына, абырой-беделдің асқар шыңына өрлеген. Сөзіміз дәлелді болуы үшін айғақ-дәлелге жүгінейік.

Өмірбаян беттерінен.

“Орынша Жолмұратқызы Қарабалина 1932 жылы 7-қарашада Ақтөбе облысының Ырғыз ауданында туған. Орта мектепті бітіргеннен кейін Алматы қаласына келіп, Қазақтың қыздар педагогикалық институтына оқуға түседі. Бұл оқу орнын 1952 жылы үздік бітіріп, қазіргі Алматы (бұрынғы Талдықорған) облысының Ақсу ауданындағы орта мектепте тарих пәнінен сабақ береді. Осы жерде қоғамдық жұмысқа белсене қатысып, ортақ іске деген ерекше құлшынысымен, тындырымдылығымен көзге түседі. Соның нәтижесінде алғашқы 4 жыл ішіндегі ұстаздық қызметінде Талдықорған облыстық комсомол комитетінің пленум мүшесі, Қазақстан ЛКСМ Орталық комитетінің VIII съезінің делегаты болып сайланады”.

Сырт көзге билік баспалдағымен өрлеген көп пенделердің бірінің өмірбаяны сияқты. Алайда бұл — ресми құжат қана. Онда адам баласының құлшыныс-бұлқынысқа толы ішкі сезімі, өмір жолындағы қилы кезеңдер қайдан ғана көріне қойсын. Ол тек мұқият танысып, жіті үнілгенде ғана аңдалмақ. Мұнда да солай...

... Көз алдымда Шалқар мен Ырғыздың арасындағы кең жазықта ырғатылып кетіп бара жатқан қос пәуеске. Біресе құлындай құлдырандап арбамен жарысқан, біресе адыраспанды, жусанды далаға аунап, гүл терген, енді бірде алыс жолдан шалдығып, танаулары пыс-пыс етіп ұйықтап кеткен сәбилер. Олар еш алаңсыз еді. Ата-ананың мейір-шуағына бөленіп желкілдеп өсе бастаған. Алайда тереңге тамыр тартып үлгермеген. Соның бірі көзінде оты, көкірегінде сәулесі бар бес жасар Орынша болатын...

Кенет жер-көкті күңіrentін қара дауыл тұрды. 1937-нің сұрапыл сойқаны. Асқар таудай әкені қағынған дауыл қағып кетті. Соындағы шиеттей бала-шағасы, бүкіл үрім-бұтағы “халық жауының” туған-туысы ретінде қуғын-сүргінге ұшырады. Кешегі Қазақ КСР Орталық Комитетінің төрағасы Ұзақбай Құлымбетовтың қызы енді көзге шыққан сүйелдей. Құдайдың күдіреті тек он жылдық мектептің өзін сегіз жерде оқыпты. Әуелі Ырғыз, сосын Ұзақбайдың кенже інісі Жолмұраттың жетегінде Мойнақ (Қарақалпақстан) асқан. Кейін мұғалім апайы Кәбираның шақыруымен Талдықорғанның Ақсуына келген. Одан апа-жездесіне ілесіп Ақтөбенің Мартөгіне барған. Қайта Талдықорған. Тағы Ақсу. Ең соында Жаркентте ұйғырша оқыған. Осынша сергелдең қайсар қыздың тауын шағып, тауанын қайыра алмаған. Қайта шарқайрақтай жанып, есілген арқандай ширата түсіпті. Бір 10-сыныпты ғана үш жерде (Шұбар, Ақсу, Жаркент) оқып, ең соңғысында сабақ, ұйғыр, орыс, қазақшасы аралас қойыртпақ тілде жүргізілсе де білімге деген құлшынысын төмендетпей, мектепті үздік бітіріпті.

Ажалмен алысқан, Әзірейілдің тырнағына іліге жаздаған сәттері де аз емес екен. Әуелгісі Мойнақта. Азып-тозған ел ішін алапес ауруы жайлайды. Бұл дауасыз дертке ұшырағандарды туыстары жан баласына сездірмей, онаша ұстайды екен. Әлде қаңқу, әлде шын, әлдебір сүркияның ойлап тапқан амалы ма, ел ішінде қауесет тарайды. Алапеспен ауырған еркек тоғыз қыздың бүйрегін жесе, алапес әйел тоғыз ұлдың бүйрегін жесе, жазылады-мыс. Содан не, кешкі апақ-сапақта, не ел таң алдындағы шырт ұйқыда жатқанда бала жоғалу деген бәле шығады. Ілияс деген баланы кісі жегіштердің бірі қыз екен деп котере қашып, ұл екенін білген соң айдалаға тастап кетеді. Әкесі оны екі күн іздеп, әрең табады. Сондай кештердің бірінде Орынша төсекте алаңсыз ұйықтап жатқанда, бетін бүркеп алған біреу ала

кашпақ болады. Абырой болғанда шешесі Нұрым әлгі сұмпайыны басынан ұрып, қызын аман алып қалады. Періштесі қаққан да. Әйтпесе шешесі байқамай қалғанда не боларын кім білген!?

Екіншісі Талдықорғаннан 20 шақырымдай жердегі Шұбар мектеп-интернатында болған оқиға. Талдықорғанды былай қойып, Алматыға сыймай келген бір топ содыр осы мектеп-интернатты билеп-төстейді. Олардың бетімен кеткені сонша, тәрбиеші мұғалімдердің сөзін елең қылмайды. Асханада алдыңғы кезекте тамақтанады. Сыныпта сабақ оқудың орнына жентектеп қағаз жаудырады. Қыздар тек мұғаліммен ілесе кіріп-шығады. Түнгісін қыздар жатқан болмеге баса-көктеп кіру, жамылғысын жұлып алу, көздеген қызын сыртқа сүйреу оларға түк емес. Алғашында Досым деген жерлес баланың арқасында жәбірлеуден аман жүрген, күн сайын содырлармен ерегесі үдей түскен Орынша бір кеште Талдықорған қайдасын деп жаяу-жалпы тартып отырады. 14-15-тегі қаршадай қыз түні бойы бір жүгіріп, бір жүріп өкпесі өшіп, қаңырығы түтел, таңертең Талдықорғандағы апа-жездесінің үйіне жетеді... Сонда ол үшін қауіп пен қатерден намыстың биік болғаны да.

Орынша Жолмұратқызы татқан тағдырдың ащы дәмі мұнымен таусылмайды. Алғашқы ұстаздық жылдары сайлау өткізу тапсырмасымен су бетінде қалқыған мұздардың үстінен секіріп, Ақсудан өтуі... сатымсақ сотпен ауыз жаласқан жалақор арызқойлардың кесірінен жарқабақтан секіріп өлгісі келуі... Осылай жалғасып кете береді.

2. “Шын жүйрік өрге салсаң өршеленер”

Кейбіреулердің болмашы бірдеңеге бола бордай үгіліп, өзін-өзі жоғалтып алатыны, ал екінші біреулердің қандай қасірет, кесапатқа да қасқая қарсы тұрып, ақыры жеңіп шығатыны неге екен? Алғашқысында күрескерлік рухтың аз болғаны ма, әлде... басқа себебі бар ма. Әйтеуір тағдырдың қара дауылына қарсы күресуге нысанасы берік, мақсаты айқын жандар шебер келетіні ғылыми тұрғыда дәлелденіпті. Орынша Жолмұратқызын небір тұйық-қыспақтан адастырмай алып шыққан да осы нысанасының беріктігі, мақсатының айқындығы ма дейміз.

Ойымызға Орынша апайдың “Ұстаз бақыты” кітабындағы “Айманбысың?”, “Қиын класым, қимас класым” деп аталатын көркемсөз бен көсемсөздің әдемі үйлесімімен жаралған дүниелері оралып отыр. Алғашқысында автор Данияр, Шынтемір, Гүлбаршын деген әріптестерімен бірге оқушыларды ауыл шаруашылығы жұмысына апарғандағы бір келеңсіз оқиғаны сипаттайды. Тойтанов Данияр деген мұғалім

араққа тойып алып, түнгісін оқушы қыздарға қол салады. Ашынған қыздар оның үстінен арыз жазады. Тойтанов өз айыбын бүркемелеу үшін қыздарға оларды жақтаған О.Жолмұратқызына қарсы майдан ашып, қайта-қайта арыз жазып, бүкіл ілік-шатыстарын іске қосып, айрандай ұйыған ұжымның шәт-шөлекейін шығарады. Күні-түні тексеріс.

“Қойшы, іс соттан барып бірақ шықты. Не болды дейсің ғой: түсінсек бұйырмасын, төбеден түскендей үкім шықты. Тойтанов судан таза, сүттен ақ. Жалақор Айман екеуіміз болдық та қалдық. Айманның ышқынып жылап жібергені күні бүгінге дейін құлағымда.. Миығынан күліп Тойтанов тұр”. Осыдан соң ыза кернеген, ашу қысқан мұғалім қыз әуелі бұл өмірден жиіркенеді, түңіледі: “Ашу қысып, жылдам-жылдам жүріп келем. “Күні кеше қызық көрінген өмір не боп кеті? Мынау жардың астындағы өзен де теріс ағып жатқан сияқты. Мені қараңғыда ешкім көріп тұрған жоқ. Құлай салсам, кайтеді. Сылқ-сылқ күліп өзен де мәз болсын”. Осы ойларға қамалып ұшар биікте отырмын. Анасы соңынан іздеп келгенде ол дүр сілкінеді: “Құлағыма Айманның жылаған даусы келеді. “Сенің не кінәң бар? Сен жыла, мен жыла, сонда бізді кім жұбатады? Сен құла, мен құла мына жардан, сонда кім тұрғызады? Данияр секілді іш мерез дерттермен кім күреседі? Әлде асқынып, қыз атаулыға қырғидай тиіп, алшаң басып жүре берсін бе?” Орекең осылайша ашық күреске шығып, Тойтанов бастаған былық-шылықтың да, оның сүйенушісі сатымсақ сотты да абыройын айрандай төгеді. Айман аупарткомның қолдауымен оқуға түсіп, инженер болып шығады.

Екінші мақалада автор өзінің N2 мектеп-интернаттағы ең қиын, ең сотқар, ең жаманатты сыныпқа жетекші болып, оларды үш жыл ішінде (8,9,10) ең үздік, ең онегелі сынып етіп шығарған ерлікпен парапар еңбегін талдайды. Шығармада титімдей де құрғақ уағыз, жалаң дидактика жоқ. Автор өзінің ұстаздық өмірінің бір ғана кезеңін нанымды түрде, көркем тілмен кестелеген. Біздің міндетіміз аталған екі шығарманы талдау емес. Осындағы ұстаздық өмірдің ең жауапты, ең түйінді сәттерінде О.Қарабалинаның қиындықтан тайсалмай, қайта сын сәттер кобейген сайын өршелене түскеніне көз жеткізу, көңіл аудару ғана. “Шын жүйрік орге салсаң, өршеленер” деген осы шығар, бәлкім.

3. Сүйген ісін тапқан жан

Мамандық таңдау мәселесінде бізде еліктеу мен солықтау басым сияқты. Бұрындар “Кім болам?” деген тақырыпта шығарма жазғанда бала атаулы ең әуелі ғарышкер, ұшқыш, онерпаз (ақын, жазушы, әнші т.б.), мұғалім, инженер,

дәрігер болам деуші еді. Қазіргілерге экономист, қаржыгер, мәмілегер, заңгер деген кәсіптер сәнге айналғандай. Ал солардың ілуде біреуі болмаса көпшілігінің өз ісінің шебері, жетік маманы болу ойларына кіріп шықпайтындай. Дарынсыз заңгер, дымбілмес қаржыгер болғанша, шебер етікші болғанын әлдеқайда жақсы екеніне көздерін жеткізсе ғой, шіркін! Әлде осыны олардың жетесіне жеткізіп айта алмай, өз ісімізбен дәлелдей алмай жүрген жоқпыз ба?

“Сіз шын мәнінде өзіңіз жан-тәңізізбен сүйетін бірдеңе тапқан болсаңыз және онымен айналысу Сізге рахат сыйлайтын болса, Сіз бірде-бір рет зорығып іс қылмайсыз” деген екен адам психикасын терең зерттеген бір данышпан. Орынша Қарабалинаның эссе-хикая, деректі хикаяттардан құралған тұтас бір педагогикалық поэма сынды “Ұстаз бақыты” кітабын оқығанда осы бір байламның ақиқат шындығына мың мәрте көз жеткізгендей боласыз. Оны оқығанда ұққанымыз – ең әуелі, Орынша Жолмұратқызы ұстаздықты жан-тәңімен сүйеді. Сүйген ісі болған соң жете меңгеріп алған. “Класты ұстай білу” деген бір туындысына көз жүгіртейік.

... Мектепте 7 “а” сыныбы жыбырлақ, сыбырлақ атанып жүреді. Бірде ол осы бір бейтаныс сыныпқа сабақ береді. Сабақ кезіндегі педагогикалық ахуалды автор көркем тілмен баяндай келіп мынадай тұжырымдар жасайды. “Қысқасы, класты ұстай білудің ең басты шарты – сабаққа күнде жеткілікті әзірлікпен бару... “Мұғалім ғұмыр бойы оқушы боп өтеді” деген сөз бекер айтылмаса керек. Өйткені ол да күн сайын сабаққа дайындалады ғой.

Класты ұстай білудің екінші маңызды шарты – дайындаған сабақты айта білу, жеткізе білу өнері... Сенің түпкі мақсатың өзіңнің білуің емес, балаларға білдіру ғой”. Бұдан әрі сабақ түсіндірудің тәсілдерін талдай келіп, мынадай байлам жасайды: “...Ыңыранып, созып сөйлеу оқушының ынтасын төмендетеді... Сыбыр, күбір осындайдан шығады... Бүкіл сабақта бастан-аяқ көрнекі немесе техникалық құралды жөнсіз қолданудан балалар жалығып, тақырыптан аулақтап кетеді...

Қосымша әдебиеттерді пайдалануда... кей мұғалімдер асыра сілтейді... Балалардың өзге сабақты да дайындайтынын ұмытып, “ананы оқы, мынаны оқы” деп, ұзын тізбе береміз және оның бәрін оқуды талап етеміз... Кейде көбейтетініміз сонша, тақырып шеңбері былай қалып, оқушыны сол пәннен ат-тонын ала қашуға дейін апарамыз”.

Бұлар нағыз ұстаздың ғана аузынан шығатын сөздер. Таяқтың екі ұшы бар. Кез келген дәрінің өзі көп ішсең уға

айналмай ма?! Осы айтылғандарды әрбір ұстаз ескерсе ғой, шіркін дейсіз.

Кейбір мұғалімдер класты ұстай білу дегеніміз оны тапжылдырмау деп ұғады. Сөйтіп қаталдыққа көбірек жүгінеді. Оның да реті бар. Егер сабаққа қызығып, есілдерті айтылып жатқан тақырыпта болса, ондай “тапжылдырмау” жақсы. Ал “мұғалім ұрсады-ау, зекиді-ау, қайткенде де шыдайыншы” деп отырса, ондайдың пайдазияны бірдей. Ұдайы жасалған қаталдық, зеку, құрғақ ақыл баланы мезі, жалтақ етіп жібереді”. Бұдан асқан бала жанын тамыршыдай тап басу бола ма?! Мұндай дәйексөздерді кітаптың өн бойынан үзіп алып, үсті-үстіне келтіре беруге болады. Алайда осы үзінділердің өзі-ақ ұстаздың өз ісіне, шәкірттерге деген сүйіспеншілігін айғақтауға жетіп артылады деп сенеміз.

Бірде О.Жолмұратқызымен қазіргі қазақ мектептерінің хал-ахуалы туралы сырласып отырып мынадай сыр тартып едік.

— Қазіргі мектеп бағдарламасында балалардың ұғымына ауыр, бір қарағанда маңызды көрінетін, шындап келсеңіз жүйелі оқытуды қажет етпейтін валеология, экология т.б. “логиялар” қаптап бара жатқандай. Оған экономика, шетел тілі, психология сынды пәндер қосылуда. Түбінде осының бәрі баланың денсаулығына кесірі тимей ме?

— Оте дұрыс мәселе. Оны аузым жеткен жерге айтып, Құдайдың зарын қылдым. Әзірге ешкім құлақ асар емес, — деді ұстаз әлдекімдерге шындап ренжіп.

— Қазақ тілін жөндеп меңгере алмай жатып ағылшын, түрік, жапон, орыс, араб тілдерін оқытатынын қайтерсің бұл шіркіндердің.

— Ғылымның дәлелдеуі бойынша бала екінші тілді тек 5-6 сыныпта оқи бастауы керек екен. Бүкіл дүние жүзіндегі дамыған елдерде дәл солай көрінеді. Ана тілін (немесе мемлекеттік тілді) бала жетік меңгерсе (ауыз екі сөйлеу тілі ғана емес, морфология, фонетика, лексикасын тегіс), екінші, үшінші тілдерді бір-екі-ақ жылда оп-оңай үйренеді екен. Ал бізде бәрі керісінше. 1-сыныптан бастап әркім ойына келген тілді үйретеді де, нәтижесінде қазақ тілінен жүрдай болып шығады, — деп костадым мен.

— Тіл ғана емес, қазір бізде қандай мәселе көтерілсе, ділгір екені білінсе, соны мектепке жеке пән ретінде енгізе қояды. Бұл — ешқандай қисынға симайтын қылық қой. 1994-95ж. кейбір мектеп директорлары өзім білем деп XI сыныпқа 27 пән оқытқан кездері болған. Әдеп, экология, отбасы дегендерге Адам және қоғам пәнінің ішінде жеке-жеке тарау

арналған. Оларды бас-басына пән қылғаннан не табамыз? Қайта баланың басын қатырмаймыз ба?

Бір директордың әйелі музыкант еді. Соған сағат тауып беру үшін әлгі басшы бір жылдары 11-сыныпқа “Соль-феджио” деген пән енгізіп еді. Нағыз масқара емес пе? Балалар қазір 7 сабақ оқып, сағат 2-3 терде ғана тарқайды. Одан кейін түннің бір жарымына дейін ертеңгі сабақты дайындайды. Сонда олар қай кезде демалмақ? Сондықтан сансыз “логияларды” тоғыта беруге қарсымын. Бала миы жансыз компьютер емес қой. Тіпті компьютердің өзі шамадан артық ақпаратты қабылдамайды.

Меніңше, баланың жүйкесін шаршатпау керек. Аптасына екі күн алты сағаттан, қалған күндері бес сағаттан оқыса, жетіп жатыр. Қалған уақытын әрқайсысы үйірімеге, факультативке, ертеңгі сабаққа дайындалуға және демалуға арнауы тиіс. Тек аса қажетті және негізгі пәндер оқытылғаны жөн.

Орайы келгенде айта кетейін. Бір ауылға барғанымда 1975 жылы шыққан “Қазақ тілін” оқытып жатқанын көріп, жағамды ұстадым. Оқулық ауылды қойып, осы Алматының өзінде жетіспейді. Оның соңына түсіп іздейтін адам жоқ. Балада оқулық болмайынша, оны дұрыстап меңгерте алатын ұстаздар дайындамайынша, білім сапасы жақсармақ емес.

Шәкірті, М.Оразалинаның “Менің сүйікті ұстазым” атты шығармасынан.

“Орыңша апайдың сабағын бір тыңдап шықсаңыз, жанарың жарқылдап, өмірге деген құштарлығың арта түседі”.

— Әлемдегі қылмыскердің 95 пайызы көркем шығарма оқымайтындар екен. Қазіргі теледидар, ақпараттар тасқыны балаларды кітап оқудан қалдырып барады. Сіздіңше, баланың кітапқа құмарлығын қалай оятуға болады? Мектептегі және үйдегі нақты мысалдармен баяндасаңыз?

— Бала атаулының барлығы дерлік туа бітті білуге, көруге құштар келеді. Сондықтан бір-екі жастан бастап суретті кітапшалар әкеліп, ондағы суреттер туралы әңгімелей беру керек. Не сұраса да бетінен қайтармай, ерінбей жауап берген жөн. Ал әріп таныған соң әуелі шағын, бірте-бірте күрделірек мәтіндерді оқытып, мазмұнын сұрасаң, бала рахаттана айтып береді. Ал оқығанын ықыласпен тыңдамасаң, ол туралы сойлеспесең, ілуде бірі болмаса, көпшілігі дерлік суынып кетеді. Яғни көп нәрсе ата-анаға байланысты. Ал мектепке келген соң, әрине, ұстаздар қолға алады. Әдебиет пәнінің мұғалімі каникул сайын арнайы

тапсырма беріп отырса, оны ата-ана үйден қадағаласа, кітап құмарлық сезімі өз-өзінен оянады.

— Сіз өз еңбектеріңізде әріптес, замандас бейнесі былай тұрсын қилы-қилы шәкірттеріңіздің де бейнесін сомдадыңыз. Мәселен, бір ғана “Оқушы жанын түсіну” шығармаңызда тазалыққа жаны құмар, сабаққа құлықсыз Гүлдана, бұйығы Гүлбаршын, сырт көзге сүлесөк, бірақ барлығы ішінде жатқан Берік, аса зерек болғандықтан мұғалімдер барлық пәннен олимпиадаларға қатыстырып, зорықтырып жіберген Жарас, шолжаң, қалжыңбас Талғат сынды оқушылардың жан дүниесіндегі қыртыс-қатпарларды ақтарасыз. Осы шәкірттеріңіз қазір хабарласып, хат жазып тұра ма?

— Әлбетте. Кейінгі бірнешеуінің хаты мінеки. Қажет болса, пайдаланарсыз. Ал жалпы шәкірттерімнің атын атап, түсін түстесем тізіміміз бүгін бітпес. Сондықтан әнші Токтар Серіков, Бейбіт Қорған, Ақбота Керімбековамен тоқтай қояйын.

— Сіз Ұзекендей текті адамның қызысыз, Кәкендей айтулы азаматтың зайыбысыз. Осы асыл жандардың соңындағы Нәргүл, Нұртас, Батырлардың анасысыз. Ендеше, олардың қазіргі қазысы да, таразысы да Сіз. “Бір бала бар — атадан өте туады, бір бала бар — жете туады, бір бала бар — кері кете туады” деген екен бабаларымыз. Сізше осы балаларыңыздың ішінде нағашы атасынан да, өз әкесінен де өте туғаны бар ма? Қайсысына көбірек үміт артасыз?

— Ұзекен, Кәкен дегендер халық қамын ойлап, басқаға жақсылық жасаумен өткен жандар. Осы қасиет ҚР Президентінің іс басқармасы жанындағы ауруханасының хирургия бөлімін басқаратын Нұртасымда бар. Ол Мәскеуден оқып, кандидаттық қорғап келген. Кейін Швецияда, Америкада білімін жетілдірген. Көрген, білетін жұрт сүйсіне мақтап жатады. Бұл мінездер архитектор, “Дорес” фирмасының белді қызметкері Нәргүлімізде де, журналист болып істейтін Батырымда да бар, әрине.

Шәкірт М.Садықованың хатынан:

“... Менің алдыма қойған мақсатымның бірі — Сізге қайтсем де өзімнің пайдамды тигізу. Нашар оқитын оқушыларға Сіз түсіндірген сабақты қайталап беріп, сіздің алдыңызға келгенде білгенін ұялмай айтуға септігімді тигізу. Осы айтқанымды орындайтыныма өз арымның алдында және де Сіздің алдыңызда сөз берем!”.

28.03.2002 жыл.

“Кейбіреулердің өз ісін ұршықша иірін, дөңгелентіп әкететіні сонша адам нанғысыз ғажайып тірліктер жасайды... Құдды бүкіл ғалам солар үшін жаралғандай...”. Қарапайым ғана мектеп мұғалімі Орынша Қарабалина-Қазыбаеваның іс-тәжірибесімен, өмір тарихымен танысқанда осы сөз ойыма оралған еді. Сондықтан сөз түйінін М.Баргоның мына ойымен аяқтағанды жөн санадым: “Ойткені, олар оздерінің не істегісі келетінін өте жақсы біледі”.

Салықбай Әбділдабек.

“Қазақстан мектебі”, 10.2002 ж.

“Сізге ұқсағым келеді”

Сахнада бармақтай ғана бала жүзі алаулап, бүкіл болмысымен беріле ән шырқап тұр. Дауысы қандай сүйкімді! Әннің аяғын “Қалдырған ізің мәңгілік, жадымда тұрар жаңғырып, ұстазым менің ұстазым”, — деп қайырды да, басын иді. Ән аяқтала бере оқушылар жүгіріп келіп, ұстаздарын Жаңа жылмен құттықтап, гүл шоқтарын сыйлады. Осы сәтте шәкірт пен ұстаз жүрегі ерекше сезімге бөленгенін әрқайсысының жүзінен-ақ анық көруге болар еді.

— Рахмет, айналайындар. — Орынша да толқу үстінде өзін құттықтаған шәкірттеріне жылы лебіз білдірді.

Ұстаздық жолын ауыл мектебінде бастаған Орынша Қарабалина бірнеше жылдан бері астанадағы N2 эксперименттік мектеп-интернатта тарих пәнінен сабақ береді, республикамыздағы таңдаулы, тәжірибелі мұғалімдердің бірі. Оның тарих пәнін оқыту методикасы жөнінде баспасөзде жиі жазылып жүр. Тәсілін, тәжірибесін ұстаздың өзі де басқа мұғалімдермен жиі бөліседі, ашық сабағына методистер, ғалымдар мен тарихшылар қатынасып тұрады.

Әрбір тақырыпқа қатысы бар көрнекі құралдарды, диафильмдерді, кестені, магнитофонды пайдалану, сабақ үстінде оқушыларға сұрақтар таратып, кезекпен сұрау сияқты әдістері өз нәтижесін беруде. Ашық сабаққа қатысқандар Қарабалинаның бұл тәсілін қызу қолдап, оны озат тәжірибе ретінде басқа мектептерге де ұсыну жөнінде пікір айтады. Қарабалинаның “Қазақстан мұғалімі” газетінде басылған тәжірибесіне байланысты өз ойларын айтып, ақыл-кеңес сұрап оған бірнеше мұғалім хат жазған. Солардың бірі Жамбыл облысының Жамбыл ауданындағы орта мектептің тарих пәнінің оқытушысы Р.Дайырбекова:

“Құрметті Қарабалина жолдас! Сіздің сабақ беруде техникалық құралдардың түрлерін пайдалану әдісіңіз бізге

өте ұнады. Бірақ “қырық бес минут ішінде оның бәрін көрсетіп үлгеруге мүмкіндік бола ма?” деген күмәніміз де бар. Сабаққа қатысқан жолдастардың сіздің тәжірибеніз жөнінде айтқан пікірін оқи отырып, шеберлігіңізге, тиімді әдісіңізге қатты сүйсіндік. Бұл әдісті басқа мектептерде қолдану үшін мұғалімдерге әлі де көп үйрену, іздену, жаттығу керек сияқты. Өзіңіздің сабақ өткізудегі бай тәжірибенізді алдағы уақытта да басқаларға да үйрете береді деген сеніммен хат жолдап отырмын. Сау болыңыз!” — депті.

Орыншаның бойындағы тағы бір жақсы қасиеті ойға түйгенін, көрген-білгенін көпшілікке ұсынуға асығатындығы. Мысалы, соңғы жылдары “Қоғам тану қызық па?”, “Айманбысың?”, “Оралу”, “Бір сабақта бірнеше техникалық құралдарды қалай тиімді пайдалануға болады?” деген мақалалары баспасөзде жарияланды.

Ұстаз шәкірттерінің болашағы, тағдыры туралы ойлана, толғана келіп былай дейді:

— “Балалық базарын бұза көрме: жасында бала болмаған, өскенде дана болмайды”, — деп Ж.Ж.Руссо тегін айтпаған. Жасыратыны жоқ, еліктің лағындай сүйкімді балдырғандар балалықпен қателік, тентектік жасаса, жазалауға әзір тұрамыз ғой. Бірақ Ж.Руссоның осы сөзі есіме түскенде, олардың қатесін өзіне жайлап түсіндіріп, кешірім жасауға тырысамын.

— Сізден дәріс алған түлектеріңіз жайында естігіміз келеді.

— Омірден орын тапқандары көп қой. Мысалы, Жақыпов Балалар мен жасөспірімдер театрының, Бегенов Қазақ мемлекеттік циркінің белді артистері, Қиқымов мұнай инженері, Нұрзада, Ғалия, Шынар мұғалім. Нұрбосын КазГУ-дің студенті, Лениндік стипендиат. Серік политехникалық институтты үздік бітірді.

Оқу мен еңбектің егіз екеніне оқушыларымның көзін жеткізу үшін еңбек озаттарымен кездесулер өткізіп отырамыз. Мектеп-интернатқа атақты шопан, Социалистік Еңбек Ері Ж.Молдасанов, КПСС XXIV съезінің делегаты, Ленин орденді тіпінші Н.Мерекееваны арнайы шақырып, балаларға олардың өмір жолын таныстырдық. Соның нәтижесі шығар, мектепті өткен жылы бітіргендердің бір тобы құрылыста істеп жүр. Олардың ішінде Бақыт Сербетаева, алтын медальмен бітірген Айгүл Торсықова да бар.

Мақтаулы ұстаз бірнеше жылдан бері ҚазПИ-де болашақ ұстаздардың методист-жетекшісі. Оның методикасы жөнінде студенттер курс, диплом жұмыстарын жазады. Осы тәжірибесін “Педагогикалық ойлар” деген атпен кітап етіп шығаруға әзірлеуде, жақында “Қазақ ССР-і біртұтас туысқан халықтар семьясында” деген тақырыпта диафильм дайындады.

Коммунист ұстаз тарих-география секциясын басқарады, саяси хабарламашы, насихатшы. Бұл салада да ол оқушыларға патриоттық тәрбие беру, баланы еңбекке тәрбиелеу жайында лекциялар оқыды.

— Осыншама жұмысты атқаруға уақытыңызды қалай жеткізесіз? Қашан демаласыз? — деп сұрадым.

— Дем алуға да, оқуға да, оқытуға да, үйренуге де, үйретуге де уақыт жетеді. Өз ісін, мамандығын сүйген, халқы алдындағы парызын дұрыс түсінген адам шаршауға тиісті емес. Біздің қолымызға адам, келешек ұрпақ тағдыры сеніп тапсырылған. Оларды жан-жақты білімді, мәдениетті азамат етіп өсіру әрбір ұстаздың құрметті борышы, педагог-жазушы А.С.Макаренко: “Ата-ананың бала тәрбиелеуі — еліміздің ертеңін тәрбиелеуі. Демек, бұл әлемнің тарихын тәрбиелеу деген сөз” деген екен. Интернат балаларының өз үйі, ал олардың әке-шешесі осындағы мұғалімдер мен тәрбиешілер. Сондықтан ондағы әр бала біздің болашағымыз. Сол үшін әркім өз ісіне сергек, жауапты қарайтыны заңды нәрсе. Олай болса бала тәрбиесі — баршамызға ортақ іс, — деді.

Өте кішіпейіл, ақжарқын жанның әр сөзінен ұстазға тән мәдениеттілікті, білімдарлықты, мейірімділікті байқайсыз. Үлгілі ұстаздың Нәргүлі мен Нұртасы студент, Батыры мектеп оқушысы.

Өткен жылы мектеп-интернаттың құрылғанына жиырма жыл толуына байланысты бұрынғы түлектері ұстаздарына арнап құттықтаулар жолдапты, кейбіреулері арнайы альбом жасап, өз ойларын, тілектерін жазып ескерткішке қалдырыпты. Орынша Қарабалинаға Айжан Жүнісова деген шәкірті мынадай құттықтау жіберіпті: “Құрметті Орынша апай, сізді мерекелі күніңізбен құттықтаймын! Зор денсаулық, талмас қайрат тілеймін. Сіздің көңіліңіз көктемдей көрікті, жаныңыз жаздай жайсаң. Сізге ұқсағым келеді. Сіздің әр шәкіртке қойған талабыңыз, айтқан ақылыңыз қиялымызды қанаттандырып, арман аясына жетеледі. Мен сізді өмір бойы ұмытпаймын.” Бұл жылы лебіз Орыншадан оқыған, тәлім-тәрбие алған шәкірттерінің бәріне ортақ десек қателеспейміз, өйткені ол мұндай сый-құрметке лайық адам.

Орыншамен қоштасып, рахмет айтып, далаға шықтым, үлпек қар жауып тұр, көз алдымда асыл ұстаз бейнесі. Ол қазір тағы бір жаңа тақырыпты шәкірттеріне түсіндіріп тұрған шығар. “Еңбегіңіз бұдан да жемісті болсын, абырой-атағыңыз арта берсін!” — деймін ризалық сезіммен іштей.

Р.Халықова. “Қазақстан әйелдері” 1979 ж.

“Ұстаз — ұлы тұлға”

Орынша апайдың сабағы қызғылықты, әрі тартымды. Кейде пікір-талас сабағын өткізін, сабаққа деген қызығушылығымыз одан әрі артады. Сабақта күнделікті жаңалықтарды айтып, талдаймыз. Әр бөлімді өмірмен байланыстырып, жан-жақты ізденеміз. Апай сабақ түсіндіргенде, бәріміз ұйып тындаймыз. Ал сұрағанда бүкіл сыныптан сұрап үлгереді. Яғни жазбаша, ауызша, үлестірме қағазы арқылы бәріміздің білімімізді тексереді. Кейде сол тақырыпқа байланысты кітаптар, газет-журналдар, әр түрлі деректер әкеліп бізге таныстырады. Апайдың оқушылар алдында өзін-өзі ұстауы, ұстаздар алдында беделдігі бізді қызықтырады. Бізге Орынша апай сабақ беретініне бақыттымыз. Апайымызды барлық жерде мақтан тұтамыз.

*Осы мектептің түлегі, қазіргі
студент Ләзиза Нұрпейіс
Мейірханқызы.*

“Ұстаздық еткен жалықпас”

Карабалина Орынша Жолмұратқызы мектептің қырық бес жыл тарихында белгілі орны бар ұстазымыздың сабағын оқушылар ылғи да асыға күтіп жүреді. Апай қазақстан тарихы жайында сөз қозғаған уақытта, шіркін, ағып тұрған судай! Біз де ұстазымызбен бірге барлық даталарды айтуға, ілесіп отыруға тырысамыз. Егер сабақ айтып тұрып, айтатын сөзінді дұрыс құрастырмасаң: “Саған сөздерінді редакциялау керек” деп ескертіп отырады. Сонымен қатар апай мектепте демократия орнатуға тырысып жүреді. Осындай ұстазымыздың оқушылар өміріндегі ролін айтқан уақытта, бұдан бұрын қанат қақтырған оқушыларды қазір де үлкен қызмет орындарында жұмыс істеп жатқандығын қалай ғана айтып отпеске.

Ұстазымыздың орқашанда жасы ұзақ болып, денсаулығы мықты болсын.

*Осы мектептің түлегі, қазіргі
студент Жұмабаева Жәудір
Тұрғынбайқызы.*

Мен сіздің кітаптарыңызды оқыған мезетте жүрегім толқып, үлкен әсер алып, игі, жақсы жақтарын өзіме алуға тырыстым. Сіздің кітаптарыңызда айтылған ойлар, қозғарастар, мәселелер маған өте көмектесті. Соларды

оқығанда ғана мен ұстаз мамандығының керек екенін, оның орнын, қиын екенін түсіндім. Сол үшін де сізге мың да бір алғысымызды айтып, сіздің алдыңызда бас игім келеді.

*Осы мектептің түлегі, студент
Сыдықова Мадина.*

“Менің сүйікті ұстазым”

Карабалина Орынша Жолмұратқызы сөзге шебер, сөйлеу мәнері оқушыларды ұйыта тыңдатқызды. Орынша апайдың бойына туа біткен қасиет десем артық болмас. Ұстаздың жеке өмірі өз алдына тарих. Сөзіме автордың “Тағдыр” атты кітабы дәлел бола алады. Ұстаздың жасы зейнеткерлікке келсе де ол кісі Қазақстанның болашақ азаматтары үшін, жан аямай білім қорымен сусындатқысы келетіні мені қатты толғандырды. Орынша апайдың шәкірттері далада қалмас.

*Осы мектептің түлегі, қазіргі
2-ші курс студент Оразалина
Мадина.*

“Менің сүйікті ұстазым”

Мен мектеп бітірген шақта қимай кеткен ұстазым Карабалина Орынша Жолмұратқызы еді. Ең алғаш Орынша апайдың сабағы Қазақстан тарихына кіре салысымен апай таныспай жатып бірден сабақ түсіндіруге кірісті. Барлық оқушылар аң-таң. Кейіннен апаймен сөйлесе келе, біз: “Неге бірден сабақ бастап кеттіңіз?” десек, “Уақытты өткізбелік, әлі танысып үлгереміз” — деген. Орынша апай шешендігімен мақал-мәтелді бір-бірімен шебер қиыстыра отырып, бізге сабақ түсіндіретін. Ол әр кезде өзінің көз алдындағы балауса қыздары мен балдырған ұлдарына ақыл-кеңес беріп отыратын Орынша апайдың әңгімесін бір тыңдап шықсаң, өмірге деген жанарың жандана түсетін сияқты.

*Осы мектептің түлегі, қазіргі
француз тілі факультетінің
2-ші курс студенті Жақыпова
Рысқұл.*

“Қадірлі Орынша Жолмұратқызы!”

Алматы қаласындағы эксперименттік мектеп-интернатының педагогтары, өз замандастарыңыз, творчестволық есебіңізге байланысты шын жүректен құтықтап, алғыс жолдайды!

Сіз біз үшін де үлгі тұтар бірімізге сіңлі, бірімізге апасыз. Сіз жүрген жерде әділетсіздік қашады. Дауылпаз ақын Сәкенге ұқсайтын сіздің бойыңызға ер тұлғалас ұйымдастырушылық қасиетіңіз, досты досша қадірлеп, құрметтейтін адал жүрегіңіз, кемшіліктің бәрін кесіп жүретін семсердей өткір тіліңіз бен қайратыңыз, болбыр жанды ширататын педагогтық шеберлігіңіз, тік басқан өр кеудеңіз, ойын-сауықта елдің алдын бермей биге үйретіп әкететін дағдыңыз, әнді, әдебиетті, өнерді қалтқысыз сүйетініңіз қадірлетеді. Адалдықты, турашылдықтың дауылпаз ұстазы деп бағаласак артық емес.

Өмір тәжірибеңізді көркем тілмен жеткізіп, баспа бетінен шыққан “Ұстаз жүгі қашан да ауыр” деген еңбегіңіз бәрімізге ой тастап, пікір тудыратыны сөзсіз.

*Қазақ тілі мен әдебиет
пәнінің мұғалімі
Бекмағанбетова Нағима.*

“Ұстазым”

Ұстаз — дүниедегі ең асыл жан. Ұстаз алдында барлық маман иелері бас иеді, өйткені олардың өздері оқушы болған, оларда білім нәрін ең алғаш ұстаздан алған.

Мен Республикалық мектеп-интернатта оқимын. Бізге Қазақстан тарихынан Орынша Жолмұратқызы Карабалина апай сабақ береді. Ұстазымыз осы мектепте құрылғаннан бері сабақ беріп келе жатыр. Ол кісіден білім алған талай шәкірт қиянның қырқасына шығып, халқымыздың мерейін асырып тұр. Мен Орынша апайдан білім алғанымға қуаныштымын. Ұстазым тарих сабағын өте қызықты, әсерлі етіп өткізеді. “Ұстаздық еткен жалықпас, үйретуге балаға” деп ұлы Абай айтқан, Орынша апай сабақты жаңа деректермен толықтырады, оқушылар тарих сабағынан откенді саралап, баға беру ғана емес, дәл қазіргі біз өмір сүріп отырған кезеңнің маңызды мәселелеріне тоқталып, толық танысып, маңызды мәлімет алып шығады. Орынша апайдың сабақ жүргізу әдісі ұстазға да, оқушыларға да өте тиімді. Оқушылар түгелдей сабаққа қатысып отыруы керек.

Мен ұстазымның талап қоя білушілік деген қасиетін жоғары бағалаймын. Ардақты ұстазым бар мектепте мен “мәңгілік оқушы болып қалуға үялмаймын”.

*Осы мектептің түлегі, қазіргі
студент Сақанова Шынар.*

Апай, мен сізге үлкен рахметімді айтқым келеді, себебі сіздің арқаңызда Философиядан семинарда барлық студент пен апайды аузыма қараттым.

Кабинетке кіре сала, философияны қайталай сала, сабақ айтуға дайын отырдым. Алдымен, сабақ айтуға бір қыз тақтаға шықты. Сабақ айтып жатыр, бірақ дір-дір етеді, қорқып сөйлемдерін құрастыра алмай қиналуда. Сосын апай: “Отыр, қәне, кім толықтырады?” — деді. Мен қолымды көтеріп, тақтаға шығып, тоқтамай (өзіңіз үйреткендей) артық сөз жоқ, зырылдап айтып жатырғанмын, бір кезде апай сөзімді бөліп жіберді де таңырқай: “Ойбай, не деген керемет! Қараңдаршы, бірде-бір артық сөз жоқ, тоқтамай қалай айтып жатыр, молодец!” — деп “5” қойды да отырғызды. Апай өзі қызық адам болатын, әр нәрсеге тиісе сөйлеп отыратын. Содан қорқып жүргенмін, жаңағыдай мақтағанда қуанышым қойныма сыймай тек сізге рахметімді айттым да отырдым. Рахмет апай, көп-көп рахмет! Осындай жетістікке жеткенім, сіздің арқаңыз, сіздің еңбегіңіз!

Осы мектептің түлегі, қазіргі студент Нұрқабыл Гүлден.

“Ұрпақ болашағы ұстазына байланысты”

Орынша Қарабалинаның ұстанатын қағидалары: — адалдық, тәртіп, шындық. Ұстаздарға қоятын талабы — тәрбиені өзіңнен баста, талап бәріне бірдей болсын, оқушымен өзіңді тең санай сөйлес, шәкірттеріңнің сеніміне ие болу үшін бойыңдағы бар қабілетіңді аяма.

* * *

Ұстаз еңбегінің түпкі нәтижесі шәкірт бойынан көрінетін білім мен тәрбиеде жатыр. Шәкірттеріңнің білімі сапалы болса, онда мұғалім еңбегінің де жанғаны.

* * *

Әрдайым ұстаз еңбегінің дұрыс бағаланып, беделін көтеру мәселесіне жиі қозғау салып, баспа беттерінде жазады. Қай тақырыпта жазбасын терең, тәрбиелі ой-пікірлермен оқырманын тәнті етеді.

Орынша Қарабалина ана тіліміздің мерейін көтеріп, мәртебесін арттыруға ат салысып келеді. Тіл тазалығын сақтау, мектептің төменгі сыныбында оқитын оқушылардан бастау керектігін, әр оқушының өз ойын нақты жеткізін, тілді шұбарламай сөйлеуді бақылау, түзеу туралы жазып, “Тілдегі

орашолақтық” деген мақаласында өте жақсы көрсеткен. Кезінде, бұл мақала жұртшылықтың ойынан шығып, редакцияға өз ойларын жазған хаттар легі толастамағанын басылым беттерінен оқып риза болғанбыз.

*Ы.Алтынсарин атындағы
медальдің иегері Қуаныш
Тұрарбекова.*

Мен Орынша Қарабалина-Қазыбаеваны “Лениншіл жас” газетінде қызмет істеген шағынан — 1956 жылдан білемін. Мен білетін Орынша Жолмұратқызы — тумысынан, тағдырынан педагог!

Бұған менің көзім 1978 жылы “Лениншіл жас” (“Жас алаш”) газеті бетінде үш-төрт ай бойы үзбей жарияланған оның “Педагогикалық жазбалар” циклды материалын ынтамен оқығаннан кейін тіпті терең жетті.

Сол “Жазбалар” 1979 жылы “Мектеп” баспасынан “Ұстаз жүгі қашан да ауыр” деген атпен жеке кітап та болып шықты. Онда бұрынғы “Жазбалар” әлде де жеріне жеткізілген екен! Ол кезде менің өзім де университетте ұстаз едім. Жаңа атаған кітабым сонда жоғары оқу орнының оқытушысы — “биіктегі педагогке” — маған жәрдемге келді десеңізші! “Тісі шыққан үлкен бала” — студентті тәрбиелеуде Орынша Жолмұратқызының педагогтік тәжірибесі маған өз қызметімде шексіз көмегін тигізді. Ал 1990 жылы “Мектеп” баспасынан Орынша Қарабалинаның “Ұстаз бақыты” атты жаңа кітабы жарық көрді. Бұл кітап та менің столдық-үстелдік оқулығыма айналды. Макаренко мен Ушинскийлердің еңбектерінен бір де кемдігі жоқ, керемет педагогикалық туынды скен.

Сондықтан осы туындыға сәл кеңірек тоқталайын. “Ұстаз бақыты” — мемуарлық сипатта, өзіндік композициялы — түзімді, өзіндік сюжетті, өзіндік оқиғалы, көркемдеу құралдарының (монолог, диалог, суреттеу, штрихтау, детальдау, баяндау, сипаттау, әңгімелеу, айтып шығу, шегініс жасау, т.б.) бар, педагогтық, мектептік өмірдің қилы-қилы оқиғасы, күресі, тартысы, қатынасы бейнеленген қызғылықты “типтегі” повестер мен новеллалардан тұратын педагогикалық поэма! Және оны педагогтік тіршіліктің энциклопедиясы деп қарауға да болады. Ол іс-тәжірибесі әлі аз қаншама жас ұстаздарға педагогикалық көркем оқулық. Осындай педагогикалық поэма, педагогикалық көркем оқулық авторы — Орынша Қарабалина-Қазыбаеваның өзі жарты ғасырдай өмірін балаларды тәрбиелеуге арнаған ардагер педагог! Ол — бір жағынан, ұстаздар арасынан шыққан қаламгер жазушы да.

Профессор жазушы, Ә. Ыдырысов.

Әуе толқынынан жылға жуық уақыт таралып келе жатқан “Жылдар, ойлар” хабарына көңілге тоқып түйгенін бүгінгі буынға тағылым етіп қалдыруға бейіл, көкірегі күй сандық зиялы қауым қонақ болып, сыр шертіп жүр. Олар Ә.Өмірзақова, Ә.Нұршайықов, Т.Шорманов, О.Қарабалина-Қазыбаева, А.Әшімов т.б. айтқан әңгіме-сұхбаттар тыңдаушылардың көңіл көкжиегін кеңейтіп, ой әлеміне қозғау салғаны анық.

“50 жыл ұстаз”

“Бақыт” деген сөз айтуға оңай. Оған жету ше? “Ұстаз” деген сөз де айтуға оңай. Алайда, бұл сөздің мән-мағынасын кез-келген адам сай ма?

Ұстаз — ұлы есім, үлкен сөз. Осы бір үлкен сөз қазір кез келген оқытушы — мұғалімге, тәрбиеші, жетекшіге, басшыға таңылып жүр. Қате. Кез келген адам ұстаз емес. Мұғалім, тәрбиеші, топ жектекшісі, бастық. Ұстаз — осылардың жиынтығы...

Педагогтар жайында жазылған, сонымен қатар педагогтардың өздері жазған әдеби және журналистік шығармалар көзіме түссе құр жібермейтін әдет-дағдым бар. Бұл мәселеге оқта-текте өзім де қайырылып кетіп тұрамын.

Бірде, мерзімді баспасөз бетінен педагог Орынша Қарабалинаның “Оралу” атты мақаласын көзім шалып, бас көтермей оқып шықтым. Қарапайым тілмен, терең сөзімен жазылған бұл шығарманы кейінірек “Ұстаз бақыты” деп аталатын басылымнан (“Жалын”, 1990ж.) тағы ұшырастырып, қайталап оқыдым. Алған әсерім “Ұстаз — ұлы есім” деп аталатын публицистикалық шығарманы жазуыма түрткі болды. Ол еңбегім “Мәңгілік мәселе” деп аталатын кітабыма енді. Педагог-ұстаздың аты-жөні сол еңбегімде бар.

Кейінірек Орынша Қарабалинаның “Тағдыр” атты ғұмырнамалық хикаяты қолыма тиді. Кітап өмір өткелдерінен, өмір сабақтарынан, өмір педагогикасынан тұрады. Тағдыр десе — тағдыр.

Халықтың қалам ұстаған өкілдері — акын-жазушылар халықты оқытып-үйретсе, ұстаздар, екібастан, шәкірттерді оқытып-тәрбиелейді. Екеуіне де ұстататын принцип ұқсас. Заманымыздың үлкен суреткері Ғабит Мүсіреповтің “Жазушы әрі қатал, әрі жұмсақ, әрі реалист, әрі “идеалист” болу керек” депті. Ұстаз-мұғалімге де осыны айтуға болады.

Шығармаларымен танысу барысында ұстаз Орынша Қарабалинаның бойынан да осы талап, осы қасиеттерді жиі ұшырастырдық.

Адам жүрген жерде проблема болмай тұрмайды. Проблема балалар, жастар жүргенде екі есе, үш есе. Сөз орайында ұстаздың “Оралу” атты шығармасына қайтып айналып соғайық.

Жанат үздік оқушы, үлгілі, өнерлі оқушы. Сурет салады. Қоғамдық жұмыстарға да тындырымды. Күндердің күнінде сол шәкірттің мінезі күрт өзгереді. Селқос, ештемеге зауқы жоқ. Әркім әр түрлі ойға жориды. Орынша апайы сөзге тартқанда барып, ол ашылып сырын ашады. Ата-анасының арасында үлкен түсінбестік бар екен. Шешесінің мінезі өте киын. Әкесі мұғалім көрінеді. Бірақ, ол жұбайына сөзін өткізе алмайды. Ақырында екеуі екі жақта тұрып жатады. Жанаттың өзінен басқа тағы төрт бауыры бар екен, ол соларды да ойлап басы қатады. Ұстазы оның шешесін шақыртады. Ол келеді. Әуелгіде ытырынып, ұстаздың сауал-сұрақтарын кері серпін, бетбақтырмайды. Оның айбарына оңай “шағылатын жаңғақ” ұстаз емес, Жанаттың мамасын сәл-пәл өз ыңғайына көндіргендей болады. Көп ұзамай ұстаз Жанаттың әкесіне хат жазады. Одан жауап-хат келеді. Хаттың бір жерінде әке: “Жанатымды медальға бітірте алсаңыздар, соған жәрдем етіңіз” дейді. Ұстаз одан сайын қайратқа мінеді. Үзінділер: “Білгіңіз келсе, Жанатқа керегі медаль емес, әке”. “Әріптеспіз ғой, ашық айтайын, балалардан көп нәрсені талап етеміз. Сол талапты өзімізге неге қоймаймыз? Менің пікірімше, ұстаз үйретуші ғана емес, үйренуші де!.. Сыртта жылтырап, жылмиып, үйге келгенде қабағын ашпайтын, арыстандай ақырып отыратын еркектер болады, әрине. Олардың принципі — “өзіміздікі дұрыс”.

Шығарманың соңында жеңіс ұстаз бен шәкірт жағында. Моральдық жеңісі “Жанат маған қарап жымың-жымың етеді. Оған осы күлкінің оралғанына қуанам” деп аяқтайды шығармасын автор.

Қоғамның соры — формализм, жалған патриотизм, ауырдың асты, жеңілдің үсті. Қызыл сөз, кептірме сөз. Әлгіндегі шығармада ұстаз шәкірттің тағдыры үшін жанын салып күреспей “маған бәрі бір ғой”, “мен оздерің үшін айтам ғой” деп майда сөзбен мәселені жылы жауып қоя салса шәкірттің сөне жаздаған күлкісі жанарма еді, жанбас па еді!

Адамдар арасында өмір сүруді, Адамның күні адаммен, Адамдар дегеніміз — түрлі-түрлі мінез характер. Ал, характерлер қақтығысы болмай тұрмайды. Сондай-сондайда

қадір-қасиетімен санаспай, қабілетін елең қылмай, біреулер мінезі қиғаштау адамдардан құтылудың жолдарын қарастыра бастайды. Оңайды, жақсыны іздейді. Қиын мінезділер де қоғамның мүшелері емес пе? Ұстаз Орынша Қарабалина “Қиын класым, қимас класым” деп аталатын мақаласында осы проблеманы мәселе етіп алады:

— 8 “а” класы қиын класс. Отыз шақты баланың ішінде бір озат оқушы жоқ. Осы класқа жетекшілік етуге тәуекелін қалай? — дейді.

— Жарайды. Көрейін.

Содан класс жетекшісі мектеп директорының сенімінен шығу үшін бар ынта-жігерін салады. “Класта ұйтқы (ядро) жоқ”. Ештемеге қызығу, құмарту сезімі байқалмайды. Енжарлық басым. “Жаман”, “жаман” дегенге еттері өліп кеткен.

Тәртіп жоқ жерде, әлбетте, береке жоқ. Ұстаз-жетекші мәселені тәртіптен бастайды. Айқай-ұйқайсыз, әрине. Әр оқушының мінез-құлқын, қабілетін, бейімін зерттейді. Мінездемелер жазады. Алтынбек, Нұрлан, Серік, Кеңесбек, Ғалия... әрқайсысына жеке-жеке мінездеме.

“Айқай айқайды, достық достықты шақырады” дегендей, ұстаз-жетекші шәкірттерін қуырып-жиырмай, жер-жебірлеріне жетіп, жауыр сөзбен ығыр қылмай, олармен етене араласып кетеді. “Ұстаз бақыты” кітабында эпиграф етіп алған К.Ушинскийдің “Ұстаз үйрену барысында ғана ұстаз, ал үйрену тоқтаған күні ұстаздық та тоқтайды” деген сөзін ұстанып, үйретіп қана қоймай, өзі де үйренеді. Бір сөзінде “ұстаз онеге көрсетуді өзінен бастауы керек” дейді. Класс оқушылары күн санап жақсылыққа қарай өзгере бастайды. “Өмір уақыттан тұрады” дейді автор.

Баланың аты бала: тәртібімен, сабақ үлгерімінің төмендігімен класты кейін тартатын кейбір оқушылардан құтылу жайын айтып, бірде қайсібір оқушылар ұстаздың алдына мәселе қояды. Бұл ұсынысқа ұстаз-жетекші қалай қарайды?

— Тәте, жаман оқитындарды шығарып жіберсе қайтеді?

— Ол — оңай дүние. Ал соларды жақсы оқитындар қатарына жеткізсек, ертең ата-анасы да, оздері де рахмет айтпай ма?..”

Дұрыс жауап, дұрыс шешім.

Әрбір оқушының туған күндерін атап оту және бір-бірлеріне ұқсатпай атап өту, пікірталас немесе ой жарыстары өз нәтижесін бере бастайды.

Қайғы-қасірет те адамды ойлантады, қайғы-қасіреттің де тәрбиелік мәні бар. Бірде Серік деген оқушының әкесі қайтыс болып, бүкіл класс оның қайғысына ортақтасады. Ұстаз өзі бастап барады. Дұрыс, өмір тек күлкіден, қуаныштан тұрмайды.

Сөйтіп, “қыңыр мінез, қисық қылықтар жойылып”, кластың алдына енді жаңа міндеттер қойылады. Ол — тәрбиешісіз дайындық, үштік бағасыз оқу. Әншілер, бишілер, күйшілер тобын құру, футбол жарысын ұйымдастыру т.б.

Класты жақсы болған үстіне жақсы етудің келесі бір оңды шарасы кездесулер ұйымдастыру болды. Ғалым Айымкүл Меңжанова, Ұлы Отан соғысының қаһарманы Рақымжан Қошқарбаев, атақты тігінші Нәзкен Меркеевамен болған кездесулер класс оқушыларының белсенділігін одан сайын арттырады.

Сөйтіп, теріс жағымен атағы шыққан 8 “а” класс оқушылары ұстаз Орынша Қарабалинаның ақ тер-көк тер еңбегінің арқасында мектепті абыроймен аяқтап, ұяларынан жан-жаққа қанат қағады.

Сол “атақты” кластың шәкірттері күндердің күніне ұстаздың үйіне іздеп келіп, ресторанға дәмге шақырады. Ұстаз есік алдында отырған көршілеріне шәкірттерін мақтаныш етеді. “Бұлар менен оқыған, бұлар мені шақырып барады”. “Көңілім өсіп, бір түрлі қанаттанғандаймын”.

Расында да, бұдан артық қандай қуаныш болуы, мақтаныш болуы мүмкін!

Ел басқару — қиын өнер. Класта, аудитоияда шәкірттерді тым-тырыс ұстау қиын өнер. Қайсібір шәкірттердің аузынан: “Орынша апайдың сабағында шыбынның ызыңы естіледі” дегенді құлағымыз шалды. Баспасөз беттерінен Танақоз Ілиясова, Жұмағали Есенбеков сияқты шәкірттерінің ағынан жарылып жазған лебіздеріне де көзіміз түсті. Ұстаз бақыты дегеніміз, шынында да, осы болар! Бір басқосуда ұстаздың өзі тарихшы-ғалым Талас Омарбековты, тағы басқа да шәкірттерін “менде оқыған” деп желпініп алды. Мерей. Ұстаз мерейі!

— Астанада оқып жатқан бір топ шәкірттерден хат алдым, — деді осы жақында тағы бір басқосуда. Ұстаз — артынша хатты сомкесінен шығарып оқи бастады.

Ұстаз еңбегінің жануы, ұстаз еңбегінің бағалануы дегеніміз осы болар!

Иә, ол нағыз ұстаз! Ол еңбегі жанған ұстаз. Ол КСРО және Қазақ оқу-ағарту ісінің озаты. Қазақстанның еңбек сіңірген қызметкері.

Ақыл. Сана. Сабыр. Талас-тартысу –
Мұғалімнің табиғаты, жалпы осы.
Бос уақыты: ойдан басқа ойы жоқ.
Бос уақыты; әрбір түннің жартысы.
Махаббаты: бала және Отаны,
Сүйікті ісі: қағаз-кітап қопару.
Демалысы: шәкірттерге хат жазу,
Ал, кәсібі: от беру мен от алу!
Қашан көрсең бұл халықтың шат бәрі,
Қашан көрсең күліп бара жатқаны.
Күлетіні бақыттылық нышаны,
Байлықтары: шәкірттерінің хаттары!
Бү халықтың мектеп мекен-тұрағы,
Мектеп десе жан-дүние құрамы;
Үсті-үстіне қатты соққан жүрек пен
Өзін-өзі ұмытудан тұрады!

Орынша Қарабалина осындай ұстаз!

*Үмбетбай Уәйдаұлы (Уайдин),
жазушылар одағының мүшесі,
сатирик жазушы.*

“Ұстаз бақыты”

Орынша Жолмұратқызы Қарабалина — 1952 жылдан басталған ұстаздық қызметін орта мектептің тарих, “Адам және қоғам” пәндерінің мұғалімі болып жүргізіп келеді. 50 жыл бойы атқарып келе жатқан педагогикалық қызметіндегі табыстары мол.

“Қазақстан тарихы” пәнін оқыту — бүгінгі таңдағы тәуелсіз Қазақстанның болашағы — жас ұрпақты оқытып-тәрбиелеудегі орта мектепте үлкен міндет жүктелген пәндердің бірі. Бұл пән сабақтарының өзегі — демократиялық қоғамның шынайы мағынасын, өтпелі кезеңдегі өзгерістерді, нарықтық экономиканың қыр-сырын, әр оқушының құқығын, міндет-борышын түсініп, саналы ұғынуына барынша көңіл бөлу, өмірмен ұштастыру.

Сонымен бірге оны қазақ елінің ғұмыр-шежіресін оқушылардың тереңнен танып, халықтың руханият қазынасынан молынан сусындауына бағыттайтын тәсілдерді тудырушы әдіскер деп атаған жөн. Н.Ә.Назарбаевтың “Ғасырлар тоғысында”, “Қазақстан — 2030” Жолдауы, “Тарих толқынында” т.б. еңбектерінде айтылатын ел тарихындағы

өткен шақтағы саяси өміріміз бен бүгінгі жаңару кезеңіндегі салиқалы ойлары ұстаз оқушыларының зердесінде сайрап жатыр. Президенттің “Көк мұхиттан әрі асып”, “Өркениеттер қауышуы”, “Мемлекет дегеніміз – біз боламыз” т.б. деген тақырыптармен берілген ойларын оның оқушылары ойлана талдайды.

“Адам және қоғам” пәндерін оқыту қоғамдағы өзгерістерге байланысты 90-жылдары тұйыққа тірелген болатын. Осы кезде Қарабалина күнтізбелік жоспарын ұсынып (Қазақ тарихы. №1. 1994ж.), жол көрсетті. Республика мұғалімдері бұл бағдарламаға уақытында қол жеткізіп, тығырықтан шықты. Тарих, “Адам және қоғам” пәні сабақтарында қазақ философтарының еңбегін оқыту үлкен жаңалық. Ұстаз бұл міндеттің де шешімін таба білді. Мысалы, Ш.Құдайбердіұлының “Үш анық” еңбегін оқушыларға түсіндірудің, меңгертудің тиімді жолдарын таба білген ұстаз тәжірибесі қалалық, республикалық мұғалімдер біліктілігін жетілдіретін институт мамандарының тарапынан зор қолдау тауып, республика мектептеріне кеңінен тарап кетті. Қазақы дүниетаным, ұлттық зерде қалыптастырудың маңызды жолы болып табылатын бұл еңбегі – бүгінгі өмір талабы, әдістеменің зор жетістігі.

Ұстаз педагогикалық мәселелерге арналған публицистикалық мақалаларында мұғалім тұлғасы, оның шәкіртті толыққанды, саналы азамат етіп қалыптастыруындағы қызметіне ерекше мән берді. Бұл бағыттағы өз түйгендерін мектеп-интернаттың педагогикалық ортасынан республикалық басылымдар арқылы еліміздің түкпір-түкпіріндегі мұғалімдермен бөлісіп келеді. Алдымен, зор тұлғалы ұстаздың болуын алғы шарт санаған ұстаз пікірлері “Ұстаз жүгі қашанда ауыр” кітабында, “Мұғалім – мектептің жүрегі”, “Мектебім – мақтанышым, өмірім” т.б. мақалаларында жарыққа шықты.

Педагогикалық ұжым “қиқар бала” деген қорытындыға келіп, шарасыздық танытқан тұстарда да сабырлылық пен парасаттылығының арқасында ондай оқушыларды міндетіне алып, түзу жолға салып, ой-санасының ашылуына тікелей себепкер болды. Бүгінде ол оқушылары үздік студент, озық қызметкер, үздік өнер адамы, президенттік стипендияның жеңімпазы болып, әлеуметтік-мәдени өмірімізде орын тапқан азаматтар. “Бала сырын түсіну”, “Үлкендер кішілермен неге санаспайды?” т.б. мақалаларында ұстаз жүрегінің жылуы, қуаты анық сезіледі.

О.Қарабалинаның “Ұстаз жүгі қашанда ауыр” (1979ж.), “Ұстаз бақыты” (1990ж.) кітаптары мектеп мұғалімі қызметінің айнасы болып келеді. Бұл екі кітапқа деген сұраныстарын республика мұғалімдері әлі де баспасөз беттерінде айтып келеді. Мұғалімдік қызметте жүріп, ғұмырнамалық хикаят етіп шығарған “Тағдыр” кітабы ағарту саласындағы қызметкердің талантын танытады. “Халық жауының” баласы көрген қорлық, атаның асыл қаны арқасында өз ортасында бұғып қала алмай ағарту саласында кешкен шытырман тағдырын баяндайтын бұл кітабы мектеп оқушысынан бастап журналист-жазушы, көпшілік қауымға кең жол тартты. Тарихтағы ақтандақтың беттерін ашуда шырайлы шындығымен көзге түседі. Сол себептен де болар осы кітабы мен мақалалары “Қазақтар” атты анықтамалықтың 9 томына әдеби көрсеткіштер болып енді.

Шәкіртінің айтар ойы мен пікірі, берер бағасы – ұстаз еңбегін бағалаудың ең зоры. Мектеп-интернатта оқу жылының соңында алынатын анкетада Орынша Жолмұратқызы туралы пікірлердің біразына көз жүгіртсек: “Орынша апайдың сабақ түсіндіруі ағып тұрған судай”, “Бұл мұғалім бізге ауадай қажет”, “Орынша апайдың алдында өмір бойы дәріс алғым келеді” деп ағынан жарылған ақиқатты көреміз. 50-жылдардан мұғалімдік қызметін бастаған Орынша Жолмұратқызының оқушылары бүгінде түрлі ғылым саласының қайраткерлері, ағартушылар, өнер адамдары, саясаткерлер мен елшілер, т.б. Ұстаздың мектеп өмірі, тарих пәнін оқытудың әдістемесі, адамгершілік т.б. түрлі мәселелерді қамтыған мақалалары отандық педагогиканың күрделі мәселелерін шешуге үн қосқан еңбектер. Оз кезінде республика мұғалімдеріне үлкен ой салған мақалалары елдің түкпір-түкпіріндегі мектептерден зор қолдау тапты.

Орынша Қарабалина 1968 жылдан “Қазақ КСР халық ағарту ісінің озық қызметкері”, 1983 жылдан “КСРО халық ағарту ісінің озық қызметкері”, 1980ж. “Аға мұғалім”, 1985ж. “Методист-мұғалім” деген марапаттарға ие болды. ҚР Президентінің 1998ж. 22-қазандағы Жарлығымен “Қазақстанның еңбек сіңірген қызметкері” құрметті атағы берілді. Жас ұрпақ тәрбиесінен ұстаз бақытын тапқан ұлағатты жанның 50 жылдық еңбек жолы міне, осындай.

Ж.Салпынов. Республикалық қазақ тілі мен әдебиетін тереңдете оқытатын мектеп-интернаттың директоры.

Е.Арын, мектеп-интернат мұғалімі.

“Қазақстан мұғалімі” 17 қазан, 2002 жыл

Мен, Пірәли Аршагүл Сарықызы, Орыншамен бірге 35 жылдай бір мектепте жұмыс істедім. Ол - адал жүректі, досты досша қадірлеп, құрметтейтін мейірімді жан. Кемшіліктің бәрін кешіп жүретін, ұстарадай өткір тілді, қайратты, шыншыл педагог. Біз оны адамдықтың, турашылдықтың дауылпаз ұстазы деп те бағалаймыз.

Өмір тәжірибесін көркем тілмен жеткізіп, баспа бетінен шыққан “Ұстаз жүгі қашан да ауыр”, “Ұстаз бақыты” және ғұмырнамалық хикаят “Тағдыр” атты кітаптарында ұрпақ тағдыры, өмірлік мұраттарға адалдық жайлы, әке мен баланың сыйластығы шынайы көңілмен шебер баяндалған.

“Қазақ ССР-і біртұтас туысқан халықтар семьясында” диафильмі мен газет-журналдарда жарық көрген 30-40 шақты мақалалары, теледидардан өткізген сабақтарының өзі еңбекқор да іскер әрі арманшыл ұстаз екенін танытады.

Қала мұғалімдері мен республикалық педагогикалық курстарға қатысқан ұстаздарға арнап өткізген сабақтары тыңдаушының бойына жүрек жылылығын, адамгершілік ұлылығын сіңіріп қана қоймай, үлкен ұстаздық, ұйымдастырушылық, тіпті актерлік дарындылығын да танытты. Бір ғана мысал: Әлем халықтарының Құрылтай жиналысы өткізіліп жатқан кезінде даярлаған театрланған пьеса-инсценировкасы көпшіліктің ризашылығын тудырды. Әсіресе, кешегі өткен замандағы жұт, босқындар көрінісі, аштық, халықтың надандығы, аллаға, жерге, суға табынушылық, зарлы естілген “Елім-ай” өлеңінің үні, сөзі аз болғанмен, бәрі де іс-әрекет, қимыл арқылы көрсетіліп тұрды.

1968 жыл. Орынша 8 “а” сыныбына класс жетекші болып бекітілді. Кейін ол туралы “Қиын класым, қимас класым” деп, еңбегінің жанғаны туралы естелік мақала да жазған. Қиын сыныпты түзету үшін неден бастау керек? 30 баладан бірде-бір оқу озаты жоқ. Оның 60 пайызы “2” алып та үлгерген.

Алдымен, Орынша әрқайсысының ата-аналарының кім екенін, баланың қандай ортада тәрбие алғанын, тіпті қай балаға қай қырынан келу керек екенін ойластырды. Әр оқушының жақсылық жағын, немен шұғылданатынын есепке алып, әрқайсысына картотека жасады. Құжаттарын қарап, азды-көпті мағлұмат алды. Оқушы бойындағы өзгерістерді картотекаға түсіріп отыруды әдетке айналдырды. Олардың жетістіктерін ескертіп, баланың сезім қуанышын оятты.

Енжарлық, бейқамдық, адалдық туралы сырласу тәрбие сағаттарын жиі-жиі өткізді. Адам жайлы, өмір жайлы, шын дос деп кімді айтуға болады? Достықтың негізі неде? т.б. тақырыптарда баяндама жасауға шәкірттеріне тапсырма берді.

9 сыныпқа келгенде оқушылардың өзін-өзі басқаруын қолға алды. Олардың көмегімен Рейхстагқа алғаш ту тіккен Ұлы Отан соғысының ардагері Р.Қошқарбаевпен, еңбек ерлерімен, ақын-жазушылармен кездесулер өткізіп, өз туындыларымен де таныстыра бастады. Кездесу соңында пікір алысып, шағын шығармалар жазуды әдетке айналдырды.

Бірте-бірте шәкірттерінің жүрегіне қуат құйып, көңіліне шуақ нұрын сеуіп, өмірге деген құштарлық сезімін оятты.

О.Қарабалинаның еңбегі де лайықты бағаланды. Ол — КСРО және Қазақ ССР-інің халық ағарту ісінің озық қызметкері, әдіскер ұстаз, Қазақстанның еңбек сіңірген қызметкері.

Пірәли Аршагүл Сарықызы. Қазақстанның еңбек сіңірген қызметкері.

6/XII.2000 ж.

О.Қарабалинаның сабақ түсіндіруінің тиімділігі неде?

I. Мұғалім сабақ түсіндіруді жетілдіру жұмысын ең алдымен, оқушыларды жаңа тақырыпты қабылдауға даярлау, оқушылардың дәріс барысындағы тәртібін сақтау, сыныпты ұстай білу мәселесіне көңіл бөлген де, төмендегіше тұжырым жасаған:

— Сыныпты ұстай білудің шарты — оқушыларды қызықтыру, ол үшін мұғалімнің сабаққа жеткілікті дайындықпен келуі;

— Дайындап келген тақырыпты оқушыларға жеткізе білу өнерін игеруі. Ол үшін сойлеу мәнерін меңгеру шарт екенін мәнді тәсілдер деп есептейді;

— Көрнекі және техникалық құралдарды мөлшермен, ретті жерінде тиімді пайдалану;

— Тақырыпқа байланысты қосымша көркем, тарихи әдебиеттерді қолдану, бірақ тақырып шеңберінен шықпау;

— Әдіс-тәсілдерді түрлендіруде оқушылардың қабылдау қабілетін ескеру (шаршатпау, жалықтырмау);

— Оқушыларды жаңа тақырыпты түсіндірудің арасында бір желпіндіріп, сейілтіп (қызықты әңгіме, қимыл әркет арқылы) алу.

— Сыныпты ұстай білу деген — қанша шәкірт болса, соның бәрінің жүрегіне жол табу, бойына білім дарыту, ой-санасын баурай білу;

— Сыныпты назарда ұстауда “бір тынышталды, болды” демей, оқушыларды бақылап отыру, кім қалай түсінді, сұрақ тастау, тыңдап отыр ма, жоқ басқа нәрсені ойлап тыныш отыр ма?

— Сыныпты ұстауда мұғалімнің оқушылар психологиясын терең білуі-шешуші фактор;

— Жаңа тақырыпты оқушының дұрыс игеруін де әділ бағалау. Ұстаз әділдігі ең ықпалды тәрбие құралы;

— Сынып үрдісінде оқытушы да, оқушы да белсенді болулары шарт. Бұл — мақсатқа жету кепілі. Ал, селкостық ешқашан жауапкершілік сезімін тудырмайды.

Мұғалім Орынша Қарабалина оқушылардың білім сапасын тексерудің де әдістерін шығармашылықпен қарастырған. Бұл жолда мұғалімдердің сабақтарына кіру, календарьлық, тақырыптық жоспарларымен танысу, мазмұнының бағдарламаға сәйкес келуін байқап, оқыту әдістемесіне зор көңіл бөлген. Мектептегі тарих мұғалімдеріне, озат тәжірибелерін үлгі-өнеге етіп, оқыту ісінің сапасын арттыруға ықпал еткен.

II. Оқушыларға тарихи білімдер жүйесін меңгерту барысында пәнаралық байланыстың мән-маңызын ескеріп, оны жоспарларына ендіреді. Шектес пәндердің материалдарын сұрыптаған, бұлар тарих, қоғамтану ғылымының жүйесін, заңдылықтарын, тарихи ұғымдар мен идеяларды меңгеруге мүмкіндік тудырған.

О.Қарабалина өз шәкірттерінің қоғамдық, тарихи оқиғаларды ғылыми негізде меңгеруіне, оларды талдауға шеберлікпен үйретіп отырады. Бұл бағытта мұғалім теориялық мәліметтермен қатар тарихи факторларды талдау объектісі ретінде алып, берілген тарихи бағалаулар мен тәжірибелерді жинақтап, қорыта пайдаланған. Ұстаз тарихи философиялық ұғымдарды терең, саналы түсіндіру үшін салыстыру әдістерін, логикалық схемаларды, кестелерді, хронологиялық таблицаларды, картосхемаларды, контур карталарды тиімді қолданған.

Бұның бәрі оқушының әрбір тақырыпты толық меңгеруіне жеткізген.

III. О.Қарабалинаның тарих, “Адам және қоғам” пәнін оқыту үстінде қолданатын негізгі көрнекілігі — кесте. Бұлар

теориялық білімді саналы меңгеруіне, ойлау қабілетінің дамуына, білімге құштар болуына, шығармашылық еңбегін дамытуға ықпал еткен. Дайын кесте тақырыптың негізгі түйінін жете игеруіне жол ашып, оқушылардың өздеріне де кесте және тест сұрақтарын да жасатты. Ұстаз тарих, “Адам және қоғам” пәні бойынша — 34 кесте жасаған.

Ұстаз оқушылардың білімін бағалау барысында тест сұрақтарын пайдаланған. Кесте жасап үйренген оқушылар мұғалімге жауап бергенде өздерінің жасаған схемасын - кестесін пайдаланып отырған. Бұл кесте арқылы түсіндіру - әдісінің тиімділігінің дәлелі болып табылады.

Ұстаз Орынша Қарабалина мұғалімдердің мамандығын жетілдіру, жаңа бағдарламалардың теориялық, әдістемелік негіздерін игеру, озат тәжірибені жинақтау, әдістемелік жұмыстың тиімді жүйесін құру, оқыту әдістерін дамыту, оқушылардың білім сапасын арттырудың көкейкесті мәселелерінің жаршысы болып, тиімді шешіп келе жатқан мұғалім.

*Айымгүл Менжанова,
педагогика ғылымының
кандидаты. Профессор.*

О. Қарабалинаның шәкірттері

Қарабалина Орынша 51 жыл бойы ұстаз болып қызмет істеп келе жатыр. Орта есеппен жыл сайын мектепті 70 түлек бітіреді десек, 4060 шәкіртке білім беріп, саяси сауатты, мәдениетті болуына, тұлға болып қалыптасуына ықпал етті. Жүздеген шәкірттері тарихшы-ұстаз ретінде мектептерде сабақ берсе, жоғарғы оқу орындарында оқытушы, декан, Кафедра меңгерушісі, проректор, елшіліктерде қызмет атқарып жатқандар да көп. Республикаға белгілі ғалымдар, ақындар, режиссерлар, мемлекет аппаратында қызмет істейтіндер бар. Олардың барлығы да өз ұстаздарына ұзақ ғұмыр, зор денсаулық, мол бақыт тілейді.

Өміріңіз өрге озсын ұстаз апай!

МАЗМҰНЫ

I бөлім

Алғашқы қадам

Аяулы менің арынды менің, Ақсуым	3
“Айманбысың?”	23

Іздену түбі — игілік

Қол ұстасқан қос ұстаз	35
Қилы-қилы тағдырлар	46
Іздену	51
Опық жегізген оқыс оқиға	76

Ұстаз бақыты — ұриағында

Оралу	92
Қиын класым, қимас класым	105
Тіл тазалығы	142
Класты ұстай білу	147
Мейірім	152
Қоғамтану	157
Қайта құру және мектеп	164
Селқостық	165
Оқушы жанын түсіну	169
Педпрактика төңірегіндегі ойлар	180

II бөлім.

Мақалалар мен әңгімелер және интервьюлер

Мектебім — мақтанышым өмірім	188

Мұғалім — мектептің жүрегі	193
Оқушы пікірімен санаса білейік	195
Оқушыларыма риза болдым	198
Өз ошағын аңсаған ана	202
Шылым шегуге тыйым салдық	205
Үлкендер бізбен неге санаспайды	207
Таяқтың екі ұшы бар	213
Ұстаз бақыты — ұрпағында	217
Мұғалім мектептегі басты тұлға	220
О.Қарабалина-Қазыбаеваның ой түйіндері	230

Сабақтар, кештер

VIII-тарау. 1940ж. екінші жартысынан 1960ж.ортасына дейінгі Қазақстан	
10 сынып. Қоғамдық саяси өмір.....	231
11 сынып. Саяси қысым жағдайында	236
Сабақта: “Үш анық”, “Адам мен қоғам”	
11 сынып	241
ҚР тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған сахналандырылған тарихи кеш.....	253
Тарихтың ақтандақ жылдарына арналған сахналандырылған тарих кеші.....	258

III бөлім.

О.Қарабалина-Қазыбаева туралы жазылған мақалалар, пікірлер

С.Әбділдабек

“Ғибраты мол ғұмыр”	264

Р.Халықова

“Сізге ұқсағым келеді”	272

Л.Нұрпейіс

“Ұстаз — ұлы тұлға”	275

<i>Ж.Жұмабаева, М.Сыдықова</i>	
“Ұстаздық еткен жалықпас”	275
<i>М.Оразалина, Р.Жакупова</i>	
“Менің сүйікті ұстазым”	276
<i>Н.Бекмағанбетова</i>	
“Қадірлі Орынша Жолмұратқызы”	276
<i>Ш.Сақанова., Т.Нұрқабылова</i>	
“Ұстазым”	277
<i>Қ.Тұрарбекова</i>	
“Ұрпақ болашағы ұстазына байланысты”	278
<i>Ә.Ыдырысов.</i>	
О.Қарабалина-Қазыбаева туралы.....	279
<i>Ү.Уайдин</i>	
“50 жыл ұстаз”	280
<i>Ж.Салпынов, Е.Арын</i>	
“Ұстаз бақыты”	284
<i>А.Менжанова</i>	
О.Қарабалинаның сабақ түсіндіруінің тиімділігі неде?.....	288
О.Қарабалинаның шәкірттері.....	291